ELMAN QULİYEV

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

❐

ELMAN QULİYEV

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

(DƏRSLİK)

(Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
28.04.2011-ci il 676 saylı əmri ilə
dərslik kimi təsdiq olunmuşdur.)

BAKI – 2014

Elmi redaktor:

HİMALAY QASIMOV
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

İSA HƏBİBBƏYLİ
Akademik

NİZAMİ CƏFƏROV
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

GÖVHƏR BAXŞƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor

AYDIN ABIYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

ARİF ƏMRAHOĞLU
filologiya elmləri namizədi, dosent

Quliyev Elman

Q94 **TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI** (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş nəşr)**,** Bakı, **"APOCTOROFF"**, 2014,612 səh.

Kitabda ilk dəfə olaraq türk xalqları ədəbiyyatının (Türkiyə türk, özbək, türkmən, qazax, qırğız, tatar) yaradıcılıq mərhələləri, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarlarının həyat və yaradıcılıqları geniş şəkildə tədqiq və təhlil olunmuşdur. Əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq dərslikdə Mahmud Kaşqarlı və Dövlətməmməd Azadiyə ayrıca yer ayrılmış, C.Rumi, N.Kamal, T.Fikrət, İ.Qaspiralı, Ö.Seyfəddin və s. sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarına müəyyən əlavələr edilmişdir. Kitabdan mütəxəssislər və filologiya fakültəsinin tələbələri istifadə edə bilərlər.

Kitabın istifadəsi ilə bağlı bütün müstəsna hüquqlar müəllifə məxsusdur.

© Elman Quliyev, 2014

GİRİŞ

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təcriddə deyil, əksinə qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf etmiş, yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şərti də olsa dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərq və Qərb mədəniyyətləri bir-birinə bağlılıq və təsir nəticəsində müasir sivil mərhələyə yetişə bilmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişaf xətti ilə əlaqə və yaxınlığı şəksizdir. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu və mərhələsi olmaqla yanaşı, həm də əsas tərkib hissəsidir.

Türklər dünyanın qədim və qüdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Ə.Nesinin təbirincə desək, "hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir." Bu mənada türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə

təsdiqləyə bilmişlər. Türklərin təxminən dörd min il bundan əvvəl Altay-Sayan dağları boyunca yaşamaları tarixi fakt kimi təsdiqlənmişdir. Lakin türklərin tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu şəksizdir. Türklərin 2800 il siyasi təşkilatlanma, 2700 il ədəbiyyat, 2500 il yazı tarixinə malik olmaları bu fikrin həqiqiliyinə tam əminlik yaradır.

Tarixdə "türk" kəlməsi ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilmiş, mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin "türk" sözünün digər məna çalarlarına da malik olması (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.), türk xalqının özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir.

Hazırki dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının təkcə hər hansı konkret milli türk zəminində (məs., qazax, qırğız, türkmən və s.) yox, ümumtürk anlayışları səviyyəsindən və bu səviyyənin nəzəri-estetik prinsiplərinin dərki baxımından öyrənilməsi vacibdir.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, xalqlar öz zəngin mənəvi aləmindən uzun müddət nəinki uzaq düşmüş, həm də müəyyən siyasi tələblər daxilində bu ədəbiyyatın keçdiyi böyük tarixi yol onlar üçün əhəmiyyətsizləşdirilmişdir. Konkret olaraq Sovet hakimiyyəti illərində türk xalqları ədəbiyyatının tədrisi və öyrənilməsinə gəldikdə deməliyik ki, burada türk xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatı tarixi-milli və ümumtürk kontekstindən yox, başqa ad altında (SSRİ xalqları) sovet ideoloji prinsipləri baxımından həyata keçirilmişdir. Nə-

ticədə bu ədəbiyyatın özünəməxsus inkişaf yolunun işıqlandırılması, onun yaranma və formalaşması, minilliklər şanlı tarixə malik türklərin mədəni, iqtisadi, siyasi coğrafiyasının bugünkü vaxta qədər keçdiyi yol, qazandığı uğur kölgədə qalmışdır. Odur ki, uzun illər xalqlar belə bir mənəvi boşluğun doldurulmasına daxilən ehtiyac duymuş və onun reallaşmasını hər an düşünmüşlər.

Dünyanın yeniləşdiyi, sovet rejiminin dağıldığı, ayrı-ayrı suveren və müstəqil dövlətlərin yarandığı mərhələdən sonra digər xalqlar kimi türklər də özünün mədəni və siyasi tarixini yenidən öyrənmək (həm də yazmaq), obyektiv işıqlandırmaq, təbliğ etmək imkanı və hüququ qazana bildi.

Azərbaycanda milli müstəqillik əldə olunduqdan sonra ali məktəblərin filologiya fakültələrində ilk dəfə tədris olunan "Türk xalqları ədəbiyyatı" fənni də bilavasitə bu zərurətdən doğmuş və bu ehtiyaca xidmət kimi nəzərdə tutulmuşqdur. Bu fənnin tədrisi prosesində nəinki keçmiş sovet məkanında yaşayan ayrı-ayrı türk xalqlarının, eləcə də zəngin ədəbiyyatı olan Türkiyə türklərinin ədəbiyyatının öyrənilməsi də qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Təbii ki, türk xalqlarının zəngin ədəbi-bədii nümunələri həm ümumtürk konsepsiyası, həm də milli türk ədəbiyyatının özünəməxsusluğu, fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri baxımından tədris olunmalıdır. Eyni zamanda bu fənnin tədrisi zamanı türk xalqlarının mədəniyyətinə digər dünya xalqlarının mədəniyyətindən təcriddə, ayrılıqda yox, vəhdət, qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq şəraitində münasibət bildirilməlidir. Çünki inkaredilməz faktdır ki, türklərin qədim folk-

lor irsi Misir və ümumən Yaxın və Orta Şərq ədəbi abidələri ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatda da bu cür əlaqə, ənənə yaxınlığı özünü göstərmiş və hazırda da göstərməkdədir.

"Türk xalqları ədəbiyyatı" fənninin tədrisi prosesində bütün bunlar nəzərə alınmış və kursun imkanlarına uyğun hər bir milli ədəbiyyatın məşhur abidələri, dövrü üçün tipik, səciyyəvi sayılan nümunələri, fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti gözəl və parlaq olan şəxsiyyətləri daha çox ön plana çəkilmişdir.

TÜRK DASTAN YARADICILIĞI

Ergenekon yurdun adı
Börteçine kurdun adı
Dört yüz sene durdun haydi
Çık ey yüz bin mızrağımız

TÜRK DASTANLARI

Tarixi olmayan xalq yoxdur. Lakin xalqların bir-birindən fərqi onların tarixlərinin qədim, mədəniyyətlərinin zəngin olması ilə müəyyənləşir. Türklərin bəşər sivilizasiyasının inkişafında, dünya ictimai-siyasi modelinin, ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında oynadığı rolu nəzərə alsaq, bu xalqın fərqli tarix və fərqli mədəniyyətə sahib olduqları təsdiqini tapar. Şübhə yoxdur ki, dastanlar hər bir xalq üçün tarix və mədəniyyət göstəricisidir. Dastandakı hadisələr tam anlamda əsl tarix olmasalar da, dünyanın yaranması, tarixin başlanması, insanlığın, cəmiyyətin formalaşması və ayrı-ayrı xalqların özünəməxsus həyata baxışları haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır. Belə demək mümkünsə, dastanlar millətin tarixi, yaşayış yerləri, adət-ənənəsi, psixologiyası, inancları, həyata baxışları və s. barədə məlumat verən ilkin qaynaqlardan biridir. Çünki dastanlar kök və ruh etibarilə həm tarixə bağlanır, həm də qidasını tarixdən alır. Türk dastanları mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi hansı mərhələdə yaranma və formalaşması baxımından iki dövrə bölünür:

I. İslamiyyətdən öncə türk dastanları

II. İslamiyyətdən sonra türk dastanları

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu dastanlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur.

Əski türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilmişdir. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, Ərəb mənbələrində, digər bir qismi Türkün özünün şifahi yaddaş və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunmuşdur.

«Dünyanın yaranması haqqında» dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsvirlərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inancları dayanır.

«Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ Ana göründü. O, Qara xana «yarat» deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir Kişi yaratdı.» Bu parçada dünyanın və insanın yaranması haqqında türk mifoloji görüşləri diqqəti cəlb edir. Dastanın məzmunundan aydın olur ki, insan (Erlik-şeytan) Tanrıyla bərabər uçarkən ondan yuxarı qalxdığına görə cəzalandırılmış və Tanrı dünya yaratmaq məqsədilə ona suyun dibinə enib oradan torpaq gətirmək əmri vermişdir. Lakin Erlik burada da xislətini gizlətməmiş, öz dünyasını yaratmaq üçün gətirdiyi torpaqdan bir qədər boğazında saxlamışdır. Tanrı torpağa «böyü» əmrini verəndə dünya yaranmış, eyni zamanda Erlikin boğazındakı torpaq da böyüyərək ağzına sığmadığı üçün qeyri-bərabər şəkildə yerə tökülmüşdür. Nəticədə Tanrının yaratdığı dümdüz dünyanın harmoniyası pozulmuş, dağlar və təpələr yaranmışdır. Bu dastanda Tanrı Qara xanın dünyaya sahib olması, onun dünya nizamını yaratması, yeni insan nəsillərinin əmələ gəlməsi, dünyaya səpələnməsi və s. cəhətlər əski türk mifoloji düşüncə və inanclarına uyğun təsvir olunmuşdur. Dastanda Tanrı Qara xan timsalında əski türklərin tək Tanrı təsəvvürləri dayanır. Proseslər isə Nur, Qaranlıqlar və Yer üzü adlanan üç aləmdə cərəyan edir. Nur aləmi göydə yerləşir. Burada yaxşı ruhlar məskunlaşıb. Bu aləmin hakimi Tanrı Qara xandır. Yer üzü orta təbəqədir. Burada Tanrının göndərdiyi mələklər yaşayırlar. Qaranlıqlar aləmi isə yerin altındadır. Həmin məkanda pis ruhlar, cinlər yaşayır. Bu məkana isə Erlik (şeytan) hakimdir. Dastanda Tanrı Qara xanın göyün ən yüksək təbəqəsi olan On yeddinci qatda oturub dünyanı idarə etməsi ilə bağlı verilən fikirlər dünyaya sahib tək Tanrı ilahi inanc funksiyasına uyğundur.

"Boz qurd", "Oğuz kağan", "Şu","Ərgənəkon", "Köç" və

s. dastanlarının mətnləri bütöv halda əlimizdə olmasada bu dastanlar türk epos zənginliyinin, estetik düşüncə mükəmməlliyinin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin dastanlar eyni zamanda türkün etnogenezisi, siyasi idarəçilik və dini baxışları, dünyada milli özünü təsdiq arzu və iddiaları və s. haqqında təsəvvür yaratmaqda böyük rol oynayır.

«Boz qurd» dastanları Göytürklərin yeni nəslinin yaranması və formalaşması haqqında 3 variantlı rəvayətlərdən ibarətdir. Digər dastanlar kimi, bu dastanın da tam mətni əldə yoxdur. Dastan kiçik parçalar şəklində Çin mənbələrində mühafizə olunmuşdur. Çox güman ki, dastan dünyanın yaranması ilə bağlı türkün mifoloji-bədii düşüncəsindən sonrakı dövrlərdə formalaşmışdır. Çünki burada dünyanın ilk yaranmış insanlarından yox, düşmənin qəddarlığı nəticəsində bütünlüklə öldürülmüş (ayaqları kəsilmiş 10 yaşlı oğlandan başqa) Göytürklərin sonrakı soy artımından söhbət gedir. Bu artımda boz qurd Ana qurd vəzifəsini icra edir. Dastanın qısa məzmunu belədir: Lin adlı düşmən xalq türkləri məğlub edirlər. 10 yaşlı oğlan uşağından başqa bütün insanları öldürürlər. Həmin oğlanın ayaqlarını kəsib bataqlığa atırlar ki, öz əcəli ilə ölsün. Bir dişi qurd oğlanı ətlə bəsləyir, ondan hamilə qalır. Düşmən oğlanın sağ qaldığını bilib onu öldürür. Qurd qaçıb gizlənir. Bir mağarada 10 oğlan uşağı doğur. Onlar böyüdükdən sonra kənardan gətirilən qızlarla evlənirlər. Yeni törənən övladlar mağaraya sığmadığı üçün Altay dağları ətəklərində məskunlaşırlar.

Göründüyü kimi "Boz qurd" dastanlarında Göytürklərin əcdadları, onların xalq olaraq formalaşması əksini tapmış, türkün dastan təfəkküründə əcdadlarının qurddan törəməsi fikri təsdiqlənmişdir.

Təxminən I minilliyin ortalarında formalaşmış "Ərgənəkon" dastanındakı hadisələr müəyyən mənada "Boz qurd" dastanları ilə səsləşir. Daha doğrusu, bu dastanda türk xalqlarının soykökü, qəbilə qrupları şəklində birləşməsi, qədim həyat tərzləri barədə verilən fikirlər təxminən "Boz qurd" dastanlarındakı fikir-

lərə yaxındır. "Ərgənəkon" dastanında Oğuz xan soyundan olan Moğol xanı İl xan ilə Tatar xanı Sevinc xan arasında gedən vuruş nəticəsində moğollar öldürülür, dustaq olanlar isə düşmənlərin soylarını qəbul edirlər. İl xanın oğlu Qiyanla qardaşı oğlu Nüküz öz qadınları ilə qaçaraq dağlar arasında yerləşən ünçatmaz bir yerə gəlirlər. onlar bu yerin adını Ərgənəkon (hündür dağ yamacı, vadi, keçid və s. mənalarda) qoyurlar və uzun müddət burada yaşamalı olurlar. "Boz qurd" dastanlarının qəhrəmanları mağaraya sığmadıqları kimi, bu dastanda da 400 ildən sonra Ərgənəkonun onlara darlıq etdiyini görürük. Moğolların hökmdarı Börtə Çinə xalqı başına yığaraq onlara belə deyir: "Ey müqəddəs Boz qurd ananın cəsur oğulları və övladları! Söyləyəcəklərimi yaxşı dinləyib düşününüz. Bizim atalarımıza qədim zamanlardan bəri Ərgənəkon yurdu müqəddəs məkan olmuşdur. Aradan uzun illər keçdi . Göy tanrı bizi qorudu, böyüdük və çoxaldıq. Bunun üçün müqəddəs Ərgənəkon yurdu qarşısında hamımız başımızı əyib hörmət bildirəyin. Fəqət bizim ulu dədələrimizin məzarlarının yerləşdiyi müqəddəs vətənimizin də bu yüksək dağların arxasında olduğunu unutmamalıyıq. Artıq atlarımızı ata vətənimizə doğru sürməyin zamanı gəldi. Tatarları vətənimizdən qovub çıxarağın. Beləcə intiqamımızı alaq, torpaqlarımızı geri qaytaraq." Onlar Ərgənəkondan çıxmaq üçün heç bir yol tapa bilmirlər. Bir dəmirçi onları başa salır ki, burada dəmir mədəni var. Dağı (dəmiri) əritmək üçün 70 körük düzəldirlər. Bir dəvənin keçə biləcəyi ölçüdə dağı əridərək oradan xilas olurlar. Vətənlərinə qayıdaraq tatarlardan intiqamlarını alırlar.

"Alp ər Tonqa" qəhrəmanlıq dastanıdır. Alp ər Tonqa e.ə. VII əsrdə Sakalar dövründə yaşamış, təxminən e.ə. 624 və ya 625-626-cı illərdə İranlılar tərəfindən hiylə ilə öldürülmüş Türk xaqanıdır. Alp ər Tonqa Turan hökmdarı Beşengin oğludur. Onun Barsxan, Qaraxan, Şidə və Alak adında 4 oğlunun olması haqqında məlumatlar mövcuddur. Mənbələrdə o, igidliyi ilə ad çıxarmış, bilikli, əxlaqlı türk hökmdarı kimi təqdim olunur. Alp sözü qədim

türklərdə "güclü", "bahadır", "qəhrəman", "cəsur" və.s mənaları ifadə edir. Alp ər Tonqa müəyyən zamanlarda Mavərənnəhr, Yeddisu, Savran, Şaş (Daşkənd), Sayram, Talas, Şu vilayətlərində hökmranlıq etmiş, həmin ərazilərdə abadlıq işləri ilə məşğul olmuş, yeni şəhərlər tikdirmişdir. Əbu Reyhan əl-Biruninin "Dünya iqlimlərinin təsviri" əsərinə əsaslansaq deyə bilərik ki, Xanbalıq (Balasaqun), Ramitan və Əfrasiyab (Səmərqənd) şəhərlərini Alp ər Tonqa inşa etdirmişdir. "Alp ər Tonqa" dastanı həcm etibarı ilə böyük olsa da, əsərin tam mətni əldə edilməmişdir. Bu dastanın qısa mətni əsasən Firdovsinin "Şahnamə", Y. Balasaqunlunun "Qutadqu bilik" və M.Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk" əsərləri əsasında bərpa edilmişdir. Lakin bunlarla yanaşı, Rəşidəddin Fəzlullahın "Came üt Təvarix" ("Tarixlər toplusu") və Əbu Reyhan əl Biruninin "Dünya iqlimlərinin təsviri" əsərlərində dastanla bağlı verilmiş məlumatlar öyrənilmiş, həmin məlumatlardan lazımi səviyyədə istifadə edilmişdir. Əksər mənbələrdə, xüsusilə Firdovsinin "Şahnamə" əsərində Alp ər Tonqa Əfrasiyab adı ilə tanınır. Bu faktı Y.Balasaqunlu 1069-1070-ci illərdə yazmış olduğu "Qutadqu bilik"də belə xatırladır:

İndi baxsan görərsən ki, Türk bəyləri
Dünya bəylərinin ən yaxşılarıdır.

Bu türk bəyləri arasında adı məşhur
Tonqa Alp Ərdir ki, taleyi bəllidir.

O, yüksək biliyə və çoxlu ərdəmə sahib idi
Bilikli, idraklı xalqın seçilmişi idi.
İranlılar ona Əfrasiyab deyirlər,
Bu Əfrasiyab neçə-neçə ellər tutmuşdur.

Farsalar bunu kitabda yazmışlar,
Kitabda olmasaydı, onu kim tanıyardı.[1]

[1] *Balasaqunlu Yusif "Qutadqu bilik", Bakı, 1994, səh.35-36.*

Alp ər Tonqaya Əfrasiyab adı iranlılar tərəfindən verilmişdir. Qəribədir ki, qədim inranlıların verdiyi bu ad "Türkün qızıl kitabı"nda (Bakı, 1994, səh.37) "şər və pislik ilahəsi", Nemət Kəlimbatovun "Türk xalqlarının ortaq ədəbi əsərləri" (İstanbul 2010, səh. 22) kitabında isə "çox güclü", "igid" mənalarınada izah olunmuşdur. "Şahnamə"də Əfrasiyab (Alp ər Tonqa) qüdrətli hökmdar, fədakar insan kimi təsvir edilsədə, İran və iranlıların düşməni kimi daha çox diqqətdə saxlanılmışdır. Bu da "Şahnamə" müəllifinin türkə olan birbaşa mənfi münasibətlərindən doğmuş və görünür, Sultan Mahmud ilə Firdovsi ziddiyyətlərinin kökündə dayanan səbəblərdən biri də bu olmuşdur. Firdovsinin "Şahnamə"sində Turan ölkəsinin sərkərdəsi Əfrasiyab (Alp ər Tonqa) ilə bağlı ona qədər bölüm vardır. ("Əfrasiyabın kabus görməsi", "Əfrasiyabın Siyavuşa məktub yazması", "Əfrasiyabın Siyavuşla ova çıxması", "Əfrasiyabın iranlılara məğlub olması" və.s). Ehtimallar belədir ki, Firdovsi "Alp ər Tonqa" dastanının tam mətni ilə tanış olmuş və "Şahnamə"də bu mətnlərdən ustalıqla istifadə etmişdir.

"Alp ər Tonqa" dastanının mövzusu İran-Turan müharibələri ilə bağlıdır. Turan hökmdarı Beşengin "iranlılar bizə çox zülmlər vermişlər, türkün öc almaq zamanı gəlib çıxmışdır" müraciətindən sonra onun oğlu Alp ər Tonqa "öc almaq" üçün İrana hücum edir. Alp ər Tonqa İran hökmdarını əsir alır. Əfsanəvi sərkərdə Zalın İran ordusuna köməyi türk qoşunlarına xeyli ziyan vurur. Bundan əsəbləşən Alp ər Tonqa əsir götürdüyü İran hökmdarını öldürür. Zev İranda hakimiyyətə gələndən sonra İranla turan arasında sülh bağlanır. Zevdən sonra İran taxtına çıxan Keykavus zamanında müharibə yenidən başlayır. İran-Turan müharibələri Keykavusun nəvəsi Keyxosrovun hakimiyyəti dövründə də davam edir. Lakin döyüşlərin birində Alp ər Tonqa məğlub olur. O, bir mağarada gizli həyat sürür. Onun yerini öyrənib tutmaq istəyirlər. Alp ər Tonqa özünü çaya atır. Hiylə işlədərək onu xilas etmək adı ilə sudan çıxarıb öldürürlər. Amma bir sıra tarixi mən-

bələr Keyxosrovun Alp ər Tonqanı aldadaraq ziyafətə dəvət edib öldürdüyünü təsdiqləyir. Alp ər Tonqanın ölümü Turanı matəmə bürünmüş, onun dəfnində qopuz çalan ozanlar ağılar söyləmişlər:

Alp ər Tonqa öldümü?
Yaman dünya qaldımı?
Fələk öcünü aldımı?
İndi ürək dağlanır.

Zaman fürsət gözlədi,
Gizli silah uzatdı,
Bəylər bəyin şaşırtdı,
Qaçsa necə qurtulur?

Ərlər qurd kimi ulaşır,
Yaxa yırtıb bağrışır,
Yırlayıcı kimi inildər, inlər,
Ağlamaqdan gözü örtülür.

"Şu" dastanı haqqında ilkin məlumatlar M.Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk" əsərindən əldə edilmişdir. Lüğətdə dastan ərəb dilində verilmişdir. M.Kaşğarinin "Divani lüğət it-türk" əsərinə daxil edilmiş bu dastan parçasında İsgəndərin adı Zülqərneyn kimi ifadə edilir. Şu e.ə. 4-cü əsrdə yaşamış Saka hökmdarıdır. Dastanda Şunun İsgəndər qoşunlarına qarşı döyüş tədbirləri, düşmənə qarşı türk ordusunun mübarizliyi əksini tapmışdır. Dastanın sonunda göstərilir ki, İsgəndər geri çəkildikdən sonra Şu Balasaquna gəlir və Şu şəhərini tikir. Dastanda verilən bu məlumatda türkün öz torpağına, yurduna sədaqəti, ona sahib çıxmaq istəyi və əzmi əksini tapır, hər bir türkdə qürur hissini artırır.

"Oğuz kağan" Hun türklərinin dastandır. Dastan XIII əsrdə Uyğur yazısı və Uyğur türkcəsi ilə qələmə alınmışdır.

Oğuz kağan dastanın baş qəhrəmanıdır. Belə bir ehtimal var ki, Oğuz kağan Metenin simvoludur. Oğuz kağan Ay kağanının

oğludur. Əsər oğuzun doğuşu ilə başlayır: “Günlərin bir günü Ay Kağanın gözü parladı, doğum sancıları başladı və bir erkək cocuq doğdu. Bu cocuğun üzü göy kimi parladı. Ağzı atəş qızılı, gözləri ala, saçları və qaşları qara idi”. Oğuz doğulan kimi anasının döşündən yalnız bir dəfə süd əmir. Sonra çiy ət yeyir, şərab içir. Onun qəribə zahiri görkəmi vardır. Ayağı öküz ayağı, beli qurd beli, köksü ayı vücudunda, bədəni tüklü olan bu insan qeyri-adi qəhrəman kimi təqdim olunur. Oğuz kağan Tanrıya yalvararkən göydən işıq düşür. İşığın içində oturan bir qızla evlənir və onadn Gün, Ay, Ulduz adında üç övladı doğulur.

Oğuz kağan bir gün ağacın koğuşunda gözü göydən daha göy, saçları dərə kimi dalğalı, dişləri inci kimi qız görür. Onunla evlənir. Bu qızdan Göy, Dağ, və Dəniz adında övladları dünyaya gəlir. Oğuz kağan bir gün toy (məclis) qurur. Toya xalqı dəvət edir. Toyun sonunda “mən uyğurların xaqanıyam, yerin 4 bucağının xaqanı olmaq gərəkdir” deyərək bu barədə olan fərmanını dünyanın 4 tərəfinə göndərir. Dastanda ifadə olunan bu fikir türkün vahid dünya evi modelinə uyğundur. Ətraf hökmdarlar Oğuzun xaqanlığını qəbul edirlər. Urum xaqan isə ona tabe olmadığı üçün Oğuz kağan onun üzərinə qoşun yeridir. Yolda bir qurd onlara bələdçilik edir. Urum xaqan döyüşdə məğlub olur. Bundan başqa Oğuz kağan bir çox yerlərə yürüş edir və qələbə qazanır. O, Cürcet xaqanı, Məsər xaqanı məğlub edib onların ərazilərinə sahib çıxır. Oğuz kağan böyük bir xaqanlıq yaradır. Ömrünün sonunda bir qurultay çağıraraq yurdunu oğlanları (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ və Dəniz) arasında bərabər bölür. Dastanda onun son sözləri belə ifadə olunur: “Ey oğullarım, mən çox yaşadım, çox vuruşlar gördüm, çox qarğı, çox ox atdım. Ayqır ilə çox yürüdüm. Düşmənləri ağlatdım, dostlarımı güldürdüm. Mən Göy tanrıya borcumu ödədim. Yurdumu sizlərə verib gedirəm”. Diqqət etdikdə görərik ki, bu cür çağırış və müraciətlərə əksər türk qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlmək mümkündür. Bu səhnələrdə göyü çadır, günəşi bayraq hesab edən türkün qəhrəmanlığı, ədaləti, dünyada harmoniya yaratmaq istəyi öz əksini tapır.

«Bilqamıs» Şumer (türk) dastanıdır. Şumerlər qədim Şərqdə zəngin mədəni irsə sahib olan xalqlardan biri olmuşdur. Şumerlərin etnik mənsubiyyəti, Dəclə və Fərat çayları arasında yaşayana qədər bu ərazilərə haralardan gəlmələri, dili, mədəniyyəti, məişəti, idarəçilik sistemləri və s. haqqında elmi mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şumerlər təkcə qədim Şərqdə yox, o cümlədən Qərbdə də elm və mədəniyyətin, əkinçilik, şəhərsalma, siyasi idarəçilik və başqa sahələrin inkişafında mühüm rol oynamışlar. İngilis alimi L.Bullinin dediyi kimi, «Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şölələndi. Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətlərinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır.» Şumer tarixi və mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı Kramerin «tarix Şumerdən başlayır» fikri təsadüfi səslənmir, tarixə, fakta söykənməklə böyük həqiqətləri təsdiqləyir. Şumer dili Şərqin ən əhəmiyyətli mədəniyyət və siyasi dili olmuşdur. Təxmini hesablamalara görə daş və gil lövhələr üzərinə bu dildə 150-dən çox mətn yazılmışdır. Şumer dili eyni zamanda dövlət dili kimi qədim Şərqin aparıcı dillər sırasında yerini mühafizə edə bilmişdir. Əldə olunan mətnlərin, maddi sübutların və s. təhlili onu göstərir ki, Şumerlər etnik baxımdan türklərə daha yaxın olmuşlar. Şumer dili ilə türk dillərinin söz köklərindəki oxşarlıq, bir sıra digər dil xüsusiyyətləri eyniliyi, əski Şumer mifoloji mətn, dastan və nəğmələri ilə türk folklorundakı süjet, düşüncə və s. sistemləri arasında yaxınlığın olması genetik baxımdan Şumer-Türk bağlılığını təsdiqləməyə imkan verir. «Bilqamıs» da daxil olmaqla Şumerlərin digər yaradıcılıq nümunələri ilə türkün təxminən XVII-XVIII əsrlərə qədər yaranan mifoloji və dastan tipləri arasında müəyyən əlaqələr mövcud olmuşdur.

«Bilqamıs» (bəzi mənbələrdə «Gilqamış», «Bilqəmes», «Bilqamış») Şumer ədəbiyyatının ən möhtəşəm abidəsidir. Əsər təxminən 5 min il bundan əvvəl Dəclə və Fərat çayı hövzələrində yaşayan Şumerlər tərəfindən şifahi şəkildə yaradılmış, e.ə II minillikdə Akkad dilinə tərcümə edilərək 12 gil lövhə üzərinə

köçürülmüşdür. Əsərin müxtəlif variantları olsa da, bütün variantlarda Bilqamıs (hər şeyi bilən adam mənasında) mərd və igid insan kimi təqdim olunmuşdur. O, e.ə. təxminən 2800-2700-cü illərdə yaşamış, Şumer şəhəri Urukun əsasını qoymuş və ona rəhbərlik etmiş (kahin və sərkərdə kimi) tarixi şəxsiyyətdir. Dastanın I lövhəsində Bilqamıs haqqında belə məlumat verilir:

O, hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşıb, yorulub əldən düşdü.
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü.
Sonra hasara alıb adını Uruk qoydu.

O, bütün insanlardan əzəmətli, ucadır,
O, insandır, yarıdan çoxu tanrıdır ancaq.
Heç kəs ona tay olmaz – onun görkəminə bax!

Urukun divarını odur ucaldan belə,
Çılğınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ.
Döyüşdə yarağının yox tayı-bərabəri

Uruk oğullarının kahini tək birdir o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdir o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın.

Bilqamıs şər qüvvələrə qarşı vuruşan, ağlı və gücü birləşdirən, dünyada harmoniya yaratmaq istəyən, qorxu bilməyən qəhrəman tipidir. Dastanda məzmun lövhələr şəklində təqdim olunur. Bu hissələrdə Bilqamısın Urukun əsasını qoyması, Enkidu ilə dostluğu, Sidr meşələrinə səyahəti, orada Humbabanı öldürmələri, Humbabanı öldürdüyünə görə Enkidunun Allahın qəzəbinə gəlməsi və Enkidunun ölməsi, sonda Bilqamısın əbədi həyat ardınca uzaq ellərə getməsi, orada dirilik çiçəyini tapıb elinə gəti-

rərkən ilanın yolda həmin çiçəyi oğurlaması və s. ilə bağlı mətnlər diqqəti cəlb edir.

«Bilqamıs» dastanında özünə yer tapmış yerüstü və yeraltı aləm, ölümə qarşı mübarizə, əbədi həyat axtarışı, yuxu yozumu, türk düşüncəsində el ağsaqqalı və el qəhrəmanının xalqa münasibəti və s. məsələlərə bu və ya digər formada əski türk abidələri və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlmək mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud" estetik mükəmməlliyi, yüksək fəlsəfi idrak tərzi, forma əlvanlığı və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlənən eposdur, türkün ana kitabıdır. Dastanda mifik təsəvvürün real təsəvvürləri əvəzləməsi, daha doğrusu, ictimai-siyasi, ailə-məişət və s. məsələlərin üstünlüyü türk epos təfəkküründə yeni mərhələyə keçidin başlanğıcı kimi xarakterizə oluna bilər. Yəni "Dədə Qorqud"dakı bu əvəzlənmə əslində türkün bir mükəmməl təfəkkürdən (mifologiya dövründən) digər mükəmməl təfəkkürə (tarixi dövrə) qədəminin yeni formasıdır. «Dədə Qorqud» türk xalqlarının yaratmış olduğu milli mədəniyyət abidələri içərisində ən zəngin və ən möhtəşəm sənət əsəridir. Məşhur tədqiqatçı alim M.F.Köprülüzadənin dediyi kimi, «türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, «Dədə Qorqud» o biri gözünə qoyulsa, yenə də «Dədə Qorqud» tərəfi ağır gələr». «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz elləri həyatından, oğuz igidlərinin şücaətlərindən bəhs edən qəhrəmanlıq dastanıdır. Bu səbəbdəndir ki, dastanın üzünü köçürən katib kitabı «Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani-taifeyi oğuzan» adlandırmışdır. Dədə Qorqudun Drezden və Vatikan kitabxanalarında saxlanılan 2 əlyazma nüsxəsi vardır. 1815-ci ildə alman şərqşünası Dits Drezden kitabxanasında saxlanılan əlyazmanı üzə çıxarmış və dastan haqqında ilk məlumat vermişdir. Vatikan nüsxəsini isə 1952-ci ildə Ettori Rossi nəşr etmişdir. Dastanın Drezden nüsxəsi 1 müqəddimə, 12 boydan, Vatikan nüsxəsi isə 1 müqəddimə, 6 boydan ibarətdir. Ortaq türk abidəsi olmaqla yanaşı, «Dədə Qorqud»un yarandığı coğrafi ərazi daha çox Azərbaycanla, dili isə Azərbaycan dili ilə bağlıdır.

Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanın hansı dövrdə yaran-

ması, hadisələrin konkret olaraq hansı zamanda baş verməsi, dastan mətnlərinin nə zaman yazıya alınması ilə bağlı Qorqudşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin faktlar Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər zamanına yaxın Bayat boyunda yaşamış tarixi şəxsiyyət olduğunu sübut edir. Dastanın VI-VII əsrlərdə formalaşması, elə həmin dövr hadisələrini əks etdirməsi, təxminən X əsrdən əvvəl yazıya alınması ilə bağlı fikirlər artıq təsdiqini tapmışdır.

"Dədə Qorqud"la özünə qədərki və özündən sonrakı türk eposları arasında ümumi bağlılıq mövcuddur. Bu bir tərəfdən regional əlaqə, digər tərəfdən isə milli-etnik düşüncə və yanaşmada təsdiqini tapa bilir. Yəni Türküstandan Kiçik Asiyaya qədər ərazilərdə yaşayan türklərin yaratmış olduqları "Oğuz Kağan", "Şu", "Siyenpi", "Ərgənəkon", "Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış" və s. dastan tipləri arasında milli-etnik ideyanın və estetik düşüncənin təsirini inkar etmək mümkün deyil. Belə ki, "Dədə Qorqud" dastanları ilə digər türk dastanları olan "Alp ər Tonqa", "Oğuz Kağan", "Manas", "Alpamış" və s. müxtəlif süjet və motivlərdəki oxşarlığın mövcudluğu sadəcə dastan elementləri kimi yox, milli-estetik düşüncənin tarixi vəhdəti və əlaqə tipi kimi xarakterizə olunmalıdır.

"Dədə Qorqud" əslində türk-şərq ruhunun (nəcib, həm də ali insanı hisslərin) mənəvi təzahürüdür ki, bilavasitə bunun qaynağında İslama keçidin təsiri dayanır. "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın" hadisələrin Bayat boyu, Qorqud ata və s. ilə əlaqələndirilmə prosesində verilməsi, sırf İslama keçid mərhələsi ilə bağlanır. Bu cür tipoloji (həm tarixi, həm regional, həm də milli-etnik) oxşaqlıq "Manas" dastanında Manasın atası Yakıp xana üz tutaraq söylədiyi aşağıdakı sözlərdə də təsdiqlənir:

Ak sakallı babacığım Yakıpxan
Mən müsəlman yolunu açacağam
Kafirlərin malını saçacağam
Həpsini qovacağam.

"Dədə Qorqud" və "Manas"da Xızır (Xıdır) müqəddəsliyi, ona inam xüsusi planda əksini tapır."Dirsə xan oğlu Buğac boyu"nda Buğacın anasına dediyi, "Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlu Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı." sözləri ilə "Manas"da olan "Manası Xızır qorudu, Manas yer kənarında qundaqlandı" və yaxud yenə "Manas"da səslənən

"Sol başını Xızır kollasın, Bakay,
Xızır yanında olsun, Bakay."

– sözləri arasındakı oxşarlığı milli-etnik düşüncənini genetik-funksional tipi hesab etmək olar.

Əslində türk dastanlarında genetik yaddaşın yaratmış olduğu bu tipoloji bənzəyiş daha çox milli təfəkkür hadisəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir; etnik-milli ideyanın təzahür müxtəlifliyini təsdiqləyir. Məsələn, Dədə Qorqud öyüdləri ilə, Manasın atası Yakıp bəyin öyüdləri müəyyən müstəvidə fərqlənsə də, el ağsaqqalı, müdrik insan nəsihəti tipində bir-birinə bənzəyir. Onu da qeyd edək ki, hər iki nəsihətdə türk ruhu özünü göstərir:

Allah-tala diməyincə işlər onmaz
Qadir tənri verməyincə ər bayımaz
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz
Əcəl vədə irməyincə kimcə ölməz.
("Kitabi-Dədə Qorqud")
Şu Manas cocuğuma
Kazan asıp ateş yakıp
Yanına yoldaş ol, sen Bakay.
Görmədiğini göstərip, Bakay
Arkasından beraber yürü, Bakay
Adem atanın, Havva ananın
Doğduğu yeri bildir ona...("Manas")

Türk dastanlarında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də atlara verilən adlardır. Aydın məsələdir ki, türk bahadırının ən böyük silahdaşı onun atıdır. O, atın köməyi olmadan tam görkəmdə təqdim oluna bilmir. Müəyyən məqamlarda at onun qələbəsi və xilasının əsas səbəbkarıdır. Bu möhtəşəmliyin ən bariz tipini biz "Koroğlu" dastanında izləyə bilirik. Bir növ "Dədə Qorqud"da Beyrəyin Boz ayğırı, "Manas"da isə Manasın Akbozu türk dastanlarında müşahidə etdiyimiz oxşar bir kult sisteminin mükəmməlliyinə xidmət göstərir.

«Dədə Qorqud»dakı Təpəgözlə «Manas»dakı Yalqızgöz obrazları arasında da böyük oxşarlıq vardır. Bu bənzəyiş təkcə zahiri görkəm əlaməti deyildir, həm də şərin, pisliyin göstəricisidir. «Dədə Qorqud»da Basat kimi, «Manas»da isə Almanbet və s. kimi igidlər bu cür təkgözlü bədheybətləri (Təpəgöz və Yalqızgözü) gözlərini çıxarmaqla öldürürlər.

«Manas» möhtəşəm türk dastanıdır. Üç hissədən (trilogiyadan) ibarət bu qırğız dastanı Ç.Vəlixanov və Rodlov tərəfindən aşkarlanmış, ilk dəfə 1885-ci ildə rus və alman dillərində nəşr olunmuşdur. 12.452 misradan ibarət olan həmin nəşr dastanın əsasını təşkil edir. Lakin manasçılar tərəfindən zaman-zaman əsərə edilən əlavələr bu əsərin həcmini xeyli artırmış, nəticədə «Manas»ın 65 variantı əmələ gəlmiş, dastan misralarının ümumi sayı isə bir neçə yüz minə çatmışdır. «Manas» həcm etibarilə dünya ədəbiyyatının möhtəşəm abidələri sayılan «İliada» və «Odisseya»dan 20 dəfə, «Mahabharata»dan üç dəfə böyükdür. «Manas» bir növ qırğız ruhunun (həm də tarixinin) bədii təcəssümüdür. Təsadüfi deyildir ki, dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Ç.Aytmatov «Manas»ı «qırğız xalqının sinonimi» hesab edir. «Manas»ın dastan kimi formalaşması IX-X əsrlərə aiddir. «Manas»ı ifa edən şəxs manasçı adlanır. Manasçılar nadir istedad sahibi hesab olunurlar. Demək olar ki, qırğız xalqı içərisində «Manas»dan az da olsa əzbər bilməyən insan yoxdur. Bu qırğız xalqının öz tarix və mədəniyyətinə bəslədiyi böyük məhəbbətin təzahürüdür. Çoxsaylı manasçılar sırasında Keldibay Barıboz oğlu,

Toqoloq Moldo, Saqımbay Orozbayov, Sayaqbay Karalayev, İbrahim Abdırahmanov, Baxış Sazanov, Cusup Mamay və s. xüsusi yer tuturlar. Lakin S.Karalayevin və S.Orozbayevin «Manas» variantları daha çox klassik versiya hesab olunur.

«Manas» qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsər üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə Manasın, ikinci bölmə onun oğlu Semeteyin, üçüncü bölmə isə nəvəsi Seytekin mübarizələrini əks etdirir. Manas dastanın baş qəhrəmanıdır. Tədqiqatçılar onun tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyirlər.

Üç hissədən ibarət dastanda irili-xırdalı 100-lə obrazın olmasına baxmayaraq, demək olar ki, bütün hadisə və obrazlar bu və ya digər formada Manasla əlaqələnir. Manas obrazı timsalında xalq öz azadlıq istəklərini, düşmənə qələbə çalmaq, birləşmək arzularını və s. əks etdirmiş, bu ideal obrazın ətrafında birləşmişdir. Dastanda Manasın anadan olmasından ölümünə qədər olan bütün həyatı öz əksini tapa bilmişdir. Lakin onun ölümündən sonra da hadisələr oğlu Semeteyin və nəvəsi Seytekin mübarizələri fonunda davam etmişdir.

Dastanın baş qəhrəmanı olan Manas qeyri-adi qəhrəmandır. Onun qeyri-adiliyi anadan olduğunu gündən başlayıb, ömrünün sonuna qədər davam edir. Manas hələ anadan olmamış atası Yakıp (Yaqub) yuxu görür, arvadı Çıyırdı xatunun belinə bir yay bağlayaraq oğlunun doğulacağı günü gözləyir. Doğulan uşağın adını Manas qoyurlar, amma bu adı gizli saxlayırlar. Çünki Çin hökmdarı Əsən xanın kahinləri Manas adlı uşağın dünyaya gələcəyi və düşmənlərin cəzasını verəcəyini qabaqcadan xəbər vermişdilər. Buna görə də düşmənlər hər yerdə Manas adlı uşağı axtarır, onu tapıb öldürmək istəyirlər. Manas beşikdə ikən atasına düşmənlərdən qisas alacağını söyləmişdi. Böyüdükdən sonra o, xan seçilir, oxdəlməyən zirehini geyib, heç bir atın keçə bilmədiyi Akbozu minib düşmənlər üzərinə gedir. Kalmık xanı Alooke xanın qırğızlara etdiyi zülmə son qoymaq üçün mübarizəni davam etdirir. Manas mübarizədə tək deyildir. Kalmık xanı Qaraxının oğlu Almambet və Kökötöy Manasın ən yaxın silahdaşlarından biridir. Al-

mambet atasından üz döndərərək müsəlmanlığı qəbul etmiş və Manasa sığınmışdır. Manas öz igidləri ilə birlikdə düşmənlərdən qisas alır, Ala-Tooya, Çinə və s. yürüş edir, Alooke xanı, Şooruk xanı məğlub edir. Manasın ölümündən sonra Semetey Talasa gəlir və hakimiyyəti ələ alır. O da atası kimi qırğız xalqının müdafiəçisi rolunda çıxış edir. Semetey İlyas xan tərəfindən öldürüldükdən sonra hakimiyyətə Seytek sahib çıxır. Bundan sonra baş verən hadisələr dastanın üçüncü hissəsinə aiddir.

Dastanda Manasın həyat yoldaşı Kanıkey xatun ideal obraz təsirindədir. Maraqlıdır ki, bu obraz Manas öləndən sonra da dastanın digər 2 hissəsində əsas rolda çıxış edir. Məs., o, Manas öləndən sonra dövlətin taleyini düşünür, oğlu Semeteyi qorumaq üçün planlar düşünür, onu Teymur xanın yanına gətirərək təhlükəsizliyini təmin edir. Nəvəsi Seytek zamanında da düşmənlərə nifrətini gizlətmir və buna görə düşmənlər tərəfindən əsir saxlanılır. Sonda isə Seytek onu əsirlikdən azad edir.

«Manas» möhtəşəm bir qəhrəmanlıq dastanı olmaqla yanaşı, İslam dini ideyalarının, türk əxlaqı, düşüncəsi, adət-ənənələri, məişət tərzi və s. təbliği baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, formalaşdığı zaman və məkandan asılı olmayaraq türk dastanları milli-estetik təfəkkür daxilində inkişaf edərək funksional bağlılığı təmin etmiş və epos mədəniyyətimizin yüksəkliyini təsdiqləmişdir.

“Türklərin dillərini öyrənin…”
Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər

MAHMUD KAŞQARLI

MAHMUD KAŞQARLI
(1008-1105)

Mahmud Kaşqarlı (Mahmud ibn Hüseyn əl-Kaşqari) türk dilinin ilk sözlüyünü (“Divani lüğət-it türk”), ilk dil bilgisi kitabını (“Kitabü Cevahirin-nəhv fi lüğət-it türk”) yazmaqla türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, dünya xalqları arasında mövqeyi və s. barədə müfəssəl fikir formalaşdıran və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rolu olan XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir. O, 1008-ci ildə əsilzadə ailəsində dünyaya göz açmışdır. Mahmud Kaşqarlının soyu 932-ci ildə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra xanla bağlıdır. Əbdülkərim Satuq Buğra xanın böyük xaqan olaraq türk ictimai-siyasi aləmində olduğu kimi, dini hədislərdə də özünə yer alması təsadüfi deyildir. Rəvayətə görə Məhəmməd peyğəmbər Merac səfəri zamanı peyğəmbərlərlə eyni sırada oturmuş bir şəxsin kim olduğunu cənab Cəbrayıldan soruşur. Cənab Cəbrayıl cavabında bildirir ki, bu şəxs 333 il sonra Türküstanı İslam dininə döndərəcək Satuq Buğra xanın ruhudur. Əslində Satuq Buğra xan tarixdə təkcə islamı qəbul edən ilk türk hökmdarı kimi deyil, eyni zamanda regionda mükəmməl türk-islam ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji düşüncə sistemini formalaşdıran şəxsiyyət kimi də tanınmışdır.

Mahmud Kaşqarlının atası Hüseyn ibn Məhəmməd Barsqan əmiri olmuşdur. Hüseyn ibn Məhəmməd Əbdülkərim Satuk Buğra

xanın 992-ci ildə Buxaranı ələ keçirən nəvəsi Əbül Həsən Harun Kılıç Buğra xanın nəvəsidir. Mahmud Kaşqarlının anası isə Qaraxanlılar dövlətinin görkəmli alimi Xoca Seyfəddin Büzürgvarın qızı Rəbiə xatun olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı türkün ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli tarixi rolları olan ulu babaları ilə fəxr etmiş və belə bir şəcərəyə mənsubluğundan qürur duymuşdur. Onun yüksək təhsil alması, gözəl danışıq qabiliyyətinə sahib olması, bacarığı, fərasəti ilə fərqlənməsi və s. barədə dəqiq məlumatlar mövcuddur. Bu ilk növbədə Mahmud Kaşqarlı ilə bağlı "Divani lüğət-it türk"də bir sıra məlumatların əldə olunması ilə əlaqədardır. Lakin onun anadan olduğu yer barədə əsərdə konkret məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Bu da özlüyündə müəyyən mübahisə predmetinə çevrilmiş, Mahmud Kaşqarlının doğulduğu məkanla bağlı müxtəlif versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəziləri onun atası Hüseynin Barsqanlı olduğunu nəzərə alaraq Mahmud Kaşqarlının da Barsqanda anadan olduğunu iddia edirlər. Digər mülahizələrə görə isə o, Qaraxanlıların mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Kaşqardan bir qədər uzaqda yerləşən Opal kəndində anadan olmuşdur. Bu faktı təsdiq edənlər onun Opalda Həmidiyyə və Saciyyə mədrəsələrində təhsil alması üzərində xüsusi dayanır, məhz mədrəsədə ona dərs demiş Şeyx Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşqarinin adının "Divani lüğət-it türk"də hörmətlə çəkilməsini təsadüfi hesab etmirlər. Onun bilavasitə Kaşqarla bağlı olması isə müxtəlif şəkildə izah olunur. Qeyd edək ki, o, Kaşqarı mədəni mərkəz və təbii gözəlliklərinə görə fərqlənən bir diyar şəklində tərif etsə də, bir çox tədqiqatçıların dediyi kimi (məs. Şükrü Haluk Akalın) "özünü Kaşqarı, əl-Kaşqarı kimi sanlarla anmamışdır". Onun Kaşqarlı kimi anılması bilavasitə Kaşqar mədəni mərkəzində formalaşmasından irəli gəlmişdir. Düzdür, "Divani lüğət-it türk" əsərinin əvvəlində "Telifi Mahmud bin el-Hüseyn bin Muhammed el-Kaşqari" ifadəsinə rast gəlinsə də bu ifadənin əsərin əsl nüsxəsində olmasına şübhə edilir. Lakin həmin ifadənin əsərin əldə olunan yeganə nüsxəsinin üzünü köçürən Məhəmməd ibn Əbubəkr ibn Əbülfəth və əsərə müəyyən izahlar vermiş Xətibzadə tərəfindən əlavə olunub-olunmadığı məlum deyildir.

Mahmud Kaşqarlı Qaraxanlılar dövlətinin mədəni mərkəzi Kaşqara ürəkdən bağlansa da, bu şəhəri tərk etməsinin kökündə saray ziddiyyətlərinin dayanması inkaredilməzdir. Mahmud Kaşqarlının 1032-1057-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş babası Məhəmməd Buğra xan 1057-ci ildə hakimiyyəti oğlu Hüseyn Çağrı Tiginə (Şəmsidövlə Arslan İlig) təhvil verir. Məhəmməd Buğra xanın ikinci arvadı isə taxtın oğlu İbrahimə verilmədiyi üçün bundan narazı qalır və taxtaçıxma mərasimi zamanı yeməklərə zəhər qataraq əri ilə yanaşı bir çoxlarını da zəhərləyərək öldürür. Zəhərlənmə nəticəsində Mahmud Kaşqarlının atası da ölür. Hakimiyyətə Məhəmməd Buğranın ikinci arvadından olan oğlu İbrahim sahib çıxır. Qeyd edək ki, İbrahim hakimiyyətdə çox qalmamış, o, anasının təhriki ilə Barsqan əmiri Yınal Tiginə müharibə elan etmiş, nəticədə məğlub olmuş və döyüşdə ölmüşdür. Mahmud Kaşqarlının gözləri önündə baş vermiş bu cür saray ziddiyyətləri və ailə faciələri onun həyatında ağır izlər buraxmış, 49 yaşlı şəxsiyyətin doğma diyardan uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur. Güman ki, saray və ya digər yerlərdə zəhərlənmiş yeməkləri müəyyənləşdirməkdən ötrü Çindən gətirilən ağac köklərindən hazırlanmış əşya-çatu haqqında məlumatın "Divanü lüğat-it türk"də əksini tapmasında bu olayların da təsiri olmuşdur.

1057-ci ildə vətəni tərk edən Mahmud Kaşqarlı Pamir dağlarını aşaraq ətrafda yerləşən türk torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, fürsətdən istifadə edərək türklərin məişəti, həyat tərzi, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. barədə müfəssəl məlumatlar toplaya bilmişdir. Bunlar da özlüyündə onun "Divan"ı üçün vacib mənbə rolunu oynamışdır. Bu illərdə İran və İraqa səfər etməsi barədə də fikirlər söylənilir. Digər tərəfdən onun ərəb, fars, yunan dillərini öyrənməsi, türk milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən nümunələr üzərində işləməsi, mədrəsələrdə dərs deməsi Mahmud Kaşqarlıun çətin, əzablı, gərgin, məhsuldar ömür yolu keçməsindən xəbər verir.

Mahmud Kaşqarlının Səlcuq sultanı Məlikşahın həyat yoldaşı Cəlaliyyə Terken xatunla eyni soydan olması onun Səlcuq sarayındakı mövqeyinə böyük təsir göstərmişdir. Hətta Mahmud Kaşqarlının Bağdada Cəlaliyyə Terken xatunla bərabər getdiyi bildirilir. Qeyd edək

ki, Sultan Məlikşah qızı Mahmələyi Bağdad xəlifəsi Muktədi Biəmrullaha (1059-1094) verdiyi üçün Terken xatun Bağdada vaxtaşırı getmiş və onu müşayiət edənlər sırasında Mahmud Kaşqarlı da olmuşdur. Görünür, Mahmud Kaşqarlının xəlifə ilə münasibətlərinin yaxınlaşmasında, "Divani lüğət-it türk"ün ona ərməğan edilməsində və əsərdə xəlifənin şərəfinin uca tutulmasında bu amilin böyük təsiri olmuşdur. "Bana sonsuz bir ün, bitmez-tükenmez bir kaynak sağlaması dileğiyle bu kitapı yazdım ve Tanrıya sığınarak adını "Divanü lüğat-it türk" koydum. Kutsal Peyğamberin postunda oturan, Haşimi soyundan ve Abbasoğullarından gelen Tanrının halifesi Ebül-Kasım Abdullah ibn Mühammedül Muktedi Biemrullah katına armağan etdim."

Mahmud Kaşqarlının Bağdaddan doğma elinə nə zaman qayıtması birmənalı təsdiqlənməmiş, müəyyən mübahisələr doğurmuşdur. Amma belə bir fikir mövcuddur ki, o 1080-ci ildə Bağdaddan Kaşqara gəlmiş, Kaşqarı qısa zamanda tərk edərək doğma kəndi hesab olunan Opala getmişdir. Mahmud Kaşqarlı burada Mahmudiyyə mədrəsəsi açaraq ömrünün sonuna qədər müəllimlik etmişdir. Doğma kəndinə gəlməkdə məqsəd burada həm işləmək, həm də ölərkən bu torpaqda dəfn edilmək arzusu olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı 1105-ci ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri Opal kəndinin şimali-qərb hissəsinin 4-cü km-də yerləşir. "Mahmud Kaşqarlının qəbri" sözləri yazılmış məzar daşı üzərində doğum tarixi 1008-ci il, vəfatı isə 1105-ci il kimi göstərilsə də onun ölüm tarixi ilə bağlı bir neçə variant mövcuddur. Əlbəttə, 1105-ci il Mahmud Kaşqarlının daha çox qəbul olunan ölüm tarixi kimi təsdiqini tapsa da, mənbələrdə digər variantlara da (1084, 1085, 1090) rast gəlmək mümkündür.

"Divani lüğət-it türk"

Türk dilli xalqların dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən "Divani lüğət-it türk" kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıtma yolunda atdığı ən möhtəşəm addımlardan biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il düşünüb yazmaq zəh-

mətinin məhsuludur. Bu barədə Mahmud Kaşqarlı belə yazır: "Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim"[1].

Mahmud Kaşqarlı bu əsəri 1072-ci ildə yazmağa başlamış və 1074-cü ildə tamamlamışdır. Bir mənada "Türk ləhcələri sözlüyü" anlamını verən, tariximizə, mədəniyyətimizə, mənəviyyatımıza və s. minillik yol yoldaşı (həm də bələdçi) olan bu əsər sözün həqiqi mənasında türkün yaratdığı böyük mənəvi xəzinədir. Əsər təxminən min il (939 il) bundan əvvəl yazılıb tamamlansa da elm aləminə çox gec məlum olmuşdur. "Divani lüğət-it türk"dən ilk dəfə istifadə edənlər sırasında Bədrəddin Mahmudun, Şəhabəddin Əhmədin və Katib Çələbinin adları çəkilir. Əsərin əldə olunma tarixi ilə bağlı qeyd olunur ki, o zamankı Maliyyə Naziri Nazif Paşa kitabxanasında qoruduğu bu qiymətli kitabı saxlamaq üçün özünə yaxın bir qadına verir və ona yalnız ehtiyac girdabına düşəcəyi təqdirdə bu kitabı qızıl pul ilə 30 lirəyə satmasını tövsiyə edir. Bir müddət sonra qadın həmin kitabı Burhan bəyin kitab dükanında satışa çıxarır. Maarif Naziri Əmrullah əfəndi bu kitabı almaq istəyir və qiymətləndirməkdən ötrü onu Elmiyə Əncümanına verir. Əncümanlıq kitabı 10 lirə dəyərində qiymətləndirir və baha olduğu üçün onu almaqdan imtina edir. Şair, yazıçı və eyni zamanda kitab həvəskarı Əli Əmiri (1857-1923) təsadüfən Burhan bəyin dükanına gəlir və bu kitabı alır. Kitabla yaxından tanış olduqdan sonra, "türk dilində indiyə qədər bu cür kitab yazılmayıb, bu kitabı həqiqi qiymət verilməsi lazım gəlsə, dünya xəzinələri kifayət etməz" - deyə heyrətini gizlədə bilmir. 1914-cü ilin əvvəlində Əli Əmiri tərəfindən əldə olunan bu nüsxə böyük səs-küyə səbəb olur. Ziya Göyalp, Kilisli Rifat bəy, Sədrəzəm Tələt Paşa, Ədliyyə Naziri İbrahim bəy və s. kimi şəxslər bu əsərə daha böyük maraq göstərirlər. Qeyd edək ki, əsəri Əli Əmiri kitab mağazasından alarkən onun vərəqləri dağınıq vəziyyətdə olmuşdur. Vərəqlər səhifələnmədiyi üçün onun ardıcıllıqla

---

[1] Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğat-it-türk", I cild, Bakı, 2006, səh.55.
(Əsərin adı çap variantına uyğun verilmişdir.)

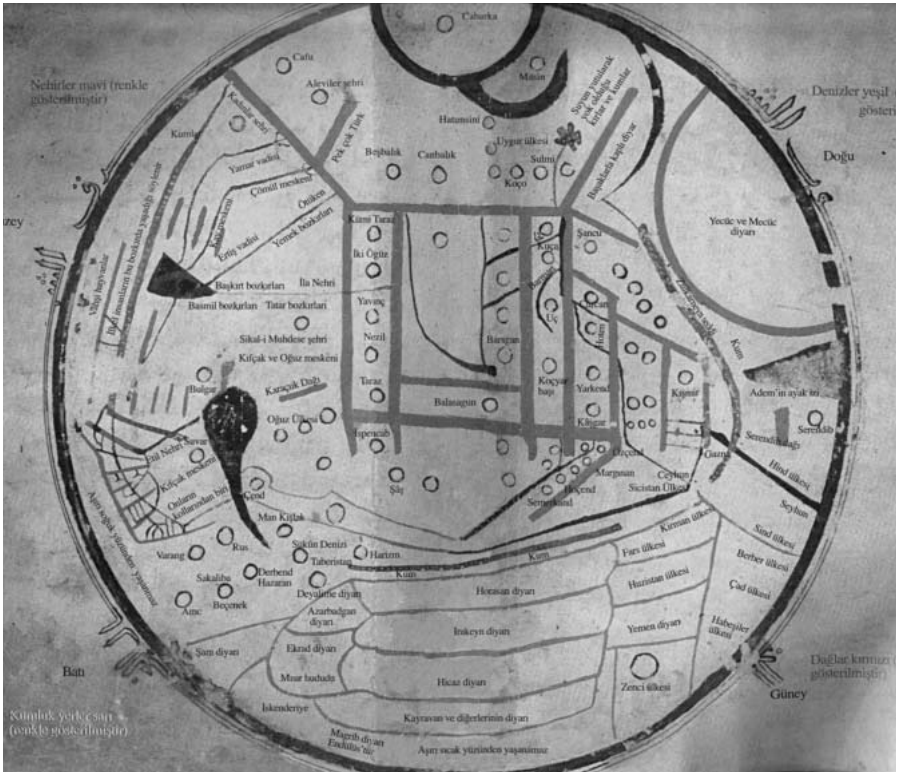

Mahmud Kaşqarlının "Divan"a əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantı.

düzülməsi böyük çətinliklər törətmişdir. Kitabın vərəqlərinin ardıcıl şəkildə səhifələnib düzülməsində, müəyyən formaya salınmasında Kilisli Rifat bəyin böyük əməyi olmuşdur. Kitabı Ziya Göyalp çap etdirmək istəyir. Lakin Əli Əmiri kitabı Ziya Göyalpa verməkdən imtina edir. Sədrəzəm Tələt Paşanın işə qarışması nəticəsində Əli Əmiri yalnız Kilisli Rifatın nəşr işlərinə rəhbərlik etməsi şərti ilə onun çapına razılıq verir. Sədrəzəm Tələt bəy Əli Əmiriyə 300 lirə pul hədiyyə etsə də o, bu pulları geri qaytarır. Kilisli Rifat bəy 1915-1917 illərdə "Divani lüğət-it türk"ün 3 cildini nəşr etdirir. Qeyd edək ki, kitab nəşr olunduqdan sonra onun əlyazma variantını Əli Əmiri Millət Kitabxanasına təqdim edir.

"Divani lüğət-it türk" kitabı indiyə qədər Türkiyə türkcəsinə, qazax, özbək, uyğur, Azərbaycan, ingilis, fars, Çin dillərinə tərcümə edilmiş və bu dillərdə nəşr olunmuşdur. Tanınmış türkoloq, professor Ramiz Əskər bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və əsər 2006-cı ildə Bakıda 4 cilddə nəşr edilmişdir.

Öz yaratdıqlarına sahib olmaq və bunları dünya arenasına təqdim etmək təşəbbüsü bu əsərdə başlıca məqsəd daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı əsərin başqa bir məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək və türk dilinin ərəb dili qədər zəngin bir dil olduğunu sübut etməkdir.

Nəzərə alaq ki, XI əsrdə türk ictimai-siyasi və mədəni həyatı yeni bir uğurlu mərhələyə qədəm qoymuşdu. Coğrafi dairənin genişlənməsi, siyasi idarəçilik və diplomatik səriştənin güclənməsi, hərbi qüdrətin artması nəticəsində türk ordusunun zəfər qazanması (Malazgird qələbəsi və s.) və yeni ərazilərin fəth olunması və s. kimi hallar bir çox sahələrdə olduğu kimi mədəni sferada da türk təəssübkeşliyinin yüksəlməsinə, eyni zamanda onun nümayişinə həm təkan verirdi, həm də böyük təsir göstərirdi. Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu bilik" (1069-1070) əsərinin yazılmasında olduğu kimi, Mahmud Kaşqarlının "Divani lüğət-it türk" (1072-1074) əsərinin meydana çıxmasında da yuxarıda sadalananların doğurduğu ruh, qürur və təəssübkeşliyin təsirini danmaq qeyri-mümkündür. Bu mənada "Divanü lüğat-it türk"də türk şəcərələri, türk tayfa qrupları, türk xəritələri, türk dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barədə məlumatlarda açıq və ya pərdəli təəssübkeşlik məqamlarının mövcudluğu da məqsədlidir. Sevindirici haldır ki, Mahmud Kaşqarlının türk təəssübkeşliyi (türkçülük) ideyası bütün türk dünyası boyunca zaman-zaman ayrı-ayrı sənətkarlarda bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın "türkün dili tək sevgili istəkli dil olmaz…" misrasının ifadə etdiyi mənanı (həm də məqsədi) türk dil təəssübkeşliyi istiqamətində XI əsrdə başlayan xəttin davamı, XX əsr İran mühiti üçün yeni mərhələnin zirvəsi hesab etmək olar. Bu məntiqə istinadən deyə bilərik ki, əsərin əvvəlində Tanrı yanında türkün əziz olması fikrinin müəllif tərəfindən istər səslənməsi, istərsə də qabardılması məqsədlidir. "Həmdü səlatdan sonra bu kəminə Məhəmməd oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmu-

dun sözlərini dinləyin: Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırdı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərindən qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o bütün qorxu və bəlalardan xilas olar, o adamla birlikdə başqaları da sığına bilər."[1] Mahmud Kaşqarlı belə hesab edir ki, əgər türk Tanrının əziz və gözəl bəndəsidirsə, demək onun yaratdıqları da, əməlləri də gözəl olmalıdır. Bu sırada Mahmud Kaşqarlının türkün yaratdıqları içərisində onun dilinin üstünlük və gözəlliklərindən bəhs açarkən Həzrət Məhəmmədin türk dilinə verdiyi önəmi özündə əks etdirən fikirlərini Buxara və Nişabur irşadlarına istinadən diqqətə çatdırması təsadüfi görünmür: "Türklərin dilini öğreniniz, çünkü onların egemenliği uzun sürecektir". Qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşqarlı türk diyarlarını 20 il gəzdikdən, bu müddətdə həmin ərazilərdə yaşayanların – uyğur, oğuz, qırğız, yağma, çigil, qıpçaq, türkmən və s. dil, ədəbiyyat, mədəniyyət nümunələrini toplayıb öyrəndikdən sonra kitab yazmışdır.

"Divani lüğət-it türk"də dil məsələlərinə səkkiz müxtəlif bölümlərdə izahlar verilmiş, müqayisələr aparılmışdır. Həmzə, Salim, Muzaaf, Kitabül-misal, Kitabi zevatis-səlasə, Kitabü zəvatil-ərbaa, Kitabül-gunnə, Kitabül-cəm beyn-əs-sakineyn adlı bu bölümlərdə əsasən türk dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə, özünəməxsus incəliklərinə, kök, şəkilçi, hərf sistemi barədə məlumatlara daha çox yer verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi Mahmud Kaşqarlı öz əsərində türk tarixinə real tarixi, eyni zamanda əfsanəvi baxış nümayiş etdirmiş, türk

[1] Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğat-it-türk", I cild, Bakı, 2006, səh.54.

adının Allah tərəfindən verildiyindən, Türkün Nuh peyğəmbərin oğlu olduğundan, Məhəmməd peyğəmbərin türkə sevgi və ümidlə yanaşmasından xüsusi bəhs açmışdır. Bütün bunları öz əsərinə daxil edərkən müəllif bir tərəfdən mənsub olduğu millətin Tanrıya yaxınlığından, bağlılığından irəli gələn müqəddəsliyini diqqətə çatdırmış, digər tərəfdən isə onu tarixi qəhrəman tipində təqdim etmişdir.

"Divani lüğət-it türk" əsərində ədəbiyyat nümunələrinə yer ayrılması türk bədii düşüncəsinin, söz-ifadə imkanlarının üstünlük səviyyəsindən xəbər verir. Çünki Mahmud Kaşqarlının öz sözləri ilə desək, "Divani lüğət-it türk" hikmət, səc, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla "süslənən" kitabdır. Bu nümunələri eyni zamanda türk bədii zövqünün nümayiş və təqdimatı hesab etmək olar. Kitaba daxil edilmiş atalar sözləri, əski şeir, dastan nümunələrini müəllifin hansı mənbələrdən (şifahi şəkildə toplamaq və yaxud yazılı mənbələrdən götürmək) əldə etməsi araşdırmaçılarda mübahisələr doğursa da, bir növ ilk ədəbiyyat antologiyası yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşqarlının türk mədəniyyəti qarşısında böyük xidmətidir. Ancaq "heç ola bilməzdi ki, türk ellərini qarış-qarış gəzən M.Kaşqari türk şairlərinə rast gəlib onlarla görüşməmiş, yaradıcılıqlarını bu və ya digər dərəcədə öyrənməmiş olsun."[1] "Divani lüğət-it türk"də üç yüzə yaxın atalar sözləri yer alır. Tədqiqatçılar həmin nümunələri türkün ən əski atalar sözləri hesab edir. Bu nümunələrdə türk insanının dünyabaxışı, insana, hadisələrə və s. münasibəti diqqəti cəlb edir və nəticədə türk ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxış modelinin nədən ibarət olması barədə geniş təsəvvür yaradır. Məsələn, "Bir qarğa ilə qış gəlməz", "Birər birər min olur, dama-dama göl olur", "Qanı qan ilə yumazlar", "Su verməyənə süd ver", "Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar" və s. Göründüyü kimi bu cür atalar sözləri min il bundan əvvəl kitaba daxil edilsə də xalqın yaratdığı həmin hikmət nümunələrindən müasir dövrdə də istifadə olunur. Min ildən sonra da təravətini itirməyən bu hikmətlər türk düşüncə aliliyindən xəbər verir.

---

[1] Nizami Cəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 2006, səh.38

"Divani lüğət-it türk"də yer almış şeirlərin (dördlüklər) mövzu dairəsi müxtəlifdir. Allahın tərifi, təbiət təsviri, qəhrəmanlığın və məhəbbətin tərənnümü və s. mövzuları əhatə edən bu şeir parçaları dilimizin poetik imkanlarının yüksəkliyi barədə təsəvvürləri genişləndirir. Əslində belə nümunələr türk dilinin poetik təzahür formalarının rəngarəngliyini göstərməklə onu bəyənməyib, yalnız ev, küçə, bazar dili şəklində dəyərləndirənlərin fikirlərini təkzib edir, bu dilin elm və ədəbiyyat dili kimi nüfuzunu təsdiqləyir.

Müxtəlif mövzulu şeir parçalarına nəzər saldıqda bunu aşkar şəkildə görmək mümkündür. Məsələn,

İdimni oger men
Biligni yüger men
Könülni tüger men
Erdem üze türlünür
(Tanrını överim
Bilgiyi toplarım
Nəfsimi bağlarım
Erdem üzerine düzülür)
(Ş.H.Akalının tərcüməsində)

Qeyd etməliyik ki, türkün təbiətə olan sevgisi həmişə yüksək olmuşdur. Yuxarıda göyü, aşağıda yeri müqəddəs bilən, yerlə göy arasında olan bütün varlıqları Tanrı əmanəti hesab edən türkün bədii düşüncə və axtarışlarında təbiətə sevgi məsələləri xüsusi xətt təşkil edir. Türkün əski poetik nümunələrində təbiət Günəş, Torpaq, Çiçək, Dəniz, Dağ və s. elementlər şəklində vəsf olunsa da, bunların fonunda təbiətin vahid obraz tipi daha çox qabarıqdır.

Yağmur yağıp saçıldı.
Türlüg çəçək su çaldı
Yinçü kabı açıldı,
Çından yıpar yoğruşur
(Yağış yağıb saçıldı,
Min bir çiçək açıldı,
İnci qabı açıldı,
Səndəllə müşk yoğruldu.)

Türlüg çəçək yarıldı
Barçın yadhım kərildi,
Uçmak yeri körüldi
Tumluğ yana kəlgüsüz.
(Dürlü çiçək açıldı,
İpək döşək sərildi,
Cənnət yeri görüldü
Qış daha gəlməyəcək)

Və yaxud məhəbbət duyğu və həyəcanlarının tərənnümünü əks etdirən əski türk şeirinə nəzər salaq.

Üdhik mini komıttı,
Sakına manqa yumıttı,
Könqlüm anqar əmitti
Yüzüm məninq sarğarur
(Sevgi məni coşdurdu,
Sıxıntı başıma vurdu,
Könlüm ona axdı,
Üzüm mənim saralır.)

Əxlaqi-didaktik mövzularla bağlı verilən nümunələrdə türkün həyati baxış, ictimai-fəlsəfi düşüncə və yanaşması əksini tapır.

Bermiş səninq bil
Yalnquk tapar karınca,
Kalmış tavar adhınnınq
Kirsə kara orunka.
(Bil, verdiyin sənindir,
İnsan tapar gödənə
Qalan mal özgənindir,
Girsə qara torpağa.)
(R.Əskərin tərcüməsində)

Qəhrəmanlıq və zəfər türk tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Türklər tarix boyu ədalət tərəfdarı olmuş, müharibələrdə zəfər qazanmış və öz qəhrəmanları ilə öyünmüşlər. "Divani lüğət-it türk"də türk qəhrəmanlıq tarixində yeri olan Alp ər Tonqa, Şu və s. ilə bağlı poetik

nümunə və məlumatların əksini tapması, bir daha onu göstərir ki, millət zaman-zaman öz tarixinə sahib çıxmış, qəhrəmanlarının şərəfini daim uca tutmuşdur. (Dərsliyin "Türk dastan yaradıcılığı" bölümündə bu barədə danışıldığı üçün əlavə izahatlara ehtiyac duymadıq.)

"Divani lüğət-it türk"də Alp ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş şeir xalqın qəlbində yaşanan ağrı, həyəcan, kədər hisslərinin əksi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu parçalarda məzmun yüksək fikir-ideya müstəvisində təqdim olunur. Nümunələrdə qafiyələnmənin, heca bölgüsünün, misra düzümünün vahid poetik sistemə uyğun aparılması həmin şeirlərin forma gözəlliyini təmin edir, ən qədim dövrlərdə türk şeirində mövcud olan məzmun və forma vəhdəti barədə fikir söyləməyə kifayət qədər əsas verir:

Alp Ər Tonqa öldümü
Isız ajun kaldımu
Ödler öçin aldımu
Emdi yurek yırtılur
(Alp Ər Tonqa öldümü?
Yaman dünya qaldımı?
Fələk öcünü aldımı?
İndi ürək dağlanır.)

Müəyyən sayda "Divan"a daxil edilmiş bu nümunələr hələlik sayı və müəllifləri dəqiq bilinməyən qədim türk şeirinin forma-məzmun xüsusiyyətləri, ideya-estetik zənginliyi barədə təsəvvürlərin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Ancaq müəlliflər bilinməsə də həmin nümunələr həm şeirimizin tarixi, həm də Çuçu istisna olmaqla kitabda adları çəkilməyən Aprınçur Tigin, Kül Tarkan, Ki-Ki, Aşıq Tutunq, Buyan Kaya Kal, Sılıq Tigin, Çısuya Tutunq, Künçük İduk Kut və s. kimi qədim türk şairlərinin kimliyi, üslubları ilə bağlı mülahizələrin formalaşmasında, dəqiqləşmələrin aparılmasında, axtarışlara meylin güclənməsində əhəmiyyətli mənbəyə çevrilir.

ÜMUMTÜRK
YAZILI ƏDƏBİYYATI

Qazaq
Çolım
Teleut
Kumandi
Dolgan
Koybal
Tuva
Tofa
Xakas
Uranxhay
Özbek
Selar
Uyğur
Sarı uyğur
SAHA (YAKUT)
SİBİR
QIPÇAQ
KARLUQ
Altay
Telengit
Barabar
Başqird
Qumuq
Tavli
Karaim
Kırım türkleri
Nogay
Tatar
Kazan türkleri
Qaraqalpaq
Qırğız
Kamsa
Qaşqay
Kalıç
Türkiye türkleri
Qaraqoyunlu
Türkmen
Iraq türkleri
Qaqauz
Kıpr türkleri
Balkan türkleri
Azeri
OĞUZ
ÇUVAŞ
Tağma
Kanqlı
Çigil
Kimek
Tohsi
Şato
Kay
Karlğan
Dinlin
Yabaku
Basmıl
Çaruk
Çomul
Suvar
Iskit-Saka
Tabgaç
Sabir
Hun
Tatar
Siyenpi
Türkeş
Göytürk
Avar
Qırğız
Oğuz
Oğur
Xebar
Xazar
Uyğur
Başqırd
Qıpçaq
Karluq
Uzbaq
Buluğar
Peçeneg
Kalaç

YUSİF BALASAQUNLU

YUSİF BALASAQUNLU
(1017-1077)

Yusif Balasaqunlu XI əsr türk-islam mədəniyyətinin ilk böyük mütəfəkkir nümayəndəsidir. O, 1017-ci ildə Qaraxanlı dövlətinin (840-1212) mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Balasaqun şəhərində anadan olmuşdur. Lakin Y.Balasaqunlunun doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, ayrı-ayrı mənbələrdə onun anadan olma tarixləri 1010, 1015, 1019, 1025 və s. kimi də göstərilir. Yusif Balasaqunlu türk ədəbi dil və mədəniyyətinin formalaşması, eyni zamanda inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan Qaraxanlı hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Qeyd edək ki, Qaraxanlı dövləti Göy Türk və Uyğur xaqanlarından sonra Türküstan regionunda yaranan ilk türk müsəlman imperiyası kimi tarixə daxil olmuşdur. Qaraxanlı dövlətinin yaradıcısı, islamı qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuq Buğra Qaraxanın hakimiyyətə gəlişi ilə regionda bədii, elmi, ictimai-siyasi təfəkkür tərzi türkün xeyrinə dəyişmişdir. Belə demək mümkünsə, bu dövrdən etibarən türk dili və mədəniyyətinin əsası qoyulmağa başlamışdır. Məlum (eyni zamanda məşhur) rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Merac səfəri zamanı peyğəmbərlərlə bir sırada oturmuş bir şəxsi cənab Cəbrayıla

göstərərək onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşur. Cənab Cəbrayıl isə öz növbəsində bildirir ki, bu şəxs peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə döndərəcək Satuq Buğra xanın ruhudur. Bu rəvayət türk düşüncə, təfəkkür tərzinin islama yaxın və bağlılığını təsdiqləyir. Əslində Qaraxanlıların hakimiyyətə gəlişi və islamı qəbulu nəticəsində türkün Göy Tanrı inamının tək Allah inamına keçidi baş verdi və bu səbəbdən mükəmməl türk-islam ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji düşüncəsi formalaşmağa başladı. Türk və islam ideologiyalarının sintezi yeni mədəniyyət mərhələsinin əsasını qoydu və elə bu halda da dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olundu.

Y.Balasaqunlunun harada, kimdən və nə vaxt dərs alması dəqiq məlum deyil. Bu barədə çoxlu mübahisəli fikirlər mövcuddur. Lakin dünyagörüşü, ictimai-siyasi, elmi-ədəbi və s. fikirləri onu deməyə əsas verir ki, o, mükəmməl təhsil almışdır. Bir fikrə görə onun müəllimi İbn Sina (980-1037) olmuşdur. Ehtimal olunur ki, o, ömrünün çox hissəsini Balasaqun şəhərində yaşamışdır. Y.Balasaqunlu "Qutadqu bilik" əsərini də bu şəhərdə yazmağa başlamışdır (1069). O, əsəri 18 aydan sonra Qaraxanlı dövlətinin siyasi mərkəzi Kaşqarda tamamlamış (1070), hökmdar Tabğac Buğra xana təqdim etmişdir. Əsəri bəyənən hökmdar Y.Balasaqunluya Xas Haciblik rütbəsi vermişdir. Bu barədə əsərin müqəddiməsində belə yazılır: "Bu kitabı təsnif edən Balasaqun şəhərində doğulmuş dindar və mömin bir şəxsdir. Amma bu kitabı Kaşqar elində tamamlayıb, Tabğac Buğra xan hüzuruna çıxarmışdır. Məlik Buğra xan da onu ağırlayıb-əzizləyib öz Xas Hacibliyini ona verməyə lütfündə bulunmuşdur. Onun üçün də Yusif Xas Hacib adı və sanı dünyaya yayılmışdır." Məlumdur ki, Haciblik hökmdarın ideoloji müşaviri kimi sarayda vəzir və ordu komandanından sonra 3-cü vəzifə hesab olunur. O, əqli, əxlaqi, mənəvi, fiziki və s. baxımdan fərqlənməli, xalqın görən gözü, düşünən beyni olmalıdır. Haciblik üçün 10 fəzilət vacib şərt sa-

yılmışdır: iti göz, saf könül, həssas qulaq, dil, nurlu üz, qamət, əməl, elm, idrak, pak əl. Heç şübhəsiz, Y.Balasaqunlu bütün bu keyfiyyətləri özündə əks etdirmiş və xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Yusif Balasaqunlu 1077-ci ildə vəfat etmişdir.

"QUTADQU BİLİK" əsəri

Y.Balasaqunlunun "Qutadqu bilik" əsəri (1069-1070) türkdilli xalqların bədii təfəkkür gücünü özündə əks etdirən, türkcə qələmə alınmış əsərlər içində birinci dəfə sözə Allahın adı ilə başlanılan ilk (XI əsr) yazılı sənət abidəsidir. "Qutadqu bilik" məsnəvi formasında yazılmış mənzum didaktik əsərdir. Əsər 6645 beytdən ibarətdir. Lakin əsərə 77 beytlik mənzum və kiçik bir mənsur müqəddimə də əlavə edilmişdir. Bu parçaların kim tərəfindən yazılıb əsərə əlavə edilməsi barədə hələlik dəqiq bir fikrə gəlinməsə də, ehtimal olunur ki, həmin parçalar müəllifin özünə məxsusdur. Çox güman ki, Y.Balasaqunlu əsərə əlavəni ömrünün sonlarında yazmışdır. Belə ki, oxucuya birbaşa ünvanlanan 75 və 76-cı beytlərdə bu hal öz təsdiqini belə tapır:

Türkcə bu şeirləri sənin üçün düzdüm,
Ey oxucu, oxuyaraq mənə dua et.
Mən dünyadan gedirəm, məni eşit.
Kitabdan ibrət al, gözünü aç.

Onu da qeyd edək ki, bu əlavələrin istər nəsr, istərsə də nəzm hissələrində əsərin ətraf ölkələrdə yayılması və müəllifinə şöhrət gətirməsi barədə məlumat verilir. Müəllif kitabın Çində "Ədəbül-mülük", Maçində "Ənisül-məmalik", məşriğdə "Zinətül üməra", İranda "Şahnameyi-türki", Turanda "Qutadqu bilik" adı ilə şöhrət tapmasını qürur hissi ilə qələmə alır. Ehtimal ki, əsər müəllifin sağlığında əlyazma halında adı çəkilən ölkə-

lərdə yayılmış və bunun nəticəsi olaraq Y.Balasaqunlu fakt kimi bunları əsərə əlavə etmişdir.

"Qutadqu bilik" mütəqarib bəhrinin Fa'ülün Fa'ülün Fa'ülün Fa'ül təfilə quruluşuna uyğun yazılmışdır. Lakin bu fikrə də tədqiqatçıların münasibəti birmənalı deyildir. Belə ki, əsərin milli şeir vəzni hecada yazılmasını təsdiqləyən fikirlər də mövcuddur. Qeyd edək ki, əsərdə 173 dördlük vardır ki, bunlar da islamiyyətdən əvvəlki mani türk şeir şəklinə uyğundur. Həmin dördlükmani quruluşunda cinaslı qafiyələnmə sistemi mövcuddur ki, mənbələrdə bu proses sonrakı dövrlərdə milli türk şeiri olan tuyuğ şəklinin inkişafına böyük təsir göstərən amil kimi təsdiqlənir.

"Qutadqu bilik" Xan dili ilə tanınan Kaşqar-Xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Yeni ədəbi dil olan Kaşqar-Xaqaniyyəsi həm də Qaraxanlıların dövlət dili idi.

"Qutadqu bilik" əsərinin üç əlyazma nüsxəsi mövcuddur: Vyana, Qahirə və Fərqanə.

1439-cu ildə Heratda Həsən Qara Şəms tərəfindən uyğur əlifbası ilə üzü köçürülmüş nüsxə İstanbula gətirilmişdir. Həmin nüsxə şərqşünas alim Hammer tərəfindən satın alınaraq Vyana Saray kitabxanasına hədiyyə olunmuşdur. Vyana nüsxəsi "Qutadqu biliy"in elm aləminə məlum olan ilk nüsxəsi hesab olunsa da, tədqiqatçılar onu naqis hesab edirlər. Həmin variant ilk dəfə 1870-ci ildə nəşr olunmuşdur.

"Qutadqu biliy"in ərəb əlifbası ilə yazılmış ikinci nüsxəsi 1896-cı ildə Qahirədə tapılmışdır. Qahirə Saray kitabxanasında saxlanılan bu nüsxənin materialları ilk dəfə 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Əsərin ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüş mükəmməl nüsxəsi hesab olunan Fərqanə (Namanqan) variantı isə elm aləminə 1913-cü ildə məlum olmuşdur. Z.Vəlizadə və Fitrət tərəfindən aşkarlanan bu nüsxə ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr

olunmuşdur. Hazırda Fərqanə nüsxəsi Vilayət kitabxanasında saxlanılır.

Y.Balasaqunlunun əsərə "Qutadqu bilik" adı verməsi təsadüfi deyildir. "Xoşbəxtlik", "uğurlu tale" və s. mənalarını bildirən "qut" sözünün leksik dəyişməsi və "bilik" sözü ilə yanaşı işlənməsi nəticəsində ifadə etdiyi məna – "xoşbəxtliyə aparan elm" – əsərin adı ilə bağlı müəllif məqsədini özündə ehtiva edir:

Kitaba "Qutadqu bilik" adını verdim,
Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun.
Sözümü söylədim, kitabı yazdım.
Bu kitab uzanıb hər iki dünyanı tutan əldir.

Y.Balasaqunlu "Qutadqu biliy"i çox əziz bir kitab kimi qiymətləndirir və "dəyərli biliklərlə bəzədilmiş" bu kitabı "qananlar üçün elm dəryası" hesab edir. Kitabın ən dərin hikmət və inci çələngi olması xüsusi şəkildə vurğulanır. Ona görə də müəllifin oxucuya ünvanladığı "bu kitabı hər oxuyan-yazan anlamaz, onu ancaq oxuyub-duyan başa düşər" sözləri təsadüfi səslənmir.

"Qutadqu bilik" ilk olaraq Tanrının, Məhəmməd peyğəmbər və onun 4 əshabəsinin – Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, o cümlədən dövrün hakimi Buğra xanın tərifi ilə başlayır. Bunların ardınca gələn təxminən 270 beytlik müxtəlif başlıqlı parçalarda kainatın yaranması, 7 səyyarə, 12 bürc və insan haqqında məlumat verilir. Kitabda özünə yer tapan bundan sonrakı (təxminən 6000 beyt) bütün məsələlər 4 ulu və möhkəm təməl üzərində qurulur: a)ədalət; b)səadət; c)ağıl; d)qənaət və aqibət.

Əsərdə Gündoğdu ədalətin, Aydoldu səadətin, Öydülmüş ağlın, Odqurmuş isə aqibətin rəmzidir. Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obrazların fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və

dünya problemlərini diqqət mərkəzinə çəkir. Buna görə də əsərdə "dünyaya gələn gündən adını alıb, atını minən, mənzil-mənzil ölümə yaxınlaşan", "özü yox, adı əbədi olan" insanın "müvəqqəti dünya ilə" "əbədi aləm" xəttindəki yeri və mövqeyi tam müəyyənləşir, onun nəfsi tərksilah olunur. Müəllif Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş və Odqurmuşun əməl, fəaliyyət, həyata baxış və dünyagörüşlərini geniş dairədə təqdim edir. Məhz bu təqdimatda hökmdar və cəmiyyət, insan və dünya, insan və əbədi aləm problemləri önə çəkilərək ədalətli cəmiyyət idarəçiliyi barədə təsəvvür genişləndirilir. O cümlədən bu dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın yolları göstərilir.

Gündoğdu Elik ədalətin rəmzidir. Onun xarakteri günəşin əlamətlərinə uyğun təqdim olunur. Günəş formasını, işığını dəyişmədiyi kimi Gündoğdunun da ədalətli "nur və işığı" dəyişməzdir, günəş kainata işıq və istilik bəxş etdiyi kimi, onun da ədaləti insanlara rahatlıq və əmin-amanlıq bəxş edir, günəşin bürcü və təməli sabit olduğu kimi Gündoğdu da ədalətli hökmündə, rəftarında sabit və qərarlıdır və s. O, uzun bir ömür yaşayan hökmdardır. Sözü bütöv, gözü, könlü tox, əməli doğru insandır. Lakin əsərdə onun müsbət keyfiyyətlərinin təqdimi bununla bitmir. Gündoğdu Elik cəsur, xoşəxlaq, bilikli, ağıllı, şəxsi meyllərdən uzaq və s. xüsusiyyətləri ilə də təqdim olunur. O, əsərdə hakimiyyəti təkbaşına idarə etməyin əleyhdarı kimi çıxış edir. Buna görə də idarəçilikdə özünə yardımçı ola biləcək ağıllı bir köməkçi axtarır. Gündoğdu Elik əsl hökmdar olaraq sayıq və ehtiyatlılığı ilə seçilir. O, bir siyasi xadim kimi başa düşür ki, dövlət işində ehtiyat və sayıqlıq dövlətin ömrünü uzadar, qanunla idarə olunan cəmiyyətdə xalq xoşbəxt yaşayar. Y.Balasaqunlu Gündoğdu Elikin simasında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaqla türk dövlət idarəçiliyi və ictimai-siyasi görüşləri barədə kompleks təsəvvür yaratmışdır.

Əsərdə bu cür təsəvvürlər Aydoldunun şəxsində bir qədər də

konkretləşir, fikirlər qarşılıqlı mükalimədə (Hacib-Aydoldu və Gündoğdu-Aydoldu qarşılaşmasında) təqdim olunur. Doğruluğu özünə şüar edən Aydoldu qüsursuz xidməti ilə tanınır. Əsərdə onun adının mənası ayla müqayisədə açıqlanır: "Ay göydə birinci gün kiçik görünür, günlər keçdikcə böyüyür, bədirlənib dünyanı işıqlandırır, böyüyüb ən yüksək zirvəyə çatır, təkrar kiçilib yenidən böyüməyə başlayır". Məhz Aydoldu səadət və dövlətin rəmzi olduğundan bu açıqlamada səadətin, var-dövlətin əbədi olmadığına, ay kimi yerini və formasını dəyişdiyinə görə ona bel bağlamamaq, aludə olmamaq tövsiyyə olunur. Aydoldu dövlətin ikinci səlahiyyətli adamı – vəzir kimi cəmiyyətdə nüfuz sahibidir. Lakin müəllif onun nüfuzunun səbəbini səlahiyyəti ilə deyil, daha çox "könlünü tanrıya bağlaması", "həyatda hər şeyi sınaqdan çıxararaq qərar verməsi", "biliklə hünər əldə etməsi", "dünya malını əlavə yük bilməsi", "hər nəyin çarəsin doğruluqda axtarması" və s. ilə əlaqələndirir.

"Qutadqu bilik" əsərində Aydoldunun ictimai-siyasi, fəlsəfi, mənəvi, psixoloji görüş və digər həyati baxışları Gündoğdu və oğlu Öydülmüşlə söhbətlərində diqqəti cəlb edir. Bu söhbətlər əslində türk təfəkkürü yanaşmasında dövlət, cəmiyyət, ədalət və s. problemlərə baxışın ölçü və meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

"Qutadqu bilik" əsərində "fəaliyyət dairəsinə" görə fərqli obrazlardan biri Öydülmüşdür. O, əsərdə ağlın rəmzi kimi çıxış edir. Atasının ölümündən sonra Gündoğdu onu yanına çağırır və söhbət zamanı Öydülmüşün ağlı hökmdarı heyran qoyur. Buna görə Gündoğdu ona sarayda səlahiyyət verir. Çalışdığı müddət ərzində Öydülmüş uğur qazanır, xalqı xoşbəxtliyə, dövləti isə tərəqqiyə aparır. Öydülmüşün fikirləri maddi dünya ilə əbədi aləm müstəvisində bir növ tənzimləməyə xidmət göstərir. Öydülmüş ağıl və biliyi insanın bu dünyada qazandığı ən böyük nemət hesab edir. O, hər cür xoşbəxtliyin səbəbini ağıl və bilik adlı "açarla"

bağlayır. Bütün əsər boyu onun aşpazlıqdan, təbiblikdən, ovçuluqdan, tərbiyədən və s. tutmuş dövləti idarə etmək qaydalarına qədər düşüncələri əsl ağıl sahibinin görüşləri şəklində təqdim olunur. Ona görə də oxucu bu təqdimatda sosial mühit və məişətdə nəyi necə etməyin qaydalarını öyrənir, bütövlükdə həyatda yaşamaq və davranmaq mədəniyyətinin türk təfəkküründən süzülüb gələn nizamı ilə tanış olur.

"Qutadqu bilik"də əsas obrazlardan biri də Odqurmuşdur. O, aqibətin rəmzidir. Odqurmuş bütün varlığı ilə əbədi aləmin cazibəsindədir. Heç bir qüvvə onu bu cazibədən "xilas edə" bilmir. Bu səbəbdəndir ki, onun qohumu (qardaşı) Öydülmüş dəfələrlə onu sarayda çalışmağa dəvət etsə də o, bu təklifi qəbul etmir. Ona görə ki, Odqurmuş dünya nemətlərinə göz yumaraq sarayda xidmət göstərməyi yox, axirətə (aqibətə) hazırlaşmağı hər şeydən üstün tutur. Bu səbəbdən də o, zahidliyi saraya getməkdən daha şərəfli bilir. Onun əqidəsi əsərdə dönə-dönə təkrarlanan fikirlərdə təsdiqini tapır:

Bu dünyadan əl üzüb vaz keçmək lazımdır,
O biri dünyanı bu yolla əldə etmək olar.

Dönük dünyadan möhkəm yapışmaqla
Əbədi dünyanı necə əldə etmək olar?

Biz əsərdə Öydülmüşlə Odqurmuşun bir neçə dəfə görüşünün şahidi oluruq. Bir növ bu görüşlər həyat və axirət problemlərinə həsr olunduğu üçün müəyyən şərtilikdən də uzaq dayanmır. Bu səbəbdəndir ki, mənəviyyat dünyasının iki böyük simasının bir neçə dəfə üz-üzə dayanaraq fikir mübadiləsi etmələri mətləbin daha genişlikdə, bütün təfərrüatları ilə açılmasına xidmət göstərir.

Müəllif Odqurmuşun fikirlərini maddi və əbədi dünya kon-

tekstində təqdim etməklə islami təsəvvürlər haqqında bilgiləri nümayiş etdirir.

"Qutadqu bilik" əsəri Yusif Balasaqunlunun özünə nəsihətləri ilə tamamlanır. 40 beytlik bu nəsihətdə müəllif biliyin insan həyatındakı rolundan, bilikli insanlarla biliksizlərin fərqindən, sözlərinin doğruluğundan, bu dünyanın müvəqqəti olmasından, hər iki dünyada mövqe qazanmaqdan, əsərin 18 aya tamamlanmasından və s. bəhs açır.

"Qutadqu bilik" XI əsr türk ədəbi dilinin kamil nümunəsi kimi dil, üslub və fikrin bədii imkanları baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu dilin formalaşma və inkişafında Y.Balasaqunlunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu fikir əsərdə öz ifadəsini belə tapır:

Bu türkcə sözü geyik kimi gördüm,
Onu yavaşca tutdum, özümə yaxınlaşdırdım.

Oxşadım, isitdim, tez könül verdi,
Ancaq yenə də ara-sıra hürkür, qorxur.

"Qutadqu bilik"də ifadə gözəlliyi baxımından diqqəti çəkən yüzlərlə nümunəyə rast gəlmək mümkündur:

"Kamalın bəzəyi dil, dilin bəzəyi sözdür, insanın bəzəyi üz, üzün bəzəyi isə gözdür", "hər kəsin hərəkəti onun əslinə şahiddir, hərəkəti nədirsə, əsli də odur", "insanın özü əbədi deyil, adı əbədidir", "pis söyülər, yaxşı öyülər", "biliksiz kişi həmişə xəstə olar", "ağıl qaranlıq gecədə bir çıraqdır", "hirslə iş tutan peşman olur", "kimdə ağıl olsa, o əsilli olar" və s. Bu cür deyimlər əsərin dil və üslub baxımından zənginliyini, türk dilinin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiqləmiş olur.

ƏHMƏD YƏSƏVİ

ƏHMƏD YƏSƏVİ
(1103-1166)

Türk təsəvvüf ədəbiyyatının aparıcı simalarından biri olan Xoca Əhməd Yəsəvinin həyatı haqqında mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur. Bu böyük türk sufisinin tərcümeyi-halı və qismən də yaradıcılığı haqqında fikirlər xalq arasında geniş yayılmış rəvayətlər əsasında formalaşdırılmışdır.

Əhməd Yəsəvi təxminən XI əsrin sonlarında və ya XII əsrin əvvəllərində (təxminən 1103) Qərbi Türküstanın Sayram qəsəbəsində anadan olmuşdur. Bu qəsəbə hazırda Qazaxıstanın Çimkənd şəhərindən 7 km. aralıda yerləşir. Əhməd Yəsəvinin atası Şeyx İbrahimin Həzrət Əli nəslindən olduğu ehtimal olunur. Anası Ayşə xatun tanınmış din xadimi Şeyx Musanın qızı olmuşdur. 7 yaşında ikən Əhməd Yəsəvinin atası vəfat etmişdir. Az zaman keçməmiş onun anası da dünyasını dəyişmişdir. Valideynlərini itirdikdən sonra Əhməd Yəsəvi özündən böyük bacısı Gövhərşahnazla birlikdə Yəssə (indiki Türküstan) şəhərinə getmişdir. Yəsəvi təxəllüsü bu şəhərin adı ilə əlaqədardır. Həmin şəhərə Hicazdan gəlmiş Arslan Baba adlı müqəddəs şəxs Əhməd Yəsəviyə mənəvi ata olmuş, onun təlim-tərbiyəsini öz üzərinə götürmüşdür. Bu barədə "Divani-hikmət"də belə yazılmışdır:

Yeddi yaşda Arslan Babam arayıb buldu:
Gördüyü hər sirri pərdə ilə sarıp örtdü
"Allaha həmd olsun, gördüm" dedi, izim öpdü.

Rəvayətə görə, aclıqdan əziyyət çəkən əshabələr Məhəmməd peyğəmbər hüzuruna gələrək ondan yemək istəyirlər. Peyğəmbərin duası ilə cənab Cəbrayıl insanlara cənnətdən xurma gətirmiş və onlara paylamışdır. Bu vaxt bir xurma yerə düşmüş və cənab Cəbrayıl, "bu xurma sizin Türküstan ümmətinizdən olan Əhməd Yəsəvinin qismətidir" demişdir. Həzrəti Məhəmməd Arslan Babanı yanına çağırmış və xurmanı ona verərək Əhməd Yəsəviyə çatdırmasını bildirmişdir. Rəvayətə görə Arslan Baba Məhəmməd peyğəmbərin duası ilə uzun illər yaşamış və Ə.Yəsəvini görmək üçün Yəssəyə gəlmişdir. Arslan Baba ilk dəfə onunla məktəbə gedərkən rastlaşmışdır. Əhməd Yəsəvi onu görcək əmanətini istəmişdir. Arslan Babanın təəccübünü gördükdə "Allah mənə xəbər vermişdir" demiş və onun təəccübünə son qoymuşdur. Arslan Baba Əhməd Yəsəvinin uzun müddət mürşidi olmuş, ona dini elmlərin sirlərini öyrətmişdir (Bəzi mənbələrdə isə Arslan Babanın ona xurma verəndən bir il sonra öldüyü göstərilir). "Divani-hikmət"də Arslan Babanın ölümünə aid bir neçə parça vardır. Həmin parçalarda hurilərin ipəkdən ona kəfən hazırlamaları, 70 min mələyin namaz qılıb tabutunu yerdən qaldırmaları və ruhunu cənnətə aparmaları öz əksini tapmışdır.

Əzrail gəlib Arslan Babamın canını aldı
Hurilər gəlib ipək qumaşdan kəfən biçdi,
Yetmiş minə qədər mələk toplanıb gəldi...
...Namazını qılıb yerdən qaldırdılar,

Bir anda cənnət içinə ulaşdırdılar
Ruhunu alıb illiyyinə girdirdilər...

Əhməd Yəsəvi mürşidinin ölümündən sonra Buxaraya gedir, tanınmış din mütəfəkkiri Şeyx Yusif Həmədaninin tələbəsi olur. Şeyx Yusif Həmədanidən İslamın əsaslarını öyrənən Əhməd Yəsəvi öz mürşidinin 3-cü xəlifəsi kimi 1160 –cı ildə İrşad rütbəsinə yiyələnir. Qeyd edək ki, Şeyx Yusif Həmədaninin ölümündən sonra bu rütbəni 1-ci xəlifə kimi Şeyx Abdulla Bərki, 2-ci xəlifə kimi isə Şeyx Həsən Əndəki daşımışdır. Əhməd Yəsəvinin irşadlığı dövründə "Yəsəviyyə" təriqəti geniş yayılmışdır. Rəvayətə görə bu təriqəti Orta Asiya, Çin, Hindistan, Anadolu, Balkanlar və s. yerlərdə yaymaq üçün 99 min dərviş fəaliyyət göstərmişdir. Bunlardan başqa Ə.Yəsəvinin yaşadığı şəhərdə təriqəti yayan dərvişlərinin sayı 12 min nəfər olmuşdur.

Qeyd edək ki, Ə.Yəsəvinin yaşadığı dövr Abbasilər xilafətinin hakimiyyətdə olduğu illərə təsadüf edir. Bu dövrlərdə Suriyadan tutmuş Şimali Afrikaya, İspaniyaya, Volqa çayı sahillərinə, Çin və Hindistana qədər olan ərazilərdə müsəlman hakimiyyət və nüfuzu xeyli güclənmişdi. Belə bir zamanda İslam ideologiyasının təbliğinə böyük ehtiyac yaranmışdı. İslam ideologiyasının təbliğində təriqətlər xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Ə.Yəsəvinin "Yəsəviyyə" təriqəti müsəlman dünyasında sürətlə yayılmış və böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Ə.Yəsəvinin çoxminli müridləri arasında ilk xəlifə adını almış Arslan Babanın oğlu Mənsur Ata olmuşdur. 1197-ci ildə Mənsur Atanın vəfatından sonra oğlu Əbdülməlik Ata, nəvəsi Tac Xacə, nəticəsi Zəngi Ata bir-birini əvəzləyərək irşad rütbəsini daşımışlar.

Əhməd Yəsəvinin bir oğlu, iki qızı olmuşdur. Oğlu İbrahim kiçik yaşlarında ölmüş, Yəsəvi nəsli qızı Gövhərşahnazın

övladları ilə davam etmişdir. Əhməd Yəsəvidən beş əsr sonra yaşamış Övliya Çələbi bu nəslin ən layiqli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Ə.Yəsəvi 1166-cı ildə vəfat etmişdir. Onun ölümü ilə bağlı maraqlı fikirlər mövcuddur. O, 63 yaşına çatanda "bizim üçün yerin altı yerin üstündən daha faydalıdır" deyərək öz müridlərinə yerin altında bir otaq (çilləxana) hazırlamağı tapşırmışdır. Buna səbəb Məhəmməd peyğəmbəri yuxuda görməsi və həyatda ondan artıq yaşamamaq istəyi olmuşdur. Məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbər 63 yaşında haqq dünyasına qovuşmuşdur. Əhməd Yəsəvi də bir növ peyğəmbərdən çox ömür yaşamağı özü üçün rəva görməmiş və bu addımı atmışdır. "Divani-hikmət"də Ə.Yəsəvinin bu seçimi belə ifadə olunur:

Eya dostlar, qulaq verin dedigimə,
Nə səbəbdən altmış üçdə girdim yerə?
Merac üstündə haqq Mustafa ruhumu gördü
O səbəbdən altmış üçdə girdim yerə.

Altmış üçdə nida gəldi: Qul, yerə gir
Həm canınım, cananımım, canını ver
Hü kılıcını ələ alıb nəfsini qır
Bir də varım, didarını görürmüyüm...

Əhməd Yəsəvinin çilləxanaya girdikdən sonra hansı tarixdə öldüyü mübahisəlidir. Onun çilləxanaya girdikdən 1, 5, 10, 20, hətta 50 il sonra öldüyü bildirilsə də, hələlik Ə.Yəsəvinin ölüm tarixi tam dəqiqləşdirilməyib. Ə.Yəsəvinin məzarı Yəssə (indiki Türküstan) şəhərindədir. Ə.Yəsəvinin məzarı Əmir Teymur tərəfindən inşa edilmişdir. Rəvayətə görə Ə.Yəsəvi Əmir Teymurun yuxusuna girir və ona döyüşdən öncə qələbə müjdəsi

verir. Döyüşdə qələbə çalan Əmir Teymur Yəssəyə gələrək onun qəbrini ziyarət etmiş və 1398-ci ildə Əhməd Yəsəvinin qəbri üzərində türbə kompleksi tikdirmişdir. Ə.Yəsəvinin türbəsi sonrakı dövrlərdə özbək xanı Abdulla xan, Şeybani xan və s. tərəfindən təmir etdirilmişdir. Qeyd edək ki, insanlar bu gün də Ə.Yəsəvinin türbəsini müqəddəs yer kimi ziyarət edir, ruhuna dua oxuyurlar.

YARADICILIĞI

Xoca Əhməd Yəsəvi XII əsr türkdilli təsəvvüf ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsidir. Orta Asiyada onun simasında formalaşan, yüksək zirvəyə çatan xalq təsəvvüf şeiri təkcə Türküstan ərazilərində deyil, bütün müsəlman Şərqində geniş şəkildə yayılmış, onun yaradıcılıq ənənələri qısa zaman ərzində Şərqdə ədəbi hərəkat və ədəbi məktəbə çevrilmişdir. Bu səbəbdən Türküstandan Ön Asiyaya, Yaxın və Orta Şərqə qədər yerləşən türk-müsəlman dünyasında qaynağı İslam ideologiyası olan "Yəsəvilik" təriqəti, daha doğrusu Ə.Yəsəvinin dini-mənəvi "üslubu" və İslami düşüncə sistemi geniş yayılmış, Şərqin mütəfəkkir irfan sahiblərinin baxışlarına təsirsiz ötüşməmiş, onların yaradıcılıqlarında müəyyən əlamətlər şəklində təzahürünü tapmışdır. Ə.Yəsəvi ilahi eşqin tərənnümçüsü kimi əxlaqi-mənəvi, dini-fəlsəfi baxımdan əhəmiyyətli yaradıcılığı ilə türk-islam düşüncəsinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun «Nəsibnamə» adlı əsərinin olduğu ehtimal olunsa da, əlimizdə olan «Fəqrnamə» risaləsi nümunələrinin ona məxsusluğu barədə fikirlər dolaşsa da, Ə.Yəsəvi ədəbiyyat və dini-fəlsəfi fikir tarixlərində «Divani-hikmət» müəllifi kimi məşhurdur.

«Divani-hikmət» təsəvvüf şeirlər kitabıdır. Kitabdakı şeirlərin heç birinin adı yoxdur. Şeirlər hikmət adı ilə tanınır. Araş-

dırıcılar bu qənaətdədirlər ki, «Divani-hikmət»də toplanan şeirlərin hamısı Ə.Yəsəviyə məxsus deyildir. Ehtimallar belədir ki, müxtəlif zamanlarda Yəsəvi tərzində yazılmış şeirlər də Yəsəviyə aid edilmiş və «Divani-hikmət»in tərkibinə salınmışdır. Onların fikirlərinə görə əruzla yazılmış şeirlərin Yəsəviyə aid olması daha çox şübhəli görünür.

XV əsrə qədər «Divani-hikmət»in heç bir nüsxəsi əldə edilməmişdir. Əsəri sonrakı zamanlarda dərvişlər toplayıb bərpa etmiş və «Divani-hikmət» adı da onlar tərəfindən verilmişdir. «Divani-hikmət» şeirləri dil, vəzn, şəkil baxımından daha çox xalq şeiri ənənəsinə uyğundur. Hikmətlər (şeirlər) müxtəlif saylı dördlüklərdən ibarətdir. Bunların əksəriyyəti 4+3=7 və 4+4+4=12 heca bölgüsündədir. Ə.Yəsəvi şeirləri XII əsr Orta Asiya ədəbiyyatında hakim olan Kaşqar-Xaqaniyyə ləhcəsində yazılmışdır. Qeyd edək ki, həmin ərazilərdə İslami-türk ədəbiyyatının ilk nümunələri məhz bu dildə yazılmış və geniş dairədə yayılmışdır.

Öz hikmətlərinin Tanrı kəlamlarından və Qurandan qaynaqlandığını bildirən Ə.Yəsəvi Allahın böyüklüyünü dərk edib ona doğru getməyi və haqqa qovuşmağı ən böyük hikmət (yol) hesab edir. Buna görə hikmətlərdə İslami əsaslardan, Allahın qüdrət və cəlalından, cənnət və cəhənnəmdən, ibadət tamlığından, nəfsə uymağın zərərlərindən, yaxşı əməl sahibi olmağın faydalarından və s. bəhs açılması təsadüfi səslənmir. «Yəsəvilik» təriqətində Allaha qovuşmaq, həqiqət mərhələsinə çatmaq vacib şərt sayılır. Ə.Yəsəvi belə hesab edir ki, insan qəlbi eşq atəşi (Allah sevgisi) ilə yanmasa, insan öz dünyasından ayrılıb «sevgi bağının mehmanı» olmasa, o, Allah qarşısındakı borcunu qaytara bilməz, öz nəfsinin qurbanı olub əbədi həyat qazancından məhrum olar:

Eşq bəlası başa düşsə, nalan qılar
Ağlını alıb, şaşqın qılıb, heyran qılar
Könül gözü açılınca giryan qılar
La-məkanda Haqdan dərslər aldım iştə.

Nəfsin səni son dəmində gəda qılar,
Din evini yağmalayıb xərab qılar.
Öldügündə imanından cüda qılar
Ağıllı isən, pis nəfsdən ol sən bizar.

Nefs yoluna girən kişi rüsva olur,
Yoldan azıb gezib tozan şaşkın olur,
Yatsa, qalxsa şeytan ilə yoldaş olur
Nəfsi tep sən, nefsi tep sən, ey bəd-kirdar.

Ə.Yəsəvi insan qəlbinə hakim kəsilən ilahi eşqi Allah ilə insan arasında rabitə hesab edir. Yəsəviyə görə hökmləri yerinə yetirmədən (şəriət), onları düşünüş və inanış sistemində dərk etmədən (təriqət) və islami sirləri dərindən anlayıb əməldə təcəssüm etdirmədən (mərifət) həqiqətə qovuşmaq (Allaha çatmaq) qeyri-mümkündür. Yəsəvi insana adi məxluq kimi baxmır. Onun nəzərində insan Allahdan qopan nur və qüdrət parçasıdır. Qurani-Kərimin «Nur» surəsində yazılmışdır: «Allah gözlərin və yerin nurudur. Allah nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini nura qovuşdurur.» Ə.Yəsəvi Quran məntiqinin davamı olaraq bütün mərhələlərdə (şəriət, təriqət, mərifət) idrakın Allaha qovuşmaq yolundakı əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.

Yəsəvi insanın yaranması müqabilində şükr etməsini (ibadəti) Allaha qovuşmağın vacib şərtlərindən biri kimi dəyərləndirir:

Səhər vaxtı qalxıb ağla, nalə eylə,
İnləyişindən yer və göylər nəva qılsın.
Haqqa sığınıb göz yaşını jalə eylə,
Ondan sonra Haqq dərdinə dəva qılsın.

«Bəqərə» surəsində deyildiyi kimi: «Biz ona məxsusuq və ona qayıdacağıq.»

«Divani-hikmət»in II-VII hikmətlərində Ə.Yəsəvinin 63 illik ömür tarixlərinin sadalanması ilk baxışdan tərcümeyi-hal faktı təsiri bağışlasa da, əslində «şəriət», «təriqət», «mərifət», «həqiqət» silsiləsinin irfani səciyyəsinə xidmət göstərir. Burada «eşq yolunun» mərhələ-mərhələ mənəvi kamilləşməyə təsiri və Allaha qovuşmaqda oynadığı əvəzsiz rol nəzərə çatdırılır, bunların hər bir bəndə üçün vacibliyi təsdiqini tapır:

Bir yaşında ruhlar mənə nəsib verdi,
İki yaşda Peyğəmbərlər gəlib gördü,
Üç yaşımda Qırxlar gəlib halımı sordu,
O səbəbdən altmış üçdə girdim yerə.

... Otuz iki yaşda gəldi Haqqdan fərman,
Qulluğuma qəbul qıldım,qılma arman,
Can verdigimdə sana verəyim nuri-iman,
Qərib canım mutlu olup güldü, dostlar

... Altmış iki yaşda Allah işıq saldı,
Başdan ayağa qəflətlərdən qurtarı verdi,
Can və könlüm, ağıl və idrakım "Allah" dedi,
Bir və Varım, dildarını görürmüyüm?

Ə.Yəsəvinin Türküstanda əsasını qoyduğu «Yəsəvilik» təriqəti Türküstan sərhədlərini aşaraq, Şərq-islam dünyasının əksər mərkəzlərində yaranan Babai, Bəktaşi, Nəqşbəndi, Heydərilik və s. təriqətlərin yaranmasına təsir göstərmişdir. Bu mənada Ə.Yəsəvi təsiri həmin təriqətlərin nümayəndələri olan ayrı-ayrı şəxslərin dünyagörüşlərinin formalaşmasından və yaradıcılıqlarından yan keçməmişdir. Ə.Yəsəvi ilə Şərq sufi ədəbiyyatının sonrakı dövrlərinin görkəmli nümayəndələri C.Rumi, Y.İmrə, S.Vələd, S.Təbrizi və s. arasında olan əlaqə və bağlılığın əsas səbəbini də məhz bunda axtarmaq lazımdır. Bu təsir və əlaqə əsasən onların yaradıcılıqlarının ideya-məzmununda özünü nümayiş etdirmişdir. Belə ki, C.Ruminin «Məsnəvi», Y.İmrənin «Risalətün-nüshiyyə», S.Vələdin «Maarif» və s. əsərlərində Ə.Yəsəvi ilə başlanan sufi dəyərlər bu və ya digər formada əksini tapmış, orta əsrlər türk-islam fəlsəfi fikrinin inkişafında örnək rolunu oynamışdır. Diqqət etdikdə görürük ki, klassik Şərq ədəbiyyatında dünya sirlərinin «Allah sirri və möcüzəsi» şəklində dəyərləndirilməsinin mükəmməl ifadə və deyim tərzi Əhməd Yəsəvi ilə başlayır. Bu baxımdan Allahın yaratdıqlarının ən şərəflisi, haqq yolçusu olan insana münasibətdə Yunis İmrə də Ə.Yəsəvi kimi onu bir canlı varlıq şəklində təqdim etmir, insanı ruh, nur daşıyıcısı hesab edir. Belə demək mümkünsə, Əhməd Yəsəvinin Türküstanda əsasını qoyduğu sufi-təsəvvüf görüşlərini təxminən 150 il sonra Y.İmrə Ön Asiyada davam etdirmişdir.

Ə.Yəsəvidə olduğu kimi Y.İmrədə də tanrı sevgisi, ilahi eşq aparıcıdır. "Yəsəvilik"də "vəhdəti-vücud" fəlsəfəsinə uyğun zərrənin (insanın) bütövə (Allaha) qovuşmaq arzusu Yunis İmrə poeziyasında da özünü göstərir və ilahi eşq dərinliyində özünə-

məxsus ifadəsini tapa bilir. Hər iki irfan sahibi Allahı dərk etməyi "könül" və duyğu "bilimində" mümkün sayır. Ona görə də Allaha, peyğəmbərə, müqəddəs əshabələrə, ibadətə, mövcudiyyata sevgi bildirmək, şükürlər etmək, maddiyyatdan, nəfs qulu olmaqdan, "kənar sevgilərdən" və s. uzaqlaşmaq kimi irfani görüşlər Ə.Yəsəvi ilə Y.İmrəni eyni bir "nur körpüsündən" keçirib Tanrı dərgahına aparır. Biz hər iki sufinin timsalında "Allahdan aşiqlik diləyən", "eşq odunda yanan", "dünyanı haram sayan", "eşq dərdlərinə dava olmayan" Rəbbin sadiq bəndələrini görür, onların Allah dərgahına "çağırışlarını" eşidirik. Məsələn, Yunis İmrənin,

Eşq məqamı alidir, eşq qədim, əzəlidir.
Eşq sözünü söyləyən qüdrət dilidir.
Deyən ol, eşidən ol, görən ol, göstərən ol
Hər sözü söyləyən ol, surət can mənzilidir.

– misralarında ifadə olunan məna Ə.Yəsəvinin

Eşq məqamı türlü məkan, ağlın yetməz
Başdan-başa zorluk, cəfa, möhnəti getməz
Məlamətlər, ihanətlər kilsa, geçməz
La-məkanda haqdan dərslər aldım iştə.

– fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Hər iki təsəvvüf şairinə görə içində ruh daşıyan, qəlbi Allah nuru ilə dolu olan insan yaxşı əməl sahibi olmalıdır ki, Allah mərhəminə tuş gəlsin, əbədi aləmin layiqli sakininə çevrilsin:

Eşq bağını möhnət ilə göyərtməsən
Hor görülür şom nəfsini öldürməsən
«Allah» deyib içinə nur doldurmasan
Vallah, billah səndə eşqin nişanı yox (Ə.Yəsəvi).

Nəfs arzusundan keçib, eşq qədəhindən içib
Dost yoluna ər kimi durmayan aşiqmidir (Y.İmrə).

Ə.Yəsəvi bu fikrin davamı kimi mərhəmət və rəhmliyi «Allah deyib içinə nur doldurmağın» əsas şərtlərindən hesab edir. Çünki insan mərhəmətli və rəhmli olan Allahın daşıyıcısı olduğu təqdirdə özündə mərhəmət hissini yaşada bilir və bu halda insan Allah dərgahının «məhrəm» bəndəsinə çevirilir. Davud peyğəmbərin «Allahım, insanları niyə yaratdın?» sualına Cənab Haqqın «Mən gizli dəfinə idim, bilinməyi sevdim, bilinmək üçün insanları yaratdım» cavabı ilə əslində Allahın insana verdiyi missiyanın mahiyyəti açılır. Hədislərin birində deyildiyi kimi «Allahın insanı öz rəhman surətində yaratması» onun pisliklərdən uzaqlaşması və xeyirxahlığı üçün zəmin yaradır. Bu mənada həm Ə.Yəsəvi, həm də Y.İmrənin eyni mövqedə dayandığının şahidi oluruq. Əhməd Yəsəvi kimi Y.İmrə də Allaha qovuşma yolunda insan idrakının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, məhz insanın idrak vasitəsilə hər şeyi anlayıb, onu tətbiq yolu ilə insanlığını təmin etməsini xüsusi vurğulayırlar:

Harda görsən könlü qırıq, mərhəm ol sən,
Öylə məzlum yolda qalsa, həmdəm ol sən
Məhşər günü dərgahına məhrəm ol sən
Mən-sən deyən kimsələrdən keçdim iştə.(Ə.Yəsəvi)

Əhməd Yəsəvinin «Divani-hikmət» əsəri kimi Y.İmrənin "Risalətün-nüshiyyə"si də bir əxlaq kitabı olmaqla yanaşı, din ilə təsəvvüfün vəhdətidir. Ona görə də əsərlərdəki şeir parçalarında Quran hikmətlərinin sadəcə sadalanması yox, həm də bir növ bunlara sufi yanaşma vardır.

Bismillahla başlayaraq hikmət söyləyip
Taliblərə inci, cövhər saçdım iştə
Riyazəti qatı çəkip, kanlar yutub
Mən dəftəri-sani sözün açdım iştə. (Ə.Yəsəvi)

«Divani-hikmət» başdan-ayağa insanın Allaha olan məhəbbətini ön plana çıxarır. Ona görə də Ə.Yəsəvi öz hikmət xəzinəsində insanın yeri, rolu, vəzifələrindən bəhs açmaqla onu daimi ibadətə səsləyir. Maraqlıdır ki, Ə.Yəsəvi ibadəti yalnız namaz qılmaq və dua etməkdən ibarət hesab etmir. O, riyakarlığı insanlığa xas olmayan hal kimi dəyərləndirir. Oruc tutmağı, namaz qılmağı öz pis əməllərinə pərdə edənləri imandan uzaq sayır. «Yəsəvilik» təriqəti İslam dininin qanunları əsasında formalaşdığından Ə.Yəsəvi bu baxışlarında öz qənaətlərini dini hökmlərə uyğunlaşdırır və hamı üçün vacib məqamları diqqətə çatdırır:

Oruc tutup halka riya kılanları,
Namaz kılıp tesbih ele alanları,
Şeyhim diyip başka bina kuranları
Son deminde imanından cüda kıldım.

Şairə görə insan həm də əməli, düşüncəsi ilə ibadət edir. Ə.Yəsəvi belə hesab edir ki, yalnız bu yolu seçənlərin ibadəti

tamdır. İnsan ona verilən ömür vaxtını düzgün xərcləməlidir. Əgər o, könlünü Allaha təslim edirsə, onun yolunda «can verməyə» hazırsa, əsl aşiqə çevrilir, axirətini qazanır:

Aşiq deyil sevdiginə can verməsə
Köylü degil çapa yapıp nan verməsi
Burada ağlayıp axirətdə can verməsə
Yolda qalır, Xuda lütfünü alanı yox.

və yaxud

Ey xəbərsiz, eşq əhlindən bəyan sorma,
Dərd isə sən, eşq dərdinə dərman sorma,
Aşiq olsan zahidlərdən nişan sorma
Bu yollarda aşiq ölsə, günahı yox.

Bu halı biz eyni ilə Y.İmrənin yaradıcılığında da görə bilirik. Maraqlı haldır ki, Ə.Yəsəvi aşiqlik məqamının müəyyən ölçülərini yaradır və bunu «atəşdə yanmaq», «pərvanə kimi candan keçmək», «dəli olmaq», «dərdə düşmək», «qəmlə dolmaq» və s. şəklində xarakterizə edərək fikrin poetik ifadəsini təmin edir:

Eşqə düşdün, atəşə düşdün, yanıb öldün,
Pərvanə kimi candan keçib kor atəş oldun
Dərdlə doldun, qəmlə doldun, dəli oldun
Eşq dərdini sorsan, əsla dərmanı yox(Ə.Yəsəvi).

Y.İmrədə də problemə bu cür yanaşma bir daha onu təsdiqləyir ki, Ə.Yəsəvi yaradıcılığında özünü göstərən sufi ideyalar özündən sonrakı ədəbiyyata, ədəbi düşüncəyə təsirsiz ötüşməmiş və bu, ədəbiyyatda ənənə rolunu oynaya bilmişdir.

Canını eşq yoluna verməyən aşiqmidir?!
Cəhd eyləyib ol dosta irməyən aşiqmidir?!(Y.İmrə)

Ə.Yəsəvinin hikmətlərdən ibarət olan məşhur əsərində bütün məsələlərə islami təfəkkür yanaşmasında münasibət var. Allah, peyğəmbər, şəriət qaydaları, ibadət yolları və s. barədə yazılanların qaynağında, heç şübhəsiz, müqəddəs Quran dayanır.

Mənim hikmətlərim fərmani-Sübhan
Oxuyub anlasan, mənayi-Quran.

Ona görə də əsərdə eşq, ağıl, ruh, nur, can, bədən, nəfs və s. problemlər sırf dini dəyərlərə uyğun mənalandırılır.

XII əsr Şərq ədəbiyyatını türk-islam düşüncə və dəyərləri ilə zənginləşdirən Əhməd Yəsəvi «Divani-hikmət» əsərində vəhdəti-vücud fəlsəfəsinin tələbləri daxilində varlığın təkliyindən, Allaha doğru gedən yolu şərtləndirən cəhətlərdən xüsusi bəhs açır. Ə.Yəsəvidə təriqət Allaha doğru gedən yolun başlanğıcı hesab olunur. Təriqət mənəvi qüdrət və mənəvi hal üstünlüyünün təminatıdır. Təriqətin əsasında şeytanı qəlbdən qovma, pir olma, Haqq Taaladan nəsib alıb ona yaxınlaşmaq və s. dayanır:

Təriqətə şəriətsiz girənlərin
Şeytan gəlib imanını alır imiş
İşbu yolu pirsiz dəva kılanların
Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.

Təriqətə siyasətli mürşid gərək
O mürşidə ikiqatlı mürid gərək
Hizmət qılıb pir rizasını bulmaq gərək
Böylə aşıq Haqdan nəsib alır imiş.

Pir rizası Haqq rizası olur dostlar
Haqq Taala rəhmətindən alır dostlar
Riyazətə sır sözündən bilir dostlar
Öylə qullar Haqqa yaxın olur imiş. (Ə.Yəsəvi)

Diqqət etdikdə bu ideya və fikirlərin Y.İmrə yaradıcılığında olduqca sadə və təsirli formada davamına rast gəlmək mümkündür.

Şəriət, təriqət yoldur varana
Həqiqət meyvəsi ondan içəri...

Mumsuz baldır şəriət, tortusuz yağdır təriqət
Dost üçün balı yağa nəyiçün qatmayalar...

Həqiqət bir dənizdir, şəriət onun gəmisi
Çoqlar gəmidən cıqub dənizə talmadılar. (Y.İmrə)

Xoca Əhməd Yəsəvi türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi təkcə Türk dünyasında deyil, bütün müsəlman Şərqində zəngin ənənələr yaratmış, özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişaf və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

TÜRKİYƏ
TÜRK ƏDƏBİYYATI

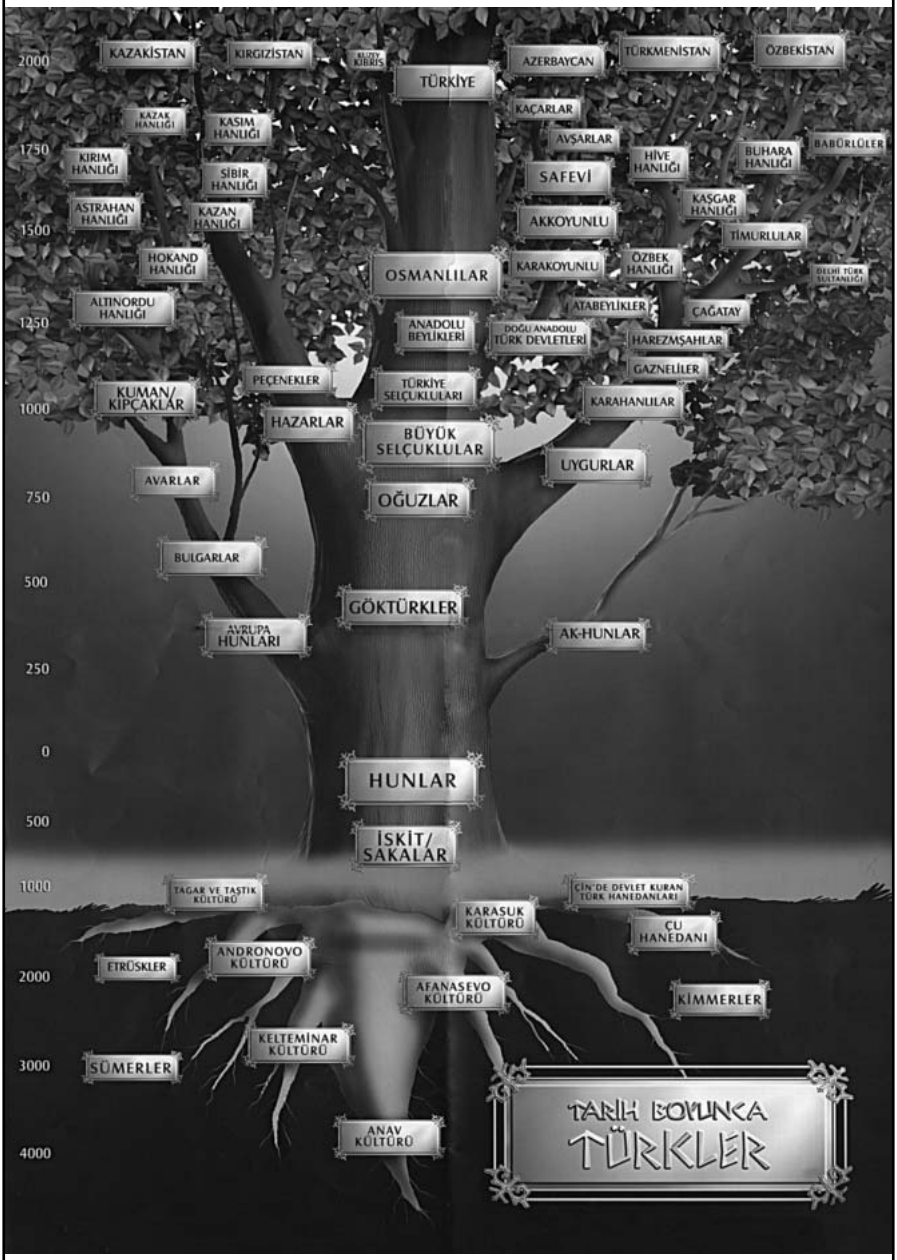
2000
1750
1500
1250
1000
750
500
250
0
500
1000
2000
3000
4000
KAZAKİSTAN
KIRGIZİSTAN
KUZEY KIBRIS
TÜRKİYE
AZERBAYCAN
TÜRKMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
KAZAK HANLIĞI
KASIM HANLIĞI
KIRIM HANLIĞI
SİBİR HANLIĞI
ASTRAHAN HANLIĞI
KAZAN HANLIĞI
HOKAND HANLIĞI
ALTINORDU HANLIĞI
KUMAN/ KİPÇAKLAR
PEÇENEKLER
HAZARLAR
AVARLAR
BULGARLAR
AVRUPA HUNLARI
KAÇARLAR
AVŞARLAR
SAFEVİ
AKKOYUNLU
KARAKOYUNLU
OSMANLILAR
ANADOLU BEYLİKLERİ
DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ
TÜRKİYE SELÇUKLULARI
BÜYÜK SELÇUKLULAR
OĞUZLAR
GÖKTÜRKLER
İSKİT/ SAKALAR
HUNLAR
AK-HUNLAR
UYGURLAR
KARAHANLILAR
GAZNELİLER
HAREZMŞAHLAR
ATABEYLİKLER
ÇAĞATAY
TİMURLULAR
ÖZBEK HANLIĞI
DELHİ TÜRK SULTANLIĞI
KAŞGAR HANLIĞI
HİVE HANLIĞI
BUHARA HANLIĞI
BABÜRLÜLER
TAGAR VE TAŞTIK KÜLTÜRÜ
ETRÜSKLER
ANDRONOVO KÜLTÜRÜ
KELTEMİNAR KÜLTÜRÜ
SÜMERLER
ANAV KÜLTÜRÜ
AFANASEVO KÜLTÜRÜ
KARASUK KÜLTÜRÜ
ÇİN'DE DEVLET KURAN TÜRK HANEDANLARI
ÇU HANEDANI
KİMMERLER
TARİH BOYUNCA
TÜRKLER

TARİXƏ MÜXTƏSƏR BAXIŞ

Dünyanın qədim sakinləri olan türklər böyük tarixi epoxa yaratmışlar. Eradan əvvəl VIII əsrdə Çindən Avropanın ortalarına qədər böyük bir ərazidə hökmranlıq etmiş Saxa imperatorluğu ilk türk siyasi təşkilatı hesab olunur. Daha sonra böyük siyasi qüdrət və gücə malik olan Hun imperatorluğu (e.ə. 318-b.e.58) türk siyasi və mədəni tarixində ən şərəfli yerlərdən birini tuta bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, türk tarixçiləri Hun imperatorluğunu Osmanlıdan sonra türklərin qurduğu ən böyük və uzunmüddətli dövlət hesab etmişlər. Eramızın III-IV əsrlərində Böyük Türk xaqanlığını Tabqac hökmranlığı təmsil etmişdir. Avarlar bu hakimiyyətə son qoysalar da, 442-ci ildə Göytürklər Avar hakimiyyətini devirmiş və şərqdə Koreyadan tutmuş qərbdə Krıma qədər olan ərazini özündə birləşdirən Göytürk imperatorluğu yaratmışlar. VIII əsrdə Doqquz Oğuz-On Uyğurlar Böyük Türk xaqanlığının təmsilçisinə çevrilirlər. Bundan sonra xaqanlığı müsəlman olan Qaraxanlılar ələ keçirirlər (940) və uzun müddət idarə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra böyük tarixi proseslər baş verir. Daha doğrusu, bu dağıntıdan sonra türklərin müxtəlif istiqamətlərə yeni yayılma mərhələsi başlayır. Türklər uzaq Hindistanda özlərinin Kuşanlar dövlətini yaradırlar. Anadolu və Balkanlarda məskunlaşırlar. İndiki Macarıstana öz adlarını (Hunqariya) verirlər. Lakin sonralar bu proseslər müəyyən uğursuzluqlarla nəticələnir. Yəni burada yaşayan türklərin hakimiyyəti müvəqqəti olur, Balkan türkləri isə tamamilə xristianlaşır.

Hunların Qərb yürüşləri zamanı bir çox Hun boyları əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, əsasən Qafqazlardan Anadoluya daxil olmuş, IV əsrdən etibarən Ankara və Adanada yaşamağa başlamışlar. 1071-ci ildə Səlcuq hökmdarı Sultan Alparslan Malazgirt döyüşündə Bizans ordularını məğlub edir və türklərin Anadoluda yurd kimi təhlükəsiz yaşamaq arzularını təmin edir. Lakin Bizans imperatorluğu Anadoluya sahib olmaq ümidlərindən əl çəkmirdi. 1176-cı ildə Bizans ordularının acınacaqlı məğlubiyyəti onların Anadoluya sahib olmaq ümidlərini tamamilə puç etdi. Anadolu Səlcuq hakimiyyəti dövründə istər iqtisadi, istərsə də mədəni və elmi baxımdan xeyli inkişaf etmişdir. 1243-cü ildə monqol orduları Səlcuq hökmdarı II Qiyasəddin Keyxosrovun ordusunu məğlub edir, Anadoluda hakimiyyət yavaş-yavaş Elxanilərin əlinə keçməyə başlayır və 1303-cü ildə Anadolu Səlcuq hakimiyyəti süqut edir. Anadoluda türk xanədanının bərqərar olunmasında böyük rolu olan Ərtoğrul Qazinin oğlu Osman Qazi 1299-cu ildə Osmanlı dövlətini qurur. Ağ keçə üstündə taxta çıxan Osman Qazinin böyük hakimiyyət səriştəsi nəticəsində ölkədə elm, sənət inkişaf etmiş, dövlətin siyasi və iqtisadi qüdrəti xeyli artmışdır. XIII-XIV əsrlərdə Osmanlı dövlətinin ərazisi də genişlənərək 95.000 kvadrat kilometrdən 500.000 kvadrat kilometrə çatmışdır.

1402-ci ildə Əmir Teymurla İldırım Bəyazid ordularının Ankara ətrafında döyüşü Osmanlının məğlubiyyəti ilə nəticələnir. İldırım Bəyazid əsir düşür, Anadolu kiçik bəyliklərə parçalanır. Parçalanmış Osmanlı II Mehmed xan tərəfindən yenidən birləşdirilir. Onun sayəsində 1453-cü ildə İstanbul fəth olunur və o, bu şəhəri Osmanlının paytaxtı elan edir. Sonrakı mərhələlərdə türklərin Avropaya doğru uğurlu hücumları başlayır. Uğurların bir səbəbi türklərin güclü orduya malik olması idisə, digər səbəbi damarlarında türk qanı axan Avropanın xristianlaşmış xalqlarının

türklərə olan rəğbəti idi.

XVI-XVII əsrlər Osmanlı tarixinin yeni zəfərlər dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrlər türklərin təkcə uğurlu Avropa yürüşləri ilə yox, həm də Misirdən tutmuş bütün Şimali Afrikanın fəthi ilə diqqəti cəlb edirdi. Artıq Osmanlı səltənətinin nüfuz dairəsi şimalda Polşa və Rusiyanın mərkəzi hissəsinə, cənubda təxminən ekvatora yaxınlaşırdı. Maraqlı faktdır ki, Osmanlı ölkəsinin ərazisi XVII əsrdə 20 milyon kvadrat kilometrə çatırdı. O cümlədən dünya əhalisinin böyük bir hissəsi Osmanlı imperatorluğunun tərkibində yaşayırdı. Bu mərhələdə Osmanlı türk dövləti Ağ və Qara dənizlərə sahib çıxmış, özünün böyük donanmasını yarada bilmişdi. Kiprin fəthi də XVII əsrin ikinci yarısında II Səlim xanın dövrünə təsadüf edir. II Səlim xan Osmanlı dövlətinin maraq və dünyaya təsir mexanizmini sürətləndirmək üçün iki böyük layihənin həyata keçirilməsinə təşəbbüs göstərirdi. Layihələrdən biri Türküstanla əlaqə yaratmaq üçün Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında kanalın çəkilməsi idi. Bu kanal vasitəsilə türklər, həm də Volqa çayı ilə Rusiyanın şimalına doğru özlərinin hərəkətlərini təmin edə bilirdilər. İkinci layihə isə sonralar Avropa dövlətləri tərəfindən həyata keçirilən (1869) Süveyş kanalının inşası idi. Lakin Osmanlı dövləti layihələrin heç birini reallaşdıra bilmədi.

XVII əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlının zəfər tarixində bir geriləmə, başqa sözlə, dayanma və tərəddüd etmə dövrü başlanır. Bu əsrin axırlarında Avropa dövlətləri ilə Rusiya müxtəlif ittifaqlar yaradaraq Osmanlı dövlətini Avropadan uzaqlaşdırmağa çalışırlar. Artıq bu mərhələdə Avropa Rusiya ittifaqı müəyyən nəticələr əldə edir. Məsələn, 1699-cu ildə Karlofçe sazişinə görə Osmanlı Macarıstanı itirir, Avropa dövlətləri Osmanlıya vergi vermir.

XVIII əsrin ilk dövrlərindən türklər üzləşdikləri uğursuzlu-

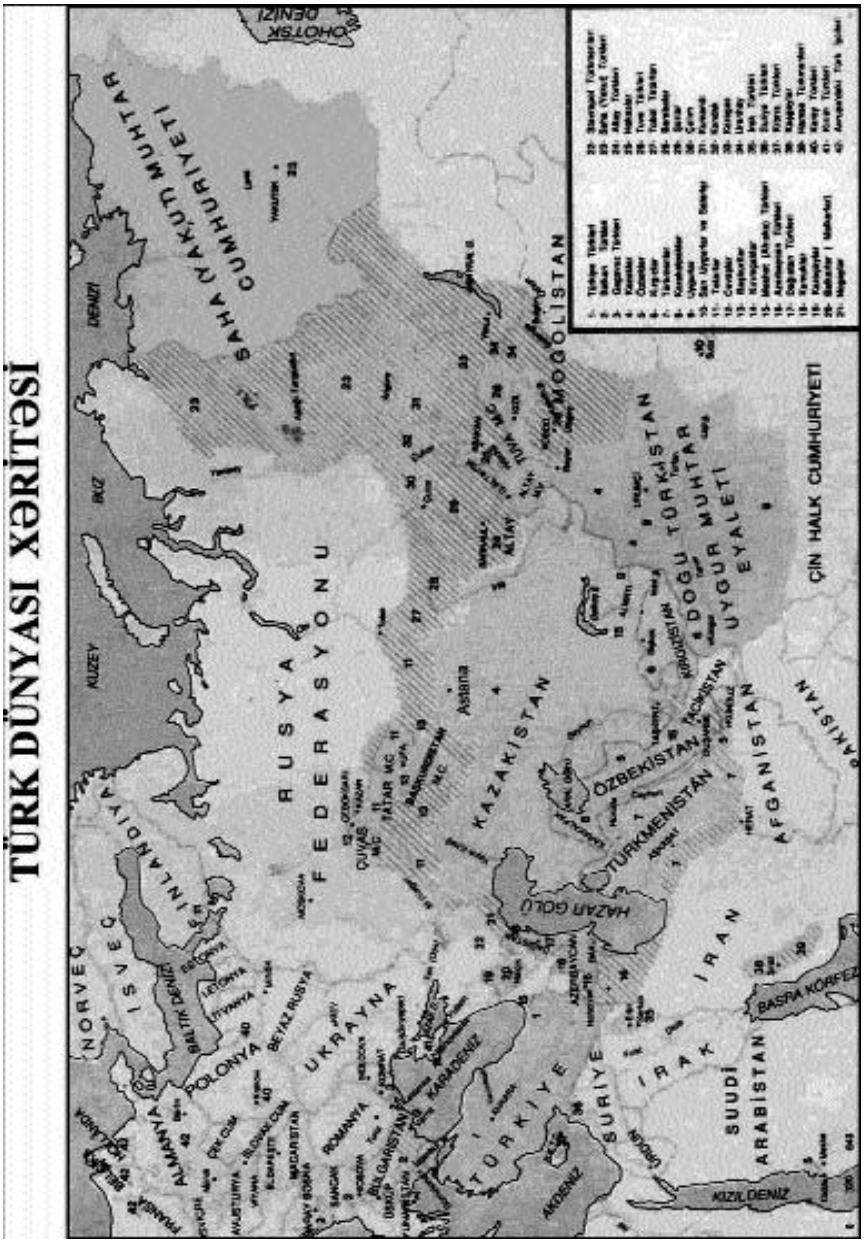
TÜRK DÜNYASI XƏRİTƏSİ
RUSYA FEDERASYONU
KAZAKISTAN
ÖZBEKİSTAN
TÜRKMENİSTAN
AFGANİSTAN
İRAN
İRAK
SUUDİ ARABİSTAN
TÜRKİYE
SURİYE
MOĞOLİSTAN
ÇİN HALK CUMHURİYETİ
DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR MUHTAR EYALETİ
SAHA (YAKUT) CUMHURİYETİ MUHTAR
HAZAR GÖLÜ
KARADENİZ
AKDENİZ
KIZILDENİZ
BASRA KÖRFEZİ
UKRAYNA
POLONYA
ALMANYA
İSVEÇ
NORVEÇ
FİNLANDİYA
ASİANA
ALTAY

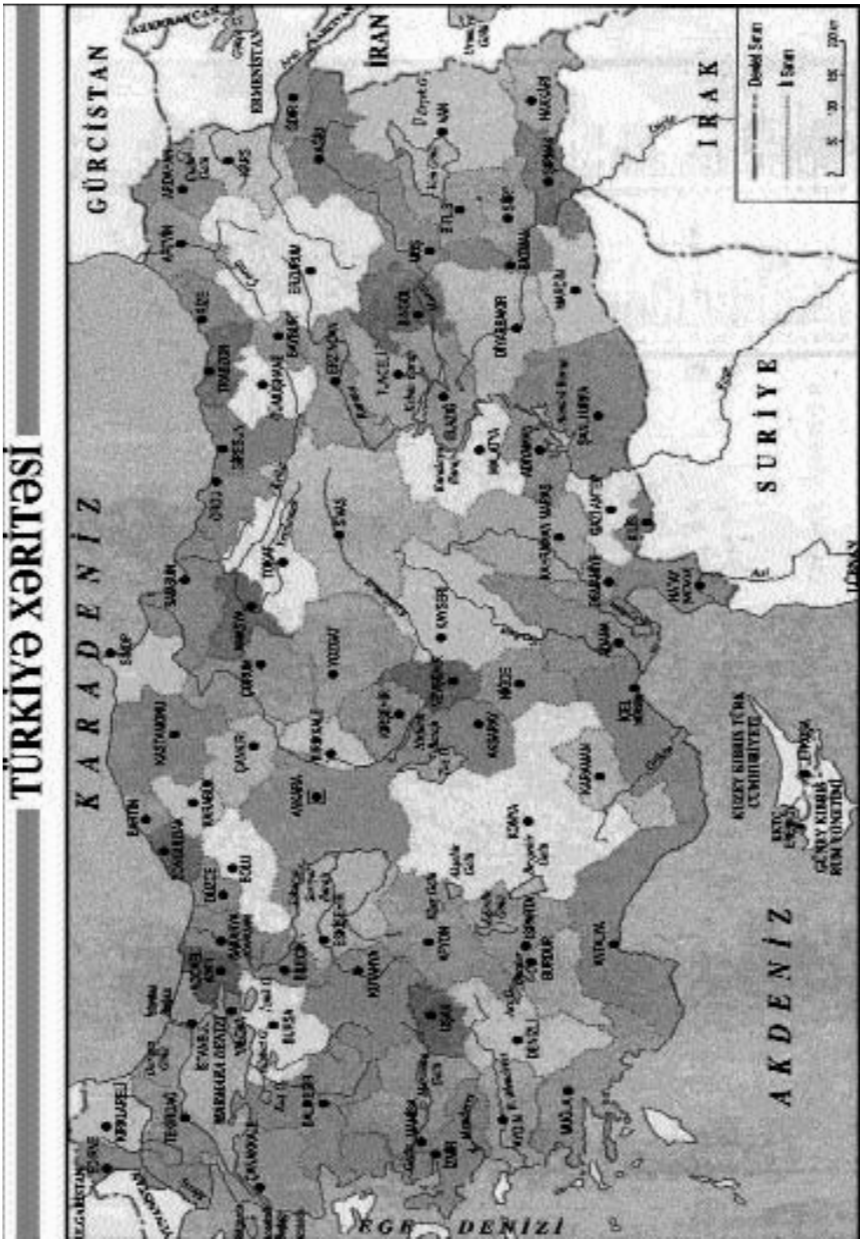
TÜRKİYƏ XƏRİTƏSİ
GÜRCİSTAN
İRAN
İRAK
SURİYE
KARADENİZ
AKDENİZ
EGE DENİZİ

TÜRKLERİN DÜNYASI
KANADA
50.000
AMERİKA BİRLEŞİK
DEVLETLERİ
500.000
GÜNEY VE ORTA
AMERİKA
50.000
NORVEÇ
İSVEÇ
İNGİLTERE
DANİMARKA
HOLLANDA
BELÇİKA
ALMANYA
AVRUPA
4.500.000
FRANSA
İSVİÇRE
AVUSTURYA
İTALYA
İSPANYA
KUZEY AFRİK
50 000 000 +
20 000 000 +
10 000 000 +
5 000 000 +
500 000 +
1 000 000 +
100 000 +
50 000 +
10 000 +

FİNLANDİYA
SİBİRYA TÜRKLERİ
2.500.000
RUSYA
10.000.000
ALTAY
TUVA
YAKUT
HAKAS
ÇUVAŞİSTAN
2.000.000
BAŞKURDİSTAN
2.000.000
TATARİSTAN
5.000.000
UKRAYNA
KAZAKİSTAN
14.000.000
(18.000.000)
NOGAY
500.000
GAGAUZELİ
300.000
ROMANYA
150.000
KIRIM
500.000
KARAÇAY
BALKAR
1.000.000
KUMUK
600.000
AHISKA
700.000
MOĞOLİSTAN
100.000
BULGARİSTAN
2.000.000
GÜRCİSTAN
600.000
ÖZBEKİSTAN
30.000.000
(45.000.000)
KIRGIZİSTAN
5.000.000
(7.000.000)
AZERBAYCAN
10.500.000
TÜRKİYE
68.000.000
(77.000.000)
TÜRKMENİSTAN
6.500.000
(9.000.000)
TACİKİSTAN
DOĞU
TÜRKİSTAN
38.000.000
KİBRİS
350.000
SURİYE
3.500.000
AFGANİSTAN
12.000.000
ÇİN
2.000.000
İRAK
4.000.000
İRAN
40.000.000
LÜBNAN
50.000
PAKİSTAN
MISIR
150.000
HİNDİSTAN
ARABİSTAN
150.000
YEMEN
200.000
SUDAN
AVUSTRALYA
300.000
YENİ ZELANDA
300 MİLYONLUK TÜRK DÜNYASI (2013)
- BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ: 157.850.000
- MUHTAR TÜRK CUMHURİYETLERİ: 52.600.000
- TÜRK TOPLULUKLARI: 84.612.000
- TÜRK YERLEŞİMLERİ: 6.800.000
TOPLAM: 301.862.000

qlardan yaxa qurtarmaq istəsələr də, Rusiya – Avropa ittifaqı güclü olduğundan göstərilən cəhdlər hələlik bir səmərə vermirdi. XVIII əsr daha çox Rusiya-Krım müharibələri ilə yadda qalır. 1783-cü ildə ruslar Krımı işğal edirlər. Əhali Krımdan Anadoluya köç etməyə başlayır. 1787-ci ildə ruslarla türklər arasında döyüş başlayır. Həmin müharibə 1792-ci il sazişi ilə başa çatır.

XIX əsr Osmanlı dövlətinin ən çətin dövrü kimi xarakterizə olunur. Türklərə qarşı rus, fransız, ingilis birliyi bütün Osmanlı dövlətini sarsıtmaq planları barədə düşünürdü. Həmin birlik Avropada üsyan etmək üçün fürsət gözləyən xalqlara dəstək verməklə gözlənilən üsyanların vaxtını sürətləndirir, masştabını genişləndirirdi. Eyni zamanda ərəb ölkələrində də üsyanlar müşahidə edilməkdə idi.

1839-cu ildə Türkiyədə Tənzimat islahatı və 1856-cı ildə İslahat Fərmanı elan edilir. Bu islahatların müəyyən maddələrinə görə Osmanlı imperiyası xristian əhaliyə bir sıra güzəştlərə gedir, onların müsəlmanlar kimi dövlətin siyasi həyatında iştirakını təmin edir, vəzifə tutmaq hüquqlarını bərpa edir.

Əslində bu islahatların digər cəhətlərini kənara qoysaq, sadalanan maddələr Osmanlı dövlətinin tabeçiliyində saxladığı dövlətlər qarşısından geri çəkilməsi demək idi. 1869-cu ildə Süveyş kanalı açılır. Avropa xristian dövlətlərinin Şərq maraqlarının reallaşması yollarında mühüm addımlardan biri atılır. 1876-cı ildə II Əbdülhəmid taxta çıxır. İlk Osmanlı Konstitusiyasını elan edir. Bu dövrdə Balkan xalqları kütləvi üsyanlar edirlər. Osmanlı dövləti qarşılaşdığı real vəziyyətlə barışmasa da, vəziyyətdən çıxa bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1912-ci ildə Balkan müharibəsində Osmanlı dövləti 158 rayonu əhatə edən 33 vilayəti itirmişdir.

1914-cü ildə Birinci dünya müharibəsi başlayır. Siyasi icmalçılar və tarixçilər Türkiyənin həmin illərdəki vəziyyətini “xəstə

adama" bənzədirlər. Türkiyə Almaniya ilə ittifaqa girsə də, müharibədə məğlub olur. İngilis-fransız birliyi qüvvələri İstanbulu işğal edirlər. Bu illərdə türk milləti ən çətin günlərini yaşayır. Millət və dövlət tarixdən, xəritədən silinmək təhlükəsi ilə üzləşir. I Dünya müharibəsində məğlub olsalar da, böyük hünərlər göstərən Ənvər Paşanın ordusu artıq silahı yerə atmış və dağılmışdır.

Xalqın və millətin taleyini fikirləşənlər bütün ümidlərini Mustafa Kamal Paşaya bağlamışdı. O, İzmir işğal olunan gün gəmi ilə İstanbuldan Samsuna yola düşür. 1919-cu ilin 19 may tarixində Samsuna gəlir, gizli fəaliyyətə başlayır. Ərzurum və Sivaşa gedir. Ordu qrupları hazırlayır. Artıq Mudros və Sevr müqavilələrinə görə bütün dövlət hüquq-larını itirən Osmanlı dövlətinin türk könüllü qüvvələri yenidən mübarizəyə qoşulmağa başlayır. 1920-ci ilin 23 aprelində Ankarada Böyük Millət Məclisi açılır. Atatürk məclisin sədri seçilir, eyni zamanda o, baş komandan təyin edilir. İşğalçı ingilis, fransız və yunanlara qarşı müharibə aparılır və xalq bu müharibədən qalib çıxır. Türkiyənin indiki sərhədlərini qəbul edən Lozanna sülh müqaviləsi imzalanır. 1923-cü ilin oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyəti elan edilir. Təbii olaraq 80 il bundan əvvəl yaradılmış Türkiyə Cümhuriyyəti türkçülük ənənələrinə sadiq qalaraq böyük tarixi yol keçmişdir və hazırda dünyanın ən demokratik ölkələrindən biri hesab olunur. Türkiyə dünya ölkələri arasında özünün siyasi qüdrəti və iqtisadi potensialı ilə yanaşı, həm də mədəni səviyyəsinə görə yüksək yerlərdən birini tutur.

MÖVLANƏ CƏLALƏDDİN RUMİ

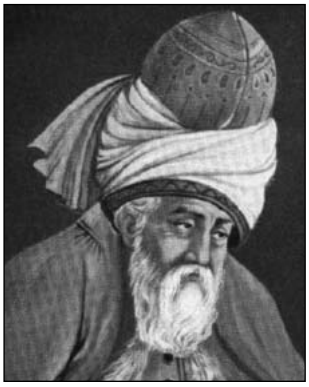

MÖVLANƏ
CƏLALƏDDİN RUMİ
(1207-1273)

Türk-müsəlman mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd Cəlaləddin Rumi 30 sentyabr 1207-ci il tarixində indiki Əfqanıstan ərazisində yerləşən Bəlx şəhərində anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrdə isə Mövlanənin doğum tarixi 1200, 1201 və 1203-cü il kimi göstərilir. Mövlanənin əsil adı Məhəmməddir, Cəlaləddin onun ləqəbidir. Lakin eyni zamanda salnamələrdə o, "Xudavəndigar" (hökmdar) adı ilə də yad edilir. "Bizim əfəndimiz və ağamız" mənasında işlənən Mövlanə isə daha çox övliyalara, xalqın sevdiyi insanlara verdiyi addır. Rumi deyilişinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu ad onun həyatının böyük bir dövrünün keçdiyi Rum diyarı (Anadolu) ilə bağlıdır. Lakin bununla yanaşı o, Cəlaləddin Bəlxi və Cəlaləddin Konəvi adları ilə də tanınmışdır. O da maraqlıdır ki, Cəlaləddin Rumi "Şəms Təbrizi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, nadir hallarda bunu "Xamuş" təxəllüsü ilə əvəz etmişdir.

Cəlaləddin Ruminin atası Bahəddin Vələd adı ilə tanınmış Hüseyn Məhəmməd dövrünün ən böyük sufi alimi kimi "Sultanülüləma" (alimlər sultanı) ləqəbini almışdır. Rəvayətə görə Məhəmməd pey-ğəmbər Bahəddin Vələdin yuxusuna girmiş, bu ləqəbi ona vermişdir. Təkcə alimlərin və elmin yox, həm də mənəviyyat sultanı olan bu şəxs islami elmlərin inkişafında böyük xidmət gö-

stərmiş, xüsusilə "Maarif" əsərində mütləq varlığa, Allaha qovuşma fəlsəfəsinin orijinal nəzəri müddəalarından bəhs açmışdır. O dövrün böyük alimi olan Fəxrəddin Razi ilə Bahəddin Vələd arasında olan elm və məzhəb rəqabəti Mövlanənin atasının Bəlxdən köç etməsinə (bəzi mənbələrdə bu fakt əsassız hesab edilir) səbəb olmuşdur. Tarixi dəqiq bilinməyən köç zamanı Bahəddin Vələd Xarəzmşahlar xanədanına mənsub olan xanımı Möminə xatun, böyük oğlu Ələddin Məhəmməd, kiçik oğlu Cəlaləddin Məhəmməd (Rumi) və ən yaxın müridləri ilə birlikdə Bəlx şəhərini tərk edir. O, əvvəlcə Bağdaddan keçərək Həcc ziyarətinə getmiş, bir neçə şəhərləri dolaşdıqdan sonra Larəndəyə (Türkiyənin Qaraman şəhəri) gəlmişdir. Şəhərin hakimi Əmir Musadan böyük hörmətlər görən alim 7 il burada yaşamışdır. Bahəddin Vələd 18 yaşlı C.Rumini Səmərqəndli Xoca Şərafəddinin qızı Gövhər xatunla evləndirir. Bu nigahdan C.Ruminin iki oğlu - Sultan Vələd və Ələddin dünyaya gəlir. Qeyd edək ki, Gövhər xatunun ölümündən sonra C.Rumi Konyada ikinci dəfə Kərrə xatunla evlənmiş, həmin xanımdan bir oğlu və bir qızı dünyaya gəlmişdir. Bahəddin Vələd Səlcuq hökmdarı Ələddin Keyqubadın dəvətilə təxminən 1229-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Konyaya gedir. Konyanın ən əzəmətli bir yeri olan "Sultan köşkü"ndə onun üçün mədrəsə inşa edilir. Cəlaləddin Ruminin irfani görüşlərinin formalaşmasında atasının böyük rolu olmuşdur. O, atasından islami elmlərin dərinliklərini öyrənmiş, atasının vəfatından sonra (1231-ci il) onun müridi Seyid Bürhanəddin Tirmizi Rumini şagirdliyə götürmüşdür. Böyük alimlərin, mötəbər elmi- dini mənbələrin, xüsusilə atasının "Maarif" adlı əsərinin təsiri Cəlaləddin Rumini dövrünün irfan sahibi etmiş, sufilik məqamına yetirmişdir. Lakin Ruminin Şəms Təbrizi ilə görüşü, onunla yaxından əlaqəsi daha fərqli təsirdə olmuşdur. Bu təsir ona kitablardan kənardakı mətləbləri agah etmiş, "dünya sirlərinin yerləşdiyi məkanın qapısı"nı göstərmişdir. Hətta vəziyyət elə bir məqama yetişmişdir ki, Cəla-

ləddin Rumi müridlərinə dərs deməkdən imtina edərək özü Şəms Təbrizinin müridinə çevrilmişdir. "Bu iki insan arasındakı ruh anlaşması və könül buluşması o dərəcəyə çatdı ki, Mövlanə bütün həyatını, həyəcanını Şəmsin varlığında topladı, bu həyəcanla şeir söyləməyə başladı və bu hadisə dünya təsəvvüf ədəbiyyatına Mövlanə ölçüsündə böyük bir şair qazandırdı"[1]. Rumi ilə Şəms Təbrizi arasında olan yaxınlıq Rumini müridlərindən uzaq saldığı üçün müridlərinin və bir qrup Konya əhlinin Şəms Təbriziyə düşmən münasibət bəsləməsinə səbəb olmuşdur. Bunu hiss edən Ş.Təbrizi Konyanı tərk edərək Şama köçmüşdür. Ş.Təbrizinin Konyanı tərk etməsi Mövlanəni pərişan etmiş, onun həyatında üzüntüyə çevrilmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, Mövlanənin bu halından onun müridləri də peşiman olmuş, şairin böyük oğlu Sultan Vələd Şəmsi geri qaytarmaq üçün Şama yola düşmüşdür. Sultan Vələdin xahişinin və Mövlanənin qəm dolu məktublarının təsiri nəticəsində Ş.Təbrizi Konyaya qayıtmışdır. Lakin yenidən Ş.Təbrizi əleyhdarlarının meydana gəlməsi və bunun başında Ruminin kiçik oğlu Ələddinin dayanması onu təkrar olaraq birdəfəlik Konyadan getməyə məcbur etmişdir. C.Rumi böyük irfan sahibi Ş.Təbrizini axtarıb tapmaq, onunla görüşmək ümidi ilə iki dəfə Şama getsə də, axtarışları nəticəsiz qalmış, bir daha onunla görüşə bilməmişdir. Rəvayətə görə Ş.Təbrizini C.Ruminin kiçik oğlu 7 nəfərlik bir dəstə ilə öldürərək (1247-ci il) quyuya atmış, bunu bilən Sultan Vələd gecə ilə onun meyidini quyudan çıxararaq əski Mövlanə mədrəsəsi yaxınlığında dəfn etmişdir. Qeyd edək ki, Sultan Vələd bu hadisəni insanlardan gizlətmiş, yalnız ömrünün sonunda Ş.Təbrizinin qəbrinin harada olduğu barəsində sirri açıqlamışdır. C.Ruminin Ş.Təbrizidən ayrı düşməsi onun həyatında kədərə çevrilir və bu hal şairin yaradıcılığında qəmli misralar şəklində əksini tapır:

1. N.S.Banarlı, Resimli Türk ədəbiyyatı tarixi, I cild, səh.310

Ey Təbrizli Şəms,
Dinim eşqdir mənim.
Sənin üzünü gördüm, görəli
Mənim dinim sənin üzündə oxunur, ey sevgili
Gəl, nə olur artıq, gəl
"Gəl" deməkdən qurtar məni.

Bundan sonra C.Rumi öz həyatını ona yaxın olan iki müridi – Səlahəddin Zerkub və Çələbi Hüsaməddin ilə bağlayır, Ş.Təbrizidə gördüyü "ilahi halları" onlarda axtarır. Qeyd edək ki, C.Rumi ilə Çələbi Hüsaməddin arasında ruhi yaxınlıq daha güclü olmuş, ona "Məsnəvi" yazmaq ideyasını məhz Çələbi Hüsaməddin vermiş və "Məsnəvi"ni yazıya da o almışdır.

C.Rumi ömrünün 40 ildən çox bir dövrünü Konyada yaşamış, Şərqin ən mütəfəkkir alimləri ilə burada görüşmüş və dünyanı heyrətə gətirmiş əsərlərini burada qələmə almışdır. Mövlanə Cəlaləddin Rumi 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir. Vaxtilə Səlcuq hökmdarı Ələddin Keyqubadın Ruminin atası Bahəddin Vələdə bağışladığı Konya qalasının şərqindəki saraya məxsus "Gül bağçası"nda atasının yanında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Mövlanə Cəlaləddin Rumi XIII əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Əsərlərini fars dilində yazmış dahi söz ustadının yaradıcılığında türkdilli nümunələr say etibarilə cüzi yer tutur. Lakin Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında anadilli şeirlər az olsa da, o, yaşadığı bölgədə XIII əsrin ilk türkdilli şairi kimi tanınmışdır. Rumi sənətində bu halın olması Anadoluda fars dilinin sənət dili kimi hakim mövqe tutmasından irəli gəlir. Məlumdur ki, Qaramanoğlu Məmməd bəyin "Bu gündən sonra divan, dərgah və barg-

ahda, məclis və meydanda türkcədən başqa dil işlədilməyəcəkdir" tələbli 15 may 1277-ci il tarixli fərmanı bu nisbəti türk dilinin xeyrinə dəyişdirmiş, nəticədə türk dilində yazmaq ənənəsi formalaşmışdır. Məsələn, Anadoluda başqa sənətkarlarla yanaşı C.Ruminin oğlu Sultan Vələdin (1226-1312) yaradıcılığında türkdilli poeziya nümunələrinin yaranması bunun nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Sultan Vələd yaradıcılığına məxsus aşağıdakı parça türk dilində yaranmış şeirin sadə və gözəlliyini bir daha təsdiqləyir:

Sənin yüzün günəşdir, yoxsa aydır
Canım aldı gözün, dəxi nə eydir
Mənim iki gözüm, bilgil canımsan
Məni cansız qoyasan sən bu keydir.
Gözümdən çıxma kim bu ev sənindir.
Mənim gözüm sənə yaxşı saraydır.
Tamaşa çün bəri gəl kim görəsən
Necə gözüm yaşı irmağu çaydır
Vələd yoxsuldu sənsiz bu cahanda
Səni buldu, bu gözdən bəyü baydır.

Mövlanənin müxtəlif vaxtlarda yazmış olduğu "Məsnəvi", "Divani-Kəbir", "Fihi-Mahif", "Məcalisi-Səba" və "Məktubat" əsərləri nəinki türk, həm də Şərq və Qərb xalqları ədəbiyyatının bəzəyinə çevrilmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin, insanlarda yüksək dərəcəli mənəviyyatın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

C.Rumi bir din alimidir. Onun əsərlərinin əsas qaynağı Quran və Həzrəti Peyğəmbər kəlamlarıdır. Bu barədə C.Rumi belə yazır:

«Bu can bu təndə olduğu müddətdə mən Quranın köləsiyəm,
Mən seçilmiş Məhəmmədin ayağının tozuyam».

C.Rumi böyük bir sufi və təsəvvüf əhlidir. Səmavilik xüsusi bir təriqət xətti kimi onun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Rumiyə görə səma edən həqiqət mərtəbəsinə yetişir. Səma etmək

gözəl səs eşitmək və zövq almaq deməkdir. Süfilər səmanı zikr etməyin, nurlanmağın mənbəyi kimi dəyərləndirirlər. Mövlanədən əvvəl Söhrəverdi, Qəzali və Cüneydi Bağdadi səmadan bəhs etmişlər. Səmavı rəqslərin Həzrəti Peyğəmbər zamanında olduğu da iddia edilir. Hədislərdə qeyd olunur ki, Həzrəti Peyğəmbər məclisdə rəqs edən həbəşləri görəndə onlara etiraz etməmişdir.

Mövlanə Cəlaləddin Rumi lirikası bütünlükdə insanı Allah eşqinə, Allaha qovuşmağa qanadlandıran irfani düşüncə mənbəyidir. O, Allaha qovuşmağın yeganə yolu kimi hiss və məhəbbəti ön plana çəkir. Onun sənəti daim eşq dalğalarından təlatümə gələrək insanı ağuşuna alan göz yaşı kimi dumduru və tərtəmiz dəryaya bənzəyir. Bu sənətin mərkəzində vəhdəti-vücud, islam panteizm fəlsəfəsi dayanır:

Yoxluqla qovuş, varlığı, dünyanı burax
Vüslətsə yolun axirəti üqbayi burax.
Tanrıysa muradın, düşünüb durma dərin
Dünyanı unut, maddəyi, mənayi burax.

"Divani-Kəbir" Mövlanə Rumi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Divanda şeirlər əruzun 24 bəhrində əlifba sırası ilə yazılmışdır. Maraqlıdır ki, Divandakı qəzəl, qəsidə, rübai və digər şeir şəkilləri Şəms Təbrizi təxəllüsü ilə yazıya alınmış, ona görə də "Divani-Kəbir"i eyni zamanda "Divani-Şəms Təbrizi" kimi də adlandırırlar.

"Mövlanə yer üzünə səmalardan yönəlmiş ruhların təkrar səmalara dönmək üçün girişdikləri bir könül savaşının sərdarıdır" (N.S.Banarlı). Ona görə də Rumi əsərlərində (formasından asılı olmayaraq) ilahi varlığın əzəməti poetik təqdimatda yarımçıq yox, bütöv səciyyə daşıyır.

Sevgilim təkmil cahandan gizlidir
Duyğudan hər türlü zənndən gizlidir
Aşikar könlümdədir bir ay kimi
Can və təndir, tən və candan gizlidir.

Gizli sirlərini söyləmədə cahanın
O yanıq ney, o yanıq ney, yanıq ney
Ney nədir? O, busəsi gözəl cananın
Öpdüyü şey, öpdüyü şey, öpdüyü şey.

Mövlanə Rumi yaradıcılığında əsas xətt həqiqəti bilmək və idrakı ona təslim etməkdir. Böyük türk şairi Y.İmrənin – Bir mən vardı məndə məndən içəri – sözlərindən xeyli əvvəl yazılmış Mövlanənin aşağıdakı fikirləri bunu bir daha təsdiqləyir:

Mən məndə deyil, səndə də həm sən, həm mən
Mən həm mənimәm, həm də sənin, sən də mənim
Bir öylə qərib halə bu gün gəldim ki
Sən mənmisən, bilmirəm, mənmi sənəm.

Altı cilddən, 25618 beytdən ibarət "Məsnəvi" əsəri C.Rumi sənətinin zirvəsi hesab edilir. Əsərin yazılma tarixi Şəms Təbrizinin ölü-mündən (1247) sonrakı dövrə düşür. Bu əsər haqq və Allah yolunu dərk etməyə, insanların içində Allah eşqi, yanğısı oyatmağa və s. xidmət göstərən müqəddəs fikirlər məcmusudur. "Məsnəvi"nin I cildinə Mövlanə Cəlaləddin Rumi yazmış olduğu ön sözdə kitabın əsl mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu açıqlayır və bu əsərin ruhi-mənəvi, irfani cəhətləri haqqında belə yazır: "Bu kitab "Məsnəvi" kitabıdır. "Məsnəvi" həqiqətə varmaq və Allah sirlərindən agah olmaq, onları dərk etmək istəyənlər üçün bir yoldur. "Məsnəvi" dinin əsaslarının əsaslarının əsaslarıdır. Allahın ən böyük və dəqiq şəriəti, həqiqətə aparan nurlu yoldur... O, açılan səhərlərdən daha böyük nura malikdir, həqiqət axtarışındakı

könüllər üçün əsl cənnətdir. "Məsnəvi"nin bulaqları, budaqları və pöhrələri var. Bu bulaqlardan birinə "Səlsəlib" deyirlər. Məqam sahiblərinə, qəlb gözü açıq insanlara görə bu bulaq ən faydalı mənzil, ən gözəl istirahət yeridir. Xeyirxah və xoşxasiyyət kəslər orada yeyib-içər, deyib-gülər, fərəhlənərlər. "Məsnəvi" iman sahiblərinə şəfa, imansızlar üçün isə acı həsrətdir. Necə ki, Cənab Haqq: "Qurani-Kərim" ilə çoxları yollarından azar və çoxları doğru yolu tapar, hidayətə qovuşar" demişdir. Şübhə yoxdur ki, "Məsnəvi" təmizliyə qovuşan kəslərin könülləri üçün şəfadır, hüznləri yox edər, "Quran"ı dəqiq anlamağa yardımçı olar, xasiyyətləri gözəlləşdirər. Könülləri duru insanlardan, həqiqət aşiqlərindən başqalarının "Məsnəvi"yə toxunmalarına izin yoxdur."

"Məsnəvi"nin I cildinin ilk 18 beytini C.Rumi özü qələmə almış, qalan 25600 beyti isə onun müridi Hüsaməddin Çələbi kağıza köçürmüşdür. Heç şübhəsiz, əsərin qaynağı "Qurani-Kərim"dir. Lakin Rumi H.Sənai, F.Əttar və s. kimi Şərqin ən mütəfəkkir filosoflarının da yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir. Əsər bir növ mənzum hekayələr şəklindədir. Müəllif məqsədli olaraq hekayə daxilində hekayə verməklə məqsədinin hərtərəfli çatdırılmasını təmin edir. Əsərdə təriqət bilgiləri əsas yer tutsa da, realizmə söykənən həyat hadisələrinə də müəyyən yer verilmişdir. Ona görə də "Məsnəvi"də peyğəmbərlər, övliyalar və digər müqəddəslərlə yanaşı, nücum, tibb, fəlsəfə və s. elmlər, o cümlədən konkret hadisələr haqqında məlumatlara da rast gəlinir. "Məsnəvi"nin I cildinin başlanğıcındakı "Neyin ayrılıqdan şikayəti" vəhdətdən qopmuş vücudun öz əslinə qayıtması yolunda düşüncələr sistemini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Bu parçada Neyin naləli səsində ayrılıqdan şikayət motivi dayanır. Ney öz şikayətini belə izhar edir ki, qamışlıqdan kəsildiyim o gündən bəri qəmimin sərhəddi yoxdur. Hər gün inləyib ağlayıram. Amma qulaq asan hər kəs məni tam anlaya bilməz. Məni ayrılıq acısı çəkənlər, həssas kəslər anlaya bilər.

Düşsə əslindən uzaq kim bir nəfəs,
Hər dəm eylər vəsldən ötrü həvəs
Mən ki, hər məclisdə nalan olmuşam,
Şadu-ğəmginlə firavan olmuşam.
Can deyildir cismdən ayrı nihan
Var nəzər, əmma ki, görməz kimsə can.
Ney olur atəşnəva, sanma həva
Kimdə bu atəş ki yox, olsun fəna.
Hər nə var atəş ki neydə, eşqdir,
Hər nə var qovğa ki meydə eşqdir
Ney ki bağrı yarələrlə yar olur
Pərdəsindən pərdələr izhar olur.

Göründüyü kimi, burada Ney kamil insanın simvolu kimi təqdim edilir. Yəni Ney ilk vətəni olan "qamışlıq"dan uzaq düşdüyü üçün fəryad qoparır. Artıq o ruh aləmindən kənarlaşan, deşik-deşik edilməklə maddi aləmin üzvü olan, lakin öz əzəl dünyasına, Allahına qovuşmaq istəyən insanın kamil obrazına çevrilir, onun ruhi istəklərini bəyan edir. Biz Neyin səsindəki yanğını eşq atəşi şəklində dərk edirik. Qəlblərdə yanan tanrı eşqindən bəhs açan hekayələrdə bu hal müxtəlif formalarda, lakin eyni ideyaya xidmət şəklində diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri də "Bir çobanın Haqq-Taalaya minacatı və Musa Əleyhissalamın bunu eşidib əsəbiləşməsi" adlanır. Burada ilk öncə Allahı arayan, qəlbi nurla dolu olan, öz sevgisini Tanrıya bəyan edən bəndənin – haqq yolçusunun Yaradana müraciəti verilir:

Ey Allahım, ey Xudam, olsun qurbanın canım
Övladlar qurban sənə, ey fədan xanimanım...
Əllərini öpərəm, ayağın ovxalaram.
Yatanda yatağını silib tozun alaram.

Əgər görsəm evini, evinə gəlləm müdam,
Yağ-südünü gətirrəm, həmişə səhər-axşam...

Bu sözləri eşidən Musa peyğəmbər, "Allaha bu cür sözlərlə dua etməzlər" deyə çobanı küfr etməkdə ittiham edir. Musa peyğəmbərin sözləri çobanı məyus edir, səhralara üz tutmasına səbəb olur:

Yaxasını cıraraq, çoban ah-fəğan etdi
Üz qoydu biyabana, bir anda gözdən itdi.

Sonrakı hissələrdə Haqq-Taalanın Musa peyğəmbərə "çobanın sözlərinə yox, qəlbində yanan tanrı atəşinə bax" hökmü ilə müraciəti bir bəndənin timsalında öz əslindən qopan, lakin əslinə qayıtmaq istəyənlərin arzusu əks olunur. Bu istək sanki dəryadan kənara atılıb susuzluqda çapalayan balığın dəryaya çatmaq həsrəti təsiri bağışlayır.

"Məsnəvi"də insan Yaradanın şah əsəri hesab edilir. Burada mələklərlə insanların fərqi belə təqdim edilir: "Mələkləri yaradan Allah onlara ağıl verdi, insanlara isə həm ağıl, həm də şəhvət verdi. Kimin ağlı şəhvətindən üstündürsə, o, mələklərdən də uca olar." Ümumiyyətlə, C.Rumidə insanın kimliyinin, onun varlığının ruhi-mənəvi dəyərlərinin ilahi mahiyyəti bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində saxlanılır. Oğlu Bahəddinə ünvanladığı bir hikmətdə buna bir daha şahid oluruq:

Əgər daim cənnətdə olmak istəyirsənsə, dost ol,
ürəyində heç kimə kin saxlama!
Çox şey istəmə və heç kimsədən də çox olma!
Mərhəm və mum kimi ol!
İynə kimi olma!
Əgər heç kimdən sənə pislik gəlməsini istəmirsənsə,

pis söyləyici,
pis öyrədici,
pis düşüncəli olma!
Çünki bir adamı dostluqla xatırlasan,
hər zaman sevinc içində olarsan.
Həmin o sevinc cənnətin özüdür.
Əgər bir kəsi düşmənçiliklə xatırlasan,
hər zaman kədər içində olarsan,
həmin o kədər cəhənnəmin özüdür.
Dostlarını xatırladığın vaxt könül bağçanda çiçəklər açar,
qızılgül və reyhanlarla dolar.
Düşmənlərini xatırladığın vaxt könül bağçan
tikan və ilanlarla dolar,
canın sıxılar, içinə pəjmürdəlik gələr.
Bütün peyğəmbərlər və vəlilər belə etdilər,
içlərindəki xarakteri ortaya çıxardılar.
Xalq onların bu gözəl xüsusiyyətinə vuruldu,
hamı könül xoşluğu ilə
onların ümməti və müridi oldu.

Mövlanəyə görə insan Allahın bir kitabıdır. O, başdan-ayağa məna dənizidir. İnsan cövhərdir, hər şeyin qayəsi, məqsədi insandır. Ona görə də ağıl da, fikir də insana kölədir. C.Rumi təliminə görə insan sirr dünyasıdır. O, gizli bir aləmin zərrəsi, həm də daşıyıcısıdır. Bütün bunlarla yanaşı C.Rumi "Məsnəvi"də insana həm də ayrıca bir fərd kimi yanaşır. Onun formalaşmasında mühitin, cəmiyyətin və tərbiyənin rolunun əhəmiyyət və təsiri barədə maraqlı fikirlər söyləyir. Bu düşüncələrdə insan tərbiyəsinin əsasında dayanan bilik, iradə, səbr, ağıl və s. komponentlərin əhəmiyyət və vacibliyi üstün yer tutur. Məlumdur ki, nəzəri olaraq istər pedaqoji, istərsə də psixoloji baxımdan iradənin tərbiyə üçün lazımlı faktora çevrilməsi tam sübuta yetirilmişdir. C.Rumi bütün xeyirxah iş və

əməllərinin təməlində iradə faktorunun dayandığını təsdiqləyir. Mövlanə belə hesab edir ki, əgər insanda iradə olsaydı, o, günah işlətməzdi, xətalardan uzaq olardı. C.Rumi iradəni öyrədən – müəllim üçün daha vacib sayır. Ona görə ki, hər bir elmi öyrətmək, həm də öyrənmək üçün möhkəm iradə tələb olunur. C.Rumi mülahizələrində bu fikir belə formalaşır: "İradə olmasaydı, müəllimlər nə üçün tələbələri bunca səbrlə tərbiyə etməyə çalışarlar? Nə üçün cürbəcür metodlara əl atarlar?"

C.Rumi "Məsnəvi"də ağlın müxtəlif dərəcələrindən söhbət açır. O, günəş qədər parlaq, atəş kimi yanan ağlı cəmiyyət üçün faydalı, tarazlıqdan çıxmış ağlı isə zərərli hesab edir. Maraqlıdır ki, C.Rumi insan ağlının qüsurlu cəhətləri – şəhvət, acgözlük, yüksək mövqelər ardınca qaçma və s. haqqında fikirlərini də xüsusi formada təqdim edir. Müəllif günəş kimi, atəş kimi parlaq olan ağlı insan ruhunun ifadəçisi, haqq aşiqinin yol yoldaşı, nəfsi isə heyvani hissin simvolu kimi xarakterizə edir. Lakin əsərdə insanın ali təqdimatı ilə yanaşı, həm də səbəblər aləmində onun şərti yox, həqiqi formada fəaliyyət necəliyi də əksini tapır. Yalnız bunlara əməl etməklə insan bədən zindanında məhbus olan ruhunun xilasına nail olur. "Məsnəvi"də istər maddi, istərsə də mənəvi aləmin hər birinin özünəməxsus rəngləri var. Burada həyat da, insan da, ölüm də, məzar da və s. zahiri yox, daxili boyalarına görə fərqlənir. C.Rumi bir irfan sahibi kimi Allahın qüdrəti qarşısında hər nəyi heç hesab edir. Ona görə də insanları dünya gözəllikləri (nemətləri) qarşısında deyil, Allah qüdrəti qarşısında səcdə etməyə çağırır. "Məzarlıqdakı xəzinə", "Acgöz sərçəcik", "Ən yaşlı kim" və s. çoxsaylı hekayələr mənəviyyatın maddiyyat üzərində üstünlüyünün təbliği təsirindədir. Ailəsini dolandırmaqda çətinliklə üzləşən, aclıqdan əziyyət çəkən, övladlarının yanına hər axşam əliboş qayıdan Mustafanın müqəddəs və xeyirxah Xızırı yuxuda gördükdən sonra çətinliklərdən qurtarmaq ümidləri artır. Yuxuda ona deyilmiş ünvandan işarəli kağızı götürür və qəbiristanlığa

gedir. Lakin artıq tamah onda qəbiristanlıqdakı xəzinənin daha uzaqda yerləşdiyi qənaətini yaradır. Mustafa həmin hədəfə atdığı oxun düşdüyü yeri qazsa da xəzinəni tapmır. Yuxusuna təkrar girən Xızır xəzinənin uzaqda yox, məhz onun ayaqları altında olduğunu deyir. Göründüyü kimi, burada nəfsin, insan xislətində tamahın tərki-silah məqamı sufiyanə tərzdə özünə yer tapmışdır.

"Məsnəvi"də tövbə, səbr, iradə, zikr, dua, nəfs və s. onlarla digər məsələlərin əsl mənəvi dərki özünə yer tapır. Və Cənab Haqqın insan düşüncəsindəki laməkanlıq konsepsiyasında konkret məkan anlayışına bir sual kimi cavab belə tapılır: "Onun zəhmət sifətləri haradadırsa, o özü də oradadır. Güc, qüvvət, əxlaq saflığı, təmizlik, anlayış, duyum, düşüncə haradadırsa, o oradadır".

Cəlaləddin Ruminin "Məsnəvi"si irfan kitabıdır. Təsadüfi deyildir ki, Rumi özü bu kitabı "uca Peyğəmbərimizin incilərlə, həqiqətlərlə, sirlərlə, bilgilərlə dolu məna dənizində bir adaya" bənzədir. Mövlanənin təbirincə desək, "Məsnəvi"ni oxumaq deyil, yaşamaq lazımdır". Doğrudan da, "Məsnəvi" ideyaları ilə yaşamaq insanı ilahi hikmətlərdən xəbərdar edir, həqiqət mərtəbəsinə qaldırır.

Ey aşiq! Özünə bax, insanların işinə qarışma,
«o bunu deyir», «bu bunu deyir» deyib durma!
«Filankəs mənə tikan deyir»,
«filankəs yasəmən deyə çağırır» düşüncəsinə qapılma!
Hər sözə, hər kəsə əhəmiyyət vermə, gül ətri verməyə çalış.
Filankəs sənə kafir deyir,
bir başqası isə din adamı deyir…
Vaz keç bunlardan, gözünü aç!
Allah sənə bəsirət gözü, könül gözü vermişdir.
Elə bir göz verib ki,
sənin baxışlarına qarşı Cəbrayılın qanadı belə səcdəyə qapanar.

Şəkil və surətə baxma!
Ey Haqq aşığı, nəşələn!
Səni yüksəklərə uçuracaq qanadların olduqdan sonra
insanlardan sənə nə qəm gələ bilər?
Ey özünün qüsurlarını görməyib
başqa insanların yaxşısına, pisinə baxan zavallı!
Allah sənin köməyin olsun.

Mövlanə Cəlaləddin Rumi əslində bu cür ideyaları digər əsərlərində də - "Fihi Mafih", "Məcalisi-Səbada" da əks etdirmiş, tanrı, insan, dünya, axirət və s. haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. "Fihi Mafih" 70-dən çox söhbətin yer aldığı mənsur əsərdir. Bu əsər ehtimallara görə Ruminin oğlu Sultan Vələd və müridi Hüsaməddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmışdır. Dini, fəlsəfi, əxlaqi görüşlər bu əsərin mərkəzində dayanır.

"Məcalisi-Səba" əsəri də ideya baxımından "Fihi-Mafih"lə eyniyyət təşkil edir. Burada da dini, fəlsəfi və əxlaqi görüşlər öyüdlər şəklində özünə yer tapır.

Həyatından məlumdur ki, C.Rumi bütün Anadolu bölgəsində böyük nüfuza sahib olmuş, insanların mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə xidmət göstərmişdir. Buna görə də bölgə əhalisi həmişə onun ətrafında toplaşmış, ondan ehtiyaclarının ödənilməsinə yardımçı olmağı xahiş etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, C.Rumi insanlara kömək məqsədilə onların həyat şəraitini, mənəvi və maddi duyğularını özündə əks etdirən çoxsaylı məktublar yazmışdır. Mənbələrdən məlumdur ki, C.Rumi gündə 10-12 məktub yazmış, bu məktublarda insanların həyatdakı yaşam tərzi özünə yer tapmışdır. Lakin C.Ruminin yazdığı məktubların müəyyən qismi əldə edilməmişdir. Yalnız əldə olunan məktublar sonradan bir yerə toplanaraq "Məktubat" adı ilə əsər kimi çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, Şərq aləmində Biruni və İbn Sina arasında misli-bərabəri olmayan məktublaşma nümunələri mövcud-

dur. Ancaq C.Ruminin məktubları iki tərəfli məktublaşma deyildir. Bu məktublar əsasən xalqın vəziyyəti ilə əlaqədar səlahiyyət sahiblərinə, yaxın qohumlarına, ailə üzvlərinə, övladlarına və s. ünvanlanan məktublardır. Ruminin məktubları daha çox ümumi yox, konkret səciyyə daşıyır. Və hər məktubun başlığı onun məzmunu ilə bilavasitə bağlanır:

1) Gücü olmayan birisinin vergi borcunun bağışlanılması üçün xahiş etməsi (17-ci məktub)

2) İşsiz qalan bir kişinin övladı üçün iş tələb etməsi (18-ci məktub)

3) Malı əlindən zülmlə alınan birisinin durumu haqqında tövsiyyə (62-ci məktub)

4) Özünə sığınan bir günahkar üçün bağışlanma tələbində olması (37-ci məktub)

5) Bağ satın alan Səlahəddinin verəcəyi 500 dirhəm borc üçün yardım istəməsi (83-cü məktub) və s.

Ümumiyyətlə, məktublar çox olduğu kimi orada toxunulan məsələlər də çoxluq təşkil edir. Məs., məktubların birində dövlət adamı Fəxrəddin Əliyə müraciət edilərək Şəmsəddin Yavtaşın dul qadını ilə izdivacın gecikdirməməsi xahiş edilir. Digər məktubda yenə Fəxrəddin Əliyə sərt şəkildə müraciətlə dərvişlərin sıxıntılarından, onlara edilən zülmdən şikayət olunur. Başqa bir məktubda "Xatunların iftixarı" adı ilə tanınan qadına müraciət edilir. Bu məktubda qadın "mələk sifətli", "gözəl əxlaqlı", "Allahı tanıyan", "padşah əsilli" və s. şəkildə mədh olunur.

C.Ruminin "Məktubat"ında ailə üzvlərinə ünvanladığı məktublar ailə-məişət problemlərini əks etdirmək, əxlaq, tərbiyə tövsiyyələri baxımından əhəmiyyət daşıyır. Məs., məktublarından birində Şamda təhsil alan oğlanları – Bahəddin Sultan Vələd və Ələddinə müraciətlə ata və babalarının vəsiyyətlərinə əməl etmələrini məsləhət bilir.

Oğlu Sultan Vələdə ünvanlanan digər məktubu isə Sultan Və-

lədin həyat yoldaşı Fatma xatunla olan ailə ziddiyyətlərinə son qoymaq məqsədi daşıyır, xüsusilə burada o, gəlini Fatma xatuna olan rəğbətini nəzərə çarpdırır. Məktubda C.Rumi istər məktubun yazılma səbəbini, istərsə də məqsədinin nədən ibarət olduğunu belə qələmə alır: "Oğlumuzun nigahında böyük bir sınama olaraq bizə əmanət edilən padişahımızın qızının xatirinə riayət etməniz üçün bir neçə sətir yazıldı...

...Övladımdan diləyim budur. Atasından heç bir şey gizlətməsin, kimdən inciyirsə söyləsin. Əgər Əziz oğlum Bahəddin sizi incitməyə meyl edirsə, gerçəkdən könlümü, sevgimi ondan alaram. Salamına daha cavab vermərəm. Cənazəmə də gəlməsini istəmərəm".

Məlumdur ki, C.Ruminin kiçik oğlu Ələddinlə Şəms Təbrizi arasında ixtilaf olmuş və bunun nəticəsində Ələddin bir müddət şəhərdən kənarda yaşamışdır. Oğluna yazdığı məktubda C.Rumi onun geriyə dönməsini, atasının qəlbini şad etməsini istəyir: "Əziz oğlum atasından salamı oxusun… Allah xatirinə atanın könlünü razı etmək istəsən evini unutma."

"Farsca yazmağıma baxmayın, əslim türkdür" deyən Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında türkcə yazılmış nümunələrin sayı həddindən artıq az olsa da əhəmiyyəti böyükdür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, C.Rumi Anadoluda türk şeirinin əsasını qoymaqla bu dildə şeir yazmaq ənənəsinin formalaşdırmışdır. C.Rumi bir tərəfdən farsdilli şeirlərində türk sözləri işlədirsə, o biri tərəfdən bir beytin yarısını və ya bütöv şəkildə türkcə verməklə gözəl müləmmələr yaradır və fikrin poetik ifadəsinə nail olur. Məs:

Mən yarı bivəfayam bər mən cəfa qılır sən
Gər tu məra nəqahi mən hod səni tilər (istəmək) mən.

Və yaxud,

Sevdayi ruhi Leyli şud hasili ma xeyli
Məcnun bigi və veyli oldum yenə divanə.

C.Rumi türk dilinin sənət imkanlarını təkcə farsdilli şeirlərində türk sözləri işlətməklə və ya müləmmələr yaratmaqla yox, eyni zamanda sırf türkcə şeirlər yazmaqla da nümayiş etdirmiş və təsdiqləmişdir. Düzdür, ədəbiyyat tarixlərində şairin türkcə şeir yazması və türkcə şeirlərinin sayı barədə bir-birindən fərqli mübahisəli fikirlər əksini tapsa da C.Ruminin türk dilində bir neçə şeirinin olması məlumdur. Mənbələrdə C.Ruminin həmin şeirləri ömrünün son illərində yazdığı bildirilir. Bu nümunələr XIII əsr Anadolu türk ləhcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Ona görə də Ruminin türk dilli şeirləri bir tərəfdən bu dilin poetik imkanları, başqa bir tərəfdən isə yaşadığı bölgənin timsalında XIII əsr türk dilinin leksik-semantik mənzərəsi haqqında böyük təsəvvür yaradır:

Yoxsul isən səbr eyləgil
Sər bay isən xeyir eyləgil
Hər bir halə şükür eyləgil
Haqq döndürür haldan halə.

Heç şübhəsiz, C.Rumi türkcə yazdığı şeirlərində də irfani görüşlərinə söykənmiş, haqq yolu axtarışlarını davam etdirmişdir:

Dünya onun, axrət onun
Nemət onun, möhnət onun.
Tamu onun, cənnət onun
Haqqa mənə nə mal gərək,
Diləyim eyi hal gərək.
Nə qül gərək, nə qal gərək
Kəndisini bilən qula.

Diqqətlə baxdıqda səmalara yüksəlib haqqına sahib çıxan, haqq yolçularını dərgaha səsləyən şair səsinin türk tərzində ifadəsinin oxucuya təsiri ən yüksək səviyyədə üzə çıxır.

Çələbidir qamu dirlik Çələbə gəl nə gəzərsən
Çələbi qulların istər Çələbini nə sanırsan
Nə oğurdur (səadət), nə oğurdur Çələb ağzında qığırmaq (çağırmaq)
Qulağın aç, qulağın aç ola kim anda dolarsən.

C.Rumi türkcənin gözəl nümunəsi olan başqa bir şeirində də fikirlərini sadə, eyni zamanda poetik dərinlikdə ifadə edir:

Əgər keydur qarındaş, yoxsa yavuz
Uzun yolda sana budur kılavuz
Əgər Tatsan və gər Rumsan və gər Türk
Zəbani bizəbananra biyamuz.

Qeyd etmək lazımdır ki, əruzun türkcəyə tətbiqində C.Ruminin xidmətləri böyükdür. "Məsnəvi" əsərini əruzun rəməl bəhrində (failatün, failatün, failün) yazmaqla Anadolu və ətraf bölgələrdə yeni ənənə formalaşdıran C.Rumi türkcə şeirlərini də bu bəhrin tələbləri daxilində qələmə almışdır.

C.Rumi müsəlman Şərq ədəbiyyatını öz təsirində saxlayan, divan ədəbiyyatının yeni zəmində inkişafına istiqamət verən sənət korifeyidir. Təsadüfi deyildir ki, öz ideyaları ilə Höteni heyran qoyan, dialektik metod nəzəriyyəsini işləməkdə Hegelə təsir göstərən, Məhətma Qandinin dünyagörüşünün formalaşmasında rolu olan C.Rumi övliya rütbəsi qazanaraq müqəddəslər sırasında dayanmış, yaradıcılığı isə yaşadığı zamandan bu günə qədər (800 il müddətində) Şərq və Qərb dünyasında sevgi və zövq mənbəyi olmuşdur.

SULTAN VƏLƏD

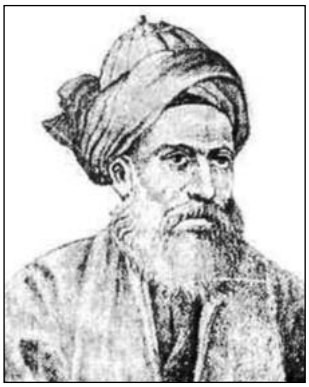

SULTAN VƏLƏD
(1226-1312)

Sultan Vələd türk ədəbiyyatının tanınmış simalarından biridir. O, 1226-cı ildə Qaramanda (Larəndə) anadan olmuşdur. Əsl adı Bahəddin Məhəmməd Vələd olan bu şəxs XIII əsr türk ədəbiyyatında şair, alim və ariflik zirvəsinə yüksəlmiş Mövlanə Cəlaləddin Ruminin böyük oğludur. Cəlaləddin Rumi ona öz atası Bahəddin Vələdin adını vermişdir. Lakin bəzi mənbələrdə onun adının Bahəddin Əhməd olduğu da göstərilir.

Sultan Vələdin kiçik yaşlarından başlayaraq təlim və tərbiyəsi ilə atası məşğul olmuşdur. Məhz atasının müəllimliyi sayəsində o, ərəb dilini öyrənmiş, fiqhə dair ən məşhur əsərləri oxuya bilmişdir. C.Rumi Sultan Vələdin dini elmləri daha dərindən mənimsəməsi üçün onu kiçik oğlu Ələddinlə birlikdə Şama göndərmişdir. Onun elmi, fəlsəfi, dini və ədəbi görüşlərinin təməlində atası Mövlanənin təlimi dayansa da, o, dövrünün ayrı-ayrı alimlərindən mərifət və irfan əxz etmiş, onların elmi və dini baxışlarından faydalanmışdır. Bu mənada Sultan Vələdin Bürhanəddin Tirmizi, Şəms Təbrizi, Çələbi Hüsaməddin, Şeyx Kərimməddin və s. ariflər əhatəsində olması, onlardan bir çox mətləbləri öyrənməsi onun fikirlərinin mükəmməlliyini təmin etmişdir. Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi Sultan Vələd Şəms Təbrizinin təsirinə düşməmişdən əvvəl Bürhanəddin Tirmiziyə bağlanmış, ondan təriqət-

çiliyin sirlərini öyrənmiş, Tirmizinin ölümündən sonra (1241) təxminən beş il yenidən atasından mərifət dərsi almışdır. 1244-1247-ci illərdə isə o, atası ilə birlikdə Şəms Təbrizinin təsirində olmuşdur. Şəms Təbrizinin "qeybindən" sonra Sultan Vələd atasının məsləhəti ilə Şeyx Səlahəddini özünə mürşid seçmişdir. C.Ruminin oğluna "bundan sonra o nadsahlar padşahı Səlahəddinə uy, Şəmsəddin (Şəms Təbrizi) budur" – deməsi S.Vələdin mürid məsuliyyətini artırmış və onu mürşidi Şeyx Səlahəddinə ürəkdən bağlamışdır. Onu da qeyd edək ki, Sultan Vələd atasının məsləhəti ilə Şeyx Səlahəddinin qızı Fatma xatunla ailə həyatı qurmuşdur. 1263-cü ildən 1284-cü ilə qədər 21 il müddətində Mövlanənin müridi Hüsaməddin Çələbi Sultan Vələdə mürşidlik etmişdir. Hüsaməddin Çələbinin ölümündən sonra o, Şeyx Kəriməddinin şagirdi olmuşdur. Lakin dövrünün irfan sahiblərindən dərs alsa da, Sultan Vələd atasının yolunu – Mövlanəliyi əsas yol seçmiş, onu davam etdirmiş, atasının elmi-dini zövq və baxışlarına hörmətlə yanaşmışdır. Sultan Vələd 1312-ci ildə Konyada vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Klassik türk ədəbiyyatında C.Rumi ənənəsinin ilk davamçılarından olan Sultan Vələd bir divan, üç məsnəvi və "Maarif" adlı mənsur əsər müəllifi kimi məşhurdur. O, əsərlərini ərəb, fars, türk və rum dillərində yazmışdır. Lakin yaradıcılığında farsdilli nümunələr böyük üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, tədqiqatçıların hesablamalarına görə Sultan Vələdin türkcə 14 qəzəli, 238 beyti, ərəbcə 8 mənzuməsi, 3 rübaisi, 220 beyti, rumca isə 66 beyti vardır. Yaradıcılığında farsdilli nümunələrin çoxluğu heç şübhəsiz o dövrki ədəbi prosesdə fars dilinin aparıcı olması ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, Sultan Vələd əsasən

fars dilində yazsa da, onun türk dilinə böyük rəğbəti olmuşdur. Özünə qədərki türk ədəbiyyatında türkcə şeirlər yazmış C.Rumi və Səyyad Həmzə ilə müqayisədə yaradıcılığındakı türkdilli nümunələrin sayına görə Sultan Vələd ön sırada dayanır.

Aşağıdakı qəzəl və məsnəvi parçaları Sultan Vələdin türk dilinin incəliklərindən istifadə etməklə gözəl poetik nümunələr yaratdığını təsdiqləyir:

(qəzəl)
Senin yüzün güneşdir yohsa aydur
Canum aldı gözün dakı ne aydur.

Benüm iki gözüm bilgil canum-sen
Beni cansuz koyasun sen bu geydür.

Gözümden çıkma kim bu ev senündür
Benüm gözüm sana yahşı saraydur.

Ne okdur bu ne ok kim değdi senden
Benüm boyum sünüydi şimdi yaydur.

Temaşa çün berü gel kim göresen
Nite gözüm yaşı ırmaku çaydur.

...Bana her gice senden yüzbin assı
Benüm her gün işim senden kolaydur.

Veled yohsuldı sensüz bu cihanda
Seni buldı bu gezden begü baydur.

(məsnəvi)
Tanrı didi: "Sayru oldum" Musaya
"Kendü dostın kişi böyle isteye".

Musa didi: "Haşa senden sayruluk
Sen Halıksen senge kanden sayruluk".

Yine didi: "Sayru oldum gelmedün
Didügim sözi hisaba almadun".

Musa didi: "Bu sırrı anlamazem
Maksudın nedür bu sözden bilmezem".

Tanrı didi: "Sayru oldu bir velim
Dünya içre sayruluk dartdı delim.

Kim anı göre beni görmişdür ol
Kim anı sora beni sormışdur ol.

Beni anda, anı bende görünüz
Beni andan, anı benden sorunuz.

Klassik türk ədəbiyyatında Mövlanə təsiri Sultan Vələdlə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, C.Rumi Sultan Vələdin həm də ruh atası olmuşdur. Özünün də qeyd etdiyi kimi, "babasının verdiyi bilgidən və vəlilikdən başqa Vələdin nə bilgisi, nə də vəliliyi olmuşdur". Bu səbəbdən C.Rumi ideyaları bütünlükdə Sultan Vələd üçün əhəmiyyətli olmuş, ruhi-mənəvi körpüyə çevrilmiş, atasının sənəti istər forma, istər məzmun, istərsə də ideya baxımından onun yaradıcılığında örnək rolunu oynamışdır. Ona görə də şairin divanı ilə C.Ruminin divanı, "Vələdnamə", "Rübabnamə" və "İntihanamə" məsnəviləri ilə C.Ruminin "Məsnəvisi" nəhayət, "Maarif" adlı əsəri ilə C.Ruminin "Fihi-Mahif" əsəri arasında bir yaxınlıq müşahidə olunur. Məsələn, "Vələdnamə" məsnəvisi ilə bağlı Sultan Vələdin söyləmiş ol-

duğu – “bu kitabım tamamən Quranın anlamı və sirridir. Kim candan könül bağlarsa, o, Quranın anlamı qarşısında özünü unudar. Bu məsnəvilərdəki sözlər tamamilə öyüddür” fikirləri ilə C.Ruminin “Məsnəvi”sində olan “bu kitab “Məsnəvi” kitabıdır. Məsnəvi həqiqətə varmaq və Allah sirlərindən agah olmaq, onları dərk etmək istəyənlər üçün bir yoldur. “Məsnəvi” dinin əsaslarının əsaslarıdır. “Məsnəvi” təmizliyə qovuşan kəslərin könülləri üçün şəfadır, hüznləri yox edər, “Quran”ı dəqiq anlatmağa yardımçı olan, xasiyyətləri gözəlləşdirər”... kimi fikirlər arasında ruhi-mənəvi yaxınlığı görməmək qeyri-mümkündür.

Sultan Vələd ilk növbədə divan şairidir. Heç şübhəsiz şairin divan tərtib etməsində C.Ruminin böyük təsiri olmuşdur. S.Vələdin ilk məsnəvisi olan “Vələdnamə”sindən götürülən aşağıdakı bu sözlər bu fikri tam təsdiqləyir: “Mövlanə çeşidli vəznlərdə divanlar meydana gətirmiş, rübailər söyləmişdir. Mən də ona uydum və bir divan tərtib etdim”. Fars, ərəb, türk və rum dillərində müxtəlif şeir şəkillərindən – qəzəl, qəsidə, rübai, qitə, tərcibənd, tərkibbənd, müsəmmədən ibarət divanında əsas yeri farsdilli nümunələr tutur. Divanda fars dilində olan şeirlər 826 qəzəldən, 32 qəsidədən, 9 qitədən, 10 tərcibənddən, 23 müsəmmədən, 454 rübaidən ibarətdir. Göründüyü kimi S.Vələd divanında qəzəl və rübailər üstünlük təşkil edir. Bu da ilk növbədə Şərq şeir ənənəsinə bağlılığın nəticəsi kimi xarakterizə oluna bilər. Maraqlı faktdır ki, S.Vələd qəzəllərinin böyük əksəriyyətini C.Rumi qəzəllərinə nəzirə olaraq yazmışdır. Bu qəzəllərin hamısında Rumiyə məxsus üslub diqqəti cəlb edir. “Şeirlərində bir çox hallarda qafiyəyə o qədər də önəm verməməsi, fikrin ifadəsində konkretliyə əməl etməsi və s. hallar Sultan Vələd sənətinin özəlliklərindəndir.” Sultan Vələd bir şair olaraq məsuliyyət hiss etmiş, sənətdə özünü “əksik və qüsurlu bilməmişdir”. Bu mənada şairin aşağıdakı fikirlərinə nəzər salmaq kifayətdir:

“Söylədiyim sözlər açıq və aydındır. Mənalar dənizindən minlərcə inci çıxardım və xalq üçün dəldim. Sözlərim can kimidir. Bütün şeirlərim təzə və axıcıdır. Vələdin sözü candır. Vələdin sözündə xəta və yanlışlıq yoxdur. Ey Vələd! Bundan sonra da çəkinmədən, yorulmadan söylə, zira nəzmin və nəsrin gözəldir”. Bu sözlər ədəbi-nəzəri fikir kimi Vələdşünaslığın ilkin təməlində dayanmaqla yanaşı, həm də onun sənətinə düzgün qiymət vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

S.Vələd poeziyası daha çox irfanı düşüncə anlamında haqqın sirlərini “açmaq və anlatmağa” xidmət göstərir. Təbii ki, bu yanaşma və özünə məxsus bədii ifadə tərzi onun rübailərindən də yan keçmir. Sultan Vələd çoxsaylı rübailəri ilə Şərq lirik-fəlsəfi fikrinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Sultan Vələdə görə insan ruh və cisim olmaqla iki varlıqdan ibarətdir. Ruh ilahi, cisim isə maddidir. Ona görə də insan ruh daşıyıcısı olmalı, nəfsinə qalib gəlməli, Rəbbinə qovuşmalıdır:

آن داری آن اگـــــــــر بدانـــــــــی آن را
درحـــال فـــدا کـــنی تـــن و هـــم جـــان را
زابلیـــس رجیـــم و نفـــس کـــافر برهـــی
در بـــر گـــیری صفـــات الرحمـــان را

Tərcüməsi: Ey dost! Əgər onu bilsən və ona sarılsan, həmin an bədənini və canını fəda edərsən. Daşa basılmış şeytandan və inkarçı nəfsindən qurtarıb Rəhmanın sifətlərinə bürünərsən.

چون دلبر مایی تو و اندر خور ما
آن به که چو جان در آیی اندر بر ما
گر چرخ و زمین را ببرد سیل فنا
نتواند برد عشق تو از سر ما

Tərcüməsi: - sən bizim sevgilimiz və bizə layiq olduğun üçün ruh kimi bizim könlümüzə hakimliyin daha yaxşıdır. Hər nə qədər yoxluq seli yeri, göyü götürsə də sənin eşqini bizim başımızdan ala bilməz.

Sultan Vələd bu dünya xoşbəxtliyini insanın Allaha könül verməsində, zamanın köləsi deyil, Tanrı "köləsinə" çevrilməsində, qəlbini Haqq nuru ilə doldurmasında görür. "İlahi meyi" içib "sərxoş" olmağı şair insan həyatının "yeni" mərhələsi kimi dəyərləndirir:

عشق آمد و کرد مست و دلشاد مرا
وز بندگی زمانه آزاد مرا
چون دید که من بپیش حسنش مردم
بنواخت بلطف خویش و جان داد مرا

Tərcüməsi: Eşq gəldi, məni sərxoş etdi və nəşələndirdi, zamanəyə köləlik etməkdən məni qurtardı. Sənin gözəlliyin qarşısında olduğumu görüncə, şəfqətlə məni oxşadı və mənə yenidən həyat verdi.

بـر هـر خـاکی کـه سـر نهـم مسـجود اوسـت
در هـر جهـدی کـه مـی کنـم معبـود اوسـت
ذکـر گـل و بلبـل و سمـاع و شـاهد
زیـن جملـه مـرا در دو جهـان مقصـود اوسـت

Tərcüməsi: Baş qoyduğun hər torpaq üzərində səcdə edilən Odur. İbadət edilən Odur. Gül, bülbül, səma və gözəli anmam. Hər iki dünyada məqsədim Odur.

"Vələdnamə" Sultan Vələdin yazmış olduğu 3 məsnəvinin birincisidir. Şair məsnəvinin dibaçəsində əsəri "Məsnəviyi Vələd" adlandırmışdır. Lakin ədəbiyyat aləmində Vələdnamə adı ilə tanınan bu əsər şairin ilk məsnəvisi olduğuna və "ibtidai" kəlməsi ilə başladığına görə "İbtidanamə" kimi də tanınır. Əsər 1291-ci ilin mart-iyun aylarında nəsr və nəzm şəklində yazılmışdır. Fars dilində yazılmış bu əsər 9007 beytdən və 165 başlıqdan ibarətdir. Qeyd edək ki, həmin beytlərin 180-ı ərəbcə, 76-sı türkcə və 23-ü rumca yazılmışdır. "Vələdnamə" Sənainin "İlahinamə"sinin vəzninə uyğun olaraq, xəfif bəhrində (failatün, məfailün, failün) qələmə alınmışdır.

"Vələdnamə"ni "Quranın anlamı və sirri" hesab edən, öz oxucusuna müraciətlə "onu can və könüldən oxu və könüldən oxu anla" deyən şairin əsas məqsədi insanları mənalar dənizindən çıxardığı incilərlə tanış etmək və məkansız dünyanın pərdəsiz könül üzünü göstərməklə onları "hədəfə" istiqamətləndirməkdir. Şair əsərdə babası Bahəddin Vələd, Şəms Təbrizi, C.Rumi, Şeyx Səlahəddin, Çələbi Hüsammədin, Kərimməddin və b. tarixi şəxsiyyətlərdən söhbət açmış və onların bir növ həyat hekayələrindən bəhs etmişdir. Bir sıra istisnaları çıxmaq şərti ilə

“Vələdnamə” bütünlükdə irfani düşüncələri özündə əks etdirmiş, problem tək olan varlıq prinsipində həllini tapmışdır.

Sultan Vələd ikinci məsnəvisi “Rübabnamə”ni 1301-ci ilin aprel-avqust aylarında yazmışdır. Farsca yazılmış bu əsər 8124 beytdən və dibaçə də daxil olmaqla 106 başlıqdan ibarətdir. Əsərdə beytlərin böyük əksəriyyəti fars dilində olsa da, bu beytlərdən 162-si türk, 36-sı ərəb və 22-si rum dilindədir. Türk tədqiqatçılarının bəziləri (məs., Veyis Dəyirmançay) həmin beytləri vəzn və qafiyə baxımından qüsurlu hesab edir, fars dilli beytlərlə müqayisədə mükəmməl olmadıqlarını göstərirlər. Onu da qeyd edək ki, Sultan Vələd bu əsərə konkret ad qoymamışdır. Ona görə də əsər “Rübabnamə” və “Məsnəviyi Mənəvi” adları ilə tanınmışdır. “Məsnəviyi Mənəvi” adının əsərə verilməsi iki səbəbdən irəli gəlir. Bir tərəfdən Sultan Vələdin C.Rumi irsinə və onun “Məsnəvi” əsərinə bağlılığı, “Məsnəvi” bəhrində (rəməl) ona bənzər əsər yazması, digər tərəfdən isə dibaçədə “Rübabnamə”ni “Məsnəviyi Mənəvi” sözləri ilə başlaması tədqiqatçılara əsərin adının bu cür adlandırılmasına əsas vermişdir. Digər tərəfdən, əsərin dibaçəsində “rübabın ağlayıb-inləməsindən” bəhs edən beytlərin olması, bir növ əsərin rübab üzərində köklənməsi bu məsnəviyə “Rübabnamə” adının verilməsinə səbəb olmuşdur. Nəzərə alaq ki, əsər daha çox “Rübabnamə” adı ilə tanınmış və tədqiq olunmuşdur.

“Rübabnamə” nəsr və nəzmlə yazılmış əsərdir. “Mənim nəzmim və nəsrim hikmətin uca məqamıdır” deyə öyünən şair “Rübabnamə”də sufi hikmətlərdən bəhs açır, insanların Allah qarşısında borcları, itaət və əməlləri barədə öyüdlər verir. Sultan Vələd əsərdə insanların Quran ətrafında birləşmələrini, Quran işığında Haqqa doğru getmələrini insanlığın vacib şərti kimi önə çəkir. Ona görə də Sultan Vələd əsəri oxuyan hər bir kəsin Göyə – Allaha doğru ucaldığını inamla qeyd edir. Əsərdə Haqqın sir-

lərini bəyan edən şair Allahın əmrinə, Peyğəmbər qanunlarına əməl etməyi insan üçün vacib olmaqla yanaşı, insanın şərəf və ləyaqəti hesab edir, hər bir kəsi bu şərəfatdan uzaq olmamağa çağırır. İbadətdən tutmuş əmələ qədər hər işin əhəmiyyəti barədə fikirlərin özünə yer alması "Rübabnamə"də irfani düşüncələrin aparıcılığını təsdiqləyir.

Maraqlıdır ki, Sultan Vələd əsərdə Şəms Təbrizi və Mövlanə sərgüzəştləri haqqında məlumatlara yer vermiş, ayrı-ayrı hissələrdə iki məşhur şəxsə olan dərin rəğbət və məhəbbətini izhar etmişdir.

Sultan Vələdin üçüncü, eyni zamanda son məsnəvisi "İntihanamə" adlanır. Nəsr və nəzmdən ibarət olan "İntihanamə" təxminən 1300-1312-ci illər arasında fars dilində yazılmışdır. "İntihanamə" əvvəlki iki əsərin davamı kimi yazılsa da, onlardan fərqli olaraq bu məsnəvidə türkcə, ərəbcə və rumca beytlər yoxdur. Digər məsnəviləri kimi bu əsərə də S.Vələd ad verməmişdir. Sonuncu məsnəvi olduğu üçün əsər "İntihanamə" adlanır. Müəllif əsəri "Rübabnamə"nin bəhrinə uyğun (rəməl) yazmışdır. Məsnəvidəki beytlərin sayına gəldikdə onu deməliyik ki, beytlərin sayı Tehran nüsxəsində 7085, Konya nüsxəsində 7000, İstanbul nüsxəsində isə 8313-dür.

Sultan Vələd kitabın yazılma səbəbində göstərir ki, "səssizlik aləmində məşğul ikən Haqq Taaladan nida gəldi ki, öyüd və nəsihətlərlə məşğul ol və insanlara fayda ver". Allahın əmrini yerinə yetirməyi özünə şərəf bilən şair "Vələdnamə" və "Rübabnamə"də olan hikmətlərə bir daha məna verir, fikirlərinin üzərinə Quran işığı tutur. Sultan Vələdə görə insanı pis əməllərdən, şərdən və böhtandan qoruyan, xalqı doğru yola aparan müqəddəs Qurandır. Buna görə şair Quranın insan həyatındakı rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, müqəddəs kitabın işığına üz tutmağı məsləhət görür. Bütün bunlarla yanaşı, əsərdə başqa

dinlərə də hörmətlə yanaşılmışdır. Allahın kitabı kimi Quranla bərabər, İncil və Zəburdan da faydalanmağın əhəmiyyətli olduğu göstərilmişdir: "Bizim məsnəvimiz Vəhdət dükanıdır. O, rəhmət işində rəhmətdir. Orada könül əhlinin sirləri çoxdur. Quranın, İncilin, Zəburun sirlərinin açıqlanmasıdır. Onu bilən hər kəs Haqqa doğru gedər".

Əsərdə mövlanəlik, səmavilik və s. bağlı əhəmiyyətli məsələlərdən də söz açılır. Şəms Təbrizi və Mövlanə əlaqələrindən, təsir dairəsindən bəhs edən parçalar da maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, C.Rumi Konyada Şəms Təbrizi ilə ilk görüşündən sonra (1244) onun təsirinə düşmüş, "dünya sirlərinin yerləşdiyi məkanın qapısını" onda gördüyü üçün Şəmsin müridinə çevrilmişdir. Bu hal Mövlanənin müridlərini və Konya əhlinin bir qismini qəzəbləndirdiyi üçün Ş.Təbrizi Konyanı tərk edib Şama köçməyə məcbur olmuşdur. Şəms Təbrizinin Şama köçməsi Mövlanəni pərişan etmiş və bunu hiss edən Sultan Vələd atasının həsrətinə son qoymaq üçün Şama yola düşmüşdür. Sultan Vələdin xahişi və Mövlanənin qəm dolu məktubları Şəms Təbrizini yenidən Konyaya qayıtmağa məcbur etmişdir. Lakin müridlərin yenidən qısqanclığını görən Şəms Təbrizi Konyanı tərk etməyə qərar verir. C.Rumi Şəms Təbrizini axtarıb tapmaq ümidilə Şama getsə də, onunla görüşə bilmir, ümidsiz halda Konyaya qayıdır. Rəvayətə görə C.Ruminin kiçik oğlu Ələddin 7 nəfərlik bir dəstə ilə Şəms Təbrizini Konyada öldürərək quyuya atmışdır. Bunu bilən Sultan Vələd Şəms Təbrizinin cəsədini quyudan çıxarmış, onu Mövlanə mədrəsəsi yaxınlığında dəfn etmiş və bu sirri ömrünün sonuna qədər heç kimə açmamışdır. Sultan Vələd Şəms Təbrizi ilə atası C.Rumi arasındakı münasibətlərin birbaşa şahidi olduğu, ondan irfan elmi aldığı və ona dərin məhəbbət bəslədiyi üçün digər məsnəviləri ilə yanaşı "İntihanamə"də də Mövlanə və Şəms Təbrizi bağlantılarından bəhs açmışdır. Bu yanaşma

bədii baxımdan deyil, eyni zamanda tarixilik nöqteyi-nəzərdən də əhəmiyyətlidir.

Sultan Vələdin mütəsəvvüf görüşlərini özündə əks etdirən əhəmiyyətli əsərlərindən biri də "Maarif"dir. Bu əsər mənsur formada yazılmış və 56 bölümdən ibarətdir. Əsərdə problemin qoyuluşu şəriət, təriqət və s. daxilində həllini tapmışdır. Daha doğrusu, Sultan Vələd "Vələdnamə", "Rübabnamə" və "İntihanamə" məsnəvilərində məsələlərə hansı şəkildə yanaşmışsa, "Maarif" əsərində də eyni xətti davam etdirmiş, bir növ mövzuya təkrar qayıtmışdır. Qeyd edək ki, "Maarif" əsəri forma, məzmun və ideya baxımından daha çox C.Ruminin "Fihi-Mahif" əsərinə bənzəyir. Görünür, bu səbəbdəndir ki, 1954-cü ildə İranda "Maarif" əsərini C.Ruminin "Fihi-Mahif" əsərinin ikinci cildi kimi çap etmişlər.

"Maarif" əsərində bütün məsələlərə Allah və ona məhəbbət kontekstində münasibət bildirilir. Ona görə də əsərin bölümlərində şəriət qaydaları və bu qaydalara əməl sırf dini müstəvidə şərh olunur, hər iki aləmdə əməlindən asılı olaraq insana Allahın məhəbbət və mərhəmət göstərəcəyindən bəhs açılır, oruc tutmaq, Həccə getmək və s. savablarından danışılır. Əməlin zahiri və batini tərəfləri haqqında kifayət qədər tutarlı izahatlar aparılır. Məs., əsərin I fəslinin başlanğıcındakı parçaya nəzər salaq: "Biri: "Asıl olan şey ameldir" dedi. Bu hususta söylenecek söz, bundan ibaret değildir. Ameli hakkıyle anlatabilmek için, bir kimsenin ortaya çıkıp ameli nasıl anlıyabilirsin?

Sen amelden, namaz kılmayı, oruç tutmayı, hacca gitmeyi, geceleri uyumayarak ağlayıp inlemeyi ve pehriz etmeyi anlıyorsun. Halbuki bunların hiçbiri de amel değildir. Bunlar ancak amelin sebepleridir. Hepsini yapdığın zaman bunların sende bir etki sağlaması mümkündür. İşte o zaman sen, ibadet etmiş ve olduğundan başqa bir şey olmuş bulunursun.

Kuranda: Namaz seni günahtan, suç işlemekten, kötülükten, noksan ve kusurlardan ve isyandan korur, temizler, buyrulmuştur. İşte senin bunları yapmamış olman ve bunlardan temizlenmiş bulunman ameldir. Eğer kendini bunlardan kurtarmamışsan, namaz kılmamış sayılırsın. Bunlar için Peygamber – Ona Selam olsun namaz kılmış olan bir kimseye: "Namaz kılmadın, kalk namaz kıl" (H.). diye buyurdu. Bunun üzerine o adam kalkıp namaz kıldı. Tekrar: "Kalk namaz kıl, namaz kılmadın" buyurdu. O adam yine kalktı ve namaz kıldı. Peygamber bu defa da: "namaz kılmadın" dedi ve sonunda: "Kalb huzuru olmadan, namaz kılmak doğru değildir" (H.) buyurdu.

O halde ortaya koymuş oldukları bu ruku, sücud ve kıyamı yerine getirmekle, gerçek amel yapılmış olmaz. Yani dinde ortaya konulan bu dışla ilgili hareketleri yapmakla amel yerine getirilmiş olamaz."

Şair bir növ "İntihanamə"də olduğu kimi, bu əsərdə də Allahın əmrinə itaət edib, "öyüd və nəsihətlərə yer ayıraraq insanlara fayda vermişdir".

S.Vələd "Maarif" əsərində haqlı olaraq bu dünyanı imtahan dünyası hesab edir. Və bu dünyada olan sonsuz canlı-cansız fərqliliyini forma fərqi kimi götürsə də, cismani (şəkil) fərqi kəskin fərq hesablamır. Bu mənada insanlar arasındakı fərqi də cisminə görə (bədən) yox, ruhuna görə müəyyənləşdirir.

Sultan Vələdin "Maarif" əsərində elmə və elm adamlarına münasibətdə tutduğu mövqe diqqət cəlb edir. O, elmi varlanmaq, mövqe tutmaq, qazanmaq üçün öyrənənləri tənqid edir, lakin elmi Allah rizası üçün öyrənib faydaya yönəldənləri əsl alim və Allahın istədiyi bəndə kimi qələmə verir. Sultan Vələdin həyatı ilə tanışlıqdan məlumdur ki, o, Bürhanəddin Tirmizi, Çələbi Hüsaməddin, Şəms Təbrizi, C.Rumi, Şeyx Kərimməddin, Şeyx Səlahəddin kimi dövrünün məşhur arif şəxsiyyətləri ilə təmasda

olmuş, onlardan çox şeylər öyrənə bilmişdir. Bu cəhətdən atası Cəlaləddin Ruminin və Şəms Təbrizinin Sultan Vələdə təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mənbələrdə yazıldığı kimi, Ruminin Şəms Təbrizinin təsirinə düşməsindən sonra istər-istəməz bu təsir Sultan Vələddən də yan keçməmiş, o da Şəms Təbrizinin məclislərində iştirak etmişdir. Sultan Vələdin ən çox qatıldığı məclislərdən biri də səma məclisləri olmuşdur və müəyyən müddətdən sonra onun bu məclislərə rəhbərlik etməsi də tarixi fakt kimi təsdiqlənir. Ümumiyyətlə, səmavilik şairin nəzərində nəfsdən, küfrdən, cisimdən uzaqlaşıb ruha yaxınlaşmaqdır. Səmavilik ruhani duyğu və hisslərin əməldə tətbiqidir. O, eşq və vəcdə gəlmədir. Sultan Vələd Səmanı ən uca məqam hesab edir. Bu məqam Allah məqamı – ölümsüzlük məqamıdır. Ona görə də Allah məqamında insan maddi olaraq nəinki özünü unudur, hətta tamamilə "yox" olur. Göründüyü kimi, Sultan Vələd "Maarif" əsərində bədii-fəlsəfi ifadə tərzində təsəvvüf əsaslı fikirlərini izhar etmiş və bunu "mənalar dənizindən çıxardığı incilər" şəklində xalqa çatdırmışdır.

Sultan Vələdin bir divan, üç məsnəvi və bir mənsur əsərindən başqa, elmi mənbələrdə "Eşqnamə" və "Risaleyi-etiqad" adlı əsərlərinin olduğu haqqında da məlumat verilir. Lakin həmin əsərlərin Sultan Vələdə aid olması hələlik dəqiqləşməmişdir.

YUNUS İMRƏ

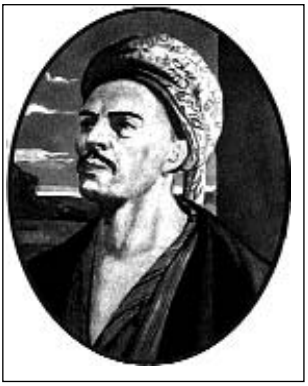

YUNUS İMRƏ
(1240-1320)

XIII əsr türk sufi şeirinin inkişafında mühüm rol oynamış, xalq ədəbiyyatı zəminində gözəl yaradıcılıq irsi yaratmış Yunus İmrə ümumtürk ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin nəhəng simalarından biridir. Təəssüflər olsun ki, onun həyatı (qismən də yaradıcılığı) dəqiq elmi faktlar əsasında deyil, daha çox ehtimal və rəvayətlərə uyğun şəkildə öyrənilmişdir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, şairin haqqında olan rəvayət və əfsanələrin özündə müəyyən həqiqət çalarları vardır.

Yunus İmrə 1240(41)-ci ildə Sivrihasar yaxınlığında yerləşən Sarıköydə anadan olmuşdur. Digər bir ehtimala görə Yunus İmrənin mənsub olduğu ailə Anadoluya Xorasandan gəlmişdir. Həmin ailə əvvəlcə Qaramanda məskunlaşdığından Yunus İmrə burada anadan olmuş, sonralar bütün ailə Sakarya bölgəsində yerləşən Sarıköyə köçmüşlər. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin, Hacı Bəktaş Vəlinin Anadoluya məhz Xorasan əyalətlərindən köçdüyünü nəzərə alsaq, Yunus İmrə nəslinin də Anadolunun təsəvvüf mərkəzi kimi formalaşması ilə əlaqədar buraya gəldikləri yeni versiya kimi ehtimal oluna bilər. Lakin Hacı Bəktaş Vəli "Vilayətnamə"də Y.İmrənin Sarıköydə doğulduğunu qeyd edir. Y.İmrə C.Rumi, Əhməd Fəqih, Geyikli Baba, Orxan Qazi və

digər şəxsiyyətlərin müasiri olmuş, bəzi məqamlarda onlardan bəhs açmışdır.

Yunus İmrənin nə işlə məşğul olduğu, hansı sənətə yiyələndiyi haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi mənbələr onun rəncbərliklə, maldarlıqla, bəzi mənbələr isə odunçuluqla məşğul olduğunu təsdiqləyir. Rəvayətə görə Y.İmrə Şeyx Tapdıq İmrənin dərgahına gedir, dərgahda o, odunçuluğa təyin olunur və 40 il orada odun daşıyır. Türkman dərvişi hesab edilən Y.İmrə müəyyən vaxtlar səyahətlərdə olmuş, öz sufi görüşlərini təbliğ etmişdir. O, XII əsrdə Ə.Yəsəvinin Orta Asiyada yaydığı təsəvvüf ideyalarını təxminən 150 il sonra Ön Asiyada yaymışdır. Sufi şair uzun müddət səyahətlərdə olmuşdur. Bir fikrə görə Y.İmrəni səyahətə Tapdıq İmrə sövq etmişdir. Y.İmrə Konyada mədrəsə təhsili almışdır. Onun burada C.Rumi ilə görüşdüyü təxmin edilir. Bunu Y.İmrənin "Mövlanə məclisində saz ilə işrət oldu" misrası da təsdiqləyir. Düzdür, bəzi mənbələr Y.İmrənin təhsil almadığını, savadsız olduğunu iddia edirlər. Və müqayisəni Həzrət Məhəmmədin təhsilsizliyi ilə əlaqələndirərək şeirlərinin ona Allah vəhyi yolu ilə gəldiyini bildirir, İmrə müqəddəsliyini təsdiqləmiş olurlar. Y.İmrənin ailə həyatı haqqında da maraqlı fikirlər mövcuddur. Belə ki, onun Şeyx Tapdıq İmrənin qızı ilə evləndiyi, bir versiyada övladı olmadığı, digərində isə bir oğlu və bir qızı olduğu bildirilir. Y.İmrə divanına daxil olan bir şeirində onun iki övladının olduğu belə təsdiqlənir:

Bunda daha verdin bizə
Oğulu, qızı cüft halal.

Y.İmrənin bir oğlu və bir qızının olduğu şeirdən açıq-aydın görünür, hətta oğlunun adının İsmayıl olması da mənbələrdə öz əksini tapır. Burada bir məqama da nəzər yetirmək yerinə düşər. Qaraman bəylərinin Y.İmrəyə olan sonsuz məhəbbəti nəticəsində ona bu əyalətdə torpaq sahəsi verilmiş və həmin torpaq payı Y.İmrənin vəfatından sonra oğluna qalmışdır. Yunus İmrə

1320 (21)-ci ildə vəfat etmişdir. Hazırda onun məzarı Əskişəhərdədir (indiki Yunus İmrə köyü). Qeyd edək ki, Anadoluda Y.İmrənin 10 yerdə məzarı vardır. Həmin məzarlar konkret olaraq Qaramanda, Bursada, İspartada, Konyada, Sivasda, Ərzurumda və s. yerlərdə yerləşir. Lakin onun Əskişəhərdə – Sarıköydə (indiki Yunus İmrə) yerləşən məzarı ona məxsus əsl məzar olduğu təsdiqlənmişdir. Bu məzar İstiqlal savaşı zamanı yunanlar tərəfindən uçurulsa da, 1948-ci ildə onun məzarı ətrafında bəzi işlər görmək üçün hökumətə müraciət edilmişdir. Müəyyən bərpa işlərindən sonra 6 may 1949-cu il tarixində izdihamlı şəkildə onun tabutu yeni qurulmuş məzar kompleksinə qoyulmuşdur.

YARADICILIĞI

Yunus İmrə Ön Asiyada türkdilli təsəvvüf ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsidir. Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə başlayan xalq təsəvvüf şeiri indiki Türkiyə hissəsində onun simasında təkcə davam etdirilməmiş, həm də yüksək zirvəyə çatdırılaraq ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldırılmışdır. Y.İmrə yaradıcılığı əsas etibarı ilə türk milli şeir vəzni olan hecada (qismən də əruzda) yazılmışdır. Bu vəzndə o, daha çox dördlüklərdən istifadə etmişdir. O, şeirlərini əsasən Aşıq Yunus, Yunus Əmrəm, Yunus Əmrə, Miskin Yunus, Dərviş Yunus, Qoca Yunus, Yunus, Qul Yunus adları ilə yazmışdır. Yunus İmrənin ədəbiyyat aləminə heca və əruz vəznində yazılmış "Divan"ı, məsnəvi formasında yazılmış "Risalətün-Nushiyyə" ("Nəsihətnamə") adlı didaktik əsəri məlumdur. Lakin digər bir məlumata görə Yunus İmrənin 2 min şeiri itmiş, bugünkü nəsillərə gəlib çatmamışdır. Bu barədə rəvayət belədir ki, guya 3 min şeirdən ibarət dəftər Molla Qasım adlı bir nəfərin əlinə düşür, şeirləri oxumağa başlayan bu şəxs başqa əqidə sahibi olduğu üçün şeirləri bəyənmə-

yərək 1000 şeiri yandırır, 1000 şeiri isə suya atır. Növbəti şeirlərin birində Molla Qasım öz adını görür, yandırdığı və suya atdığı şeirlərin aqibəti ilə əlaqədar Y.İmrənin qabaqcadan verdiyi məlumata rast gələrək etdiyi əməldən peşiman olur, qalan 1000 şeirə toxunmur. Guya 3000 şeirdən əldə qalan həmin 1000 şer sonralar xalqa çatdırılmışdır.

Y.İmrə yaradıcılığında "Divan"a daxil olan nümunələr üstünlük təşkil edir. Qəzəl, məsnəvi, ilahi, nəfəs və s. şeir şəkillərinin yer aldığı Y.İmrə divanı heca və əruz vəznində yazılmışdır. "Fateh", "Qaraman", "Bursa" və s. nüsxələr Y.İmrə divanının ən qədim, nisbətən ən doğru nüsxəsi hesab edilir. Onu da qeyd edək ki, Y.İmrə divanında bütün şeirlərin ona məxsusluğunu demək bir qədər çətindir. Y.İmrə adı və sənəti yaşadığı gündən son əsrlərə qədər o qədər əziz və müqəddəs olmuşdur ki, həm İmrə təxəllüsü ilə (məs. Səid İmrə, Talibi İmrə), həm də təxəllüssüz Y.İmrə tərzində şeirlər yazılmışdır ki, sonrakı dövrlərdə bu nümunələr onun divanına daxil edilmişdir. N.S.Banarlının sözləri ilə desək: "Adı Yunus olmayanların da söylədikləri şeirlərə öz adlarını deyil, sevdikləri və inandıqları bu ən böyük sufi şairin adını verdikləri mümkündür".

Y.İmrə Tanrı şairidir. Onun şeirləri insanları Allaha doğru qanadlandıraraq könüllərində zərrənin (insan) bütövə (Allah) "birləşmək" ümidlərini artırır:

Sənsiz yola girir isəm,
Çarəm yox addım atmağa.
Gövdəmdə qüvvəti sənsən,
Başım götürüb getməyə.

Könlüm, canım, əqlim, elmim,
Sənin ilə qərar edər.
Can qanadı açıq gərək,
Uçuban dosta getməyə.

Tutulmadı Yunus canı,
Keçdi tamudan, uçmağı.
Yola düşüb, dosta gedər,
Ol əslinə uyarmağa.

Y.İmrə vəhdəti-vücud fəlsəfəsinə uyğun olaraq zahiri (məqrəsə) və batini (irfan, həqiqət) elmlər sırasında ikincinin – Allahı dərk etmək elminin vacibliyini önə çəkir:

Elm eli bilməkdir,
Özünü dərk etməkdir.
Sən özünü bilməsən,
Elm nəyə gərəkdir.

Oxudun nə mənası,
Əgər haqqı bilməsən,
Haqqı ki, bilmədin sən
Demək, quru əməkdir.

Ona görə də Y.İmrə bu yolun qismətini – Allaha qovuşmağı elmi biliklərdə yox, könül, duyğu "bilimində" mümkün sayır:

Elm ilə, hikmət ilə
Kimsə bu sirrə çatmaz.
Bu bir əcaib sirdir,
Elmə, kitaba sığmaz.

və yaxud

Ey çox kitablar oxuyan,
Halıyam səndən, mənə bax!
Sirri aşkar istər isən
Gəl eşq kitabın oxuyaq.

Göründüyü kimi, sufi sənətkar "könül gözünün açılmasını aşiq, məşuq" halında axtarmaqda olduqca haqlıdır. Y.İmrənin eşqi məcazi (insana) deyil, həqiqi (Allah) eşqdir. Y.İmrə Tanrı eşqi ilə

nəfəs almayan könlü viranəyə bənzədir. "Bir mən vardır məndə məndən içəri" deyən Y.İmrənin aşiqliyinin səbəbləri və eşqə mübtəla "mən"inin Tanrıya doğru uzanan yolda son məqama yetişmək arzuları bəlli olur:

Eşqin aldı məndən məni,
Mənə səni gərək, səni
Mən yanaram dünən, bu gün
Mənə səni gərək, səni.

Y.İmrə şeirlərində insana olan sevgi və məhəbbətin əsasında insanın Allahın bir parçası olması ideyası dayanır. Allaha üz tutub "varlığım səndədir" deyən şair haqqa tapınan hər bir insana dərviş sevgilərini ifadə edir. Şairin həqiqi aşiqliyi bütün məqamlarda ruhuna hakimdir, etdiklərinin kortəbii deyil, şüurlu olduğunu təsdiqləyir:

Eşq məqamı alidir, eşq qədim, əzəlidir,
Eşq sözünü söyləyən cümlə-qüdrət dilidir.
Deyən ol, eşidən ol, görən ol, göstərən ol,
Hər sözü söyləyən ol, surət can mənzilidir.

Y.İmrə yaşadığımız həyatda insanı "qərib", "vətənsiz" hesab edir. Hər bir insanın öz vətəninə – "Allah diyarı"na getmək istəyini ali məqsəd kimi poetik formada belə səciyyələndirir:

Bu dünyaya gələn kişi axır yenə getsə gərək,
Müsafirdir, vətəninə bir gün səfər etsə gərək.
Vədə quldur, ol dost ilə bir bu cahanə gəlmədik,
Bəs nə qədər əylənərik, ol vədəmiz yetsə gərək.

Y.İmrə düşünən insanın fikirlərində Allaha çatmağın yollarını əks etdirir. Burada sevgi, istək o qədər güclüdür ki, insan sevginin yaratdığı "çəkisizliyə" düşür, bəzən özünü unudaraq dünyadan köçmək vədəsini də gözləyə bilməyib şikayətçiyə çevrilir.

Y.İmrə bu dünyanı haqdan qopub haqqa qayıdan insanın "keçid mərhələsi" hesab edir. Allahdan şüur payı alan insanın bu mərhələdə ibadəti ona verilən mükafatın şükrü kimi qiymətlən-

dirilir. Allah-islam inamının insanda ibadətə meyl yaratdığı üçün Y.İmrə hamını bu yola dəvət edir:

Müsəlmənam deyən adam
Şərti nədir bilsin gərək.
Tanrı buyruğun tutub
Beş vaxt namaz qılsın gərək.

Hər kim bu sözdən almadı,
Beş vaxt namazı qılmadı,
Bilin müsəlman olmadı
Cəhənnəmə girsin gərək.

Y.İmrə vəhdəti-vücud nəzəriyyəsinin tələblərinə uyğun olaraq insanın öz şüuruna hakim olduğu "keçid mərhələsi"ndə nəfsə uymasını Allah eşqinə mane olan qorxunc hal hesab edir. Çünki "nəfs maddədir, maddəyə bağlanışdır, maddə eşqi, maddə ehtirasıdır" (N.S.Banarlı). Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərinin birində ifadə olunan "Kənardakı düşmənlə savaşıb onu məğlub etməyimiz bizim kiçik savaşımızdır. Fəqət nəfsimizlə savaşıb onu məğlub etməyimiz bizim böyük cihadımızdır", fikirlərində nəfsi məğlub etmənin əhəmiyyət dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Burada təkcə maddi nemətlərdən yox, həm də çox yaşamaq iddialarından da imtina edilir. Əsl həyata can atan Y.İmrə ölümü həm imtahan, həm də bayram hesab edir.

Bu dünyaya qalmayaq gəl,
Fanidir, aldanmayaq gəl
Bir ikən ayrılmayaq gəl
Gəl dosta gedək, gəl, könül!

Gəl bu cahandan biz köçək,
O dostun elinə uçaq.
Bütün arzulardan keçək
Gəl dosta gedək, gəl, könül!

Y.İmrə bir irfan sahibi olaraq peyğəmbərə, övliyalara müqəddəs şəxslərə Allahın nuru kimi baxmış, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbərə ithaf olunan şeirlərdə onu "haqq peyğəmbəri", "mələklər mülkünün sultanı", "tanrı elçisi", "nur mənbəyi" və s. şəkildə mədh etmişdir:

Sən haqq peyğəmbərsən şəksiz, gümansız,
Sənə uymayanlar gedər imansız.
Aşıq Yunus neylər dünyanı sənsiz,
Adı gözəl, özü gözəl Məhəmməd.

Həzrət Məhəmmədə şairin məhəbbəti o qədər güclüdür ki, Allah rəsulunu görmək, ona qovuşmaq istəyi, həsrət yanğısı şəklində ifadə olunur.

Arayıb, axtarıb tapam izini
İzinin tozuna sürtəm üzümü,
Haqq nəsib eyləsə görəm üzünü
Ya Məhəmməd, könül arzular səni.

Həsrətinə son qoyan, Məhəmməd hüzurunda dayanan şairin sufiyanə diləkləri belə açıqlanır:

Üzümü yerə vuruban,
Dərgaha doğru duruban,
Şükr ilə canım veribən,
Səndən dilərəm ümmətim.

Eşq dənizi mənəm, mən,
Dənizlər heyran mənə,
Dərya mənim qətrəmdir,
Zərrələr ümman mənə!

– deyərək öz "mən"liyinin intəhasızlıqlarından bəhs açan Y.İmrə bu "mən"liyin mütəsəffif-ruhi, hissi cəhətləri ilə yanaşı, onun arxasında dayanan həqiqi qürur və təəssübkeşlik amillərinə də yer verir:

Mənim dilim quş dilidir,
Elim mənim dost elidir,
Mən bülbüləm dost gülümdür,
Bilin, gülüm solmaz mənim.

Əxlaqi-didaktik mövzuda yazılmış "Risalətun-nushiyyə" ("Nəsihətnamə") 1307-ci ildə yazılmışdır. Əsər 563 beytdən və "Ağlın tərifi" ("Fi tərifil əql") adlı kiçik bir nəsrlə yazılmış hissədən ibarətdir. Bu əsərin ilk 13 beyti bir (Fa'ilatün, failatün, fa'ilün), 550 beyti isə başqa (Məfa'ilün, məfa'ilün, fa'ilün) bəhrdə yazılmışdır. "Risalətun-nushiyyə" əsərinin ilk 13 beytində od, su, torpaq və küləkdən bəhs açılır. Kiçik parçada dörd ünsürdən hazırlanan insan, Tanrı (Padişah) tərəfindən can verilən ilk məxluqun - Adəmin torpaqdan, sudan, oddan, yeldən və candan əxz etdiyi sifətlər (xarakter) haqqında məlumatlar verilir:

Padişahın hikməti gör neylədi,
Od, su, torpaq və suya söylədi.

Bismillah deyib, gətirdi torpağı,
Ol arada hazır oldu ol dəği.

Torpaq ilə suyu bünyad eylədi
Ona Adəm deməgi ad elədi.

Yel gəlib ardınca dəbitdi onu
Ondan oldu cismi-Adəm, bil bunu.

Od dəxi dəldikdə qızdırdı onu
Çünki qızdı, cismə birləşdi canı.

Əsərin kiçik nəsr hissəsində ağlın tərifi cənnət və cəhənnəm, o cümlədən 4 ünsür – torpaq, su, yel, od haqqında sufiyanə fikirlər özünə yer tapır. Y.İmrənin bu hissədə insan xarakterləri, kimlərin cənnət və cəhənnəm sakini olacaqları barəsində fikirləri də ma-

raqlıdır. Əsərdə qeyd olunur ki, torpaqla su cənnətin, od ilə yel cəhənnəmin əlamətidir. Ona görə də torpaq və su ilə gələnlər cənnət, od və yel ilə gələnlər cəhənnəm sakini olacaqlar. Əsərin 550 beytlik əsas hissəsi isə "Ruh, ağıl və onlara bağlı əhvalın dastanı", "Qənaətin dastanı", "Qəzəbin dastanı" və "Ağlın dastanı" adı altında 4 yerə bölünür, alleqorik ifadə tərzində əxlaqi-didaktik mövzu aparıcılıq təşkil edir. Burada ruh, iman, nəfs, qəzəb və s. cəhətlərdən, onların xüsusiyyətlərindən danışılır, yaxşılıq-lara yiyələnməyin, pisliklərdən qurtarmağın yolları göstərilir:

Nəyi sevər isən, umanın oldur,
Necə sevməyəsən, sultanın oldur.

və ya

Qədimdən nəfsdir sultana asi
Bir örnəkdir indi onun bəhasi.

"Qənaətin dastanı" hissəsi maraqlı məzmuna malikdir. Qənaətin hakimliyi dövründə yolkəsənlərin, quldurların baş alıb getməsi Ağlı narahat edir. Ağlın məsləhətləri hər şeyə aydınlıq gətirir. Bu hissədə taxt-tacın, idarəçiliyin timsalında insanlara diqqətli olmaq, xeyirxahlıq etmək, iman göstərmək, haqq yolunu itirməmək və s. cəhətlərin faydasından danışılır. O cümlədən, təkəbbürün, nəfsin insanın, bütövlükdə cəmiyyətin bəlası, pisliklərin mayası olması haqqında da Ağlın dedikləri ən təsirli öyüd kimi diqqəti cəlb edir.

Təkəbbürlü kişinin faydası yox,
Qoymazsa lovğalığı, peşman olur çox.

"Risalətun-nushiyyə" əsərindəki ideyalar bir irfan sahibinin simasında Yunus İmrənin insanları təmizliyə, saflığa, haqq yoluna səsləyən səsi, qaranlıqlarda yandırdığı işıqdır.

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ HƏRƏKAT VƏ ONUN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Yüzilliklər tarixinə malik Türkiyə türk ədəbiyyatı zəngin ənənələr zəminində inkişaf etmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir xalqın ədəbiyyatında olduğu kimi Türkiyə türk ədəbiyyatında da özünəməxsus cəhətlər və fərqli xüsusiyyətlər diqqətdən yayınmır. Təbii olaraq burada birinci növbədə milli sənət problemlərinin qarşısında dayanan məsələlər və onun həlli yolları önəm təşkil edir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının dediyi kimi (məs. Nihad Sami Banarlı) Türkiyə türk ədəbiyyatının bir özəl keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu ədəbiyyat "bir çox millətlərin ədəbiyyatları kimi bir vətəndə, son beş-altı əsr içində yox, türklərin dəyişik vətənlərində" "27 əsr müddətində" formalaşıb inkişaf etmişdir. Doğrudur, bu qədər geniş coğrafi məkanda ümumtürk ədəbiyyat və sənət ənənələri təsirindən yan keçilməsə də, Türkiyə türk ədəbiyyatı milli bir ədəbiyyat olmaq keyfiyyətini mühafizə etmişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Türkiyə türk ədəbiyyatının kifayət qədər məhsuldar, eyni zamanda ziddiyyətli və gərgin ədəbi proseslər zəminində formalaşan mərhələsi hesab olunur. Çünki XIX əsr dünya üçün yeni dövr kimi xarakterizə olunur. Bu əsrdən başlayaraq dünya siyasəti və iqtisadiyyatı yeni mərhələyə qədəm qoymuş, daha çox beynəlxalq aləmdə parçalanmalar, siyasi münaqişələr, iqtisadi maraq toqquşmaları müşahidə olunmağa başlamışdır. Böyük Osmanlı imperiyasının parçalanmasının təməli, az qala başa çatması, Avropa siyasi-iqtisadi gücünün

Şərqə hakimliyi bu əsrin payına düşür. Lakin XIX əsr tarixin yaddaşında və sonrakı əsrlərə təsiri mənasında yalnız siyasi-iqtisadi baxımdan qalmamışdır. XIX əsr həm də elmi, mədəni inkişafın yüksək mərhələsi kimi tarixin yaddaşına həkk olmuşdur. Təbii olaraq bütün sahələrin inkişafının mərkəzində Avropa dayanırdı. Bu səbəbdəndir ki, kiçik Asiyadan Yaponiyaya qədər özlərinin milli-mədəni inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirən xalqların Avropalaşmaq istəyi təsadüfi olmamışdır.

Avropa özünün siyasi gücü və iqtisadi potensialına görə dünyada ön cərgədə dayanırdı. XIX əsrin sonlarında Suveyş kanalını (1869) çəkməklə iqtisadi-siyasi prosesləri öz xeyrinə həll edən və Şərqə nüfuzunu surətləndirən Avropa elmi-mədəni baxımdan da bu regiona təsir göstərə bildi. Bu bir tərəfdən siyasi güc ilə bağlıdırsa, başqa tərəfdən Kantın "ağlını işlədərək gücünü göstər" nəzəriyyəsindəki ağlın, elmin gücü ilə bağlıdır. Əlbəttə, Avropa elmi-mədəni nüfuzunun kökündə çoxəsrlik ənənələrin təsirinin dayandığını inkar etmək olmaz.

Avropa renesansı sonrakı yüzilliklərdə elmin, mədəniyyətin sıçrayışlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratdı. Kilsə ilə elmin birləşməsi, yeni üsullu məktəblərin açılması, mətbəə və teatr şəbəkələrinin genişləndirilməsi Avropanın elmi-mədəni mənzərəsinin dəyişməsində xüsusi rol oynadı. XV əsrdə Avropada 1700 mətbəənin olması və mətbəələrdə 20 milyon kitabın çap olunması faktı Avropanın mədəni-elmi baxımdan hansı səviyyədə dayanmasını nümayiş etdirirdi. Avropanın Volter, Russo, Monteskyo, Kant və digər düha sahiblərinin ağıl gücünə arxalanması onun tərəqqisinə güclü təkan verirdi. Lakin Şərq və onun timsalında Türkiyədə isə proseslər başqa cür gedirdi. Hər şeydən əvvəl Osmanlının çoxəsrlik imperiya statusu XIX əsrdə tamamilə dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi.

XVI-XVII əsrlərdə dünyanın ən böyük siyasi qüdrətinə malik

Osmanlı İmperiyası artıq XVIII əsrdən siyasi itkiləri ilə barışmalı oldu. 1699-cu ildə Karlofça sazişinə görə Osmanlı dövləti Macarıstanı, Ukraynanı, Azovu və s. yerləri itirməli oldu. Karlofça sazişi Osmanlı imperiyasının parçalanması üçün zəmin yaratdı. Sonrakı dövrlərdə Rumıniyada, Balkanlarda, ərəb ölkələrində baş verən üsyanlar Osmanlı hakimiyyətində siyasi böhran və uğursuzluğun növbəti səhifəsi oldu. Digər tərəfdən Qara dəniz sahillərində türk-rus müharibələri həmin uğursuzluq səhifələrində özünə yer aldı. Bu durumda Osmanlının gələcək taleyi ziyalıları daha çox düşündürürdü. Onlar Avropa siyasi, iqtisadi və mədəni təcrübəsindən faydalanmağı münasib hesab edirdilər. Paralel olaraq Avropa ilə diplomatik əlaqələrin qurulması, 1719-cu ildə Vyanaya, 1721-ci ildə Parisə elçilərin göndərilməsi və s. tədbirlər Türk-Qərb əlaqələrinin qurulmasında yeni addımlardan biri idi. III Əhməd hakimiyyəti zamanında Lalə dövrü kimi tarixə düşən Avropa saray dekorasiyası və bağça-park tərtibatının həyata keçirilməsi əhəmiyyətsiz sosial xarakter daşıyırdı.

1773-cü ildə "Məktəbi-riyaziyyə", 1776-cı ildə "Həndəsə odası", 1783-cü ildə "Mühəndisxaneyi Bəhri-Humayun", 1827-ci ildə "Məktəbi-tibbiyə", 1831-ci ildə "Muzıkayi-Humayun", 1834-cü ildə "Məktəbi-hərbiyyə" məktəblərinin açılması, o cümlədən gəmi mühəndisləri hazırlamaq üçün Avropa məktəbləri ilə əlaqələrin qurulması Avropalaşma üçün təmələ çevrilirdi. Lakin Avropalaşmanın rəsmi əsası isə 1839-cu il 3 oktyabr bazar günü tarixində "Tənzimat" fərmanının elanı ilə qoyuldu. Bu fərman II Mahmudun ölümündən sonra taxta sahib olan oğlu Əbdülməcidin xeyir-duası ilə qəbul edilmişdir. Sultan Əbdülməcid Avropa təsirli olduğundan xarici işlər naziri Rəşid Paşa tərəfindən hazırlanan fərmanı dəstəkləmişdir. Fərman sultanın, əyanlarının, xarici elçilərin, xalq nümayəndələrinin iştirakı ilə Gülhanə parkında elan olunmuşdur. Ona görə "Tənzimat" fər-

manı “Gülhane Hatti Hümayünü” adı ilə də tanınır. 1839-cu ildə Osmanlı dövlətinin qəbul etdiyi Tənzimat islahatı bilavasitə Avropa təsirləri ilə bağlı idi. Daha dəqiq ifadə etsək, Tənzimat islahatı Osmanlı dövləti tərəfindən Avropa, həm də Rusiya müdaxiləsi qarşısında “öz varlığını qorumaq üçün həyata keçirdiyi siyasi, ictimai, mədəni hərəkat idi.”

Tənzimat fərmanı ilk növbədə siyasi sənəd idi. Bu fərmanın tətbiqi Osmanlı dövlətinin ictimai-siyasi həyatında dəyişiklik yaratdığı kimi, onun yeni mədəniyyətinin formalaşmasına da təsir göstərdi. Ona görə də tədqiqatçılar Tənzimat dövrü hadisələrini xarakterizə edərkən onu həm siyasi, həm də mədəni baxımdam xarakterizə edirdilər. Məsələn, N.S.Banarlı Tənzimatı “Osmanlı Türkiyəsinin mədəniyyət dəyişdirməsi və dövlət əli ilə yapılan bir inqilab”, A.H.Tanpınar “müsəlman Şərq tarixində dövlət bünyesini yeni əsasların üzərində təşəkkülə dəvət edən və dövlətlə fərd arasındakı münasibətləri yepyeni bir plana keçirən, ... başqa bir mədəniyyət dairəsinə girdiyini elan edən aksiya”, Ə.Kabaklı isə “Osmanlı dövlətinin Batıya dönüşünü milli şəxsiyyət və bağımsızlığından da bir ölçüdə qoparaq Avropaya mənəvi mənada yenilişini bir proqram halında ifadə edən ilk rəsmi sənəd” hesab edirdi.

1839-cu il 3 oktyabr tarixli Tənzimat fərmanı hüquqi fərman idi. Bu fərmana görə Osmanlı dövləti öz üzərinə böyük öhdəliklər götürürdü. Təxminən 3 kitab səhifəsi həcmində olan fərmanda yeniliklərə dövlət proqramı tələbi kimi yer verilirdi. İlk növbədə dövlət təbəəliyində olan bütün vətəndaşlar qanun qarşısında eyni tutulurdu. Bu o demək idi ki, Osmanlı dövlətinin tabeçiliyində olan xristian və musəvi dininə itaət edənlərlə müsəlmanlar arasında dövlət heç bir fərq qoymayacaq. Eyni zamanda həmin xalqların malı, dövləti, canı, namusu dövlət tərəfindən qorunacaqdır. Bundan başqa fərmana görə hər kəsdən

vergi imkanlarına görə alınacaq, əsgərlik müddəti müəyyən hüdudlar daxilində olacaq, rüşvət alınmayacaq, məmurlar dövlətdən məvacib alacaq, məhkəmə qərarı olmadan heç kəsə cəza verilməyəcək, əmlakı müsadirə edilməyəcək, qanunların icrasına cavabdehlik padşahın, vəzirin üzərinə düşəcək və s. 1956-ci ildə Sultan Əbdülməcid Fransa, İngiltərə, Avstriya birliyinin tələbləri ilə "İslahat fərmanı" elan etdi. Bu fərmana görə 1839-cu il fərmanında sultanın cavabdehlik və məsuliyyəti, verdiyi təminat daha da gücləndirilməli və əsaslandırılmalı idi. Artıq insan haqları nöqteyi-nəzərindən tənzimlənən yeni qaydalar Osmanlı dövlətində yeni ictimai-siyasi mühitin formalaşmasına gətirib çıxardı. İlk baxışdan demokratik ab-hava yaradacaq bu fərmanlar Osmanlıdan çox Avropa dövlətləri üçün faydalı idi. Çünki Osmanlı hər mənada Avropanın təsiri altına düşür, ictimai fikir Avropanın xeyrinə həllini tapırdı. Məhz Avropa dövlətlərinin məqsədli təsiri ilə Osmanlı tabeçiliyində olan xalqlar öz haqlarını tələb etməyə başladılar. Osmanlı dövlətinin tabeçiliyində olan qeyri-müsəlman xalqlar bərabərçilik imtiyazlarından istifadə etmək, hakimiyyətdə təmsil olunmaq iddialarını gücləndirdilər, azadlıq haqlarını tələb etməyə başladılar. Nəticədə Osmanlı dövlətinin qüdrətinə təsir edəcək ixtişaşlar, milli hərəkatlar başladı. Balkanlarda başlayan milli azadlıq aksiyaları, daxildə və ərəb ölkələrində baş verən narazılıqlar Osmanlı dövrlərində siyasi mənzərənin dəyişməsinə güclü təkanlar verdi, Tənzimatın siyasi təsiri əvvəl başladı. Onun ədəbi, mədəni, elmi, fəlsəfi təsiri isə sonra təzahür etdi. Yeni üsullu məktəblər, teatrlar, mətbəələr açılır, qəzet və kitabların nəşri sürətlənirdi.

Şübhə yoxdur ki, həyata keçirilən islahatlar ədəbiyyata təsir etməkdən də yan keçmədi. Ona görə də Tənzimatı həm də Avropa mədəniy- yətini Osmanlı xalqı üçün qəbul etdirmək yolunda dövlətin atdığı addım kimi qiymətləndirmək olar. Nəticədə

Avropa ədəbiyyatının türk ədəbiyyatına həm forma, həm də məzmun baxımından təsirini özündə əks etdirən Tənzimat ədəbiyyatı formalaşdı. Tənzimat ədəbiyyatı Avropa ədəbi modelinin Türkiyədə qəbulu və inkişafı demək idi. Türkiyədə Tənzimat ədəbiyyatı 1860-cı ildə Şinasi ilə başlamış və 1895-ci ildə "Sərvəti-fünun" ədəbi məktəbinin yaranması ilə başa çatmışdır.

Artıq Tənzimat fərmanından sonra Türkiyədə bir-birinin ardınca "Cərideyi-havadis" (1840), "Tərcümani-əhval" (1860), "Təsviri-əfkar" (1862), "Müxbir" (1867), "Hürriyyət" (1868), "İbrət" (1871), "Tərcümani-həqiqət" (1878) qəzetləri və "Məcmuəyi-fünun" (1862), "Məlumat" (1893) və s. jurnaları çap olunmağa başladı. Əsasən bu qəzet və jurnallar Tənzimat hərəkatının cücərtiləri olduğundan daha çox Avropadan təsirlənir, Avropa mədəniyyəti ilə bağlı yazılara daha çox yer verilirdi. Ancaq proseslərin ilk dövrlərində N.S.Banarlının dediyi kimi Avropa təsiri bir "baskı" şəklində özünü göstərirdi. Bu baskı sanki Şərqdə heç nə yoxmuş kimi hər nəyi yenidən başlamaq şəklində fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi. Əlbəttə, bunu Avropa marağı tələb edirdi. Ancaq minillər boyu mədəniyyət abidələri ilə öyünən Şərq tarixə bəzək olmağı ilə fəxr etmiş, yeri gəldikcə dünya mədəniyyətinə təsiri ilə fərqlənmişdir. Fəlsəfə, nücum, riyyaziyyat və s. elmlərin inkişafında Şərq payının böyüklüyü inkar edilə bilinməyən faktlardandır. Bizə elə gəlir ki, Hegelin aşağıdakı fikirləri mübahisə predmeti ola bilməz: "Asiyada ruh şölələndi və bununla da dünya tarixi başlandı".

Şərq və eyni zamanda onun tərkibi olan türk fəlsəfi-mədəni tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, məhz qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış İbn-Ərəbi, Cəlalədin Rumi, Əbu Hənifə, Qəzali, Fəxrəddin Razi, İbn-Sina, N.Tusi, Ö.Xəyyam, M.Uluğbəy, Söhrəverdi və s. kimi şəxsiyyətlər Şərq elminin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər. Lakin Şərqin istər siyasi, istər iq-

tisadi, istər elmi-mədəni ənənələri olsa da, XIX əsrdə Avropa bu ənənələri qabaqlayaraq bütün sahələrdə özünü dünya üçün model anlamında qəbul etdirə bildi. Əbu Turxanın sözləri ilə desək: "Bu gün Şərq özünün dərin ginetik qatlarında uyuyan böyük ruhani gücün qayıdışına nail olmaq üçün Qərbin koməyinə ehtiyac hiss edir". Tənzimat qanunlarına uyğun "Avropalaşmaq ehtiyacının" səbəblərinin bu istiqamətində bir həqiqət var. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, Avropanın aparıcı dövlətlərinin marağı dairəsində 1856-cı ildə Osmanlı dövlətinin qəbul etdiyi İslahat fərmanı Avropanın bir növ özünü Osmanlıya (geniş mənada Şərqə) diqtəsi idi.

Tənzimat ədəbiyyatı dövründə ədəbiyyat yeni problemlərlə qarşılaşmış və tamamilə yeni bir səpkidə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə əski türk ədəbiyyatı ilə yeni türk ədəbiyyatı arasında böyük bir mübarizə başlamışdı. Birinci tərəf ədəbi meydandan çıxmamaq, ikinci tərəf isə qalib gələrək öz mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdü. Tənzimat ədəbiyyatının əsas təəssübkeşləri yeni ədəbiyyatı tam müdafiə etməklə yanaşı, klassik ədəbiyyatın da müəyyən xüsusiyyətlərinə olan maraqlarını gizlətmirdilər. Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal, R.Əkrəm, Ə.Hamid və s. sənətkarlar əski ədəbiyyatın dil, forma və s. cəhətlərinə hörmətlə yanaşır, hətta onu müdafiə edirdilər. Türk ədəbiyyat tarixçiləri bu cəhəti həmin sənətkarların formalaşdıqları klassik şeir zövqü və marağının təsiri, eyni zamanda bu ədəbiyyatın onların nəzərində böyük və gözəl olması qiyməti ilə bağlayırdılar.

XIX əsrin II yarısında yaranmış Tənzimat ədəbiyyatının forma, mövzu və ideya baxımından formalaşmasında dövrü mətbuatda çap olunan məqalələrin böyük təsiri olmuşdur. İ.Şinasi, N.Kamal, Ziya Paşa, R.Əkrəm və digər tənzimatçıların ədəbiyyatla bağlı dövrü mətbuatda çap etdirdikləri məqalələr yeni ədə-

biyyata dair fikir formalaşdırmaqda əhəmiyyət kəsb edirdi. İ.Şinasinin "Cərideyi-havadis" və "Təsviri-əfkar"da dil və sənət barədə görüşləri yeni nəzəri fikir tarixində xüsusi maraq doğururdu.

N.Kamalın "Təsviri-əfkar" qəzetində "Lisani Osmaninin ədəbiyyatı haqqında bəzi mülahizatı şamildir", Ziya Paşanın "Hürriyyət" qəzetində "Şeir və inşa" məqalələrində ədəbiyyatın yeni istiqamətləri, ənənə və novatorluq məsələləri, muzakirə obyektinə çevrilirdi.

Tənzimat ədəbiyyatın yaranması Türkiyədə poeziyanın, nəsrin və teatrın inkişafında yeni mərhələ oldu. XIX əsrin əvvəllərində yazılmış "Vaqiəyi Acibe və Havadisi qəribeyi kefşgər Əhməd" və Xeyrulla Əfəndinin 1844-cü ildə yazdığı "Hekayeyi-İbrahim Paşa be-İbrahim Gülşəni" adlı dram nümunələri olsa da, İ.Şinasinin "Tərcümani-əhval" qəzetində 1860-cı ildə dərc olunan "Şairin evlənməsi" əsəri Avropasayağı ilk dram sayılırdı.

N.Kamalın "Vətən, yaxud Silistrə", "Gülnihal", "Akif bəy", "Cəlaləddin Xarəzmşah", R.Əkrəmin "Üslət, yaxud sürəksiz sevinc", "Atala yaxud, Amerika vəhşiləri", "Çox bilən çox yanılar", Ə.Hamidin "Macəraye-eşq", "Səbrü-səbat", "Hind qızı", "Nesteren", "Əşbər" və s. dram əsərlərində müəyyən orijinallıqlar olsa da, Fransa teatr ənənələrinin, məxsusi olaraq Molyer və Kornel təsirini açıqca görmək mümkündür. Məsələn, İ.Şinasinin "Şairin evlənməsi" komediyası xarakter yaratmaq, hadisələrə sosial dəyər vermək, obrazların mənsub olduqları zümrənin dili ilə danışmaq, həm həqiqətin, həm də gülüş obyekti olmağın bu ifadələrlə tamaşaçıya çatdırılması və s. cəhətlərdən Molyer komediya tiplərinə uyğun gəlir.

Tənzimat ədəbiyyatının tələb və ölçüləri nəsrin janr imkanlarının genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırdı. İlk baxımdan nəsrin xarakter yaratmaqda ənənəvi poeziya ilə müqayisədə üstünlükləri bu janrın ədəbiyyata gəlişinə həm ehtiyac yaratdı,

həm də güclü təkan verdi. Türkiyədə nəsrin inkişafına Qərb nümunələri tərcümələrinin böyük təsiri oldu. 1864-cu ildə "Cəridеyi-havadis"də V.Hüqonun "Səfillər", daha sonra D.Defonun "Robinzon Kruzo", Teodor Kasarın "Monte Kristo", Lesagenin "Topal şeytan" və s. əsərlərin Osmanlı türkcəsinə tərcüməsi Tənzimat ədəbiyyatında nəsrin yeni tələblər daxilində formalaşmasına güclü təsir göstərdi. Türkiyə ədəbiyyatında Avropa təsirli ilk nəsr əsəri Əhməd Midhət Əfəndinin 1870-ci ildə yazdığı "Lətaifi-rəvayət"lə başlamışdır. Bu istiqamətdə ikinci əsər isə Emin Nihadın 1873-cü ildə qələmə aldığı "Müsamərətnamə" hesab edilir. Qeyd edək ki, Əhməd Midhət Əfəndinin "Yeniçərlər" romanı ilk tarixi roman kimi qiymətləndirilir.

Avropanın nəsr ənənəsinin Türkiyə ədəbiyyatına təsirini Namiq Kamalın "İntibah" (1876), "Cəzmi" (1880), Recaizadə Əkrəmin "Araba sevdası" (1889), Sami Paşazadənin "Kiçik şeylər" (1890), Xalid Ziyanın "Nemidə" (1889) və s. əsərlərində də görmək mümkündür. Ancaq adı çəkilən Tənzimat yazarlarının yaradıcılığında Qərb təsiri müşahidə edilsə də, onların əsərlərində milli özünəməxsusluğun da olduğu aydın görünürdü. Qeyd edək ki, bu sənətkarlar forma, məzmun, metod və s. baxımdan müxtəlif qruplara bölünürdülər. Məsələn, Namiq Kamal, Recaizadə Əkrəm, Sami Paşazadə Sezai öz əsərlərində daha çox ziyalı təbəqəni seçirdisə, Əhməd Midhət Əfəndi, Şəmsəddin Şami, Nəbizadə Nazim sadə kütləyə səslənirdi.

Tənzimat dönəmində Qərbin daha böyük təsiri poeziyada hiss olunurdu. İlk növbədə nəzərə almalıyıq ki, Şərqdə poeziyanın həm tarixi qədim idi, həm də ənənələri güclü idi. XIX əsrə qədər Şərq-Türk poeziyası keçdiyi çoxəsrlik tarixi yolda Nizami, Xaqani, C.Rumi, Y.İmrə, Nəsimi, Füzuli, Fəraqi və s. şəxsiyyətləri ilə fəxr etmişdir. Lakin divan şeir ənənəsinin Avropa şeir ənənəsi ilə əvəzlənməsini şərtləndirən Tənzimat dönəmində böyük ənə-

nəsi olan bu poeziya istər-istəməz Qərb şeirindən çox şeyləri əxz etmək məcburiyyətində qaldı. Şinasi ilə başlayan, Ziya Paşa ilə möhkəmlənən, N.Kamal ilə dərinləşən Qərb şeir ənənəsi Türkiyə poeziyasında yeni forma və yeni mövzuların tətbiqini zəruri etdi.

Tənzimat dönəmində əski şeirlə yeni şeirə münasibət daxilində mübahisələr genişlənir. Tənzimat ədəbiyyatında şeirdə ictimai varlıq və ictimai təfəkkür birinci sırada dayanırdı. Əski şeirdə özünü göstərən həyəcan indi "millət üçün duyulan və ya duyulmağa çalışan faydalı və inqilabçı həyəcana" çevrilirdi. Yeni şeir "çılpaq təbiət gözəllikləri qarşısında duyğulanan, fərd və cəmiyyət daxilində insan macəralarıyla bağlanan, fəlsəfi misralarla əks etdirilən" nümunələr şəklində təzahürünü tapırdı. Ziya Paşa "Şeir və inşa" və "Xatirat" məqalələrində, Namiq Kamal "Təhribi-xarabat" və "Lisani Osmaninin ədəbiyyatı haqqında" yazılarında, Recaizadə Əkrəm "Təlimi-ədəbiyyat"ın ön sözündə divan şeiri ilə yeni şeirə olan münasibətlərini açıqlayırdılar. Tənzimat şeirində ilk dəyişiklik şeirin şəkil dəyişikliyi hesab olunur. Artıq bu dövrdən başlayaraq şeirdə əruzla yanaşı hecaya da yer verilir.

1860-1895-ci illəri əhatə edən Tənzimatın ədəbiyyatı əsasən iki mərhələyə bölünür: 1860-1880-ci illəri əhatə edən I və 1880-1895-ci illəri əhatə edən II mərhələ. Tənzimatın I mərhələsinin nümayəndələri olan İ.Şinasi, N.Kamal, Z.Paşa, Əhməd Midhəd Əfəndi, Şəmsəddin Sami və başqaları "sənət cəmiyyət üçündür" prinsipi ilə fəaliyyət göstərirdilər. Ədəbi prosesi sənət və cəmiyyət problemləri daxilində inkişaf etdirən İ.Şinasi, Z.Paşa, N.Kamal və başqaları dövlət və cəmiyyət işlərinə qarışmaqla ədəbiyyatda yeni ideologiya formalaşdıra bildilər. Mədəniyyətçilik, Osmanlıçılıq və İslamçılıq ideologiyası məhz bu ədiblərin müdafiə etdikləri yeni ideologiya hesab olunurdu.

Tənzimatın II nəslinə Recaizadə Əkrəm, Əbdülhaq Hamid, Sezai, Muallim Naci, Nəbizadə Nazim və başqaları daxildir. Əsasən R.Əkrəm – Ə.Hamid – P.Sezai məktəbi hesab edilən II nəsil tənzimatçılar "sənət sənət üçün" prinsipini məqsəd seçmişdilər. "Sənət sənət üçün" təmayülünün "sənət cəmiyyət üçün" ədəbi təmayülündən başlıca fərqi onların siyasi-ictimai ideologiyalardan bir qədər uzaq olmalarında idi. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, "sənət sənət üçün"dür deyən şairlər siyasət və ideologiyalarından imtina edirdilər. Onlar siyasət məsələlərinə qismən də olsa qarışırdılar.

Təbii olaraq Tənzimat ədəbiyyatı geniş əhatə dairəsinə malikdir. Hər şeydən əvvəl Tənzimat ədəbiyyatı həyati əhəmiyyət kəsb edən yeni ictimai və ideoloji məsələlərə münasibətdə olan ictimai bir ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyatda XVIII əsr fransız mütəfəkkirlərinin fikirləri əsas götürülmüş, Avropanın əski və yeni sənət xüsusiyyətlərinin tətbiqinə xüsusi fikir verilmişdir.

Tənzimatçılar ölkədə yalnız istibdad rejimini deyil, köhnə və yenilik tələblərindən uzaq hesab etdikləri bütün sənət və ədəbiyyat anlayışlarını da yıxmağa çalışırdılar. Düzdür, Tənzimat dövründə əski türk ədəbiyyatının dil, şəkil və s. cəhətləri bəzi sənətkarlar tərəfindən müəyyən hallarda mühafizə olunsa da, Avropa ədəbi modelinin tətbiqi ön sıraya çıxarılmışdır. Ədəbi yeniləşmə zamanı şeirin aparıcılığına son qoyulmuş, nəsr və dramaturgiyanın üstünlüyü təmin edilmişdir. Yeni türk ədəbiyyatında xalq, vətən, millət, hürriyyət üçün səslənən ideallar Qərb ədəbiyyatının örnəklərinə söykənmişdir. Ailə problemləri, sosial məsələlər də yeni ideya baxımından özünə yer tapa bilmişdir. Onu da qeyd edək ki, yeni türk ədəbiyyatı fransız romantik və qismən də realist məktəblərinin təsirində idi.

Tənzimat dövründə şeir, nəsr və dramaturgiyada forma, məzmun, ideya, fikir və s. cəhətlərdə yenilik tam mənada özünü göstərirdi. 35 illik mövcudluğu dövründə Tənzimat ədəbiyyatının

bir sıra qüsurları istisna olunmaqla bu ədəbiyyat Türkiyə türk ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni formada inkişafında böyük rol oynamışdır.

1895-ci ildə Türkiyə türk ədəbiyyatının həyatında yeni dövrün - "Sərvəti-fünun" mərhələsinin başlanğıcı qoyulur. Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Faiq Əli, Hüseyn Cahid, Mehmed Rauf, Süleyman Nazif, İsmayıl Səfa və digər sənətkarların üzvü olduğu bu ədəbi hərəkat ədəbiyyatın yeni modelinin yaranmasına səbəb oldu. "Sərvəti-fünun" ədəbiyyatının qaynağı XIX əsrin ikinci yarısında formalaşan fransız ədəbiyyatı olmuşdur. Bu dövrdən sonra türklərin təbirincə desək, Türkiyə türk ədəbiyyatında "yeni və böyük bir Batılaşma mərhələsi" başlanmışdır. Gənc ədəbiyyatçılar tərəfindən yaradılmış bu ədəbi hərəkat üslub və şəkil baxımından fransız realistlərinin yolu ilə getməklə yanaşı, digər tərəfdən "yerli və ictimai bir romantizmin" təsirindən də kənarda dayanmırdı. Bu ədəbi hərəkatda fransız ədəbi təsiri güclü olduğundan fransız realistlərinin "sənət üçün sənət" meylli ədəbiyyat cərəyanı meydana gəldi. "Sərvəti-fünun"çular Şərq ədəbiyyatından çox, Qərb ədəbiyyatını tanıyır, onu önə çəkir, hətta belə münasibətləri ilə iftixar hissi keçirirdilər. Yeni ədəbi hərəkat tərəfdarları Qərb nəzm şəkillərini Türkiyə ədəbiyyatına gətirir, hekayə və roman janrına Avropa hekayə və roman anlayışları səviyyəsindən yanaşırdılar.

Onu da qeyd edək ki, Türkiyə türk ədəbiyyatında əruz vəznində yazılan sərbəst nəzm "Sərvəti-fünun"çularla başlamışdır. "Sərvəti-fünun" şeirinə qüvvətli bir musiqi dili hakimdir. Bu cəhət onu Tənzimat şerindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. "Sərvəti-fünun"çular Avropa tipli əsərlər yazmaq baxımından tənzimatçılardan çox-çox irəlidə gedirdilər. "Sərvəti-fünun" ədəbi hərəkatına bağlı olan sənətkarlar öz əsərlərində xalq kütləsinə müraciət etməkdən uzaq idilər. Bu ədəbiyyat milli, ictimai, estetik ehtiyacları daha az göstərmiş, yalnız yüksək zümrə və ya avropa-

laşmış adamların həyatını sənətdə əks etdirmişdi.

XX əsrdə Türkiyədə ədəbi hərəkatlar ictimai-siyasi proseslərlə bilavasitə qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq şəraitində inkişaf edirdi. Keçən əsrin əvvəllərində Türkiyənin ictimai-siyasi həyatı "qaynar qazanı" xatırladırdı. Ölkəni siyasi böhran bürümüşdü.

Sultan Əbdülhəmidin 1908-ci ildə elan etdiyi ikinci Məşrutəsi gözlənilən nəticəni verməmiş və az vaxtdan sonra Sultan Əbdülhəmid taxtdan endirilmişdir. Hakimiyyət davamçısı V Mehmedin idarəçiliyi nəticəsi olmayan bir sonluqla başa çatmışdır. Əsrin ilk illərində ölkədə baş verən dəyişikliklər ədəbi proseslərə də öz təsirini göstərmişdir. Bu illər ədəbi fəaliyyətin hərəkətsiz dövrləri hesab edilir. Lakin 1908-ci ilin qaynar hadisələrindən sonra ədəbiyyatda ilkin canlanmalar başladı. XX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatının inkişafında, milli ədəbiyyat cərəyanı halına çevrilməsində ədəbi hərəkatların böyük rolu olmuşdur. "Fəcri-ati" Türkiyədə 1908-ci il Məşrutəsindən sonra yaranan ilk ədəbi təşkilatdır. Bu ədəbi təşkilat 1909-cu ildə 20-30 yaşlı gənc ədiblər tərəfindən yaradılmışdır. Emin Büləndˌ Əhməd Haşım, Həmdullah Sübhi, Rafiq Xalid, Şəhabəddin Süleyman, Əli Süha, Fazil Əhməd, Fuad Köprülü, Yaqub Qədri və digər sənətkarların toplaşdığı "Fəcri-ati" ədəbi qurumu yeni fəaliyyət proqramı ilə meydana çıxdı. "Fəcri-ati"çilər "Sərvəti-fünun" məcmuəsinin 12 mart 1909-cu il tarixli sayında öz bəyannamələrini dərc etdirdilər. Həmin bəyannamə bu təşkilatın xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. Bəyannamədə ədəbiyyatın istər problemləri, istərsə də tədqiqi məsələlərinə münasibət bildirilmiş, ona geniş ictimai planda yanaşılmışdır. Dərc olunan bəyannamədə Namiq Kamalın "ədəbiyyatsız millət dilsiz insan kimidir" məşhur sözünə əsaslanmaqla yeni bir nəslin yeni bir düşüncə tərzinə sahib olması tələb kimi ortaya atıldı. Təşkilat üzvləri özlərinin ədəbiyyatsevər və əzmkar olduqlarını, Avropa sənətkarlarının bənzəri olmaq istədiklərini, "Qərbin nurlarını

Şərqin üfüqlərinə nəql etmək arzularını" ifadə edir, fəaliyyətlərini bu istiqamətdə qurmağı vacib sayırdılar. Onlar bütün ölkədə mövcud olan eybəcərliklərin başlıca səbəbi kimi istibdadı əsas götürür və buna qarşı mübarizəni ön plana çəkirdilər. Hətta ədəbi həyatda baş vermiş sükut və geriliyin səbəbini də bunda axtarırdılar. Lakin "Fəcri-ati" hərəkatı "Sərvəti-fünun"a bir çox baxımdan yaxın idi. Bir növ o, "Sərvəti-fünun"un "bətnində" formalaşan təşkilat idi. Ona görə də türk ədəbiyyatşünasları haqlı olaraq "Fəcri-ati"nin "Sərvəti-fünun"un davamı olmaqdan savayı başqa bir şey olmadığını" göstərirdilər.

"Fəcri-ati"çilər böyük cəsarət və enerji ilə ortaya çıxıb sənətdə yeni dəyişikliklər etmək arzusunda olsalar da, tez bir zamanda dağılmış (1911) və fəaliyyətlərini dayandırmışlar.

1908-ci il Məşrutəsindən sonra (Milli ədəbiyyat (1908-1930) və Yeni ədəbiyyat (1930-cu ildən sonrakı dövrlər) mərhələlərində) Türkiyədə milli ədəbi prosesdə canlanma müşahidə edilirdi. Bu dövrdə sənətdə nüfuzu və yeri olan ayrı-ayrı şəxsiyyətlər qüvvətlənməkdə olan milli-ədəbi hərəkatlara rəhbərlik edir, türk milliyyətçiliyinin inkişaf etməsində mühüm rol oynayırdılar. Artıq 1908-ci ildən sonra yeni-yeni məcmuələr dərc edilir, milli təəssübu, elmi potensialı yüksək olan şəxslər bu məcmuələrin ətrafına toplaşırdılar. "Türk dərnəyi" ədəbi cəmiyyəti və bu cəmiyyətin orqanı olan eyni adlı məcmuə qarşısına birinci növbədə türk dilini sadələşdirmək və zəngin bir dil halına gətirmək məqsədi qoymuşdu. Türkiyədə yeni başlayan ədəbi hərəkatın qaynar formada getməsi yeni ədəbi cəmiyyət və təşkilatların yaranması ilə müşahidə olunurdu. 1911-ci ildə "Türk yurdu", 1912-ci ildə "Türk ocağı"nın yaranması formalaşmış türkçülük ideyalarının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması və möhkəmləndirilməsindən xəbər verirdi. Yaranmış cəmiyyətlər türk dilini sadələşdirmək, onu yabançı sözlərdən, qeyri-milli qaydalardan təmizləmək və s. uğrunda geniş iş aparırdı. Baş verən proseslər

onu deməyə tam əsas verirdi ki, sənətdə və mənəviyyatda milli həyəcan təbili çalınmaqda idi. Ömər Seyfəddin, Ziya Göyalp genişlənməkdə olan hərəkatın önündə gedirdilər. 1911-ci ildə "Gənc qələmlər" məcmuəsində yeni dil qaydalarının hakimliyi məsələsi ilə bağlı silsilə yazılar dərc olunmağa başladı.

İlk sanballı, problem səciyyəli məqalənin müəlliflərindən biri olan Ömər Seyfəddin ədəbiyyatda ərəb, fars və fransız sözlərinin işlədilməsinin əleyhinə çıxır, türk ədəbi dilini gəlmə sözlərlə dolduran sənətkarları tənqid edir və bu günkü tələbin mahiyyətinin nədən ibarət olmasını açıqlayırdı: "İndi yeni bir həyata, yeni bir intibah dövrünə girən türklərə yeni, təbii bir dil, yəni öz dilləri lazımdır. Milli bir ədəbiyyat vücuda gətirmək üçün əvvəla milli bir dil lazımdır. Əski dil xəstədir və bu xəstəliyin səbəbi də içindəki lüzumsuz və yabançı qaydalardır."

"Gənc qələmlər" məcmuəsi ətrafına toplaşan mütəfəkkir şəxsiyyətlər yeni fikirlər irəli sürərkən beş xüsusi maddə ilə (qəlibləşmiş bəzi tərkiblər istisna olmaqla (məs., sadrazam, sevk-i tabii, darb-i mesel) ərəb və fars tərkiblərinin dildən çıxarılması; türkcə cəm şəkilçilərindən başqa əcnəbi cəm şəkilçilərindən imtina (məs., mekatip-mektepler, memurin-memurlar); yazı dilində yalnız milliliyin və sadəliyin qorunub saxlanılması; ərəb-fars tərkiblərinin xalq danışıq dilinə uyğunlaşan variantlarından istifadə edilməsi (məs., şəms əvəzinə günəş, qəmər əvəzinə ay); danışıq dilinin İstanbul türkcəsi olması) çıxış edir, yazılı və şifahi dildə milliliyə xüsusi önəm verirdilər. Bütün bunlardan sonra ədəbiyyatda yeniləşmə başladı, Ömər Seyfəddin, Əli Cənib, Ziya Göyalp, Fuad Köprülü, Mehmed Akif və s. sənətkarlar sayəsində türk ədəbiyyatında milli ədəbi istiqamətlər genişləndi.

İBRAHİM ŞİNASİ

İBRAHİM ŞİNASİ
(1824-1871)

Şinasi XIX əsr yeni türk ədəbiyyatının yaradıcılarındandır. O, eyni zamanda Türkiyədə qəzetçiliyin qabaqcıl nümayəndələrindən, fransız dilindən olunan mənzum tərcümələrin, ilk səhnə əsərlərinin müəlliflərindən biridir.

İbrahim Şinasi 1824-cü ildə İstanbul ətrafında yerləşən Topxanada anadan olmuşdur. Atası 1828-ci ildə rus-türk müharibəsində həlak olmuşdur. Bundan sonra ailənin bütün qayğısını çəkmək Şinasinin anasının üzərinə düşür. O, oğlunun təhsilinə xüsusi maraq göstərir. Buna görə də İbrahimi Topxanadakı məhəllə məktəbinə qoyur. Təhsilini başa vurduqdan sonra atasının dostları Şinasini Topxanada dövlət dairələrindən birində yazı işləri bürosuna işə düzəldirlər. Bura avropasayağı bir yer idi. Məmurların əksəriyyəti fransızlar idi. Şinasi burada yüksək rütbəli dövlət və mədəniyyət adamları ilə tanış olur, onlardan çox şeylər öyrənir. Məsələn, o, İbrahim Əfəndinin köməyi ilə Şərq elmi-fəlsəfi dəyərlərini və mədəniyyətini yaxından mənimsəyə bilir. Şinasi eyni zamanda Qərb mədəniyyətinə də rəğbət bəsləyir, xüsusilə fransız dili və ədəbiyyatını öyrənməyə meyl göstərir. Bir fransız zabiti ona fransız dilini öyrədir. Həmin zabit sonralar müsəlmanlığı qəbul edir və Türkiyədə Rəşad bəy adı ilə tanınır. Qeyd edək ki, sarayda məsul vəzifədə çalışan böyük Rəşid Paşanın da Şinasinin həyatında mühüm rolu olmuşdur. Şinasi Rəşid Paşadan daim qayğı görmüş,

ona həsr etdiyi bir qəsidəsində Rəşid Paşaya olan məhəbbətini özünəməxsus formada izhar etmişdir. 1848-ci ildə Şinasi fransız dilini və mədəniyyətini yaxından öyrənmək məqsədi ilə təhsil almaq üçün Parisə getməyi planlaşdırır. Rəşid Paşa Sultan Əbdülməciddən razılıq alır və Şinasi 1849-cu ildə Parisə yola düşür. Şinasi türk imperatorluğunun Parisə göndərdiyi ilk tələbələrdən idi. O, təxminən 5 il müddətində Fransa həyatı ilə tanış olmuş, Avropa iqtisadi və mədəni mode- linin ölkəsində tətbiqinə maraq göstərmişdir.

Şinasi sonralar maliyyə işlərini öyrənmək üçün İstanbuldan rəsmi göstəriş alır. Təhsil almaqla yanaşı, maliyyə nazirliyində də işləyir.

O, 1854-cü ildə Türkiyəyə qayıdır. İlk illər Topxanada, sonra isə Məclisi –Maarifdə çalışır. Şinasi Avropadan gəldikdən sonra yeni üslubda yazdığı bədii əsərlərini çap etdirir. 1859-cu ildə fransızcadan tərcümə etdiyi mənzum əsərlərdən ibarət bir toplusu işıq üzü görür. Bu əsərlər onun Avropa ədəbiyyatına doğru ilk addımı hesab olunur.

Şinasi Türkiyədə geniş planda fəaliyyət göstərir. O, Türkiyədə Avropa standartlarına cavab verə biləcək bir qəzetin çap olunmasını istəyirdi. O, ilk yeni türk qəzetçiliyinin əsası hesab olunan "Tərcümani -əhval" (1860) qəzetində məqalələr çap etdirdi. Qəzetin 24-cü sayından sonra bu qəzet ilə əlaqəni pozmuş və təkbaşına "Təsviri-əfkar" (1862) adlı qəzet buraxmışdır. "Təsviri-əfkar" qəzetçilik sahəsində özündən əvvəlki "Tərcümani-əhval"dan daha çox iş gördü və böyük problemlərə toxundu. Qəzet yeni türk ictimai fikir və ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələ hesab olunur. Bir çox ictimai və digər məsələlərin ciddiliyi, ziddiyyət və narahatlıqların son həddə çatması Şinasinin qəzeti Namiq Kamala təhvil verərək Parisə yola düşməsinə səbəb oldu. 1864-cü ildə Parisə gələn Şinasi qələmi yerə qoymamış, böyük bir türk lüğəti hazırlamaqla məşğul olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Namiq Kamalın Parisə getməsindən sonra isə "Təsviri-əfkar" qəzetini Ricaizadə Əkrəm çap etdir-

mişdir. Sultan Əbdüləzizin 1867-ci ildə Parisə gəlişi zamanı Şinasinin dostu və himayədarı Fuad Paşa onunla görüşür və Şinasini Türkiyəyə geri dönməyə razı salır. Şinasi Türkiyəyə qayıtsa da, təkrar olaraq iki dəfə yenidən Parisə dönür.

Bu illərdə o, fəaliyyətində bədii yaradıcılıqla bərabər, qəzetçiliyə də xüsusi yer verir. Şinasi 1871-ci ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Şinasi Tənzimat ədəbiyyatının əsas yaradıcılarından biridir. O, türk ədəbiyyatına daha çox realist bir nasir və yeni şeir nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur. Şinasi Parisdə oxuyarkən anasına yazdığı məktublardan birində qeyd edirdi ki, "din, dövlət, vətən və millət yolunda özümü fəda etmək istərdim." Türk ədəbiyyat tarixlərində qeyd olunduğu kimi "Şinasi nə parlaq üsluba, nə də yüksək bir sənətkarlığa malik deyildi." Fəqət, onun türk ədəbiyyatında ön yerlərdən birini tutması yenilik tərəfdarı olması və bu yenilikləri yuxarıda deyildiyi kimi vətən, millət və s. yolunda tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Çünki Şinasi başlıca olaraq istibdad rejimini tənqid edir, xalqın tərəqqisini bu rejimin məhvində görürdü. Şinasi yeniliyin tətbiqini istibdada qarşı əsas mübarizə vasitəsi kimi qəbul edirdi. O, yaradıcılığında elə problemlərə toxunurdu ki, bunlar bilavasitə xalqın ictimai-siyasi şüurunun oyanmasına, yeni ideyaların duyulmasına təsir göstərirdi.

Heç şübhəsiz, Şinasi xalqa onun öz dili ilə müraciət etməyi əsas sayırdı. O, yeni türk ədəbiyyatında sadə dil, asan ifadələr tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Unutmaq lazım deyil ki, Şinasi və ona bənzər bir çox sənətkarların əski ədəbiyyat nümunələrindən fərqli sadə dildə yazmalarına səbəb yeni yaranan qəzetçiliyin inkişafı olmuşdur. Çünki bu dövrdə nəşr olunan qəzetlərin böyük əksəriyyəti "saf türkcə" və ya "avam lisanı" deyilən bir dildə idi:

Eşi yox bir gözəli sevdi, bəyəndi könlüm.
Qısqanır kəndi gözündən yenə kəndi könlüm.

...Candan ülfət edəli öylə cavan dilbər ilə,
İstəməm qeyrisini hüri-mələk olsa belə.

Məst olur, zövqü-məhəbbətlə o gözlər bayılır,
Səpilincə üzünə göz yaşım, amma ayılır.

Kəndi hüsnündən utanmış da, qızarmış yanağı,
Üzün örtüb, qapamış saçları başdan aşağı.

Yaxud:

Zülfün düşüncə gərdəni bərrakın üstünə
Büllur içində sünbülü sirabı andırır.

Şinasinin həyatı ilə tanışlıqdan aydın oldu ki, Rəşid Paşa onun həyatında mühüm rol oynamış, bir sözlə, şairin böyük xeyirxahı olmuşdur. Bu səbəbdən Şinasi ona daim rəğbət bəsləmiş, yaradıcılığında xüsusi yer ayırmışdır.

Şair bir qəsidəsində Rəşid Paşanı maarifpərvər kimi qiymətləndirir, onu xalqının səadət payı hesab edir:

Qəlbi millətə vücudun ulu bir möcüzədir,
Bu fəhm eyləməyən müdrikəyi-acizədir.
Etdin azad bizi, olmuş ikən zülmə əsir,
Cəhlimiz sanki idi kəndimizə bir zəncir.

Bir itik namədir, insana sənin qanunun,
Bildirir haqqını sultana sənin qanunun.
Sən kimi ağlı olan qan tökərək günmü sürər?
Vəchi namusuna ol qan ilə düzgünmü sürər?

Şinasi elə bir orijinal üsluba malik sənətkardır ki, sənətində sadəliklə yanaşı, konkretlik də özünü göstərmişdir. Onun yaradıcılığında bu baxımdan diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də "Şairin

evlənməsi"dir (1859). Əsər Avropa sənət ölçülərinə uyğun yazılan ilk səhnə əsərlərindəndir. "Şairin evlənməsi" bir pərdəli komediyadır. Onu da qeyd edək ki, əsər Avropasayağı modelə uyğun yazılsa da, milli bir teatr örnəyi kimi qəbul olunmuşdur. Əsərin mövzusu adi həyatdan götürülmüşdür. Burada məişət problemləri diqqət mərkəzində saxlanılır. "Şairin evlənməsi" komik üslubda yazılsa da, burada müəyyən dramatizm də vardır. Hər şeydən əvvəl türk ədəbiyyatşünasları Şinasinin bu əsəri ilə "Molyer komediyaları arasında bir yaxınlıq və bağlılıq" görürlər. Molyer komediyalarının faciənin yanından keçməsi fikrinin dəqiq və düzgünlüyünə əsaslansaq, onda "Şairin evlənməsi" komediyasında məişət problemləri daxilində özünü göstərən dramatizmin gərginlik səviyyəsinin böyüklüyü şübhəsiz qəbul olunar.

Əsərin əsas obrazı Müştaq bəydir. Şairlik edən bu şəxs məhəllədəki Qumru xanım adlı bir qızı sevir. Şinasi Müştaq bəyin Qumruya olan məhəbbətini, ona qəlbən bağlılığını belə ifadə edir:

Bir Qumrusan sən,
Təbə müvafiq.
Yapsam yuvanı,
Sinəmdə layiq.

Can ilə könüldən
Mən oldum aşiq.
Yapsam yuvanı,
Sinəmdə layiq.

Lakin onların sevgilərinə mane olanlar vardır. Məhəllə imamı, Ziba və Həbibə adlı qadınlar belə şəxslərdəndir. Məhəllə imamı Müştaq bəyə sevdiyi Qumrunun yaşca kiçik olduğunu bəhanə gətirərək, yaşca böyük olan başqa birisini nigahlayır. Müştaq bəyin dostu Hikmət əfəndi imama rüşvət verəndən sonra hər şey dəyişir. Məhəllə imamı qeyd edir ki, "mən böyük qızın nigahını kəsmişəm, fəqət yaşca yox, boyca böyük olan Qumru xanımın." Beləliklə,

Müştaq bəy öz sev-gilisinə qovuşur. Müəllif burada zahirən adi, daxilən ciddi problemləri yığcam şəkildə verə bilmiş, dövrün, cəmiyyətin ziddiyyətlərinə müdaxilə etmişdir. Qeyd edək ki, Şinasi ədəbiyyatda "sözü uzatmadan" fikir söyləyən sənətkar kimi tanınmışdır. Adı çəkilən komediyada da bu cəhət başdan-başa özünü göstərmişdir.

Şinasi yaradıcılığında əsas yerlərdən birini şeirləri tutur. Düzdür, onun kəmiyyət baxımından o qədər də böyük olmayan bədii yaradıcılığı içərisində şeirləri də azlıq təşkil edir. Şairin bütün şeirləri ilk dəfə 1862-ci ildə "Divani-Şinasi" adlanan kiçik bir kitabçada çap olunmuşdur. Kitabda klassik Şərq divan şeir şəkillərində yazılmış lirik nümunələrlə yanaşı, bir sıra həcv, satirik mənzumələr də vardır. Onu da qeyd edək ki, Şinasinin Sultan Əbdülməcidə rəğbəti olduğu üçün ona mədhiyyələr yazmışdır. Əksinə, Sultan Əbdüləzizə isə başqa bir planda yanaşmışdır. Daha doğrusu, yaradıcılığında Əbdüləzizə biganə və ögey bir münasibət özünü göstərmişdir.

Şinasi Qərb meylli sənətkar olduğundan Avropa dillərinə, xüsusən fransız dilinə böyük rəğbət bəsləyirdi. Bu səbəbdəndir ki, Şinasi türk ədəbiyyatında ilk dəfə fransız dilində şeir yazan sənətkar hesab olunur.

Şinasi yaradıcılığında folklora böyük maraq hiss olunur. O, Osmanlı atalar sözlərindən ibarət bir kitab tərtib etmiş, türk şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin zənginliklərini nümayiş etdirmişdir.

Şinasi türkcə şeirlər yazıb onların bəzilərini fransızcaya tərcümə etdiyi kimi, fransızcadan da türkcəyə şeirlər tərcümə etmişdir. Fransanın məşhur şairləri olan Racin, La Martin, La Fantain, Cilbert, Fenelon və b. şeirlərini türkcəyə tərcümə edən Şinasi onları ilk dəfə 1859-cu ildə "Tərcümeyi-mənzumə" adı altında çap etdirmişdir.

Bu yol ilə Şinasi həm fransız şeir dilini türk dilinə yaxınlaşdırmış, həm də Avropa şeirinin Türkiyəyə gəlişini sürətləndirmişdir.

ƏBDÜLHƏMİD ZİYA PAŞA

ƏBDÜLHƏMİD ZİYA PAŞA
(1829-1880)

Türkiyə türk ədəbiyyatının Avropa meyilli nümayəndələrindən biri Əbdülhəmid Ziya Paşadır. Ziya Paşa eyni zamanda siyasi düşüncələr baxımından da Avropa meylli şəxsiyyətlərdəndir. O, 1829-cu ildə İstanbulda doğulmuşdur. Atası Fəridəddin əfəndi dövrünün tanınmış adamı olmuşdur. Ziya Paşa uşaqlıqdan elmlərə yiyələnməyə xüsusi maraq göstərmiş, bir sıra dillərlə yanaşı fars dilini öyrənə bilmişdir. O, əvvəlcə məhəllə məktəbində oxumuş, sonra təhsilini "Məktəbi-ədəbiyyə"də davam etdirmişdir. "Məktəbi-ədəbiyyə" 1839-cu ildə dövlət idarələrinə kadr hazırlamaq məqsədilə açılmışdı.

Ziya Paşa bu məktəbdə ən tanınan şagirdlərdən biri olmuşdur. Müəllimlərindən Nüman və İsa əfəndilər Ziya Paşanın xüsusi qabiliyyətə malik olduğunu duymuş, ona qayğı ilə yanaşmışlar. İsa əfəndi Ziya Paşaya fars dilinin incəliklərini öyrətmiş, onun fars ədəbiyyat və mədəniyyətinə yiyələnməsində böyük rol oynamışdır. Ziya Paşa bu məktəbdə ərəb ədəbiyyatına da maraq göstərmişdir.

Ziya Paşa 17 yaşından etibarən tanınmış yazıçı və şairlərin təmsil olunduğu cəmiyyətlə bağlanmış, xüsusilə Divan ədəbiyyatı nümayəndələri ilə yaxınlıq etmişdir. Daha sonra o, Arif Hikmət

bəyin evində yaradılan "Əncümanü-şüəra" cəmiyyətinə daxil olur. "Əncümanü-şüəra" 1861-ci ildə Divan şeirini inkişaf etdirmək məqsədilə yaradılmış birlik hesab edilirdi. Dövrün bir çox şairləri bu birlikdə təmsil olunurdular. Hətta sonralar Divan şeirinə kəskin hücumları ilə tanınan Namiq Kamal da "Əncümanü-şüəra"da fəaliyyət göstərirdi. Ziya Paşa burada öz qabiliyyətini nümayiş etdirir və ayrı-ayrı şəxslərin diqqətini özünə cəlb edir. Onun istedadlı adam olması "qabiliyyət tanımaqda müstəsna bir şəxsiyyət olan Mustafa Rəşid Paşanın da gözündən qaçmamışdır." O, Ziya Paşanı saraya aparmış və onu dövlət katibliyində işə düzəltmişdir. Ziya Paşa sarayda fransız dilini öyrənir. Nəticədə Avropa ədəbiyyatına, xüsusilə fransız ədəbiyyatına yaxından bələd olur. Ziya Paşanın xeyirxahı Rəşid Paşanın ölümü sarayda onun çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Saray ziddiyyətləri Ziya Paşanın saraydan uzaqlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Siyasi çəkişmə və gərginlik Ziya Paşanın Türkiyədə qalmasına imkan verməmiş, o, 1867-ci ildə Avropaya getməyə məcbur olmuşdur. Şair əvvəlcə Parisdə məskunlaşmışdır. Sultan Əbdüləzizin Fransa səfəri onun Parisdən Londona getməsinə səbəb olmuşdur. Türk ədəbiyyat tarixlərində birmənalı şəkildə göstərildiyi kimi Sultan Əbdüləzizin Fransaya səfəri bu dövlətin dolayısı ilə Ziya Paşanın ölkədə sərt münasibətlərlə qarşılaşmasına gətirdi. Ona görə də şair yaşamaq üçün Londona getmək məcburiyyətində qalır. Ziya Paşa bu şəhərdə geniş fəaliyyət göstərir. 1867-ci ildə "Müxbir", 1868-ci ildə "Hürriyyət" qəzetlərini çap etdirir. Onu da qeyd edək ki, "Hürriyyət" qəzetinin əsasını Namiq Kamal qoymuş və onun 64 sayından sonra Namiq Kamal bu mətbu orqandan könüllü olaraq uzaqlaşmış, qəzetin bundan sonrakı fəaliyyəti Ziya Paşanın üzərinə düşmüşdür. Ziya Paşa "Hürriyyət" qəzetində Türkiyə siyasi rejimini tənqid edən yazılar dərc etdirir, hakimiyyətə olan nifrətini gizlətmirdi. Buna görə o, məhkəməyə verilir. Təqib və ittihamlardan yaxa qurtarmaq məqsədilə Ziya Paşa Parisə gəlir, oradan da

Cenevrəyə qaçır. "Hürriyyət" qəzeti bundan sonra Cenevrədə çap olunur. Qəzet 1871-ci ildə fəaliyyətini dayandırır.

Ziya Paşa II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə bir sıra işlərdən sonra, 1877-ci ildə Suriya valiliyinə işə göndərilir. O, 1878-ci ildə Konyaya, oradan da Adanaya vali təyin olunur. Ziya Paşa 1880-ci ildə 51 yaşında Konyada vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Ziya Paşanın yaradıcılığı olduqca zəngin və maraqlıdır. O, Tənzimat ədəbiyyatının əsas simalarından biridir. Şair Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi olmaq etibarilə divan şeirinin də inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardandır.

Xüsusilə o, divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşmə cərəyanının fəal üzvlərindən biri kimi tanınmışdır. Divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşdirmə cərəyanı aşıq tərzi ilə divan tərzinin birləşməsindən yaranan bir ədəbi hərəkatdır. Ona görə də Ziya Paşanın belə bir üslubda yazılmış şeirləri dil baxımından sadə və anlaşıqlıdır:

Dağları duman bürüdü, əğyar seçilməz,
Ovçu qurmuş tuzağını yarə keçilməz.
Vəfasızın məclisində badə içilməz.
Gir sürüyə qurd qapmasın, gəl quzucağım
Sonra yardan ayrılarsan ah yavrucağım.

Ziya Paşanın bir çox şeirləri dil və ifadə baxımından xalq yaradıcılığı ənənəsinə uyğun olaraq daha çox diqqəti cəlb edir:

Neçün naləndəsən böylə,
Könül, dərdin nədir söylə.
Səni mən istəməm öylə,
Könül, dərdin nədir, söylə.

Havalandın bu günlərdə,
Nə yel əsdi əcəb sərdə.
Dəva olmazmı bu dərdə?
Könül, dərdin nədir, söylə.

Yaxud:

Aşıqları inandırır,
Yalan vədəylə qandırır.
Bu huy səni utandırır,
Çox naz aşiq usandırır.

Ziya Paşanın ədəbi görüşlərində Avropa meylli dəyərlər özünə yer tapandan sonra əsərləri ideoloji baxımdan yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. Bu da bilavasitə tənzimatın hürriyyət, məşrutə istəyi və tələbi ilə bağlı idi.

Lakin burada bir incə məqama nəzər yetirmək lazımdır. Ziya Paşa Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Avropa dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsini təbliğ edirdi. O, Avropa dillərinin öyrənilməsinə zəruri ehtiyacın olduğunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırırdı. Lakin, Ziya Paşa bunların müqabilində doğma dilə, doğma ədəbiyyata ögey münasibət bəsləməyin əleyhinə çıxırdı. Daha doğrusu, onun nəzərincə Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq, bütün milli-mənəvi dəyərlərə xor baxmaq deyil, əksinə onu daha da inkişaf etdirməkdir.

İstər isən anlamaq cahanı,
Öyrənməli Avropa lisanı.
Bilmək gərək ordakı fünunu,
Tərk eylə təəssübü cünunu.
Təqlid ilə əslini unutma,
Milliyyətini xakir tutma.

Ziya Paşa yaradıcılığında qarşıya qoyulan məsələlərə hərtərəfli münasibət vardır. İlk öncə onu qeyd edək ki, şairin sənətində təxminən həyatın bir çox problemləri özünə yer tapmışdır. Qeyd olunan problemlərə bəzən üstüörtülü, bir çox məqamlarda

isə birbaşa, konkret münasibət bildirilir. Ona görə də yaradıcılığına endikcə oxucu Ziya Paşanı gah nəsihətçi, gah kinayəçi, gah da zəmanə ittihamçısı kimi görür. Təxmini ardıcıllığı izləsək görərik ki, Ziya Paşa nəsihətçiliyi son anda qəzəbə, etiraza, barışmazlığa çevrilir.

Bir yerdə ki, yox nəğməni təqdir edəcək guş,
Təzyiyi-nəfəs eyləmə, təbdili məqam et.
Arvad kimi məğlubi-həva olma, ər ol, ər!
Nəfsin səni ram etməyə, sən nəfsini ram et.

Göründüyü kimi Ziya Paşa hər bir şəxsin cəmiyyətdə özünün yerini bilməyə, mövqeyini müəyyənləşdirməyə səsləyir. Lakin onu da qeyd edək ki, Ziya Paşa sarayda olduqca ziddiyyətli bir siyasi burulğanlar şəraitində yaşamış, müəyyən qrup saray rəsmiləri ilə qarşılaşmış, nəticədə qarşı tərəfin güclü təzyiqləri ilə saraydan uzaqlaşdırılmışdır. Maraqlı faktdır ki, o sədrəzəm kimi dövlətdə böyük bir postu tutmaq arzusunda olsa da, istəyinə çata bilməmişdir. Təbii olaraq bu proseslərin də onun yaradıcılığının siyasi və ideoloji xüsusiyyətlərinin artmasına təsiri az olmamışdır.

Ziya Paşa şeirlərində zəmanədən şikayət, dövrə qarşı etiraz özünəməxsus bir deyimdə əksini tapa bilir. Əslində bu cür deyimlərdə zülm altında inildəyənlərin həyatının ümumi bir mənzərəsi diqqəti cəlb edir.

Bibəxt olanın bağına bir qətrəsi düşməz,
Baran yerinə dürrü gövhər yağsa səmadan
Ərbabi kəmali çəkəməz naqis olanlar
Rəncidə olur dideyi huffaş ziyadan.

Ziya Paşa bir maarifçi və demokratik görüşlü şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliklə barışmamış, həmişə zəhmətkeşlərin haqqını müdafiə etmişdir. Lakin zalımların haqqa etinasızlığını, insanlara qəddar münasibətini görəndə Allaha üz tutur, haqq ilə divan etməsini arzulayır:

Zalımları ədlin nə zaman haqq edəcəkdir?
Məzlumların çıxmaqdadır göylərə ahı.

Şair yaşadığı cəmiyyətdə hər cür eyib və qüsurlara qarşı barışmaz mövqe tutur. Ziya Paşa nəinki öz ölkəsində, bütün dünyada zülmün icraçısı olan zalımların məhvinə inam nümayiş etdirir.

Zalım yenə bir zülmə giriftar olur axır
Əlbəttə olur, ev yıxanın xanəsi viran.

Digər bir şeirində isə şairin bu məsələyə münasibəti başqa bir formada əksini tapır:

Daşlar yedirtdi nan yerinə bir zaman fələk,
Nan verdi şimdi də ah ki, dəndanə qalmadı.

Nikübəd hər kəs bulur aləmdə, bir gün etdiyin.
Kəndi çəkməzsə cəza miras qalır övladına.

Ziya Paşa bu inamın davamı kimi hələlik mövcud olan, sadə və işgüzar xalqın başına gətirilən olmazın müsibətləri müvəqqəti hesab edir. Onun inamı belədir ki, hər bir şey həyatda ömrünü başa vurduğu kimi, zülmün də, zülmkarın da həyatda yaşamaq, mövcud olmaq müddəti vardır. O nə qədər "fəaliyyətdə" olsa da "atdığı hər bir addımla" özünün sonuna doğru gedir:

Çox müqbili gördüm ki, gülər, içi qan ağlar
Xəndan görünən hər kəsi xürrəmmi sanırsan?

Ziya Paşa əsərlərində xalqın haqq səsinin qalib gələcəyinə inamını bildirsə də, faktiki vəziyyət onu daim narahat etmiş, hələlik də olsa zülmdən əzab-əziyyət çəkənlərin halına acımış, xarabazara çevrilmiş əyalətlərin mənzərəsinə təəssüf etmişdir.

Diyari-küfri gəzdim, bəldələr, kaşanələr gördüm,
Dolaşdım mülki-islamı, bütün viranələr gördüm.

Həyatından məlumdur ki, Ziya Paşa dövlətdaxili ictimai-siyasi proseslərin avropasayağı təkmilləşdirilməsinin tərəfdarı olmuş, bir mənada bu səbəbdən sarayda müəyyən qrup şəxslərlə

mübarizə aparmışdır. Onun qatı bir formada rəqabətdə olduğu şəxs sədrəzəm Ali Paşa olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, şair onun bu vəzifədən uzaqlaşdırılmasını və özünün sədrəzəm olmasını istəsə də, buna nail ola bilməmişdir.

Şairin həyatının və ölkədaxili proseslərin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterik əsərlərdən biri də "Röya"dır. Əsər bir növ xəyali formada yazılmışdır. Lakin əsərin ən başlıca xüsusiyyəti şəxsi məsələlər deyil, məhz Ziya Paşa üçün aktual görünən Türkiyənin problemlərinin əks etdirilməsidir. Əsərdə göstərilir ki, Londonda qəriblikdə olan şair parkda gəzir və yorulduqdan sonra bir oturacaqda oturaraq yuxuya gedir. Yuxuda Vətəni görür. İşlədiyi sarayı gəzir. Elə olur ki, o, Sultan Əbdüləzizlə görüşür. Türkiyənin problemlərini açıqlayır. Türkiyənin düşdüyü vəziyyətin ağırlığı, səbəbkarların kim olması barədə Sultana məlumat verir. Şair Sultana bu səbəblərin bir neçəsini sadalayır və əsas səbəb kimi Türkiyədə yüksək məmurların dövlətə xəyanət etməsini göstərir. Bu məsələdə Ziya Paşa Sultana Ali Paşanın daha çox günahı olduğunu söyləyir. Çıxış yolunu onu sədrəzəm vəzifəsindən azad etmək və Kiprə vali təyin etməkdə görür. Sultan Əbdüləziz Ziya Paşa ilə razılaşır və onun Kiprə vali təyin edilməsi barədə fərman verir. Artıq Ali Paşa möhürü təhvil vermiş, onun Kiprə yola salınması baş tutmuşdur.

Ziya Paşa möhürü Sultan Əbdüləzizə gətirir. Onu Sultana təhvil vermək istərkən yuxudan oyadıldığını görür. Və əsər bu şəkildə tamamlanır. Məzmundan göründüyü kimi, əsər yarı fantastik, yarı xəyali bir formada yazılmış, lakin saf və real düşüncələri ifadə etmişdir. Əslində şair yuxu prosesindən bir vasitə kimi istifadə edir. O, hadisələrə öz maraqları daxilində müdaxilə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu maraqlar dövlət maraqları daxilində özünə yer tapan, bir növ onu tamamlayan maraqlardır. Elə bu səbəbdəndir ki, əsərdə Türkiyə-Avropa,

Türkiyə - Rusiya münasibətlərinə, Türkiyənin nüfuzunun artırılması məsələsinə geniş yer verilir. Krit adasında və Misirdə Türkiyə əleyhinə baş vermiş üsyanların yatırılması, onlara dəstək verən xarici dövlət və daxili casuslara qarşı planların müzakirəsi daha çox maraq doğurur. Ziya Paşanın Sultan Əbdüləzizlə mükaliməsində Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin yaranması və onun qarşıya qoyduğu məqsədi də müzakirədən yan keçmir. Əslində Türkiyənin qarşılaşdığı problemlər və onlardan qurtarmaq məqsədilə yaradılan bu cəmiyyət Türkiyə həyatında elə bir mühüm işlər görməsə də, demokratik bir təşkilat idi.

Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin planlarının şair tərəfindən hökmdara çatdırılması fərdi yox, ictimai səciyyə daşıyır.

Ziya Paşa yaradıcılığında vətənpərvərlik motivi əsas yerlərdən birini tutur. Türkiyənin zəfər tarixi bu yaradıcılıq üçün həmişə aparıcı mövzuya çevrilmiş və şairin hadisələrə birbaşa müdaxiləsi şəklində əksini tapmışdır. Düzdür, bu cür nümunələrdə də şairin sənəti üçün səciyyəvi olan tənqiddən yan keçilmir, ayrı-ayrı şəxslər tənqid obyektinə məruz qalır. Məsələn, mövzusu 1866-cı ildə Krit üsyanı zamanı baş vermiş hadisələrdən götürülmüş "Zəfərnamə" belə əsərlərdəndir.

Tarixdən məlumdur ki, Rusiya və Yunanıstanın dəstək və himayəsi nəticəsində 1866-cı ildə Krit adasında Türkiyənin əleyhinə üsyan edilmiş, yalnız onlara muxtariyyət verildikdən sonra üsyan yatırılmışdır. Əlbəttə, bunu türk tarixində ağıllı və uğurlu siyasət kimi qəbul etmək olar. Çünki İngiltərə, Fransa, Rusiya, Yunanıstan və s. dövlətlərin antitürk birliyi mövcud Krit üsyanının başqa cür yoluna qoyulmasını qeyri-mümkün edirdi.

Əsərə verilən ad ilk anda adamda elə bir fikir oyadır ki, "Zəfərnamə"də Türkiyənin böyük uğur və qələbəsi öz bədii əksini tapmışdır. Lakin Ziya Paşa bu əsərdə öz yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq satirik tərzi ön plana çıxarmış, Krit adasına muxta-

riyyət vermək plan və layihəsinin memarı olan sədrəzəm Ali Paşanı tənqid obyektinə çevirmişdir. Bu mənada qəbul olunan qərar müəllifin nəzərində sətiraltı mənada, dırnaqarası zəfər qiymətini alır, mənfi şəkildə ifadəsini tapır. Deyilən cəhət əsərdə müəllifin müqayisə və münasibətində aşkar şəkildə üzə çıxır:

Kimsələr olmadı bu fəthi mübinə məzhər
Nə İsgəndər, nə Hülaki, nə Sezarü Anibal.
Kriti aldı geri savleti-seyfü qələmi,
Xalqına gəlmiş ikən dayəyi-istiqbal.
Bu nə qeyrət, nə həmiyyət, nə cəsarətdir bu,
Heç görülmüşmü təvarixi seleftə əmsal.

Ziya Paşanın lirikasında fəlsəfi dərinlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdəndir ki, onun poeziyasında adi lirizm müxtəlif çalar komponentinə çevrilir.

Şairin nəzərində insan heç vaxt vəzifə və sərvətinə, gənclik və sağlamlığına güvənməməlidir. Bunların hamısı ötəridir. İnsan öz xeyirxah əməllərinə güvənməlidir.

Bir gün gələcək sən də pərişan olacaqsan,
Ey qönçə, bu cəmiyyəti hər dəmmi sanırsan?

Ziya Paşa əsl insanlığın şərtini dünya malından əl çəkməkdə, sadə, təbii olmaqda, yalnız xeyirxahlıq göstərməkdə görür. Ona görə də şairin bu ideyalarının təbliği kimi səslənən bir çox şeiri insan probleminə, onun cəmiyyətdə yeri və rolu məsələlərinə fəlsəfi münasibət bildirmək baxımından xarakterikdir:

Hürr olmaq istər isən olma cahanın,
Zövqündə, səfasında, qəmində, kədərində.
Ayinesi işdir kişinin, lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rübteyi-ağlı əsərində.
İnsana sədaqət yaraşır görsə də ikrah,
Yardımçısıdır doğruların həzrəti Allah.

Ziya Paşa həyatını yalnız və yalnız xalqının xoşbəxtliyinə həsr etmiş və yaradıcılığını da bu istiqamətdə davam etdirmişdir.

Aydın məsələdir ki, şair bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, xalqa əks olan qüvvələrin təqiblərinə məruz qalmışdır. Lakin tutduğu yolun haqq olduğu üçün inamını itirməmiş və mübarizəsindən dönməmişdir:

Bir zamanlar mən daha düşdüm bəlayi-qeyrətə,
Doğruluqla uğradım min türlü dərdi-zəhmətə.
Gah vətəndən ayrılıb, getdim diyari-qürbətə,
Aqibət oldum giriftar, işbu mühlik illətə.

Yaxud:

Xanumanım tarümar oldu həmiyyət uğruna,
Bərkü barım həp pərişan oldu qeyrət uğruna,
Nəfsimə zülm eylədim xalqa ədalət uğruna
Cismücan etdim fəda bu mülkü millət uğruna.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Paşa divan ədəbiyyatı üslubunda yazdığı şeirlərində də, klassik ənənənin çətin söz və ifadə deyimlərindən uzaqlaşmış, nisbətən sadə deyimlərdən istifadə etmişdir.

Əksər kişinin surətinə surəti uymaz,
Yarəb, bu nə hikmətdir, ilahi, bu nə halət.

Yaxud:

Dərdə uğrar kim sədaqət etsə əlbət dövlətə,
İstiqamət məhzi cənnətdir bu mülkü millətə.

Ziya Paşa XIX əsrin elə bir sənətkarıdır ki, yaradıcılığında istər klassik, istərsə də Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini paralel olaraq inkişaf etdirmiş, sənətdə uğurlar qazanmışdır.

NAMİQ KAMAL

NAMİQ KAMAL
(1840-1888)

XIX əsr türk ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nin fəal üzvü, əsərlərində xalqa azadlıq, vətən, millət sevgisi aşılayan Namiq Kamal 1840-cı ildə Tekirdağ qəsəbəsində yüksək rütbəli məmur və dindar ailədə dünyaya gəlmişdir. Namiq Kamal 6 yaşından etibarən təhsil almağa başlamışdır. Onun ilk təhsili ilə atası Mustafa Asim bəy və xüsusi müəllimlər məşğul olmuşdur. Namiq Kamal 8 yaşında olarkən anası Zəhra xanım vəfat etmiş, ana ba- bası Əbdüllətif Paşa uşağı himayəyə götürmüşdür. Əbdüllətif Paşa İstanbulda olarkən Namiq Kamal Bəyazid rüşdiyyəsində təhsil almışdır. Əbdüllətif Paşa Qars və Sofiyada rəis işləyərkən Namiq Kamal ərəb və fars dillərini xüsusi müəllimlərin köməyi ilə öyrənmiş, bu xalqların ədəbiyyatı ilə birbaşa tanışlıq imkanı əldə etmişdir. O, Qars və Sofiyada olarkən ruslara qarşı türklərin qəhrəman mübarizəsinin şahidi olmuş, türk xalqının mübarizə əzminin böyüklüyünü öz gözləri ilə müşahidə etmişdir. Bu müşahidələr o cümlədən ərəb və fars dilli mənbələrdən istifadə bacarığı sonralar ona şərq-islam mədəniyyəti və Osmanlı tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi üçün xeyli faktlar vermişdir.

Namiq Kamal 13-14 yaşlarından başlayaraq şeir yazmışdır. Daha doğrusu, onun ilk şeir yazması Qarsda yaşadığı illərə təsadüf edir. O, 1856-cı ildə 16 yaşında olarkən baba və nənəsinin

təkidi ilə evlənmişdir. Evləndikdən sonra İstanbula köçmüşdür. İstanbulda Tərcümə mərkəzində işə düzələn Namiq Kamal 10 il burada çalışmışdır. Lakin onun fəaliyyəti bu mərkəzlə məhdudlaşmamış, eyni zamanda o, Əmtəə Gömrüyü idarəsində də işləmişdir. İstanbulda olarkən Namiq Kamal Şərq ədəbiyyatı və tarixinə dair biliklərini də artırmağa səy etmiş, Qars və Sofiyada yazdığı şeirlər əsasında divanını tərtib etmişdir. Şərq dillərini bilməklə yanaşı o, Qərb dillərini və mədəniyyətini də öyrənməyə maraq göstərmiş, Tərcümə mərkəzində Mehmed Mansur əfəndinin köməyi ilə fransız dilini öyrənə bilmişdir. Mehmed Mansur Namiq Kamalın xatirəsində möhkəm iz buraxmış, Fransadan babasına yazdığı məktublarda onu hörmətlə yad etmişdir. Fransız dilini öyrənməklə Namiq Kamal Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. Xüsusilə Şinasinin təsiri şairdə Qərb mədəniyyətinə olan meyli xeyli artırmışdır. 1865-ci ildən başlayaraq Namiq Kamalın qəzetçilik fəaliyyəti genişlənir. Müxtəlif mövzularda çap etdirdiyi məqalələr ona olan maraq və diqqəti artırır, hakim dairələrin yanında nüfuzunu çoxaldır. Məsələn, İstanbulun yanğın problemlərinə aid Namiq Kamalın yazdığı bir məqalə sədrəzəm Ali Paşa tərəfindən bəyənilmiş və şairə hökumət təltifi təqdim edilmişdir. Namiq Kamalın qəzetçilik fəaliyyəti onun cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə aktiv münasibətini təmin etmiş, şairin mütləqiyyət rejiminə açıq-aşkar etiraz bildirməsinə gətirib çıxarmışdır. Namiq Kamalın istibdada qarşı etiraz və mübarizəsinin birinci səbəbi cəmiyyətdə olan ədalətsizlik və haqsızlıqdan irəli gəlirdi. Eyni zamanda "onların nəslində sədrəzəmlər, böyük sərkərdələr, şairlər, alimlər olmuşdur. Lakin hamısı sultanların qəzəbinə gəlmiş, bəzilərinin başı kəsdirilmiş, bəzilərinin mal-dövləti qəsb edilmiş, ağır maddi vəziyyətdə yaşamışlar. Söz yox ki, əcdadına edilən zülmlər də N.Kamalın sultan istibdadına qarşı üsyançı ruhda böyüməsinə ciddi təsir

etmişdir “ (Rüstəm Hüseynov). Lakin Namiq Kamalın hakimiyyətə qarşı etirazları ilk illər gizli formada özünü gös-tərmişdir. 1865-cı ildə “İttifaqi-Həmiyyət” adı ilə formalaşan təşkilat sonralar “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nə çevrildi və qarşısına daha böyük məqsədlər qoydu. “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nin əsas məqsədi Türkiyədə Məşrutə qurmaqdan ibarət idi. “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nin ilk qurucuları olan Nuru bəy, Rəşad bəy, Mehmed bəy, Ayətullah bəy və başqaları Türkiyənin mövcud vəziyyəti ilə barışmır, onun yeni fəaliyyət mexanizmini ortaya atırdılar.

1867-ci ildə Namiq Kamal Şərq məsələsinə dair məqalələr yazdı. Hökumətin siyasi xəttinə uyğun gəlməyən bu yazıya görə həm müəllif, həm də bir sıra dövrü mətbu orqanları sıxışdırılmağa başlandı. Sədrəzəm Ali Paşanın əmri ilə mətbuata ciddi nəzarət edildi. 18 may 1867-ci il tarixindən Namiq Kamal həyatının Fransa dövrü başlayır. “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti” xətti ilə Parisdə nəşriyyat açmaq dəvəti aldıqdan sonra Namiq Kamal Ziya Paşa ilə birlikdə Fransaya gedir. Türkiyə sultanı Əbdüləzizin Fransaya səfəri zamanı Namiq Kamal müəyyən təqiblərə məruz qalır və Londona köçür. Namiq Kamal Avropada olarkən fəaliyyətində qəzetçiliyə üstünlük verirdi. O, Avropada ən önəmli türk qəzeti olan “Hürriyyət"i nəşr etdirir, orada yeni Osmanlı və məşrutə ideyalarına xüsusi yer ayırırdı. Bu qəzetin 64 sayı (əvvəlki 3 sayı istisna olmaqla) Namiq Kamalın rəhbərliyi altında nəşr edildi və yeni ideyaların təbliğində mühüm rol oynadı. 1870-ci ildə o, İstanbula gəlir. Sədrəzəm Ali Paşaya verdiyi sözə əməl edərək nəinki qəzet çıxarmır, hətta qəzetlərə (bir neçə gizli imzalarla yazılan məqalələr istisna olunmaqla) məqalələr də yazmır. Namiq Kamal Ali Paşanın ölümündən sonra “İstiqbal” adlı qəzet çıxarmaq fikrinə düşür. İcazə almadığına görə “İbrət” qəzetində çalışır. Bu qəzetdə çap olunan məqalələrə görə o, ye-

nidən diqqət obyektinə çevrilir. Hökumət əleyhinə yazılan məqalələrin kəskinliyi 1872-ci ildə "İbrət" qəzetinin bağlanması ilə nəticələnir. Namiq Kamal və onun silahdaşları mərkəzdən uzaqlaşdırılmaq məqsədilə əyalətlərdə vəzifələrə təyin olunur. Göndərildikləri yerlərdə ciddi nəzarətdə saxlanılırdı. Bu vaxt Namiq Kamal Geliboluya vilayət rəisi təyin olundu. Geliboluda üç ay işlədikdən sonra yenidən İstanbula qayıtdı. 1873-cü ilin aprelində inqilabçı şairin "Vətən, yaxud Silistrə" pyesinin oyatdığı təsiri bəhanə gətirərək onu Maqos adasına sürgün edirlər. Özünün dediyi kimi, Maqosda "bir məzar həyatı" yaşasa da burada olduğu 38 ay ərzində yaradıcılıqla geniş şəkildə məşğul olmuş, bir çox dram, nəsr əsərləri yazmışdır. "Akif bəy", "Gülnihal", "Zavallı cocuq", "Röya", "İntibah" və s. pyes və romanlarını yazmış, eyni zamanda burada qələmə aldığı çoxsaylı tənqidi məqalələrini dərc olunmaq üçün İstanbula göndərmişdir. 1876-cı ildə Sultan Əbdüləziz taxtdan endirildi, hakimiyyətə gəlmiş V Murad Gənc türklərlə yaxın olduğu üçün onların xahişinə əməl edərək Namiq Kamalı zindandan azad etdi və İstanbula gəlməsinə icazə verdi. 1877-ci ildə Namiq Kamal Midilli adasına vilayət rəisi təyin edilir. O, 1884-cü ildə Rodos, 1887-ci ildə isə Sakiz adalarında rəis vəzifələrində çalışmışdır. Ürəyi daim xalq məhəbbəti və vətən sevgisi ilə çırpınan Namiq Kamal 1888-ci ildə Sakiz adasında vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

XIX əsrin II yarısında avropayönlü yeni türk ədəbiyyatının formalaşma və inkişafında xidməti olan sənətkarlardan biri də Namiq Kamaldır. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. İlk dövrlərdə divan şeiri təsiri ilə yazsa da, qısa müddətdə o, Tənzimat ədəbiyyatının tələbləri zəminində əsərlər yazmış, bu ədəbiyyatın

ruhuna uyğun olaraq xalqın azadlığı məsələlərinə xüsusi fikir vermişdir. Düzdür, Namiq Kamal 25 yaşına qədər daha çox divan şeiri təsirində olsa da, 25 yaşdan sonrakı yaradıcılığında tənzimatçılığın aparıcılığı özünü göstərmişdir. Lakin bu bir həqiqətdir ki, o, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində divan ədəbiyyatından tamamilə imtina etməmişdir. Namiq Kamal poeziyasını forma və məzmununa görə təxminən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Divan ədəbiyyatı tərzində yazılan şeirlər
2. Forma baxımından əski, məzmununa görə yeni şeirlər
3. Həm forma, həm də mövzu baxımından yeni tərzdə yazılan şeirlər

Namiq Kamalın yaşadığı dövrün ictimai-siyasi problemləri, ziddiyyət və çətinlikləri birmənalı şəkildə yaradıcılığına təsir göstərmiş, sənətində mənsub olduğu xalqın, vətəndaşı olduğu ölkəsinin həyatı üçün xarakterik cəhətlər özünün hərtərəfli əksini tapa bilmişdir. Bu dövr Türkiyəyə daha çox Avropa təsiri ilə xarakterizə olunurdu. İlk növbədə Türkiyədə avropayönlü mətbuat orqanlarının dərci, Avropa yazıçı və şairlərinin əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi geniş vüsət almışdı. Tənzimat ədəbiyyatının digər nümayəndələri kimi Namiq Kamal da Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yeni formalaşan türk ədəbiyyatını köhnə məzmun və formadan uzaqlaşdırmağa çalışır, yeni inkişaf mərhələsində ədəbiyyatın qarşısında dayanan vəzifələri həll etməyi vacib məsələ kimi irəli sürürdü.

Namiq Kamal yaradıcılığı özünün siyasi tutumuna görə daha zəngindir. Atatürk Namiq Kamal yaradıcılığının ictimai-siyasi təsirini yüksək qiymətləndirmiş və fikirlərini aşağıdakı şəkildə belə ifadə etmişdir: "Vətənin qurtuluşu və istiqlalı üçün ölməyi bu günkü nəslə Namiq Kamal öyrətdi. Namiq Kamaldan gələn səsin sehrinə qapılmışdıq. Bu səs ruhumuzu şimşək kimi

çaxdırırdı. Bu səs indiyədək oxuduğum şeirlərdəki səsə heç oxşamırdı.''

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Namiq Kamalın, "türklərin üç inqilabçı şairindən biri" kimi səciyyələndirilməsi, sözün həqiqi mənasında, onun vətən eşqi, vətən sevgisi ilə döyünən yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsindən irəli gəlmişdir. O, "gur səsli vətən şairi"dir. "Vətən eşqini, hürriyyət zövqünü, haqsızlığa qarşı durmaq duyğusunu şeirlərilə millətə aşılayan Namiq Kamal yalnız böyük bir ədib, qüdrətli bir şair deyil, zehinləri başqa türlü düşündürmüş, qəlbləri həyəcanlarla çırpılmağa alışdırmış bir inqilab və ideal adamdır." Əslində, bir inqilab, bir ideal adamı olan Namiq Kamal yaradıcılığı XIX əsrin sonlarına doğru yeni forma və məzmun keyfiyyəti qazanmış türk ədəbiyyatında yeni hadisə kimi qiymətləndirilirdi. Yəhya Kamalın onu "həyatının bir dövründə çox erkək və diri bir səslə danışan və bizi Şərq şeirinin qadınlaşmış ədasından qurtaran insan" şəklində təqdim etməsi heç də təsadüfi səslənmir. N.Kamal vətənə, torpağa, dinə, millətinə, onun keçmişinə bağlı olan bir sənətkardır. Bu mənada Namiq Kamalın sənətində millətçilik (İslamçılıq və Osmanlıçılıq), hürriyyət, məşrutəçilik və s. ideyaların özünə yer tapması təbiidir. İlk öncə Namiq Kamal ruhuna və yaradıcılığına hakim kəsilən vətən mövzusu özünəməxsus və orijinal formada diqqəti cəlb edir. N.Kamala görə Vətən torpağı, dərəsi, dağı, dənizi və s. sadəcə məkan yox, sevgiyə layiq müqəddəs anadır. N.Kamal vətəni insanlar arasında dil, sevgi və qardaşlıq birliyi yaradan torpaq hesab edir. Onun fikrinə görə birliyi yaranmayan, belə bir birliyi olmayan torpaq düşmən hədəfinə tuş gələcək.

Cümləmizin validemizdir Vətən,
Hər kəsi lütfiylə odur bəsləyən,

Basdı adu köksünə biz sağ ikən
Arş igidlər Vətən imdadına.

Namiq Kamalın ortaya atdığı ideya müəyyən əqidə yaxınlığında olduğu Şinasinin "bütün millətlər üçün tək bir vətən" fikrindən kəskin şəkildə fərqlənir. Namiq Kamal "tək bir vətəndə savaş halında olan fərd və zümrələrin olduğunu" nəzərə aldığından bu düşüncələrin həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığı fikrinə gəlir. Onun düşüncələri osmançılıq, islamçılıq və türkçülük ideyaları şəklində əksini tapır.

Qalxın, ey əhli vətən, biz də şadan olalım,
Dini-millət uğrunda, haydı, qurban olalım.
Şan günü bu gündür, bu millətin aslanları,
Çəkəlim qılıncları, tökəlim al qanları.

Lakin o, yuxarıda deyilən "dil birliyi, fikir və sevgi qardaşlığı" prinsipinə bağlılığını nümayiş etdirdiyindən osmançılıq və islamçılığı türkçülüyə nisbətən şərti və zahiri formada götürür, bütün ideyaları türkçülüyə xidmət şəklində qəbul edir. Ona görə də N.Kamalın millətçilik düşüncələri onun Osmançılıq və İslamçılıq fikirlərini tamamlayır, haradasa bir-birinə keçid və bir-birinin davamı təsirində görünür:

İzzi dareyni fədadır məqsədim İslam üçün
Xalqı təmin eylərəm dinimlə, imanımla mən.

Namiq Kamalın hürriyyət, vətən, millət eşqini, xalqın azadlıq mücadiləsini özündə əks etdirən əsərlərindən biri "Hürriyyət qəsidəsi''dir. Poemada II Sultan Əbdülhəmid hakimiyyəti illərində əzilən, haqqı tapdanan xalqın istiqlal arzularının tərənnümü əsas yer tutur. Müəllif əsərdə istiqlalın xalq üçün nə qədər şirin bir nemət olduğunu, tanrının bu neməti insanlar üçün yaratdığını xüsusi vurğu ilə nəzərə çarpdırır:

Nə əfsunkar imişsən ah ey didari-hürriyyət,
Əsiri eşqin olduq, gərçi qurtulduq əsarətdən.

Sənindir şimdi cəzbi-qəlbə qüdrət, sətr hüsn etmə,
Cəmalın ta ədəb dur olmasın ənzari-ümmətdən
Nə yari-can imişsən, ah, ey ümmidi-istiqbal,
Cahani sənsən azad eyləyən hər yəsü-möhnətdən.

Namiq Kamal yaradıcılığında hürriyyət xalqın yeganə qurtuluş yolu kimi səciyyələndirilir və göstərilir ki, bu yolu tutmağa xalqın haqqı böyükdür. Şairin poemada əks etdirilən hürriyyət düşüncələri Londonda nəşr olunan "Hürriyyət" qəzetində çap olunmuş bir məqalədəki fikirlərilə eyniyyət təşkil edir. Məqalədə "xalqın hakimiyyət haqqı təsdiq olunduğu təqdirdə cümhuriyyət yapmağa da haqqı olduğunu" irəli sürən Namiq Kamal zülm və əsarətə qarşı siyasi mübarizədə xalqın qəti və sərt addım atacağına haqlı olduğunu bəyan edir.

Şair "Hürriyyət qəsidəsi" əsərində xalqın haqqını onlara verən şəxsləri yüksək qiymətləndirir, insanları yalnız və yalnız xalqa xidmətə çağırır:

Usanmaz kəndini insan bilənlər xalqa xidmətdən,
Mürüvvətmənd olan, məzlumə əl çəkməz ianətdən.
Müini zalımın dünyada ərbabi dənaətdir,
Köpəkdir zövq alan səyyadi-biinsafa xidmətdən.

Heç şübhəsiz, Namiq Kamal "zalım", "biinsaf" adlandırdığı şəxsləri daha çox hakim təbəqələr içərisində axtarır, onların xalqa yabançılığını tənqid edirdi. O, ölkəsinin düşdüyü ən çətin şəraiti də, dövlətin hərbi uğursuzluqlarını da belə şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlayır. Şair 1877-1878-ci illər Türk-Rus müharibəsində uğursuzluğa düçar olmuş Türkiyənin vəziyyətinə acıyır, məğlubiyyətin əsas səbəbkarı kimi Sultan Əbdülhəmidi tənqid obyektinə çevirirdi və bu ağır vəziyyəti belə əks etdirirdi.

Vətənin paraladı sinəsini düşmən əli,
Səryeyi matəm imiş talemizin ta əzəli
Kərbalada tökülən huni yetimani Əli

Vətənin bağrına düşmən dayadı xəncərini,
Yox imiş qurtaracaq bəxti qara madərini.

Dəli Hikmətlə birlikdə yazılmış 26 bəndlik "Vətən mərsiyəsi" adlı şeirin bütün misralarında kədər motivi hökm sürür. Müqəddəs Vətən torpağının düşmən tapdağı, millətin düşmən təzyiq və təhqirləri altında olması şeirdə təkcə şairin daxili narahatçılıqlarının deyil, həm də ümumən düşmənə qarşı qəzəb və nifrətinin ifadəsidir. Düşmənin amansızlığı, rəhmsizliyi, millətin naçar qalması, vətən torpağının qan içində boğulmasının şairdə doğurduğu sarsıntı və gərginlik onu hətta Allah və Məhəmməd peyğəmbərə üz tutub etiraz etməsindən belə çəkindirmir:

Ah Rəbbim, var isə maili fəryad oldun,
Vətəni qəhr ilə tahkir ilə mutad oldun.
Həpimiz zalım isək sən də mi cəllad oldun...
Vətənin bağrına düşmən dayadı xəncərini
Yox imiş qurtaracaq bəxti qara madərini.

Şeirdə N.Kamalın düşmən təcavüzünə düçar olan millətin hər bir nümayəndəsini Beytullaha daş atan Həccac bin Yusif əl-Sakafi ilə müqayisə etməsi təsadüfi görünmür. Çünki bu vəziyyətdə o, vətən sevgisinə rəğmən psixi gərginliyin onda yaratdığı milli, eyni zamanda ruhi-mənəvi duyğuların assosiasiyasını nümayiş etdirir, şair-vətəndaş mövqeyini ortaya qoyur:

Vətənin cövhəri namusunu biz mi satalım?
Ya bini hakda Həccac ilə bir mi yatalım?
Xalıqa qarşı durub Kəbəyə daş mı atalım?

Maraqlı faktdır ki, Namiq Kamalın hürriyyət, istiqlal, türkçülük ideyalarının gerçəkləşməsində böyük xidməti olan, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk dövlət yaratdıqdan sonra Böyük Millət Məclisinin 1 mart 1922-ci il tarixli iclasında Namiq Kamalın yuxarıdakı misralarını real vəziyyətə uyğunlaşdıraraq aşağıdakı dəyişiklikdə oxumuşdur:

Vətənin bağrına düşmən dayasın xəncərini,
Bulunur qurtaracaq bəxti qara madərini.

Namiq Kamalın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi zaman Türkiyə siyasi burulğanlar içərisində idi. Bu hal şairin vətən və millət arzularının gerçəkləşməsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Daha doğrusu, bu proseslər girdabında şair xalqı üçün arzuladığı günlərin hələ uzaqda olduğunu başa düşür və məyus halda fikirlərini belə ifadə edirdi:

Sən oldun cevrinə ey dil-şiken məhzun mən məhzun
Fələk gülsün, sevinsin şimdi sən məhzun mən məhzun
Ölürsəm millətimdə görmədim ümmid etdiyim feyzi,
Yazılsın səngi-qəbrimdə Vətən məhzun, mən məhzun.

Qeyd edək ki, Güney Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri Ş.M.Xiyabani ölümcül yara alanda Namiq Kamalın yuxarıdakı misralarını oxuyaraq dünyasını dəyişmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda N.Kamal yaradıcılığına böyük maraq göstərilmiş, onun İslamçılıq və Osmanlıçılıq görüşləri daxilində formalaşan ideyalarına xüsusi diqqət bəslənilmişdir. İslamçılıq Namiq Kamalda bir dini görüş olmaqdan başqa, həm də siyasi xəttdir. Namiq Kamal dünya islam birliyində osmanlıların aparıcı mövqedə olmasına önəm verir, islam birliyi ölkələrində mənəvi-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsini vacib hesab edirdi. Bu kimi hallar Namiq Kamala bütün türk dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda da rəğbəti artırmış, əsərlərinin çapına ehtiyac doğurmuşdur. Şairin Azərbaycanda "Dəbistan" jurnalının 1907-ci il 5-ci sayında çap olunan "Vətən" şeiri siyasi-dini səciyyə daşıyır. Bu şeirdə İslamçılıq-Osmanlıçılıq görüşləri şairin digər görüşlərini üstələyir:

Get Vətən, Kəbədə siyahə bürün,
Bir qolun rövzeyi-nəbiyə uzat.
Birini Kərbəlada Məşhədə at,

Kainata o heyətinlə görün.
O tamaşaya haqq da aşiq olur,
Gözə bir aləm eyləyir izhar.
Ki cahanda böyük lətafəti var,
Bu lətafət olunsa gər inkar.
Məzhəbimcə demək, müvafiq olur,
Aç vətən köksünü, Allahına aç,
Şühədanı çıxar da ortaya saç,
De ki, ya rəbbi, bu Hüseynindir.
Şu mübarək həbibi-zişanın,
Şu kəfənsiz yatan şəhidanın,
Kimi Bədrin, kimi Nənəbinindir,
Təzələnsinmi qanlı yaraları?
Mey tökülsünmü qəbri-əshabə?
Yaqışırmı sənəm bu mehrabə?
Xaçmı qonsun bədəl şu mizabə?
Dininin qalmasınmı bir əsəri?
Adəm övladı bir taqım cani,
Səndən alsınmı sar şeytanı?

Lakin bəzi ümidsizlik və kədər motivlərini çıxmaq şərti ilə Namiq Kamal yaradıcılığında vətənin sabahına, onun gələcəyinə inam hürriyyət və istiqbal düşüncələri qədər güclüdür. Türkiyənin düşmən qüvvələrlə üzləşdiyi ən çətin məqamlarda belə şair sabaha olan inamını itirməmiş, xalqının qələbə çalacağını ön plana çəkmişdir. Namiq Kamal yaradıcılığında aparıcı yer tutan, hazırda türk gəncliyinin dillər əzbəri olan, milli duyğu və hisslərin tərənnümü baxımından əvəzsiz nümunəyə çevrilən "Nam alırız biz" şeiri bu cəhətdən xarakterikdir:

Amalımız, əfkarımız iqbali-vətəndir,
Sərhədimizə qələ bizim xaki bədəndir.

Osmanlılarız zinətimiz qanlı kəfəndir,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırız biz,
Osmanlılarız can veririz nam alırız biz.
Qan ilə qılıncdır görünən bayrağımızda,
Can qorxusu girməz ovamızda, dağımızda,
Hər guşədə bir şir yatar torpağımızda,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırız biz,
Osmanlılarız can veririz nam alırız biz.

... Top partlasın atəşləri ətrafa saçılsın,
Cənnət qapısı can verən ihvana açılsın,
Dünyada nə bulduq ki, ölümdən də qaçılsın.

Namiq Kamal torpağının "hər guşəsində şir kimi yatan" igidləri ilə fəxr edir, vətən naminə döyüşlərdə "can qorxusu" bilməyən oğulları ilə öyünür, belə bir vətənin heç vaxt basılmayacağına əmin olduğunu ifadə edir. Ona görə də şair vətənin düşmən təhlükəsi ilə üz-üzə dayananda yeganə ümidi olan, "zinnətlərini qanlı kəfən" bilən igidlərə üz tutur, pənahını onlara bağlayır:

İştə adu qarşıda hazır silah,
Arş igidlər, vətən imdadına.
Arş irəli, arş bizimdir felah,
Arş igidlər, vətən imdadına.

Onu da qeyd edək ki, "yeni türk ədəbiyyatında gözəl bir qadın şəklində təsəvvür edilən, sevgili vətən və ana vətən anlayışı ilk dəfə Namiq Kamalla başlamışdır." Ona görə də Mustafa Kamal Atatürk Namiq Kamalın əsərlərində olan vətən sevgisini və bunun timsalında milli azadlıq ruhunu yüksək qiymətləndirmiş, xalqın mübarizə əzminin artırılmasında Namiq Kamalın rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Namiq Kamal Tənzimat ədəbiyyatının tələblərinə uyğun

olaraq yaradıcılığında roman janrına da yer vermişdir. Cəmi iki roman - "İntibah" (1876) və "Cəzmi" (1880) yazmasına baxmayaraq, onun romanları türk ədəbiyyatında özündən əvvəlki və özündən sonrakı romanlara nisbətən orijinallığı ilə seçilir. Məsələn, prof.dr. Mehmet Kaplan yazır ki, "Namiq Kamalın Türk romanına gətirdiyi ən mühüm ünsürlərdən biri "İntibah"da çeşidli örnəkləri olan ruh təhlillərinin verilməsindədir".

"İntibah" Namiq Kamalın ilk romanıdır. Əsəri müəllif Maqosda olarkən yazmışdır. Əsərin mövzusu ailə-məişət və sosial problemlər zəminindədir. Müəllif ilk olaraq əsəri "Son peşimanlıq" adı ilə qələmə alsa da, sonralar əsər "İntibah" şəklində çap olunmuşdur. Əsərin əsas qəhrəmanı Əli bəydir. Hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Atası öldükdən sonra Əli bəy anası ilə tək qalır. Əli bəy darıxır. Onu darıxmamaq üçün işə göndərsələr də, bu iş onun mənəvi sarsıntılarına son qoymur. Təsadüfən o, Mahpeykər adlı düşgün, pozğun bir qadınla tanış olur. Hiyləgər Mahpeykər ilk andan onu öz toruna sala bilir. Əli bəy düçar olduğu mənəvi sarsıntılara sanki son qoyulduğunu zənn edir və bu qadınla evlənir. Lakin dostlarının köməyi ilə bu qadının kimliyini bildikdən sonra Əli anasının yanına gəlir. Mahpeykərin hiyləsi nəticəsində uzun müddət anasını unudan və onun yanına gəlməyən Əli bəyin bu gəlişi ana üçün çoxdan gözlədiyi planı həyata keçirməyə şərait yaradır. Ana oğlunu Mahpeykərdən uzaqlaşdırmaqda yeganə yolu onu bir başqası ilə evləndirməkdə görür. O, Dilaşup adlı bir cariyə ilə oğlunu evləndirir. İntiqam hissi ilə yaşayan Mahpeykər Dilaşupun namussuz, əxlaqsız olduğu barədə iftiralar uydurur. Gənc Əli bəy bunlara inandığı üçün Dilaşupdan uzaqlaşır. Dilaşupu bir şəxsə satırlar. Qəlbi intiqam almaqdan ötrü od püskürən Mahpeykər Dilaşupu həmin şəxsdən satın alır və ona olmazın işgəncələr verir. Lakin mətin və məsum qız bunlara dözür. Mahpeykər isə bununla kifayətlənməyib Əli bəyi

öldürtmək qərarını verir. Bunu eşidən Dilaşup Əli bəyin nahaq ittihamlarının qurbanı olsa da, ona olan daxili sevgi və rəğbəti sayəsində ərini - Əli bəyi xilas etmək istəyir. Mahpeykərin qurduğu plana görə Əli bəy gecə evə gedərkən öldürülməli idi. Lakin Əli bəy hadisədən xəbər tutduğu üçün buradan qaçır və onun qaçdığı zaman yerə atdığı paltoya bürünən Dilaşup xüsusi tutulmuş qatil tərəfindən Əli bəy sanıldığı üçün öldürülür. Hadisə yerinə qayıdan Əli bəy Dilaşupu ölüm ayağında qolları arasına alaraq, etdiyi səhvləri anlayır, lakin hər şeyin gec olduğunu da başa düşür. Qəzəblənmiş Əli bəy Mahpeykəri öldürür. Həbsxanaya düşən Əli bəy 6 ay sonra məhbəsdə vəfat edir.

Real hadisələri əks etdirən roman yüksək təsirə malikdir. Müəllif Əli bəyin timsalında öz həyatını düzgün qura bilməyən, etdiyi səhvləri gec də olsa başa düşdükdən sonra, yeni həyata qayıdarkən məhv olan gənclərin faciəsini vermişdir. Eyni zamanda müəllif cəmiyyətdə özünü göstərən sosial qeyri-bərabərlik, etik-əxlaqi qüsurlar və s. məsələlərə də öz münasibətini bildirmişdir.

"Cəzmi" tarixi roman kimi qələmə alınmışdır. Müəllif əsəri iki cilddə yazmağı planlaşdırsa da, yalnız birinci cildi yaza bilmişdir. Romanın mövzusu İran-Türk müharibəsindən götürülmüşdür. Əsərin əvvəlində II Sultan Səlim zamanında İranla gedən müharibədən söhbət açılır. Bu müharibədə igidlik göstərən Cəzmi komandan Osman Paşanın rəğbətini qazanır. Döyüşdə Adil Gəray və onun qardaşı Qazi Gəray düşmənə əsir düşür. İran şahının arvadı Şəhriyar Adil Gəraya aşiq olur. Eyni zamanda Pəri xan da Adil Gəraya öz eşqini açıqlayır. Pəri xanın həm gözəl, həm də sünnü olması Adil Gərayın onun məhəbbətini qəbul etməsi ilə nəticələnir.

Bunu bilən Şəhriyar vəzir Süleymanla həm Adil Gərayı, həm də Pəri xanı öldürməyi planlaşdırır. Adil Gəray kömək məqsədilə Cəzminin İrana gəlməsini arzulayır. Cəzmi bir dərviş li-

basında İrana gəlir. Onları xilas edərkən Adil Gəray və Pəri xan qəhrəmancasına ölür. Cəzmi yaralı olsa da, onları dəfn edir və Türkiyəyə qayıdır.

Müəllif əsərdə məsələlərə qəhrəmanlıq, igidlik və s. prizmasından yanaşaraq qarşıya qoyduğu problemləri həll etmiş, vətən sevgisinin, yurd sevgisinin hər şeydən üstün olduğunu önə çəkmişdir. Namiq Kamal bu əsərdə özünün "dünyaya gəliş hünər deyildir" məşhur fikrini xatırladaraq, əsl hünərin isə dünyaya gəlib ad qazanmaq, şücaət göstərmək olduğunu təsdiqləmişdir.

Namiq Kamal yaradıcılığında dram əsərlərinin xüsusi yeri vardır. Ədib ədəbi janr kimi sənətdə dram əsərlərinin yerini və təsir dairəsini yüksək qiymətləndirmişdir. Hələ Parisdə olarkən Namiq Kamal atasına yazdığı məktubların birində bu barədə fikirlərini belə ifadə edirdi: "Bir millətin gözəl söyləyiş qüdrəti ədəbiyyatında, ədəbiyyatın da ən canlı ifadəsi dram əsərlərində bəlli olur.''

"Vətən, yaxud Silistrə" (1873), "Gülnihal" (1873), "Zavallı cocuq" (1873), "Akif bəy" (1874), "Cəlaləddin Xarəzmşah" (1885), "Qara bəla" (1885) adlı dram əsərləri Namiq Kamalın dramaturgiya ilə ciddi məşğul olduğunu göstərir. Dramaturq altı əsəri ilə tarixi hadisələrə, millət və vətən sevgisi problemlərinə münasibət bildirmiş, ilk növbədə real təfəkkür prizmasından hadisələri dəyərləndirmişdir. «Vətən, yaxud Silistrə» müəllifin ilk dram əsəridir. Əsl adı «Vətən» olsa da senzura tərəfindən icazə verilmədiyinə görə əsərin adı dəyişdirilmiş və «Silistrə» adı ilə yayımlanmışdır. Lakin sonralar «Vətən, yaxud Silistrə» şəklində çap olunmuşdur. Pyes 4 pərdədən ibarətdir. Əsərin mövzusu 1828 və 1853-cü illər türk-rus müharibələrində baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Lakin pyesin əsas mövzusunu 1853-cü il Krım uğrunda ruslarla türklər arasında gedən müharibə təşkil edir. Silistrə bugünkü Bolqarıstanda Dobruca bö-

lgəsində yerləşir. 1388-ci ildə türklər tərəfindən fəth edilmiş bu ərazilər 1853-cü ildə rus ordusunun hücumuna məruz qalmışdır. Namiq Kamal bu əsərlə bağlı belə yazır: "Mənim yapdığım şey Rumelində cənnətməkan Sultan Mahmud xan zamanındakı Şumnu mühasirəsində söylənən bir hekayəni Krım savaşı zamanında baş vermiş Silistrə müharibəsinə nəql etməkdir. Bunu yazmaqda məqsəd millətdəki vətəni hissləri təsvir etməkdir". Tarixdən məlumdur ki, 1853-cü il türk-rus müharibəsinin ən qanlı döyüşlərindən biri Silistrə qalası uğrunda getmişdir. Türklər Musa Hulusu Paşanın komandanlığı altında Silistrə qalasını 6 minlik qoşun ilə 41 gün müdafiə etmiş, döyüşlərdə 3 min şəhid vermişlər. Ruslar isə Silistrə qalasının müdafiəsində 12 general, 15 min əsgər itirmişlər. Bu döyüşdə həmçinin rus ordusunun 20 min əsgəri yaralanmış, çoxlu cəbbəxanası məhv edilmişdir. Türk qəhrəmanlıq salnaməsində yeri olan Silistrə döyüşündə igidlik göstərən, vətən naminə canını oda atan türk oğul və qızlarının mədh edilməsi Namiq Kamalın "Vətən, yaxud Silistrə" əsərində ən yüksək formada bədii əksini tapmışdır.

"Vətən, yaxud Silistrə" pyesinin əsas qəhrəmanlarından biri İslam bəydir. Türk ədəbiyyat tarixlərində yazılanlardan məlum olur ki, əsərdəki obrazların bir çoxu tarixdə yaşamış şəxsiyyətlərdir. Məsələn, tarixi şəxsiyyət olan Mustafa bəy əsərdə Abdulla çavuş kimi təqdim olunur. Və yaxud Silistrə döyüşünə 120 könüllü ilə birlikdə gələn İslam bəyin qəhrəmanlığı da tarixi gerçəklik zəminində əks etdirilmişdir. O cümlədən, Namiq Kamal Qarsda olarkən nişanlısının ardınca müharibəyə gəlmiş və şəhid olmuş bir qızın cənazəsini görmüş, həmin qızın obrazını Zəkiyənin timsalında canlandırmışdır. Bəlkə buna görədir ki, müəllif əsərdə türkün qəhrəmanlıq və şücaətini təkcə bir obrazla – İslam bəylə bağlamır. Əsərdə təsvir olunan Sidqi bəy və Zəkiyə xanım obrazları da dramaturqun İslam bəylə bağlı ortaya at-

dığı ideyanın tərkibi və davamı şəklində göstərilir. Əsərin maraqlı bir məzmunu vardır. Vətənin ağır günündə İslam bəy döyüşə gedir və onu sevən şəxsin arxasınca gəlməsini arzu edir: "Qardaşlar!.. Mən savaşa gedirəm. İstəyənlər yanıma gəlsin. Qurşundan, güllədən qorxmuram, qorxanlar qarılarının yanında otursun. Mümkün olsa, bütün vətən qardaşlarıma bu zəif vücudumu sipər edəcəyəm, köksüm parça-parça olmadıqca bir daşına kimsənin əli toxunmayacaq. Biz vətəni qoruyacağıq… Allah da bizi qoruyacaq…". İslam bəy Silistrə uğrunda gedən ölüm-dirim döyüşlərinin iştirakçısı olur və düşmənə qan uddurur. Qəhrəmanlıq sorağı ilk günlərdən bütün döyüş bölgələrinə yayılır. İslam bəy döyüşə getdikdən sonra Zəkiyə də qiyafəsini dəyişərək kişi libasında Silistrəyə gedir. Döyüşlərdə Silistrənin qala komandiri həlak olur. Onu Sidqi bəy əvəz edir. Sidqi bəy bundan əvvəl müharibədə ölümə məhkum edilmiş bir dostunu öldürməkdən imtina etdiyi üçün vəzifədən çıxarılmış, rütbəsi aşağı endirilmişdir. Buna görə o, ailəsinin yanına getməyi özünə təhqir saymış, itkin düşməsi haqda yalan xəbəri yayaraq başqa bir adla sıravi əsgər kimi yenidən müharibədə iştirak etmək üçün Silistrəyə gəlmişdir. Bu böhranlı anda o, arvadı və oğlunun ölümü, qızının isə itkin düşməsi barəsində məlumat alır. Məlumat onu xeyli kədərləndirir. Lakin bu xəbərlər onu kədərləndirsə də, döyüş əzmini zəiflətmir, əksinə, düşmənə olan nifrətini daha da artırır.

Növbəti əməliyyat zamanı düşmən cəbhəxanasını partlatmağa gedən İslam bəy, Abdulla çavuş, Zəkiyə, Sidqi bəy xüsusi qəhrəmanlıq göstərirlər. Əməliyyatdan sonra Zəkiyənin qolları arasında özünə gələn yaralı İslam bəy Zəkiyəni tanıyır, o cümlədən Sidqi bəy də Zəkiyənin onun qızı olduğunu öyrənir. Bu sonluqla müəllif əsərdə səadətini tapan şəxslərdən çox, düşmənə zərbə vurub zəfərlər qazananların obrazını canlandırır.

Namiq Kamal beş pərdəli "Gülnihal" dramını 1873-cü

ildə Maqosda yazmışdır. Zülm və istibdad əleyhinə yazılmış bu əsərin əsl adı könüldəki sirr mənasını verən "Razi-dil" olmuşdur. Əsərdə müəyyən obrazlar silsiləsində müəllif iki müxtəlif qütbün-zülmün və istibdadın, azadlıq və xeyirxahlığın konturlarını müəyyənləşdirir. Qaplan paşa zülmün, Muxtar bəy isə azadlıq və xeyirxahlığın rəmzi kimi çıxış edir. Zülmkarlığı ilə ad çıxarmış Qaplan paşa insanların bütün haqlarını tapdamış, işıqlı düşüncə adamlarına hər cür zülm etməkdən çəkinməmişdir. İş o yerə çatır ki, o, əmisi oğlu Muxtar bəyin sevgilisini əlindən almağa çalışır və bu iyrənc niyyətini həyata keçirmək üçün onu zindana salmağı əmr edir. Muxtarın sevgilisi İsmət bunlara etiraz etsə də bunun nəticəsi olmur. Lakin Gülnihalın köməyi hər şeyi dəyişə bilir. O, əvvəlcə öz ağıllı məsləhətləri ilə Murad bəyi zindandan azad etdirir. Murad bəy vilayət mərkəzinə gedir. Qaplanın hərəkətləri barədə məlumat verir. Qubernator Qaplanın edamı barədə fərman verir. Lakin hələlik bunlardan, daha doğrusu, Muradın zindandan qaçması və qubernatorla görüşməsindən xəbəri olmayan Qaplan öz işindədir. Bu vaxt onun qeyri-insani hərəkətlərinə etiraz edən Gülnihal Qaplan tərəfindən xəncərlə öldürülür. Hadisə yerinə Murad bəy gəlir. O, qəzaya hakim seçilir. Qaplan öldürülür. Əsər belə bir sonluqla tamamlanır. Müəllif xalq hakimiyyəti tərəfdarı kimi çıxış edir, xalqın istiqlal, xoşbəxtlik arzularının həyata keçməsini tərənnüm edir. Bu məqsədlə də xalq tərəfindən sevilən və seçilən Murad bəyin hakimiyyəti illərində insanların həyatının yaxşılaşmasını, ədalətli idarəçiliyi göstərir.

Faciə kimi qələmə alınan 3 pərdəli "Zavallı cocuq" əsəri ailə-məişət mövzusundadır. Buna baxmayaraq, müəllif bu fonda sosial məsələlərə toxunur, cəmiyyətdə baş verən ictimai ədalətsizliyi, pulun oynadığı eybəcər rolu və s. əsas tənqid obyektinə çevirir. Namiq Kamal "Zavallı cocuq" əsərində 14 yaşlı zavallı

Şəfiqənin görmədiyi, sevmədiyi bir kimsəyə ərə verilməsini təsvir edir və onun faciəsini də həmin hadisə ilə bağlayır. Müəllif əsərdə bir-birinə əks paralel xətləri aparmaqla təsvir etdiyi əhvalat və hadisələrin bədii təsirini xeyli artırmışdır.

Şəfiqəni sevən Ata onunla bağladığı əhd-peymana sadiq qalaraq tibb məktəbini bitirdikdən sonra ailə qurmaq ümidi ilə yaşayır. Lakin Şəfiqəni atası borclarını ödəyən varlı bir şəxsə verdikdən sonra sevgilisinin vərəmləndiyinə, ölüm yatağında olduğuna dözməyən Ata zəhər içərək ölür. Bu hadisədən sonra Şəfiqə də dünyasını dəyişir. İki gəncin faciəsini verməklə dramaturq cəmiyyətdə hökm sürən qeyri-əxlaqi normalara, pul hökmranlığına etiraz edir.

Namiq Kamalın "Akif bəy" faciəsi də bir növ ailə - məişət mövzusunda yazılmışdır. Lakin müəllif burada "Zavallı cocuq''dan fərqli olaraq əxlaqsız bir qadının həm cəmiyyətdə, həm də ailədə oynadığı pozucu rolunun təsvirini ön plana çəkmişdir. Əsərin qəhrəmanı Akif bəy dəniz süvarisidir. Vətənini və xalqını canından da artıq sevən bu gənc böyük arzularla yaşayır. O, Dilruba adlı bir qızla ailə qurur. İlk baxışdan gözəl və ismətli görünən bu qadın, əslində pozğun həyat yaşayan, namus və ismətdən uzaq olan bir gəncdir. Rus donanması ilə türk donanmasının dəniz savaşları zamanı Akif bəyin gəmisi partladılır və o, təsadüfən bir gəmi taxtası üzərində sahilə çıxaraq xilas olur. Lakin onu hamı ölmüş bilir. Dilruba onun şəhid olduğunu sübut edən bir saxta sənəd düzəldərək Əsəd adlı bir başqasına ərə gedir. Akif bəy yaşadığı yerə gəlir. Bütün əhvalatları təfsilatı ilə öyrənir və Dilruba ilə Əsədin yaşadığı evə gedərək Dilrubanı öldürmək istəyir. Güllə Dilrubanın qarşısına keçən Əsədə dəyir. Əsəd ölüm ayağında Akifi xəncərlə vurur. Hadisə yerinə gələn Akif bəyin atası Dilrubanı öldürür.

Əsərin məzmunu ilə tanışlıq faciədə hadisələr daxilində

qəhrəmanlıq ruhunun, vətən sevgisinin böyüklüyünü bir daha nümayiş etdirir.

Namiq Kamalın tarixi mövzuda qələmə aldığı "Cəlaləddin Xarəzmşah" dramı Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı Cəlaləddinin həyatı və siyasi fəaliyyətindən bəhs edir. Sırf vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda yazılan bu əsərdə Cəlaləddin Xarəzmşahın monqol istilası dövründə düşmənə qarşı mübarizəsi əsərin ana xəttini təşkil edir.

Namiq Kamalın "Qara bəla" adlı son pyesi uzaq Hindistanda Babirlər sarayında baş verən əhvalatlardan bəhs edir. Hökmdar qızı Banu nişanlısı Xosrovla gələcək səadətləri barədə düşünür. Lakin qara bir zəncinin Banunun namusuna toxunması qızın zəhər içib özünü öldürməsi ilə nəticələnir. Bunu eşidən Xosrov əvvəl zəncini, sonra isə özünü öldürür. Ümumiyyətlə, bu əsəri türk ədəbiyyatşünasları N.Kamalın ən zəif əsəri hesab edir və bunun səbəbini isə əsəri yazarkən "N.Kamalın Maqosda zindan böhranları içərisində maddi və mənəvi baxımdan zəif düşdüyü vaxta" təsadüf etməsi ilə əlaqələndirirlər.

Namiq Kamal türk ədəbiyyatı tarixində təkcə qüdrətli şair, nasir və dramaturq kimi yox, həm də böyük tədqiqatçı-alim kimi tanınmışdır. Onun tarixi mövzuda yazdığı "Böyük İslam tarixi", "Silistrə müharibəsi", "Osmanlı tarixi", "Əfkari-pərişan" və s. əsərləri istər türk, istərsə də İslam tarixinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində əvəzsiz mənbədir.

ƏBDÜLHƏQ HAMİD TARXAN

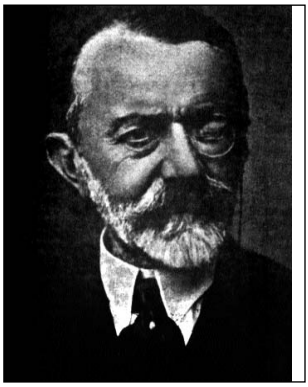

ƏBDÜLHƏQ HAMİD TARXAN
(1852-1937)

Əbdülhəq Hamid yeni türk ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidməti olan görkəmli şair və dramaturqdur. O, türk ədəbiyyatını yeni forma və məzmunla zənginləşdirən nadir sənətkardır.

Hamid 1852-ci ildə İstanbulda tanınmış bir şəxsin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Əcdadının qədim türk Tarxanlar nəslinə mənsub olması ilə əlaqədar o, "Tarxan" təxəllüsünü qəbul etmişdir. Atası Xeyrulla əfəndi dövrünün görkəmli maarifçi ziyalılarından olmuşdur. Anası Müntəha xanım isə Qafqazdan gətirilmiş çərkəz qızıdır. Hamid ilk təhsilini məhəllə məktəbində almışdır. Atası Xeyrulla əfəndi Hamidin oxumaq həvəsinin böyüklüyünü gördüyü üçün onun xüsusi müəllimlərin yanında dərs almasına şərait yaratmışdır. 1862-ci ildə Hamid on yaşında olarkən qardaşı ilə Parisə gedir. Orada Avropa həyatı ilə tanış olmaqla yanaşı, həm də qısa müddət Paris milli məktəbində oxuyur. Bütün bunlar Hamidin dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmiş, baxışlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Fransadan qayıtdıqdan sonra o, təhsilini İstanbulda yerləşən xüsusi tipli fransız və amerikan məktəblərində davam etdirmişdir. Bu illərdə Əbdülhəq Hamid Şərq dillərini öyrənməyə maraq göstərir, müəllimi Bəhaəddin əfəndidən fars və ərəb dillərini öyrənir. Təhsil almaqla yanaşı o, 13-14 yaşlarında olarkən İstanbulda bir tərcümə mərkəzində çalışır. 1865-ci ildə Hamidin atası Tehrana səfir göndərilir. Bu

dövrdən sonra Ha- midin İran həyatı başlayır. Burada Hamid fars dilini bildiyi üçün fars ədəbiyyatı ilə tanış olur.

İran ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlıq ona Şərq dünyasının mədəniyyət və tarixi ilə bağlı çox şeyləri öyrədir. Lakin o, Tehranda çox qala bilmir. Atasının qəflətən ölümü Hamidin Tehranda cəmi iki il qalmasına imkan verir. Bundan sonra Xeyrulla əfəndinin bütün ailə üzvləri, o cümlədən Əbdülhəq Hamid yenidən İstanbula qayıdır və maliyyə idarəsində çalışır.

O, 1871-ci ildə Ədirnəyə gedir. Burada Fatma xanımla tanış olur. 13 yaşlı bu qızla evləndikdən sonra yenidən İstanbula qayıdır. Əbdülhəq Hamid bu arada diplomatik sahədə kiçik işlərdə fəaliyyət göstərir. Ədib 1873-cü ildə Tehran təəssüratları əsasında qələmə aldığı "Macərayi-eşq" adlı pyesini çap etdirir. Bir qədər sonra Hamid "İçli qız" və "Səbrü-səbat" əsərlərini də nəşr etdirməyə müvəffəq olur. Əbdülhəq Hamid bu dövrdə məhsuldar yaradıcılıq mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Müəllifin hələlik görmədiyi Hindistandan bəhs açan, hind ictimai-siyasi həyatını əks etdirən "Hind qızı" əsəri böyük əks-səda doğurdu. Əbdülhəq Hamid təkcə dramaturgiya sahəsində deyil, poeziya sahəsində də uğurlarını nümayiş etdirə bildi. O, 1876-cı ildə Türkiyənin Fransa səfirliyinə ikinci katib vəzifəsinə təyin olunur. Bu mərhələdə Hamid fransız ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə edir və demək olar ki, tamamilə fransız ədəbiyyatının təsiri altına düşür. Parisə işləməyə gedərkən həyat yoldaşını aparmaması tədqiqatçılar tərəfindən onun özü ilə təkbətək dayanması, daxili aləminə çəkilməsi şəklində xarakterizə olunur. Ədib 1878-ci ildə "Nəstərən" əsərini yazır. Hadisələri əfqan həyatı ilə bağlayan Hamid, əslində bu əsərdə II Əbdülhəmidin amansızlıqlarına işarələr vurmuş və bunun müqabilində də hakim dairələrdə müəllifə qarşı şübhəli münasibətlər yaranmışdır. 1878-ci ildə Hamid icazə alaraq İstanbula gəlir. Lakin o, icazəli olsa da, bəhanə gətirərək onu işdən azad

edirlər. Bir müddət işsiz qalan Hamidə hakim dairələr tərəfindən yenidən vəzifələr təklif olunur. Onu Belqrad və Berlin səfirliklərində işə göndərmək istəyirlər. Hamid bu təklifləri rədd edir və mənəvi sarsıntılar keçirdiyi üçün fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirə bilmir. O, 1881-1883-cü illərdə Rusiya və Yunanıstanda yerləşən Türkiyə konsulxanalarında işləyir. Bu illərdə "Səhra", "Əşbər", "Tarik", "Bir səfilənin vəsfi-halı" və s. əsərlərini nəşr etdirir.

Ə.Hamidin həyat yoldaşı Fatma xanım vərəm xəstəliyinə tutulduğu üçün səhhəti get-gedə pisləşir. O, həkimlərin məsləhəti ilə iş yerinin iqlimi daha mülayim bir ölkəyə dəyişmək barədə ölkə rəsmilərindən xahiş edir. Hamid 1883-cü ildə Bombeyə konsul vəzifəsinə göndərilir. Lakin Hindistanda Fatmanın xəstəliyi ilk vaxtlar yüngülləşsə də, sonralar ağırlaşmağa başlayır və Hamid gəmi ilə İstanbula qayıtmağa məcbur olur. Yolda ikən Fatmanın halı daha da pisləşir və Beyrut şəhərinə çatdıqdan sonra vəfat edir. Hamid həyat yoldaşını Beyrutda torpağa tapşırır. Və 40 gün orada qaldıqdan sonra İstanbula qayıdır. Onu da qeyd edək ki, sevimli həyat yoldaşını itirmək onu həddindən artıq təsirləndirmiş və bunun nəticəsi olaraq ədib "Məqbər", "Ölü", "Həclə", "Bunlar odur" əsərlərini yazmışdır. Lakin bu silsilənin şah əsəri "Məqbər" (1885) hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, "Məqbər" əsərini yazdıqdan sonra Hamid "Məqbər şairi" kimi tanınmışdır.

1885-ci ildə iki övladı ilə İstanbula qayıdan Hamid təxminən bir ilə yaxın işsiz qalır. Yenidən mənəvi sarsıntılar dövrünü yaşayır. 1886-cı ildə Hamid London səfirliyində birinci katib vəzifəsinə təyin edilir. Hamid 1887-ci ildə "Finten" və "Zeynəb"i yazır. Hər iki əsəri çap olunmaq üçün İstanbula göndərir. Lakin əsərlərdəki siyasi motivi, sultan rejiminə qarşı etiraz və barışmazlıq əhvali-ruhiyyəsini bəhanə edərək hökumət müəllifə qarşı sərt tədbirlər görməyə qərar verir. Əbdülhəq Hamid 1888-ci ildə vəzifəsindən azad edilərək geri çağırılır. Lakin az sonra höku-

mətə qarşı əks ideyalar irəli sürülən "Finten" əsərində belə bir əhvali-ruhiyyənin olmadığını təsdiqləyərək Hamidin maaşını artırmaqla işləmək üçün yenidən Londona göndərirlər. O, 1890-cı ildə ingilis qızı olan Nelli xanımla evlənir. 1895-1897-ci illərdə Hamid bir sıra digər yerlərdə diplomatik işlərdə çalışdıqdan sonra yenidən Londona qayıdır və 1908-ci ilə qədər burada işləyir. Demək olar ki, Hamidin İngiltərə həyatı 22 il davam etmişdir. Bu illərdə Hamid tanış olduğu və möhkəm bağlandığı Qərb dünyasına daha yaxından bələd olmuş, lazımi nəticələr əldə etmişdir. Əbdülhəq Hamid 1908-ci ildə Brüsselə səfir təyin olunur. 1912-ci ilə qədər orada yaşayır və həyat yoldaşı Nelli xanım öldüyündən Lüsyen xanımla evlənməyə qərar verir. 1912-ci ildə Türkiyəyə qayıdan Hamid geniş ədəbi və ictimai fəaliyyətə başladı. Bir-birinin ardınca əsərlər yazdı və çap etdirdi. O, 1918-ci ildə ingilis təcavüzü zamanı Türkiyəni tərk edərək Vyanada yaşamağa məcbur oldu.

Daha doğrusu, ingilis hökumətinin təcavüzü əleyhinə çıxdığı üçün onların atacağı əks addımlardan ehtiyatlanaraq bu yolu seçməyi lazım bildi.

Əbdülhəq Hamidin həyatının müəyyən mənada xoş dövrü Türkiyədə Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra başlanmışdır.

1927-ci ildə anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə Qalatasaray litseyində tədbir keçirilmiş və Hamid orada öz şeirlərini oxumaqla yanaşı, çıxış edərək xalqı yeni türk hökumətinin möhkəmləndirilməsinə köməyə çağırmışdır. O, 1928-ci ildə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir. 1928-ci ildən ömrünün axırına qədər ayrı-ayrı təşkilatlarda ictimai-siyasi fəaliyyətdə olmuş, bir çox əsərlər yazmışdır. Əbdülhəq Hamid 1937-ci ildə İstanbulda vəfat etmiş, məzar daşına "Ölü" poemasından iki misra nümunə yazılmışdır:

Bu daş cebinimə bənzər ki, eyni məqbərdir,
Dışı sükun ilə zahir, dərunu məhşərdir.

YARADICILIĞI

Əbdülhəq Hamid zəngin ədəbi irsə malik sənətkarlardan biridir. Onun yazdığı şeir, nəsr və dram əsərləri Qərb və Şərq ədəbi-estetik fikirləri əsasında formalaşan yaradıcılıq nümunələri kimi türk ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutmaqdadır. Əbdülhəq Hamidin sənət aləmində yenilikçiliyi ilk öncə onun şeirlərindən başlayır. Onu da qeyd edək ki, Əbdülhəq Hamid poeziya ilə ömrünün axırına qədər məşğul olmuşdur. Daha doğrusu, yaradıcılığa şeirlə gələn Hamid sonralar digər janrlara müraciət etsə də, heç vaxt şeir yazmaqdan əl çəkməmişdir. Təsadüfi deyil ki, onun "Bəldə, yaxud divanəliklərim", "Səhra", "Bunlar odur", "İlhami-vətən" şeir topluları türk ədəbiyyatında yeni şeir ənənəsinin güclənməsi və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən köhnə şeir tərəfdarlarının etirazına səbəb olmuş, bu yolu tutduğuna görə onu kosmopolit şair adlandırmışlar. Düzdür, şair "Bəldə, yaxud divanəliklərim" kitabında toplanan bəzi əsərlərində şeirin fransızsayağı sərbəst formasına meyl etməklə fransız şairlərinin yolunu tutduğunu açıq-aşkar təsdiqləmişdir. Lakin sonrakı yaradıcılıq prosesi bu iddiaların əsassız və ötəri olduğunu sübuta yetirərək Hamidin bütövlükdə poeziyasını türk ədəbiyyatında yeni bir hadisə kimi qiymətləndirmişdir.

Xüsusilə, "Səhra", "Bunlar odur" şeir kitablarında özünə yer tapan şeirlərinin sənət aləmindəki uğuru həm gənc yazarlar, həm də ustad şairlər tərəfindən qəbul edilmişdir.

Əbdülhəq Hamid yaradıcılığında poema janrı geniş yer tutur. Təbii olaraq Tənzimat dövründə bu janr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. "Məqbər", "Ölü", "Həclə", "Qəram", "Baladan bir səs" və s. poemaları ilə Hamid Türkiyə ədəbiyyatında janrın müasir tələbinə uyğun əsl nümunələr yarada bildi. Poema sahəsində təbii olaraq Hamid yaradıcılığının zirvəsi "Məqbər" (1885) hesab olunurdu. Əruz vəznində yazılmış bu poema həm qafiyə və dil, həm də məzmun və ideya baxımından maraq doğurur.

Hamid "Məqbər"i həyat yoldaşı Fatmanın ölümü münasibətilə qələmə almışdır. Məlumdur ki, Hamid həyat yoldaşı Fatmanı həddindən artıq sevmiş, ona xüsusi hörmət bəsləmişdir. 26 yaşında vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişən Fatma xanım özünün ağlı, mədəniyyəti, dünyagörüşü ilə fərqlənən bir şəxs olduğundan Hamidin qəlbində dərin izlər buraxmışdır. Hamid həmişə Fatma xanımın fransız və ingilis qadınlarının nə dediyini anlaması və onlarla danışmasını, hind yerli ləhcəsini öyrənməsini təqdir etmiş, xanımının bu keyfiyyəti ilə öyünmüşdür. Eyni zamanda Hamid Fatma xanımın iki balasını yanında oturdub piano çalmasını hafizəsinə şirin xatirə tək həkk etmişdi. Fatma xanımın ölümü Hamidin həyatında elə bir sarsıdıcı zərbə oldu ki, bu təsir ona həsr edilən əsərdə tam mənada əksini tapa bildi. Maraqlı faktdır ki, Hamid Fatma xanımın xəstəliyinin ağırlığını başa düşür və həkimlərin verdiyi məlumat əsasında onun tezliklə öləcəyini qabaqcadan bilirdi. Buna görə də həyat yoldaşının hələ sağlığında gözlənilən faciənin təsiri altında qabaqcadan Hindistanda müəyyən misraları yaza bilmişdi.

Müəllif əsəri Fatmanı dəfn etdiyi Beyrut şəhərində tamamlamışdı. "Məqbər" başdan-başa ölüm notları üzərində yazılmışdır. Şairin həyatında baş vermiş faciə onun bütün varlığını bürüyür, ona dünyanın mənasızlığını dərk etdirir. Ölüm qarşısında mənən sarsılan şair emosional şəkildə üsyan qaldırır. Emosiyalara qapıldığı üçün Allaha qarşı etirazını belə gizlədə bilmir. Ölümün Tanrı həqiqəti və payı olduğunu dərk etməyə çətinlik çəkir. Ona görə də poemanın ilk misraları şairin ölüm faktı qarşısında psixoloji sarsıntı və hazırsızlıqlarının əyani nümunəsi kimi səslənir:

Eyvah, nə yer, nə yar qaldı,
Könlüm dolu ahi zar qaldı.
Şimdi buradaydı, getdi əldən,
Getdi əbədə, gəlib əzəldən.
Mən getdim, o haksar qaldı,

Bir guşədə tarmar qaldı.
Baki o enisi dildən, eyvah
Beyrutda bir məzar qaldı.

Lakin əsərdə nə qədər emosionallıq olsa da, şairin ölüm qarşısında fəryadları tamamilə təbii görünür və oxucu onu başa düşür, bir növ ah-vayını qəbul edir. Hamid Fatmanın ölümünü təkcə həyat yoldaşının ölümü kimi qiymətləndirmir, onun nəzərində bu ölüm həm də həyatın ölməsidir. Çünki şair onu yaranmışlar içərisində "bir tanə" şəklində qəbul edir:

Getdi, nəzərimdən ah, getdi
Biməqsədü bigüman getdi.
Hər fərd cahanda birdir amma,
Bir tanə degildir öylə, haşa
Bir tanə idi o mah, getdi
Aylarca olub, təbah getdi.
Görsəm yeridir səni qaranlıq,
Nurum mənim, ey ilah, getdi.

Kiçik parçalardan göründüyü kimi, əsər ölüm, insan və Allah problemlərindən bəhs açan fəlsəfi poemadır. Lakin əsərin mərkəzində konkret ölüm və bu ölümün obyekti kimi insan və məzar dayanır. Ona görə də poemada problem də bu üçlükdən – ölüm, insan və Allahdan uzağa getmir. Müəllif məhz bu obraz və problemlər zəminində epizodlar qura bildiyi üçün olduqca maraqlı məzmun yarada bilmişdir.

Şair Fatmanın ölümündən sonra onun məqbəri üzərində ahvay etsə də daxilən ölümü qəbul edə bilmir. Onun nəzərində ürəyində eşq olan insana heç nə, o cümlədən ölüm də qalib gələ bilməz. Bu məqamda onun fikirləri sufi bir məna kəsb edir. Lakin məzarda yatan Fatmanın şairin heç bir fəryadına məhəl qoymadığını gördükdən sonra o, ölüm barədə düşünür və faktiki olaraq hələlik ölümü bir sirr kimi anlamasa da, onu qəbul edir. Hamid əsərdə özünün mənəvi-psixoloji axtarışlarının məntiqi kimi cahanda baş verən hər şeyin Allah iradəsində olduğunu dərk edir.

Onun ruhuna və qəlbinə hakim kəsilir ki, kürreyi – ərzdə Allahın iradəsindən kənarda heç nə yoxdur. Nə varsa onun qüdrətində və ixtiyarındadır. Ona görə də şair üzünü Allaha tutur və öz diləyini aşağıdakı şəkildə bildirir:

Sən Xalıqımızsan, ettik iman,
Bir səndə bulur bu yəs payan.
Sən varkən olurmu axirət yox?
Yox şübhə ki, səndə mərifət çox.
Duydum, səni istiyər bu vicdan,
Bildim, sənə vəsil oldu canan
Təkrar buyur fəqət həyatın
Can ver ona vermədinsə dərman.

Bunlardan sonra bir nəticə hasil olmadığını gördükdə isə şair etiraz yolu seçir. Lakin bütün fəlsəfi axtarışlarında son çıxış yolu tapa bilməyən şair bədbinliyə qapılır. Ölümün hikməti açıqlanandan, onun həyatın özü qədər mənalı bir faktor olduğu dərk olunandan sonra hər şey yenidən dəyişir. Şair hər şeylə barışmaq zərurətində dayanır. Ancaq yenidən sevgi duyğularının güclü təsiri Fatmanın ruhunu göylərə çəkib əbədiyyətə qovuşdurmaq istəyini meydana atır. Onun xəyalını qəlbində yaşadacağı ilə təsəlli tapır. Lakin o öləcəyi və torpağa basdırıldıqdan sonra Fatmanın xəyalını gəzdirdiyi qəlbinin də torpaq altında çürüyəcəyini biləndə düşüncələrində dəyişikliklər baş verir. Yenidən qəlbinə pıçıltı ilə süzülən sözlər əslində hər şeyi dəyişir və başqa formada meydana çıxarır. Təbii olaraq onun düşüncələrinin dəyişkənliyi mürəkkəb və ziddiyyətli baxışlardan irəli gəlir.

Bütün bunlar şairin Fatmanı "ölümün pəncəsindən alıb həyata qaytarmaq ehtiyacından yaranır." Qeyd etmək lazımdır ki, bu ziddiyyətlər fonunda son anda əsl həqiqət dərk edilir: Allah böyük qüdrət sahibidir, o, mütləq mənada dərkedilməzdir, onun sirləri heç kimə əyan deyil, ölüm də onun sirlərindən biridir, ölüm sirr olmaqla yanaşı, həm də həqiqətdir, qaçılmazdır.

Əbdülhəq Hamid bu ideyanı qoyduğu problemlərin davamı

və izahı yolunda yazdığı "Ölü" (1885) poemasında da əks etdirmişdir. Lakin "Həclə" (1885) poemasında isə müəyyən ölüm və həyat problemlərinə qarşılıqlı şəkildə yer verilsə də, son anda yaşamaq, həyat eşqinə üstünlük verilir.

Ümumiyyətlə, şair "Qəram" (1876) və "Baladan bir səs" (1911) əsərlərində də fəlsəfi görüşlərini əks etdirir, Tanrı, kainat, səma, ruh problemlərinə daha çox diqqət yetirirdi. Lakin bu mərhələdə Hamidin yaradıcılığına xas olan bir çox ziddiyyətli məqamlar açıq-aşkar özünü göstərirdi.

Əbdülhəq Hamidin poemalarındakı romantik-fəlsəfi axtarışlarına nisbətən vətən, millət, hürriyyət və s. problemlərin daha çox təsvir və tərənnümünə həsr olunan dramaturgiyası təkcə Hamid yaradıcılığı üçün deyil, bütün türk ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Əbdülhəq Hamid dram əsərlərini həm nəzm, həm də nəsrlə yazmışdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, nəzmlə yazdığı əsərlərini heca və əruz vəznində, nəsrlə yazdıqlarının bəzilərini isə nəzmin növbələşməsi şəklində qələmə almışdır. "Macərayi-eşq" (1873), "Səbru-səbat" (1874) , "Sardanapal" (1875), "Hind qızı" (1876), "Nesteren" (1878), "Libertə" (1878), "Əşbər" (1880) və s. səhnə əsərlərində müəllif qədim tarixi hadisələrdən tutmuş, dövrünün ictimai-siyasi, real-tarixi problemləri fonunda dövlət, hakimiyyət, cəmiyyət hüququ məsələlərinin təsvirinə geniş yer vermişdir.

Əbdülhəq Hamidin ilk dram əsəri olan "Macərayi-eşq" ailəməişət, eşq mövzusu üzərində qurulmuşdur. Əsərdə hökmdar uşaqları arasında cərəyan edən qarşılıqlı məhəbbət diqqət mərkəzində saxlanılır. "Səbru-səbat" və "İçli qız" əsərləri də eşq və köhnə əxlaq, adət-ənənə mövzusu üzərində qurulmuşdur. Sevgi macəraları üzərində qurulan "Səbru-səbat"da öz eşqi yolunda çətinliklərlə üzləşən, son anda vüsala yetişən bir gəncin taleyindən söhbət açılır. Əsərin qəhrəmanı Mehmed bəy anası öldükdən sonra əmisinin yanına gəlir, burada Rəqsevər adlı bir cariyəyə aşiq olur. Lakin əmisi Münir paşa Mehmedi qızı Zəhraya nişan-

lamaq istəyir. Zəhra da Mehmedə ərə getməyə razılıq verir. Münir paşa Rəqsevəri evdən uzaqlaşdırır. Mehmed bəy dərviş simasında onu araya-araya Parisə qədər gəlir. Lakin qızı heç yerdə tapa bilmir. Parisdə əmisi qızı Zəhranın əri Müyəssər bəylə tanış olur. Müyəssər bəy ona atasının İstanbulda ağır xəstə olduğunu bildirir. Mehmed bəy geri qayıdır. Lakin qayıtdıqdan sonra İstanbulda gördükləri onu heyrətə gətirir. Rəqsevər indi onun atası Münim əfəndinin cariyəsidir və atası ağır xəstə vəziyyətdə onunla evlənmək fikrindədir. Lakin qız buna heç cür razılıq vermir. Münim əfəndi ölür və Mehmed bəylə Rəqsevər bir-birinə qovuşurlar. Məzmundan göründüyü kimi, Mehmed bəy haqq tərəfdarıdır. O, düşüncələrində müstəqildir. Həqiqəti hər şeydən üstün tutmağı bacarır. Buna görə də sevgisində sədaqətlidir. Əsl məhəbbəti kimlərinsə istəyinə qurban vermir. Məhz bu səbəbdən əsərdə öz səadətini tapa bilir.

Dramaturgiya sahəsində Ə.Hamidin ən uğurlu əsərlərindən biri "Hind qızı"dır. Əsərin mövzusu Hindistandan götürülmüşdür. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, ədib bu əsəri Hindistana getməmişdən əvvəl yazmışdır. Əsərin yazılma səbəbi müxtəlifdir. İlk öncə müəllif Hindistanla bağlı çoxlu mənbələr oxumuş, Avropanın Şərq maraqları qarşısında, digər xalqlar kimi əzilən, haqqı tapdanan hindlilərin vəziyyətinə daim acımış, öz etiraz səsini ucaltmışdır. Təbii olaraq Ə.Hamid Qərbin Şərq maraqlarında Türkiyəyə olan meyli də görmüş və romantizmin tələbi kimi hadisələrin başqa bir yerə köçürülməsi prinsipinə əməl etmişdir. Özünün yazdığına görə İstanbulda bir dükandan satın aldığı kiçik bir hind rəqqasəsi heykəlinin onda oyatdığı təəssürat bu əsərin yazılmasına təkan vermişdir. Müəllif əsərdə hindlilərə qarşı ingilislərin vəhşiliklərini, amansızlıqlarını təsvir etmiş, istibdad nəticəsində məhv olan bir xalqın fəryadlarını qələmə almışdır. Maraqlı odur ki, Hamid bu prosesləri bir çox məqamlarda konkret olaraq hind xalqının timsalında versə də, bəzi hallarda prosesləə ümumi don geyindirir, Şərq xalqlarının ümumi dərd və faciəsi

şəklində əks etdirir. Müəllif ingilis ağalığının hind həyatında oynadığı pozucu rolu verməkdən ötrü hadisələri geniş məkanda cərəyan etdirir. Demək olar ki, məkan məhdudiyyəti olmayan "Hind qızı" əsərində həm kənd, həm də şəhər həyatının əksi özünə yer tapır. Və hər iki məkanda ingilis ağalığının, ingilis zülmünün icraçıları olan Bortel və Tomsonun simasında müəllif ümumi mənada müstəmləkə rejiminin mənəvi eybəcərliklərini göstərə bilmişdir. Maraqlı odur ki, Hamid əsərdə hind xalqının milli-azadlıq ruhunun böyüklüyünə xüsusi yer ayırmış və bu ruhun qarşısında gəlmə ağaların əyildiyini, sındığını yüksək formada nümayiş etdirmişdir. İngilis zülmünə qarşı etirazların, milli azadlıq hərəkatının önündə gedən Turrumtur müəllifin yaratdığı maraqlı obrazlardan biridir. "Milləti bir ailə", "yaranmışları Vətən ananın övladı" hesab edən Turrumtur xalqı birliyə səsləməkdə əvəzsiz rol oynayır, millətin qurtuluşunu müstəmləkə bəlasından xilas olmaqda görür.

Əsərdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də Surucuyidir. Müəllif bu obraz vasitəsilə xalqın milli-mənəvi maraqlarının istismar hədəfinə çevrilməsini bariz formada əks etdirmişdir. Surucuyi bütpərəstdir. O öz səadətini axtarır və tapacağı səadətini heç nəyə qurban vermək istəmir. Hətta bu yolda dinindən də keçməyə hazırdır. Ona görə də onun bu "zəifliyindən" istifadə edən Tomson yalançı aşiq simasında Surucuyinin qəlbinə hakim kəsilir. Əsərdə yaşlı bir hindlinin hind qızı ilə evlənməsi "milli-mənəvi" istismarın qarşısının alınması ona qarşı tədbir kimi planlaşdırılır. Son anda qızın qoca əri ölür və hind adətinə görə dul qalmış qadının da ölmüş əri ilə birlikdə tonqalda diri-diri yandırılmaq iddiası ortaya çıxır. Lakin "bu vəhşi yerlərə mədəniyyət gətirmək", "köhnə, vəhşi hind adətlərinə qarşı çıxmaq" öhdəliyini boynuna götürən vali Tomson öz günahlarını pərdələmək üçün hind qızının tonqalda yandırılmasına etirazını bildirmir.

Əbdülhəq Hamidin "Hind qızı" əsərində ictimai-siyasi problemlər əhəmiyyətli və lazımlı formada qoyulsa da, müəllif

görüşlərinin müəyyən ziddiyyətləri özünü göstərmişdir. Təbii olaraq, bu halın ortaya çıxmasında Hamidin islahatçılıq görüşlərinin böyük təsiri olmuşdur.

Vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü, ədalətsiz fatehlərə qarşı mübarizə, torpaqların yadellilərdən qorunması ideyası "Əşbər" əsərinin mərkəzi xəttini təşkil edir. "Əşbər" mənzum formada yazılmış tarixi dramdır. Hadisələr Pəncab əyalətində cərəyan edir. İranı fəth etdikdən sonra Makedoniyalı İsgəndər Hindistana yürüş edir. Lakin Hindistana gedən yol Pəncabdan keçir. Pəncab igidləri başda Əşbər olmaqla ölkələrinin İsgəndər ordusunun tapdağına çevrilməməsi üçün mübarizə meydanına atılırlar. Onların İsgəndərin çoxsaylı qoşunları ilə qeyri-bərabər döyüşə girmək qərarları vətənlərinə olan sonsuz sevgilərindən doğur. Bu vəziy-yətdə müəllif həm Əşbərin, həm də Pəncab igidlərinin vətənpərvərlik qüdrətlərinin bütün gözəllik və incəliklərini ortaya çıxarır. Əşbərin yeganə idealı vətənini qorumaqdır. Bu yolda hər şeyi qurban verməyə hazırdır. O, biləndə ki, bacısı Sumru İsgəndərin yalançı məhəbbət toruna düşüb, onun qurbanına çevrilib, düşmənə könül verən doğma bacısına da güzəşt etmir. Sumrunun-

Lazımmı bizə vətən və millət

Biz var olalım, yetər bu dövlət - təklifinə Əşbər etiraz edir, qəti addım atmaqdan belə çəkinmir:

Çıx torpağımızdan onda zira,

Sən ölməyə də deyilsən ahra - deyərək Sumrunu xəncərlə öldürür və başqalarına görk olsun deyə, Kəşmir qalasının önündə dar ağacından asdırır. Son anda İsgəndər Pəncabı yandırır. Əhalini qılıncdan keçirir. Müəllif hadisələrin bu anını olduqca təsirli boyalarla əks etdirmişdir. Bütün şəhər yanır, fəryad səsləri ərşə qalxır, hər şey cəhənnəmi xatırladır. Əşbər əli zəncirlənmiş halda İsgəndərin hüzuruna gətirilir. Lakin o, bu vəziy-yətdə də özünü qalib sayır. Çünki onun fikrincə haqq işi uğrunda mübarizə ölümlə nəticələnsə də, orada məğlubiyyət yoxdur. Bu məntiq və

iradə İsgəndəri heyrətə gətirir. Onun qollarını açdırıb, qılıncını özünə verdirir. Əşbər isə qılıncı ilə özünü öldürür.

Bu məqamda İsgəndərlə Aristotelin dialoqu bir fateh kimi onun xarakterinin üzə çıxmasında mühüm rol oynayır:

İsgəndər:

Məqbər, məqbər cahan açılmış,
Gülşənlərə ildırım saçılmış,
Ləşkər, ləşkər sərilmiş əmvat!

Aristotel:

Xırsındır edən bu halı icab.

İsgəndər:

Əfkarımı səndə etmə təyyiç
Risto, bu nədir?

Aristotel:

Zəfər və ya heç.

Əslində əsərin ikinci adı kimi qiymətləndirilən "zəfər və ya heç" deyimi fateh dünyagörüşü ilə filosof baxışlarının toqquşması və paradoksal bir halın fəlsəfi ifadə formasıdır. Yəni yandırılan və dağıdılan şəhərlər, göyə söykənən fəryadlar fateh üçün zəfərdir, filosof üçün isə heç nə.

Əbdülhəq Hamid "Əşbər" əsərində tarixi mövzuya müraciət etməklə Pəncab igidlərinin timsalında insanların vətənpərvərlik duyğularını tərənnüm etmiş, vətən naminə şərəfli ölüm idealını ortaya atmışdır.

TOFİQ FİKRƏT

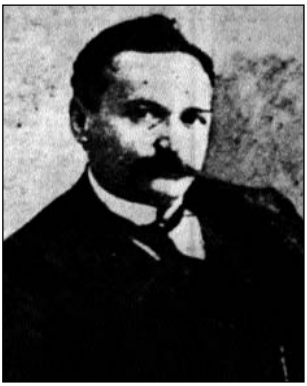

TOFİQ FİKRƏT
(1867-1915)

Tofiq Fikrət 1867-ci ildə İstanbul şəhərində Hüseyn əfəndi adlı tanınmış bir ziyalı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Anası Xədicə Rəfiə xanım yunan mənşəli olsa da, sonralar müsəlmanlığı qəbul etmişdir. Şairin əsl adı Mehmed Tofiqdir. O, 1895-ci ildən etibarən Tofiq Fikrət kimi tanınmışdır. Tofiq Fikrət ilk təhsilini Ağsaray Mahmudiyyə rüşdiyyəsində almışdır. Lakin rus-türk müharibəsi başlandığından onun oxuduğu məktəb qaçqınlara verilir və Tofiq Fikrət təhsilini Qalatasaray litseyində davam etdirməli olur. Tofiq Fikrət 12 yaşında ikən Məkkə ziyarətindən qayıdan anası Rəfiə xanım vəba xəstəliyindən vəfat edir. Anasının ölümü ona böyük təsir göstərmiş və şair bir neçə şeirində ana itkisini ağır dərd kimi ifadə etmişdir. Tofiq Fikrət Qalatasaray məktəbində ən hazırlıqlı və ən intizamlı şagird kimi ad çıxarır. Bu məktəbdə tədris köhnə fransız sisteminə uyğun aparıldığından tədrisin keyfiyyəti o qədər də yüksək deyildi. Lakin Tofiq Fikrət öz bacarığı sayəsində humanitar elmlərə yiyələnmiş və yaxşı oxuduğu üçün bütün müəllimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. O, şeir yazmağa 14 yaşından başlamışdır. Divan şeiri tərzində yazdığı ilk şeirlərini "Tərcümani-həqiqət" qəzetində dərc etdirmişdir. Qalatasaray litseyini müvəffəqiyyətlə bitirən Tofiq Fikrət sarayın xarici işlər dəftərxanasında katib vəzifəsinə təyin edilir.

Heç şübhəsiz, bu təyinatda atasının yüksək dövlət məmuru olmasının da rolu az olmamışdır. Lakin o, müəyyən müddət bu vəzifədə çalışdıqdan sonra öz arzusu ilə işdən çıx- mışdır. Bunun başlıca səbəbi onun "saray divarları arasında qəlbinin sıxılması"ndan irəli gəlirdi. Lakin bir müddətdən sonra yenidən əvvəlki işinə qayıtmışdır. Şair 1888-ci ildən etibarən Gədikpaşa Ticarət məktəbində fransız, türk və hüsnxət müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Bu ərəfədə atası Hüseyn əfəndi tutduğu vəzifədən çıxarılmış, Sultan Əbdülhəmidə müxalif olan Şeyxülislamla görüşünü bəhanə gətirərək İstanbuldan sürgün edilmişdir. Tofiq Fikrət 1890-cı ildə dayısı qızı Nazimə xanımla evlənmişdir. İlk dövrlər eşq və təbiət təsvirli şeirlər yazan Tofiq Fikrət, atasının qürbətə göndərilməsindən təsirlənərək kədərlənmiş, hökumətə qarşı etirazını bildirmişdir. Lakin şairin oğlu Xəluqun dünyaya gəlişi onun yaradıcılığında eşq və məhəbbət mövzusunun aparıcılığını yenidən bərpa etmişdir.

Qeyd edək ki, Tofiq Fikrət oğlunun təhsilinə xüsusi qayğı göstərmiş, onu Londona göndərərək orada texniki fənlər üzrə təhsil almasına şərait yaratmışdır. London təhsili başa çatdıqdan sonra o, təhsilini artırmaq üçün Amerikanın Miçiqan Universitetinə daxil olmuş, oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək mühəndislik diplomu almışdır. Lakin Xəluq nədənsə bu sahədən uzaqlaşmış, xristianlığı qəbul edərək ruhani olmuşdur. O, 1943-cü ildə rahib yardımçısı, 1956-cı ildə isə baş rahib vəzifələrinə təyin olunmuşdur.

1894-cü ildə Tofiq Fikrət İsmayıl Səfanın redaktor olduğu "Mirsad" jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. Həmin ildə jurnal bağlanır və şair "Məlumat" jurnalına redaktor dəvət olunur. 1895-ci ildə isə Racizadə Əkrəmin dəvət və təkidi ilə o, "Sərvəti-fünun" jurnalının redaktoru olur. İndiyə qədər Mehmed Tofiq imzasıyla şeirlər çap etdirən şair, 1895-ci ildən sonra Tofiq Fikrət kimi tanınır

və məşhurlaşır. “Sərvəti-fünun"da çalışdığı beş il ərzində Tofiq Fikrət ədəbiyyatın müasir problemlərinin həllinə çalışmış, istedadlı gənclərin sənətə gəlişini təmin etmişdir. Lakin 1900-1901-ci illərdə sərvəti-fünunçular arasında baş verən anlaşılmazlıq və ziddiyyətlər jurnal ətrafında yığılan müəyyən qüvvələrin parçalanmasına gətirib çıxardı. Tofiq Fikrət bu hadisədən sonra Robert kollecinə gedir və 1908-ci ilə qədər burada müəllimlik edir. Kollecdə işlədiyi illərdə o, şübhəli və hökumətə müxalif şəxs kimi tanındığı üçün evində axtarışlar aparılmış, qısa müddətə bir neçə dəfə həbs edilmişdir. Bu illərdə Tofiq Fikrət Sultan Əbdülhəmid rejimini tənqid edən məşhur “Sis” və “Tarixi-qədim” əsərlərini yazmışdır. O, 1910-cu ildə Qalatasaray litseyinə müdir təyin edilmişdir.

Tofiq Fikrət litseydə işlədiyi az müddətdə bir çox təşəbbüslər irəli sürmüş, xüsusilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəllimlərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ciddi işlər görmüşdür. Lakin Tofiq Fikrət müəyyən təzyiqlərə məruz qaldığı üçün məktəb müdirliyindən istefa vermişdir. Məktəb müdirliyindən çıxdıqdan sonra onun bədii yaradıcılığa olan meyli daha da artır. Qeyd edək ki, Qalatasaray məktəbində işlədiyi vaxt, o həm də İstanbul Darülfünununda ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində çalışırdı. Maraqlıdır ki, Qalatasaray məktəbindən çıxdıqdan sonra Tofiq Fikrət bu məktəbi də tərk etmişdir. Şair yeganə olaraq küsüb ayrılmadığı Robert kollecində ömrünün axırına qədər çalışır. Və milli türk məktəbləri əvəzinə ölkədə kollec sisteminin tətbiqini tələb edir.

Bu dövrlərdə onun hökumət əleyhinə olan şeirləri ciddi tənqidi keyfiyyəti ilə seçilirdi. Yaradıcılığının ilk illərində dinə meyl nümayiş etdirən şair, sonralar ateist ruhlu şeirlər yazdı. Bütün bunlardan sonra Tofiq Fikrətə qarşı din xadimləri və iqtidar nümayəndələrinin kəskin hücumları başladı. O cümlədən milli

məktəb sisteminə qarşı çıxışlarına görə şairə millətçi gənclər tərəfindən də ögey münasibət bildirildi.

Lakin Tofiq Fikrət 1911-ci ildə "Xəluqun dəftəri" və 1914-cü ildə "Şərmin" adlı çap etdirdiyi kitablarında toplanan şeirlərində gəncliyə nəsihət yolu tutmaqla gənclərin özünə olan məhəbbətini bərpa etdi və onların etimadını qazandı. Tofiq Fikrət həyatda daha böyük amal və ümidlə yaşasa da, şəkər xəstəliyi və revmatizmdən çəkdiyi əziyyətlər onun yaradıcılıq planlarının həyata keçməsini mümkünsüz etdi. Türk dünyasının böyük azadlıq və inqilabçı şairi Tofiq Fikrət 1915-ci ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Tofiq Fikrət sənətin müxtəlif sahələrində çalışan, uğurlu və eyni zamanda ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçən böyük türk şairidir. O, rəssamlıq və musiqi ilə məşğul olsa da, sənət aləmində görkəmli bir şair kimi tanınmışdır. "Rübabi-şikəstə", "Xəluqun dəftəri", "Rübabın cavabı", "Şərmin", "Doxsan beşə doğru" adlı şeir kitabları onun zəngin yaradıcılıq irsinə malik olmasından xəbər verir.

Tofiq Fikrət yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından yenidir. Sirr deyildir ki, Tofiq Fikrət mürəkkəb ictimai-siyasi proses və burulğanlar dövründə yaşamışdır. Təbii olaraq cərəyan edən hadisələr onun yaradıcılığına birbaşa təsir göstərmiş və sənətində müxtəlif dövrləşmə şəklində əksini tapmışdır. T.Fikrət yaradıcılığının ilk dövrü 1888-1896-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə yazdığı əksər şeirlərində divan ədəbiyyatı ilə avropayönlü ədəbiyyatın paralelliyi özünü göstərir, eyni zamanda Əbdülhəmid rejiminə rəğbət müşahidə olunurdu. T.Fikrət yaradıcılığının birinci mərhələsində nəzirəçiliyə, təmtəraqlı ifadələrə aludəçilik xüsusi

yer tuturdu. Onun yaradıcılığının "Sərvəti-fünun" dövrü 1896-1901-ci illəri əhatə edir. Bu dövr ideya və əqidə mübarizələri dövrü şəklində xarakterizə olunur. Daha doğrusu, köhnə ədəbiyyata qarşı mübarizə, istibdadın dağılması, II Əbdülhəmid rejimini yıxmaq cəhdi və ona nifrət hissi bu dövrün əsas səciyyəsini təşkil edirdi. Türkiyədə 1908-ci il inqilabı T.Fikrət yaradıcılığı üçün geniş meydanlar açdı. Özünün inqilabiliyi və aktivliyi ilə seçilən bu mərhələdə dövrün birbaşa və kəskin ittihamları xüsusi yer tutur, ictimai həyatın dözülməz səbəbləri açıqlanır, vəziyyətdən çıxış yolları barədə düşünülür. Bu səbəbdəndir ki, şairin yaradıcılığında vətən, azadlıq, müharibə və s. mövzuları yeni ədəbiyyatın tələbləri zəminində özünün bədii həllini tapa bilmişdir. Tofiq Fikrət yaradıcılığının dərindən təhlili onun birmənalı şəkildə vətən şairi adlandırılmasına tam əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik Tofiq Fikrət yaradıcılığında geniş anlayışdır. Onun nəzərində vətən müqəddəs və tayı-bərabəri olmayan bir məkandır:

Torpağın cövhər, suyun kövsər, baharın bixəzan
İşdə dünya bir eşin, bir bənzərin, yoxdur inan.
Müşfiq övladın bulur qoynunda hər gün, hər zaman,
Başqa şövkət, başqa nemət, başqa qüvvət, başqa can,
Can da sən, şan da sən, həpsi sənsən yaşa,
Ey vətən, ey mübarək vətən, min yaşa!

Tofiq Fikrətin 1902-ci ildə qələmə aldığı "Sis" şeiri onun yaradıcılığının şah əsəri hesab olunur. Əgər Ə.Hamid "Məqbər" poemasına görə "Məqbər şairi", M.Şəhriyar "Heydərbabaya salam" poemasına görə "Heydərbaba şairi" adlandırılmışsa, Tofiq Fikrət də "Sis" şeirinə görə "Sis şairi" adlandırılmışdır. Şeirin maraqlı bir məzmunu vardır. Şeirdəki təsvirdə İstanbul dəhşətli, darıxdırıcı bir duman qatında göstərilir. Zülmət rəmzi kimi təsvir olunan duman İstanbulun zülm altında inildəməsinə

işarədir. Müəllif İstanbulun timsalında bu vəziyyəti bütün Osmanlıya şamil edir:

Üstündə coşan kiryələrin həpsinə bihiss,
Həp levsi-riya dalğalanır zərrələrində.
Bir zərrəye-səfvət bulamazsan içərində
Həp levsi-riya, levsi-həsəd, levsi-tənəffü.

Şeirin əvvəlində ancaq müəyyən təsvirlər yolu ilə dözülməz həyat tərzi, acınacaqlı vəziyyət göstərilsə də, sonrakı hissədə şairin dövrə, zamana, hakim təbəqəyə nifrət və etirazı əsas yer tutur. Tofiq Fikrət yaradıcılığını tədqiq edən bəzi müəlliflər bu şeirdə inqilabi çağırış ideyasının olmamasından bəhs açsalar da, əslində şeirdə müəyyən inqilabi çağırış ideyası özünü göstərməkdədir. Çünki müəllif güclü tənqid və etiraz yolu seçməklə xalqı bu hala salan rejimin və günahkar şəxslərin obrazını yaradır, xalqın nifrət hissini coşdurараq onlarda inqilabi meyli artırırdı.

"Tarixi-qədim" (1905) şeirində qoca tarixin müşahidə və müraciət obyekti seçilməsi, təsvir və münasibətlərin bu seçimə uyğun qurulması maraqlı bir forma tapıntısına çevrilir. İlk öncə şeirdə qoca bir heykəl diqqəti cəlb edir. Bu heykəl bəşər tarixinin simvoludur. Qoca heykəl tarixin bütün səhifələrinə şahiddir. Tarix boyu müharibələr olmuş, nahaq qanlar tökülmüş, güclü gücsüzü məğlub etmiş və s. Tofiq Fikrət şeirdə deyir ki, insanların haqqı həyatda öldürmək deyil, yaşamaq və yaşatmaqdır. Ona görə də şeirdə insanların istəyi dilə gəlir. Onlar öz yaşamaq həvəslərini bəyan edir, qan tökən, ocaq söndürən şəxslərə nifrətlərini bildirirlər. "Tarixi-qədim" şeirində şər qüvvələr ən kəskin formada nifrət obyektinə çevrilir, onlara xas xüsusiyyətlər özünəməxsus tərzdə xarakterizə olunur:

Keçdiyin yer ölüm, ələm dolsun,
Nə əkindən əsər, nə ot, nə yosun.
Sönsün evlər, sürünsün ailələr.

"Tarixi-qədim"də Tofiq Fikrət xəyali düşüncələrinə xüsusi yer ayırır. Bütün pisliklər üzərinə qalın bir pərdə çəkilir. Hər şey o pərdənin altında qalır. Şairin xəyalən görmək istədiyi cəmiyyətdə müharibə, ölüm, səfalət, pislik və amansızlıqdan əsər-əlamət yoxdur. Belə bir cəmiyyəti isə müəllif ürəkdən arzulamış, onun reallığını daim düşünmüşdür. Lakin bu əsərdə Tofiq Fikrət dünyagörüşü üçün ziddiyyət amili olan bir məsələ diqqətdən yayınmır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Tarixi-qədim" əsərində müəllif xoşbəxt cəmiyyət, xoşbəxt gələcək arzularında qəhrəmanlıq faktorunu nəinki unutmuş, hətta onu inkar et- məkdən belə çəkinməmişdir.

"Qəhrəmanlıq. Əsası qan, vəhşət" deyən Tofiq Fikrət haqlı olaraq tənqid olunmuş, onun bu fikirlərini "dörd bir tərəfi düşmən olan" millətin qəhrəmanlıq əzminin zəiflədilməsi şəklində xarakterizə etmişlər. Eyni zamanda müəllifin yaradıcılığında dinə qarşı münasibətlərində də müəyyən ziddiyyətlər özünü göstərmişdir. Lakin hər iki hal Tofiq Fikrət yaradıcılığında ötəri olmuşdur. Tofiq Fikrətin 1905-ci ildə yazdığı "Sabah olursa…" şeiri bilavasitə onun vətəninin sabahına olan inamını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şairin oğluna müraciətlə yazdığı bu şeirdə ümumən gənclərə üz tutulur, onlarda vətən sevgisi aşılanır. Şeirdə yüksək bir inam hökm sürür. Bu inam vətənin gələcəyinə olan inamdır. Şeirin məzmunundan aydın olur ki, şair arzuladığı günü hələ əldə etməyib. Ancaq o, xoşbəxtliyin açılacaq səhərdə günəş tək doğulacağına şübhəsiz yanaşır:

Əvət, sabah olacaqdır, sabah olur gecələr,
Tüli həşrə qədər sürməz, aqibət bu səma.
Bu mavi göy sizə bir gün açır, məlul olma
Kiçik günəşləri, artıq birər-birər oyanın.
Üfüqlərin əbədi iştiyaqı var nura.

Şeirdə qəhrəmanlıq ruhunun tərənnümü, vətən yolunda ölməyin şərəfi poetik tərzdə əksini tapır:

Tənəvvür. Əsrimizin iştə ruhi-amalı,
Silin buludları, silkin zilali-ehvali
Ziya içində qoşun bir halasi meşkurə
Ümidimiz bu: Ölürsək də biz, yaşar mütləq.
Vətən sizinlə şu zindan qaranlığından uzaq.

"Bir ləhzeyi təəxxür" şeiri Sultan Əbdülhəmid əleyhinə yazılmışdır. Tarixdən məlumdur ki, 1906-cı ildə Əbdülhəmidə bir erməni terrorçusu tərəfindən bomba atılmışdır. Lakin təsadüf nəticəsində Sultan sağ qalmışdır. Türk ədəbiyyatı tarixlərində bu cinayətə düzgün münasibət bildirilir və göstərilir ki, II Əbdülhəmidə qarşı terror nə xalqı müstəbiddən qurtarmaq, nə də xalqa səadət, azadlıq bəxş etmək məqsədi güdürdü. Əsas məqsəd antitürk qüvvələrin köməyi ilə II Əbdülhəmidi öldürməklə Osmanlı Türkiyəsini parçalamaq və dağıtmaq olmuşdur. Doğrudan da, II Əbdülhəmidə antipatiyası olan qeyri-milli qüvvələrin iştirakı və təsiri ilə həyata keçirilən bu terrorun başqa cür qiymətləndirilməsi mümkün deyildir. Lakin Tofiq Fikrət əsərdə terrorçunun kimliyi, şəxsiyyəti haqqında məlumat verməsə də, bu şəxsi tərifləmiş, hadisəni isə təqdir etmişdir. Öz növbəsində isə II Əbdülhəmidin sağ qalmasına təəssüf etmişdir:

Ey şanlı avçı! Damını beyhudə qurmadın,
Attın. Fəqət yazıq ki, yazıqlar ki vurmadın.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Bir ləhzeyi təəxxür" şeirində milli təəssübkeşlik baxımından müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Lakin bu hal Tofiq Fikrət yaradıcılığı üçün xarakterik deyil, onun vətənpərvərlik duyğularının tərənümünə maneə törətmir.

Tofiq Fikrət xalqına, elinə hədsiz dərəcədə bağlı olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, yaradıcılığının əksəriyyətində o, ölkənin acınacaqlı hala düşməsinə görə narahatçılığını bildirmiş, səbəbkar-

ları kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. "Xani-yağma" şeirində Tofiq Fikrət xalqın malını mənimsəyən, onların zəhməti ilə yaşayan məmur-əfəndiləri tənqid edir. Göstərir ki, bu əfəndilər təkcə zəhmətkeşlərin qazancını yemir, həm də onların həyatını mənimsəyir, qanını sorur:

Bu sofracıq əfəndilər ki iltiqama müntəzir,
Hüzurunuzca titriyor- şu millətin həyatıdır.
Şu millətin ki, müztarib, şu millətin ki mühtazir,
Fəqət sakın çəkinməyin, yeyin, yutun hapır-hapır.
Yeyin, əfəndilər, yeyin, bu xani iştəha sizin
Doyunca, tıksıkınca, çatlayıncaya qədər yeyin.

Müəllif var-dövlət sərməstliyindən gözləri tutulmuş, ruhu ölmüş, insani hisslərdən məhrum olmuş, bu zənginləri şərəfsizlikdə ittiham edir, halal-haram tanımadıqlarını nəzərə çatdırır. Tofiq Fikrət bunları zülmün, istibdadın nəticəsi kimi qiymətləndirir. Şairə görə, nə qədər ki, mütləqiyyət rejimi hakimdir, xalqa heç bir nicat yoxdur. Ona görə də istibdad özbaşınalığından istifadə edib, ölkənin bütün nemətlərini ələ keçirən əfəndilərin harın vəziyyətini təsvir etməklə onlara qarşı xalqda nifrət hissi oyadır:

Verir zavallı məmləkət, verir nə varsa, malını,
Vücudunu, həyatını, ümidini, xəyalını.
Bütün fəraqi-halını, olanca şekvi-balını
Həmən yutun, düşünməyin haramını, halalını,
Yeyin, əfəndilər, yeyin, bu xani iştəha sizin,
Doyunca, tıksırınca, partlayıncaya qədər yeyin.

Şair bu ixtiyar sahiblərinə üz tutaraq onların əllərində cəmlənən sərvətin, ixtiyarlarında olan sarayların nə vaxtsa məhv olacağına şübhəsiz yanaşır:

Bu xırmanın gəlir sonu, qapışdırın gedər ayaq,
Yarın, baxarsınız, sönər bu gün çıtırdayan ocaq.
Bu gün ki mədələr qəvi, bu gün ki çorbalar sıcaq,

Atışdırın, tikişdirin qarış-qarış, çanaq-çanaq.
Yeyin, əfəndilər, yeyin, bu xani pürnəva sizin,
Doyunca, tıksırınca, çatlayıncaya qədər yeyin.

Onu da qeyd edək ki, Tofiq Fikrət varlılar üçün "xırmanı sona yetirəcək" hadisəni inqilabla bağlayırdı. Təsadüfi deyildir ki, şairin təxminən 1907-ci ildən sonra yazdığı şeirlərin böyük qismində üsyana çağırış meylləri üstünlük təşkil edir. 1908-ci ildə Tofiq Fikrət "Tənin" qəzetinə redaktor təyin edildikdən sonra özünün inqilabi görüşlərini əks etdirən yazılarla qəzet səhifələrində çıxış etmişdir.

Bu səbəbdəndir ki, inqilabi görüşləri mənimsəyən, xalqın nicatını inqilabda görən şair bütün türk ədəbiyyatında əks-səda doğuran "Millət şərqisi" şeirini yazdı. Dərin məzmun və inqilabi ideyaya malik bu əsər türk gəncliyinin tez-tez müraciət etdiyi və izdihamlı meydanlarda oxuduğu şeir kimi qiymətlidir. Qeyd edək ki, 1908-ci ildə gənc inqilabçı qüvvələr İstanbulun izdihamlı küçələrində Tofiq Fikrətin inqilab himnini əzbərdən demişlər.

"Millət şərqisi" şairin vətən məhəbbətindən doğan, vətənin gələcəyini xoşbəxt görmək arzularını əks etdirən bir nümunədir. Şair sinəsi çarpaz dağlanan vətənin dərdinə yanır, onun harayına qalxır. Milləti bu dərdlərə çarə axtarmağa çağırır:

Çeynəndi, yetər, varlığımız cəhd ilə qəhrə,
Doğrandı mübarək vətənin bağrı səbəbsiz.
Birlikdə bu gün bulmalıyız dərdinə çarə,
Can qardaşı, qan qardaşı, şan qardaşıyız biz.
Millət yoludur, haqq yoludur, tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol.

Demək olar ki, şeirdə ən kəskin deyim və ifadələr özünə yer tapır. Şairin nəzərində əsl dövlət və onun qanunları xalqa xidmət etməlidir. Yaşadığı ölkədə isə bunun əksini gördükdə ölçüyəg-

əlməz dərəcədə narahatçılıq ifadə edir. Xalqı zülm və istibdadın kökündən qoparılmasına səsləyir:

Haqsızlığın ənvaini gördük... Bumu qanun?
Ən qəmli səfalətlərə düşdük... Bumu dövlət?
Dövlətsə də, qanunsa da, artıq yetər olsun,
Artıq yetər olsun bu dəmi zülmü cəhalət...

Müəllifin şeirdəki inqilabi görüşlərində demək olar ki, hər şey obyektiv qiymətini ala bilir. O, zülmün, haqsızlığın yıxılmasını labüd hesab etsə də, bunun o qədər də asan və rahat başa gəlməyəcəyini başa düşür. Lakin son anda haqqın zülm üzərində qələbəsinə inam nümayiş etdirir, haqqın bir silah kimi bütün odlu silahlardan üstün olduğunu nəzərə çarpdırır:

Zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa,
Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır.
Göz yumma günəşdən, nə qədər nuri qalarsa,
Sönməz əbədi, hər gecənin gündüzü vardır.
Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol.
Vaxtilə baban kimsəyə minnətmi edərdi?
Yox, qalmadı haşa sənə zillət pədərindən.
Dünyada şərəfdir yaşadan milləti, fərdi,
Silkin, şu məzəllət tozu uçsun üzərindən.
İnsanlığı pamal edən alçaklığı yıx, əz,
Billah yaşamaq yerdə sürüklənməyə dəyməz.

Tofiq Fikrət bir çox digər şeirlərində olduğu kimi "Doğan günəş" adlı şeirində də ümidlərini inqilaba bağlayır, inqilabı hər yanı işıqlandıran günəşə bənzədir:

Aqibət üfüq açıldı sən doğdun,
...Səni alqışlayır, bütün gözlər,
Səndə, şövqünlə parlayır hər yer.

Tofiq Fikrətin inqilab ruhlu şeirlərində qadın azadlığı məsə-

ləsi özünəməxsus yer tutur. Belə ki, bir Şərq ölkəsi kimi şairin vətəndaşı olduğu Türkiyədə qadına aşağı nəzərlərlə baxılmış, onların həyatı dözülməz olmuşdur. Təbii olaraq Tofiq Fikrət mütərəqqi şəxsiyyət olaraq qadınların halına biganə qalmamış, həm şeirlərində, həm də publisistik yazılarında onların problemlərinə toxunmuşdur. Tofiq Fik-rət ilk növbədə qadınların təhsil almasını əsas şərt hesab etmişdir. O, "Bir qız məktəbi üçün", "Tibb bacım üçün", "Para və həyat", "Validə", "Ninni" və s. şeirlərində Şərq üçün xarakterik olan qadın problemlərindən bəhs açmış, yeganə ilkin çarə kimi qadınların maariflənməsini təbliğ etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi həm mövzu, həm də forma baxımından yeni olan Tofiq Fikrət yaradıcılığı "Tənzimat", "Sərvəti-fünun", "Fəcri-ati" və digər ədəbi təşkilatların mövcudluğu şəraitində türk ədəbiyyatında gedən proseslərlə bilavasitə bağlı idi. Tofiq Fikrətin yaradıcılığında nəzirəçilik, təmtəraqlı ifadələrə aludəçiliklə yanaşı, ideya-əqidə mübarizəsi səciyyəsi daşıyan vətən, azadlıq, müharibə və s. mövzular üstünlük təşkil edir. Tofiq Fikrət elə bir dövrdə yaşayırdı ki, ölkədaxili ictimai-siyasi çaşqınlıq və ziddiyyətlər, xarici təzyiq və müdaxilələr ölkənin, həm də millətin gələcək taleyini sual altında saxlayır, mövcud siyasi böhran Osmanlı dövlətinin qüdrətini günü-gündən aşağı salırdı. Heç şübhəsiz, ölkənin bu cür gərgin və ağır zamanı xüsusi şəkildə ziyalıları düşündürmüş, onları çarə yolları axtarmağa məcbur etmişdir. Millətin xoş gələcəyini gah "qanlı", gah da "qansız" mübarizədə görən Tofiq Fikrət müəyyən mənada daha çox "tək bir çarənin" olduğunu əsas sayırdı: "Millətin mədəni səviyyəsini yüksəltmək, ziyalı, yaradıcı və bacarıqlı gənclər yetişdirmək". Gənclərə ölkənin gələcəyi kimi baxan Tofiq Fikrət ilk növbədə yeni tipli məktəblərin açılmasını, uşaqların bu məktəblərdə milli, vətənpərvər ruhda tərbiyə almasını "bilim adamı deyil, həm də

iş və həyat adamı" şəklində formalaşmasını istəyirdi. Şəxsən özünün çalışdığı Qalatasaray, İstanbul, Robert məktəblərində bu məqsədlə xüsusi təşəbbüslər irəli sürmüş, gənclərin vətənin sabahkı ümidi naminə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində ciddi işlər görmüşdür.

Tofiq Fikrət təkcə pedaqoq kimi deyil, həm də vətəndaş şair kimi uşaqlara, gəncliyə xitab etməklə onların "vətən borcunun" nədən ibarət olmasını açıqlayır, mahiyyət etibarilə gənclərdə vətənpərvərlik hisslərini gücləndirməyə təsir göstərən şeirlər yazırdı. Şairin 1911-ci ildə "Xəluqun dəftəri", 1914-cü ildə "Şərmin" şeirlər toplusunda cəmlənən şeirlər bilavasitə gəncliyə nəsihət, onlarda vətəndaşlıq ruhunun formalaşmasına xidmət və s. baxımından əlamətdardır.

Tofiq Fikrətin poeziyasında uşaq şeirlərinin özünəməxsus yeri vardır. 1914-cü ildə çapdan çıxmış "Şərmin" şeirlər toplusu heca vəznində yazılmış uşaq şeirlərindən ibarətdir. Bu şeirlərdə əsasən uşaq ruhu və uşaq psixologiyasının əksi aparıcı yer tutur.

"Şərmin" şeirlər toplusu həm də Tofiq Fikrətin bir növ pedaqoji görüşlərinin əksi və tərənnümü baxımından xarakterikdir. Burada dərsə maraq, bu günkü və sabahkı dərslərə münasibət və onların öyrənilmə metodikası və s. məsələlər pedaqoji prinsiplər baxımından öz həllini tapa bilmişdir. Əməksevərlik, əməyə münasibət məsələləri Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərinin əsas mövzusudur. O, "İş salonunda", "Maranqoz", "Qırıq at", "Cırcırama və qarışqa" və s. şeirlərində uşaqları əməyi sevməyə çağırır, onlarda əməyə dərin məhəbbət hissi oyadır. Şairin bu tipli şeirlərində göstərilir ki, insan şöhrətə əməyi ilə çatar. Həyatda zəhmətin qalib gəlmədiyi heç nə yoxdur:

Çalışqan hər işi görür,
İnsan üçün sənət çoxdur,
Edilməyəcək iş yoxdur.

Tofiq Fikrətin elə şeirləri vardır ki, onlar bağça yaşlı uşaqlar üçün yazılıb. "İthaf" şeiri əslində adından da göründüyü kimi bağça yaşlı kiçik uşaqlara ithaf olunub. Bu qrup şeirlərdə ideya uşaq psixologiyası ruhunda aşılansa da, "yuva" deyimində bağça nəzərdə tutulsa da, məsələlərə yanaşmada müəyyən mənada, sanki fəlsəfi mahiyyət önə keçir. "Yuva" bir növ vətən, ana qoynu şəklində başa düşülür. Yuvanın mərifət, fəzilət yuvası (məkanı) kimi təqdimi isə hər bir uşaqda vətən sevgisini artırır, milli tarix barədə düşüncələri genişləndirir:

Yuva şevkat yuvasıdır,
Ninelerdir onu yapan…
Haydi yuvana, yavru çox
O marifet yuvasıdır.
Ve fazilet yuvasıdır.
Orda firkin uyanacak
Orda kanat açacakdır,
Yükseklere uçacaksın!

"Həsbi-hal" şeirində şair maraqlı bir mövzuya toxunur. Uşaqlara müraciət şəklində yazılan bu şeirdə iki müxtəlif nəslin nümayəndələrinin məktəb həyatı qarşılaşdırılır. Şair indiki uşaqların məktəb həyatı, məktəb şəraiti, oxuma səviyyələri ilə öz dövrünü müqayisə edərkən fərqlərə daha çox yer ayırır: Gözəl dərslik, təmiz məktəb, parta-stul və s. Amma Tofiq Fikrətin əsas məqsədi keçmişlə bu günün məktəb fərqlərini ortaya qoymaq olmamış, indiki yaxşı şəraitin təsviri fonunda yaxşı oxumağı, öyrənməyi, elmlə məqsədə çatmağı və s. təbliğ etməkdir:

Okuyunuz, okuyanlar
Çok şey bilir, çok şey yapar
Muradına onlar erer
Cennete de onlar girer
Onlar cidden mesut olur…

Müəllifin nəzərində elmlərə yiyələnmək uşaqların gələcək xoşbəxtliyinin təməlidir. Ona görə də Tofiq Fikrət hər bir şagirdə məntiqli və şüurlu oxumaq tələbi ilə müraciət edir.

İnsan öyrəndiyi şeyi,
Daha iyi öyrənməli.

Tofiq Fikrət hər bir uşağın gələcəkdə layiqli vətəndaş kimi formalaşmasını onun düzgün tərbiyəsində, vətənpərvərlik hissinin güclü olmasında görür. Bu səbəbdəndir ki, şairin uşaq şeirlərində vətənpərvərlik, əməksevərlik, qəhrəmanlıq, estetik zövq və s. məsələlərə daha çox önəm verilmişdir. Bu şeirlər həm ictimai-siyasi, həm əxlaqi-didaktik, həm də pedaqoji cəhətdən diqqəti cəlb edə bilir. Tofiq Fikrət "Şərmin" şeirlər toplusunda uşaq dünyasının özünəməxsus cəhətlərinə yer verərkən həyati gerçəklikləri əsas götürmüş, uşaqlara təsiri real həyat fonunda əks etdirmişdir. Bu cür şeirlərdə təbliğat ümumi səciyyə daşımır. Şairin uşaqlara nəsihəti, onların maraq dünyasının coğrafiyası təxmini deyildir. Məsələn, "Umacı" ("Xoxan") şeirində şair maraqlı bir mövzuya müraciət etmişdir. Uşaqları bir işdən çəkindirmək üçün onları "xoxanla" qorxutmaq bütün ailələr üçün xarakterikdir. Tofiq Fikrət "Umacı" şeirində bu məsələyə toxunmaqla həm uşaq psixologiyasını, həm də ailə-tərbiyə, uşaqlara təsir münasibətlərini əks etdirmiş, uşaq əqlinin, uşaq psixikasının düzgün formalaşmasında tərbiyənin rolunu xüsusi dəyərləndirmişdir. Şeirdə cindən, xoxandan yox, yamanlıqdan qorxmağa çağırış, əslində Şərminin timsalında bütün uşaqlara ünvanlanır. Çünki şair öz ifadələrində cin və şeytanın real varlıq olmadığını, onların insanlara təsirinin qeyri-mümkünlüyünün mahiyyətini açır:

Ağabeyi der ki "Şermin,
Seni titreyen şu hain,
Şu korkunc şey ki kutudan
Çıkıverdi, bir kuzudan

Koparılmış bir avuç yün,
Bir az kağıt, bir az da dün
Sana verdiyim tel yoxmu.
İşte ondan ibaret bu.”

Şair bu cür deyim, ifadə və izahları ilə uşaqları mifikliyin doğurduğu qorxunc təsirlərdən uzaqlaşdırır, onların yaş səviyyəsinə uyğun həyati baxışlarını formalaşdırır.

Şeirin son iki misrası isə hər bir uşağın həyati mövqeyi barədə ideya şəklində diqqəti cəlb edir:

Aklı başında insanlar
Yalnız fenalıkdan korkar!...

Əxlaqi-didaktik səpki Tofiq Fikrətin uşaq poeziyasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bu tip şeirlərdə uşaqlara ülvi hiss və duyğuların səmimiliyi daha çox diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatı və ədəbi-bədii fikri üçün əhəmiyyətli olan didaktika, nəsihət, təkcə uşaq mövzusu olmamışdır. Şərq ədəbiyyatında bu mövzu şərq-islam konteksində öz təsir dairəsini xeyli genişləndirmiş, Y.Balasaqunlu, N.Tusi, S.Şirazi, N.Gəncəvi, Ə.Cami və s. sənətkarların yaradıcılıqlarında əxlaqi dəyərlər çoxçalarlı ifadə, deyim tərzində əsrlər boyu mənəvi xəzinə mənbəyinə çevrilmişdir. Tofiq Fikrətin didaktik mövzuda yazdığı uşaq şeirləri əslində Şərq ənənəviliyindən kənarda qalmır. Daha doğrusu, bu cür şeirlərdə mövzu və ideya klassik Şərq ənənəsi ilə eyni olsa da, deyim və ifadə uşaq psixologiyası və uşaq yaşına uyğundur. Şairin “İki yolçu” şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şeirin maraqlı mövzusu vardır: “Bir yay səhəri iki yolçu yol gedir. Onlardan biri yolda yerə düşmüş şabalıd görür. Şabalıdı bölmək üçün iki yolçu arasında dava düşür. Yoldan keçən bir hoca əhvalatı öyrəndikdən sonra şabalıdı ləpələyir, ləpəni özü yeyir, qabıqları isə onlara verir. Qismətlərini bu cür alan həmin iki şəxsin təəccüblənməkdən başqa əlacları qalmır”.

Hoca kestaneyi kırdı
Kabuklarından birini
Bir yolçuya, diğerini
Bir yolçuya uzatarak
İçini kendisi yedi
Sonra: "Haydi buyrun!" - dedi.

Şeirin "az tamah çox ziyan verir" son misrası bir ideya şəklində uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında müsbət rol oynayır, onlarda dostluq, sədaqət meyllərini gücləndirir, tamahın insanlara verdiyi zərər barədə təəssüratlarını genişləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcılığının birinci dövründən (1888-1896) fərqli olaraq Tofiq Fikrətin sonrakı dövr yaradıcılığı, daha dəqiq desək, 1908-ci ildən başlayaraq özünün inqilabiliyi və aktivliyi ilə seçilən bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Həmin mərhələdə dövrün birbaşa və kəskin ittihamları xüsusi yer tutur. İctimai həyatın dözülməz səbəbləri açıqlanır, vəziyyətdən çıxış yolları barədə fikirlər yürüdülür. Bu səbəbdəndir ki, şairin yaradıcılığında vətən, azadlıq, mübarizə və s. mövzular yeni ədəbiyyatın tələbləri zəminində özünün həllini tapa bilmişdir. Tofiq Fikrət yaradıcılığının dərindən təhlili onun birmənalı şəkildə vətən şairi adlandırılmasına tam əsas verir. Ümumiyyətlə, vətənpərvərlik Tofiq Fikrət yaradıcılığında geniş anlayışdır. Onun nəzərində vətən əcdadlarımızın bugünkü və gələcək nəslə əmanət etdiyi əbədiyaşar müqəddəs yurd yerləridir:

Can da sən, şan da sən, həpsi sənsən yaşa,
Ey vətən, ey mübarək vətən, min yaşa!

Tofiq Fikrətin yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, xarici müdaxilənin Türkiyəni dağıtmaq, xəritədən silmək planlarına qarşı onun sənətində vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü daha intensiv səciyyə daşıyır. Bu hal heç şübhəsiz, şairin uşaq şeirlərində də özünə yer alır. Lakin başqa qrup şeir-

lərindən fərqli olaraq uşaq şeirlərində Tofiq Fikrət onların yaş və psixologiyalarını nəzərə almış, fikirlərini bir növ nəsihət, sevgi, çağırış, həvəsləndirmə şəklində təbliğ etmişdir.

Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərində nəsihətçilik bir model olaraq müdrik insanların uşaqlara – vətənin gələcəyi olan insanlara öyüd səciyyəsi daşıyır. Təbii olaraq, bu öyüdlər sırasında uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərinin gücləndirilməsi meylləri daha güclüdür. Tofiq Fikrətin vətənpərvərlik ruhu təbliğ olunan şeirlərində maraqlı forma seçilir. O, uşaq psixologiyasına uyğun olaraq bu hissi yurd gözəlliklərinin tərənnümü ilə aşılayır. Daha doğrusu, vətənin təbiət gözəllikləri fonunda uşaqların bu diyara olan məhəbbəti artırılır, uşaqların nəzərində heç yerdə tayı-bərabəri olmayan vətən obrazı canlandırılır:

Bahar olsun da seyr edin,
Necə süslər bayırları,
Zümrüd kimi çayırları…

"Kiçik əsgər" şeirində kiçik uşağın simasında vətəni qoruyan, qəhrəmanlıq yolu keçən, əldə silah düşmənə amansız olan və s. bir igid canlandırılır. Bu şeirdə vətənin ana, vətən üçün ölməyin müqəddəs borc, qəhrəmanlıq olması elə bir tərzdə aşılanır ki, bunlar uşaqların layiqli vətəndaş kimi formalaşmasına, həyatda tutacağı mövqeyə birbaşa təsir göstərir:

Kiçik əsgər, silah əldə
Qəhrəman tək irəliləyir
Qabağında bütün el də:
"Qəhrəmanım, yaşa" deyir.
Kiçik əsgər, kişik əsgər!
Vətən səndən xidmət istər.
Kiçik əsgər, dinlə məni
Gözlə, boşa silah atma
Silahını, mərmini

Haqsızlığa qarşı saxla
Kiçik əsgər, kişik əsgər!
Haqq da səndən qüvvət istər.

Tofiq Fikrətin uşaq poeziyasında təbiət təsviri əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. "Papatya", "Bahar kalfa", "Yaz nine", "Hazan teyze", "Kış baba", "Yayda", "Kışda" və s. şeirlərdə təbiətlə birbaşa təmas, hər fəslin öz rəng və xüsusiyyətləri uşaq dünyasının maraqlarına uyğun təsvir olunmuşdur. Bu şeirlərdə baharın "qönçə dodaq, gəlin qiyafəli" ("Bahar kalfa"), yayın "odalov saçan qızmar günəşli" ("Yay ana"), payızın "dumanlı-çənli, qızılı" ("Hazan teyze") və s. şəklində təqdimi uşaq psixologiyasının tələbləri ilə birbaşa bağlanır, onların hər fəsil barədə ilkin təsəvvürlərini həm təmin edir, həm də bir qədər genişləndirir. Məsələn, şairin iki müxtəlif şeirində iki müxtəlif fəslin (yayın və qışın) özünəməxsus fərqli təbiət xüsusiyyətləri diqqətdən yayınmır:

Örtül pərdə, örtül pərdə,
Örtül tez ol, şüşələrdən
Günəş içəriyə vurur,
Dəftərimi soldurur... ("Yayda")

Və yaxud:

Açıl pərdə, açıl qarda,
Sən açıldın, günəş harda?
Yoxsa bizi unutmuşdur?
Xeyr, onu bulud udmuşdur.
Çox soyuq var
Hər tərəf qar... ("Qışda")

Ümumiyyətlə, Tofiq Fikrət yaradıcılığında təbiət təsviri geniş yer tutur. Onun müxtəlif mövzularda yazdığı şeirlərində təsvirin problemə uyğun göstərilməsi diqqəti xüsusi cəlb edir. Buna görə də Tofiq Fikrəti rəssam-şair adlandıranlar heç də səhv etməyib-

lər. Onun üst-üstə düşən, bir-birini tamamlayan şair-rəssam istedad və qabiliyyəti əsərlərində təbiət gözəllik¬lərinin, təbiətin rəng incəliklərinin son dərəcə canlı verilməsini təmin etmişdir.

Demək olar ki, yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində yazmış olduğu şeirlərində təbiətin gözəl mənzərələri, insan hisslərinin tərənnümü, adamların sadə məişət tərzi bir rəssam fırçası ilə çəkilmiş ictimai-psixoloji lövhə təsirindədir:

Safi rakid... Hanı axşamkı təgəyyür, həyəcan?
Bir cocuq ruhu qədər pir-nisyan,
Bir cocuq ruhu qədər şimdi münəvvər, ləkəsiz,
Uyuyur mavi dəniz.
...Sənə baxdıqca təsəlli buluram, aldanıram,
Mavi bir göz aləmi qəlbimə ağlar sanıram.

Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərində məktəbə, dərsə maraq, dərsin öyrənilmə metodikasından və s. tutmuş, əməyə sevgi, vətənə, valideynlərə məhəbbətə və s. qədər halların təbliği gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, onların vətəndaş kimi formalaşmasında mühüm rol oynaya bilmişdir. "Həsbi-hal", "Şərminin əlifbası", "Hədiyyə", "Mələyin quzusu", "Qış baba", "Aslan", "İki yolçu", "Cırcırama və qarışqa" və digər şeirlərində Tofiq Fikrət olduqca sadə deyim, asan ifadə tərzi nümayiş etdirərək uşaqların maraq dünyasına birbaşa müdaxilə yolu ilə fikirlərini poetik şəkildə diqqətə çatdırmışdır. Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərinin dili sadə, aydın, mövzusu həyati, aktual, ideyası ictimai-əxlaqi səciyyədədir. Bu şeirlərdə Tofiq Fikrətin lirik yaradıcılığına xas olan nə köhnə ədəbiyyata qarşı mübarizə, nə də güclü siyasi motiv meylləri görünmür. Bu şeirlərdə uşaq dünyası psixologiyasının bütün cəhətləri – əməksevərlik, vətənpərvərlik, məktəbə çağırış, təbiət təsvirləri timsalında yurd sevgisinin aşılanması və s. özünə yer tapır. Tofiq Fikrətin "şəfqət, mərifət, fəzilət yuvası" ("İthaf") kimi dəyərləndirdiyi tərbiyə müəssisələrini gənc nəslin gələcəyi

hesab etməsi, Şərminin timsalında uşaqları şeytan, əcinnədən deyil, fənalıqdan qorxmağa çağırışı (“Umacı”), uşaqlarda əlifba öyrənməyə sevgi, maraq oyatması (“Şərminin əlifbası”), zəhmətin insan həyatında əhəmiyyətini canlandırması (“Cırcırama və qarışqa”), təbiət lövhələrini təsvir etməklə uşaqlara yurd sevgisi aşılaması (“Qışda”, “Yazda”, “Qış baba”) və s. onun uşaq psixologiyasını dərindən bilməsini təsdiqləyir, uşaqların vətəndaş kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır, eyni zamanda şairin uşaq poeziyasındakı uğurlarından xəbər verir.

MEHMED AKİF ƏRSOY

MEHMED AKİF ƏRSOY
(1873-1936)

İstiqlal marşı şairi kimi tanınan, türk şe-rinə ən üstün keyfiyyətlər gətirən Mehmed Akif Ərsoy 1873-cü ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Atası Tahir Əfəndi savadlı olduğundan oğlunun təhsil almasına xüsusi fikir vermişdir. Daha doğrusu, ilk əvvəllər Mehmed Akifin təhsili ilə özü məşğul olmuşdur. O, məktəbə dörd yaşında ikən getmişdir. Məhəllə məktəbini bitirdikdən sonra orta təhsilini Mülkiyyədə tamamlamışdır. Paralel olaraq evdə atasından çox şey öyrənmişdir. Atası mötəbər bir dindar olduğu üçün İslami fəlsəfəni oğluna öyrətmişdir. Ana dili kimi bildiyi ərəb dilini də atasının köməyi ilə mənimsəmişdir. Mehmed Akif xatirələrində atası haqqında belə yazır: "Mənim həm atam, həm də müəllimimdir. Nə bilirəmsə ondan öyrəndim." Atasının vəfatından sonra o, təhsilini yarımçıq qoymamış, Baytarlıq məktəbinə daxil olmuş, oranı yüksək qiymətlərlə başa vurmuşdur. Yüksək dərəcəli diplom alaraq Ziraət Nəzarəti idarəsində məmur olmuşdur. Bir müddət Rum, Anadolu, Ərəbistan, Ədirnə, Adana və s. yerlərdə işləmişdir. Bundan sonra o, İstanbula gələrək vilayət baytarlıq mərkəzinin direktor müavini vəzifəsini daşımışdır. Mehmed Akif 1908-ci ildə İstanbul Darülfünunun ümumi ədəbiyyat şöbəsinə müdir təyin olunmuşdur. Artıq Mehmed Akif daha çox ədəbiyyatla məşğul olmağa

başlayır. Divan ədəbiyyatını öyrənməyə böyük maraq göstərir. Eyni zamanda mükəmməl bildiyi fransız dilinin köməyi ilə Avropa ədəbiyyatını öyrənir, bu ədəbiyyata yeni maraqlar daxilində münasibət bildirirdi. İstər aparıcı Şərq və istərsə də Qərb dillərini bilməklə, mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, Mehmed Akif hər iki dünyanın mədəniyyətini müqayisələr aparacaq dərəcədə öyrənə bildi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Şərq və Qərb ədəbiyyatlarını mənimsəmək, onların yaxşı cəhətlərini görmək Mehmed Akifdə bu mədəniyyətlərə aludəçilik yaratmadı. Öz millətini və ədəbiyyatını sevən şəxs kimi o, adı çəkilən ədəbiy-yatların, xüsusilə Qərb ədəbiyyatının yaxşı keyfiyyətlərinin düşünülmüş, ölçülmüş şəkildə Türkiyədə tətbiqinə çalışdı. Mehmed Akif Əşrəf Ədibin 1908-ci ildə çıxardığı "Sirəti-müstəqim" adlı məcmuəsində fəal iştirak edir. 1908-ci ildə Türkiyədə baş vermiş inqilabi dəyişikliklərin təsiri ilə yazdığı yazılarını burada çap etdirirdi. Bu yazılar mahiyyət etibarilə milli və islami görüşləri əks etdirdiyindən Mehmed Akifə olan rəğbət durmadan artırdı. O, 1913-cü ildə rəsmi vəzifə daşımaqdan imtina edir. Bundan sonra onun azad, sərbəst həyat dövrü başlayır. Misir və Mədinəyə səyahət edir. 1914-cü ildə alman-türk dostluq əlaqələri ilə bağlı Berlinə gedir. 1920-ci ildə İstiqlal savaşı zamanı Mehmed Akif İstanbulda idi. O, Ankaraya gələrək izdiham qarşısında nitq söyləyir və xalqı birliyə çağırır. 1921-ci ildə yazdığı "İstiqlal marşı" üzvü olduğu Böyük Millət Məclisində dörd dəfə oxunur və qəbul edilir. Qeyd edək ki, onun şeiri himn üçün müsabiqəyə təqdim olunan 724 şeirin içindən seçilərək bəyənilmişdi. Yeni yaranan Türkiyə Cümhuriyyəti Mehmed Akifin idealı idi. Lakin islami dəyərlərə münasibətdə Cümhuriyyət qanunları ilə şairin münasibətlərində müəyyən üst-üstə düşməyən hallar ortaya çıxdı. Qeyd edək ki, Mehmed Akif vətənsevərlik ideyalarına sədaqət göstərməklə, islami dəyərlərə də möhkəm tellərlə bağlı idi. Hər iki dəyərlər onun idealının ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Amma Cümhuriyyətin ilk illərində islami dəyərlərə münasibət

şairin qəlbinə hakim kəsilən hisslər formasında özünə yer tapmadı. Mehmed Akif bu səbəbdən Misirə getdi. Orada türk dili və ədəbiyyatı müəllimi işlədi. Misirdə ağır xəstəliyə düçar oldu. Ölümünün yaxınlaşdığını hiss etdiyindən İstanbula gəldi. 1936-cı ildə Mehmed Akif əbədi olaraq gözlərini yumdu. Onun ölümünə rəsmi dairələr tərəfindən heç bir reaksiya verilməsə də, vətənsevər gənclər istiqlal şairinin tabutunu dövlət bayrağına bükərək izdihamlı şəkildə dəfn mərasimi təşkil etdilər.

YARADICILIĞI

Mehmed Akif Ərsoy yaradıcılığı türk və islami ideyalar zəminində formalaşan, boy atan sənətdir. Vəhdət şəklində birləşən bu ideyalar Mehmed Akifin yaradıcılıq fəlsəfəsinin mərkəzində dayanır, geniş mənada isə milliliyin göstəricisinə çevrilir. Ədəbiyyat və sənət aləmində "istiqlal marşı şairi" adlanan Mehmed Akif müəyyən ədəbi cərəyanlar müstəvisində özünəməxsus üslubu və yolu olan, ədəbi cərəyanlar çərçivəsindən kənarda dayanan müstəqil sənətkardır.

Mehmed Akif yaradıcılığının əsasını şeirləri təşkil edir. Onun şerlərinin əksəriyyəti "Səfahət" adı ilə çap olunmuş yeddi cildlik kitablarda toplanmışdır. Sözsüz ki, hər kitabın da ayrılıqda öz adı vardır. "Səfahət" adı "mərhələ", "həyat mərhələsi", "həyat görüşləri" mənalarına uyğundur.

11240 misradan ibarət olan "Səfahət"də 108 mənzum əsər verilmişdir. Şairin öz dəsti-xətti ilə hazırladığı bu kitablar 1908-ci ildən ömrünün axırına qədər yazdığı nümunələrdən tərtib edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Mehmed Akifin 22 yaşından 35 yaşına qədərki şeirlərinin heç biri, o cümlədən, sonrakı yaradıcılıq nümunələrinin müəyyən qismi "Səfahət"ə salınmamışdır. "Səfahət"in I cildi eyni ad, II cildi "Süleymaniyyə kürsüsündə", III cildi "Haqqın səsləri", IV cildi "Fateh kürsüsündə", V cildi "Xatirələr", VI cildi "Asım", VII cildi isə "Kölgələr" adı altında

çap olunmuşdur. Bu kitablardakı nümunələr şairin ictimai-siyasi problemlərə münasibətini və həyati görüşlərini əks etdirmək baxımından diqqəti cəlb edir.

Mehmed Akif ilk növbədə "istiqlal marşı şairidir." "İstiqlal marşı" şeiri 1921-ci ildə yazılmışdır. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin axırlarında Türkiyə qəzetlərində "İstiqlal marşı" yazmaq üçün müsabiqə elan olunur. Maarif Nazirliyi tərəfindən təşkil edilən bu müsabiqə şərtinə görə qalib şəxsə 500 lirə pul mükafatı veriləcəyi nəzərdə tutulur. Lakin ilk mərhələdə müsabiqəyə təqdim olunan şeirlərin heç biri qəbul edilmir. Buna görə maarif naziri Həmdulla Sübhi Mehmed Akifə üz tutur və onun müsabiqəyə qatılmasını xahiş edir. Mehmed Akif isə "pul üçün şer yazmaram" deyərək müsabiqəyə qoşulmur. Yalnız heç bir pul ödənməməsi şərti ilə müsabiqə tələblərinə uyğun şeir yazmağa razılıq verir. Bundan sonra Mehmed Akif "İstiqlal marşı"nı yazır və şeir müsabiqə komissiyası tərəfindən bəyənilir. Türkiyənin dövlət himni kimi qəbul edilən bu əsər əslində himn üçün müsabiqəyə təqdim olunan 724 şeir içərisindən seçilmişdir. Nəzərə çatdıraq ki, Mehmed Akif şərtləşdiyi kimi qalibə çatacaq pulu qəbul etmir, onun İslam qadın və uşaqlarının ehtiyacını ödəmək üçün "Darül-məsai" adlı təşkilata verilmə- sini xahiş edir. "İstiqlal marşı" Türkiyənin o vaxtkı mövcud ictimai-siyasi vəziyyətini xarakterizə etmək və sabahkı həyatının parlaqlığına inam bildirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Arkadaş! Yurduma alçaqları uğratma sakın,
Sipər et gövdəni, dursun bu həyasızca axın.
Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər Haqqın,
Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın.

Şeir Türkiyənin əksər ərazilərinin Antanta qüvvələri tərəfindən zəbt olunduğu və ölkənin gələcək taleyinin Anadolu ərazisində gedən döyüşlərdə həll olunacağı dövrdə yazılmışdır. Belə bir vaxtda Mehmed Akif Ərsoy xalqının qələbəsinə inamını itirməmiş, onun məğlubiy-yətdən yaxa qurtaracağına ümid nümayiş

etdirmişdir. Nümunədən göründüyü kimi şairin inamı vaxt baxımından çox da uzağa getmir, inamını sabahdan da yaxın bir tarixə bağlayır:

Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın.

Ona görə də şeirin birinci bəndinin ilk sözü olan "qorxma" ifadəsi türk tədqiqatçılarının çox düzgün olaraq şərh etdikləri kimi qorxu, vahimə mənasında deyil, adi münasibət və müraciət formasında sonrakı təsəlli və ümidin başlanğıcına çevrilir. Şair bu bənddə göstərir ki, türkün mövcudluq rəmzi olan türk bayrağı heç vaxt enməyəcək, düşmən nə qədər qələbə əldə etsə də, sonuncu türk igidinin yaşayacağı tərzdə türk öz qalibiyyətini qoruyacaq və sübut edəcək.

Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə üzən al sancaq,
Sönmədən yurdumun üstündə tütən ən son ocaq.
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq,
O mənimdir, o mənim millətimindir ancaq.

"İstiqlal marşı" şeirində gələcəyə böyük inam və ümid hissi aşılamaqla yanaşı, birliyə, düşmənə qarşı amansız olmağa çağırış da vardır. Bu çağırış onsuz da niyyətləri puç olan düşmənə zərbə vurmaq, onun heçliyini, türk igidləri qarşısında acizliklərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şairin nəzərində türkün "qərbi", "mədəniyyət" adı ilə məlum olan düşməni türk cəsurluğu qarşısında o qədər zəifdir ki, onun niyyəti yırtıcılıq olsa da, "tək dişli canavar " kimi niyyətinə çatmaqdan uzaqdır.

Ulusun, qorxma! Nasıl böylə bir imanı boğar,
"Mədəniyyət" dediyin tək dişi qalmış canavar?

Mehmed Akif şeirdə türk şanlı tarixini səciyyələndirərək, torpaq, vətən, namus yolunda tarixən canından keçən, son damla qanına qədər vuruşan türk igidlərini yad edir, bugünkü adamlara nümunə göstərir, onların şəhid ruhlarını uca tutur. Şair bu halda elə bir uca məqamda dayanır ki, onun səsi vətənin hər yerində eşidilir. Bu səs ölkəni naməhrəm tapdağı və naməhrəm əlindən qorumağı diqtə edir:

Kim ki bu cənnət vətənin uğruna olmaz ki fəda,
Şühəda fışqıracaq torpağı sıxsan, şühəda.

Canı, cananı, bütün varımı alsın da Xuda,
Etməsin tək vətənimdən məni dünyada cüda.

Ruhumun səndən, İlahi, budur ancaq əməli
Dəyməsin məbədimin köksünə naməhrəm əli.

Bu əzanlar ki, şəhadətləri dinin təməli,
Əbədi yurdumun üstündə mənim inləməli.

Vətənin istiqlalını arzulayan Mehmed Akif azadlıq düşmənləri olan zalımlara nifrət bəsləyir. O, istiqlalı vətən üçün ən əziz nemət sayır, vətən övladlarının xoşbəxt gələcəyini bunda görür:

Zülmü alqışlayamam, zalımı əsla sevəməm,
Gələnin keyfi üçün keçmişə qalxıb söyəməm,
Biri əcdadıma saldırdımı hətta boğaram…
Doğduğumdan bəridir aşiqəm istiqlalə,
Mənə heç tasmalıq etmiş deyil altun lalə.

Milli duyğuları yüksək olan Mehmed Akif vətəninin daim tərəqqisi arzusunda olmuş, düşmən təcavüzlərinin ağır vaxtlarında narahatçı- lıqlarını gizlətməmişdir. Şair Türkiyəyə düşmən gözü ilə baxan xris-tian dövlətlər birliyi ölkələrinin hər birinə nifrət bildirir, konkret olaraq bu ölkələrin adını sadalamaqdan çəkinmir. Bu yol ilə Mehmed Akif onların düşmən niyyətlərinə öz etirazını bildirir. Məlum həqiqətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Türkiyəyə qarşı təcavüzkar planların həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayan ölkələrdən biri də Rusiya olmuşdur. Mehmed Akif digər ölkələr kimi Rusiyanın da Türkiyəyə qarşı müdaxiləsini uğursuz hesab edir, türklərin mübariz əzmi qarşısında hamı kimi rusların da sınacağına inam nümayiş etdirir:

Qəhrəman milləti gördün ya, bir az silkindi,
Leş yiyən qarğaların səsləri birdən dindi.
Əski sevdaları qabilsə unutsun ruslar!

Lakin Mehmed Akif yaradıcılığı üçün bir xarakterik cəhət də ondan ibarətdir ki, keçən əsrin əvvəllərində Türkiyənin çətinliklər dövrünü əks etdirən şeirlərində inam və ümidlə yanaşı, ötəri bir ümidsizlik də özünə yer tapır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal ötəri olmaqla, həm də keçicidir. Məsələn: "Hüsran" (burada üzüntü, kədər mənasında) şeirində şairin həyəcan və narahatçılıqları özünə aşağıdakı kimi yer alır:

Mən böylə bakir durmayacaqdım əli bağlı,
İslamı oyandırmaq üçün hayqıracaqdım.
Gur hissli, gur imanlı beyinlər coşar ancaq,
Mən zatən uzun boylu düşünməkdən uzaqdım.
Hayqır! Kimə, lakin hanı sahibləri yurdun,
Ellərdi yatanlar, sağa baxdım, sola baxdım.
Fəryadımı artıq boğaraq nəşimi tutdum,
Min parça edib şeirimə gömdüm də buraxdım.

Şairin bu səpkidə olan "Bülbül" şeirindəki hadisələrə münasibət onun daxili hiss və həyəcanlarından doğur. Şeirin sonunda olan nikbin ruh əvvəlki bədbinliyi aradan götürür:

Təsəllidən nəsibim yox, xəzan ağlar baharımda,
Bu gün bir xanimansız sərsəriyəm öz diyarımda.

-deyən şair, axırıncı misrada "mənim haqqım, sus ey bülbül, sənin haqqın deyil matəm" deməklə bütün ələmi aradan götürür.

Mehmed Akif yaradıcılığında belə bir ruh hakimdir ki, sahibi olan məmləkət heç vaxt məğlub olmaz. Məmləkətin, millətin çətin günündə meydanda sinəsini sipər edən igidləri varsa, o ölkənin işğalı mümkün deyil:

Sahibsiz olan məmləkətin batması haqdır,
Sən sahib olursan, bu vətən batmayacaqdır.

Mehmed Akif yaradıcılığında türk ordusunun zəfər tarixinə daxil olan, təkcə Türkiyə üçün deyil, bütün türk dünyası üçün şanlı tarixi gün kimi qəbul olunan Çanaqqala döyüşünün bədii əksinin xüsusi yeri vardır. "Çanaqqala şəhidlərinə" adlı şeirində bu tarixi hadisə yadellilərin ədalətsiz hücumları, nahaq qan tökmələri şəklində şərh olunur:

Əski dünya, yeni dünya bütün əyyami-bəşər,
Qaynıyır qum kimi, tufan kimi, məhşər, məhşər.

Mehmed Akif bu təcavüzün başında dayanan avropalıları yırtıcı, kaftar, vəhşi və s. şəklində qiymətləndirir, onlara olan nifrətini açıq formada bildirir.

"Çanaqqala şəhidlərinə" əsərində igidlik göstərən, qəhrəmancasına şəhid olan yenilməz türk əsgərinin yurd sevgisi mədh olunur. Şair onların şəhidliyində ölümsüzlük axtarır, qanları tökülən torpağın hər qarışında ruhlarının əziz tutulmasına əminlik bildirir. Mehmed Akif bu yol ilə onların adının tarixə yazıldığını, hər bir türk üçün, vətənini sevən üçün nümunə olduğunu vurğulayır:

Sən ki son əhli-salibin qıraraq savletini,
Şərqin ən sevgili sultanı Səlahəddini,
Qılınc Arslan kimi iclalına etdin heyran,
Sən ki İslamı kuşatmış, boğuyorkən hüsran.
O dəmir çenberi köksünlə qırıb parçaladın,
Sən ki ruhunla bərabər gəzər əcrəmi adın,
Sən ki asəra gömülsən daşacaqsan, heyhat,
Sənə gəlməz bu üfüqlər, səni almaz bu cahan,
Ey şəhid oğlu şəhid, istəmə məndən məqbər,
Sənə ağuşunu açmış duruyor Peyğəmbər.

Göründüyü kimi, burada "ey şəhid oğlu şəhid" ifadəsində türklərin qəhrəmanlıq tarixi əks etdirilir, bu qəhrəmanlıqda bir nəslin yox, nəsillərin payının olduğuna işarə edilir.

ZİYA GÖYALP

ZİYA GÖYALP
(1876-1924)

XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə başlayan milli hərəkatlar ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, milli-ədəbi proseslərdə də bir canlanma yaratdı. Artıq bütün türkləri özündə birləşdirən türkçülük ideyaları cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz edir, onların eyni qayə ətrafında toplaşmasını sürətləndirirdi. Türkçülük ideyalarının çox qüvvətli şəkildə inkişafında, onun milli-ədəbi cərəyan səviyyəsinə yüksəlməsində xidməti olan şəxsiyyətlərdən biri Ziya Göyalpdır.

Ziya Göyalp 1876-cı ildə Diyarbəkirdə anadan olmuşdur. Atası Mehmed Tofiq dövrünün tanınmış qəzetçisi və ziyalısı idi. O, yeni fikir və yeni ideyalar tərəfdarı kimi zamanın nəbzini tutmağı bacaran şəxslərdən hesab olunurdu. Təbii olaraq belə bir şəxsin ailəsində böyümək, tərbiyə almaq Ziya Göyalpın gələcəkdə mütəfəkkir kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmişdi. Ziya Göyalp təhsilini Diyarbəkir əsgəri rüşdiyyəsində tamamladıqdan sonra fəlsəfi biliklərə yiyələnməyə başladı. Riyazi fəlsəfə, İslam fəlsəfəsi və digər sahələri öyrənməyə xüsusi səy göstərmişdir. Ziya Göyalpın xarici dil öyrənmək istəyi də böyük olmuş, bu istək nəticəsində o, fars, ərəb, fransız, kürd dillərini dərindən mənimsəmişdir.

Ziya Göyalpın gərgin çalışmaları, idealları uğrunda çarpışmasında qarşıya çıxan qeyri-normal münasibətlər, bunun nəticəsi

olaraq əsəbi gərginlik və yorğunluq onun intihar etməsinə səbəb oldu. Lakin başına çaxdığı güllə təsadüfən onun sağ qalması ilə nəticələndi. O, bu hadisədən sonra sanki həyatında heç nə olmamış kimi, yenidən işgüzar fəaliyyətə başladı. İstanbula gedib təhsilini davam etdirdi. Orada baytarlıq məktəbində oxuya-oxuya siyasi fəaliyyətə başladı. Gizli cəmiyyətdə göstərdiyi fəaliyyəti polis aşkara çıxardı və baytarlıq məktəbini qurtarmağa bir il qalmış həbs edildi. Bir ilə yaxın həbsdə qaldıqdan sonra Diyarbəkirə qayıtdı. Diyarbəkirdə o, təqib olunur, ciddi nəzarətdə saxlanılırdı. 1908-ci il hadisələri onun ictimai-siyasi fəaliyyətə yenidən qoşulmasına şərait yaratdı. Ziya Göyalp Diyarbəkirdə "İttihad" və "Tərəqqi" cəmiyyətlərini təsis etdi. 1910-cu ildə Selanikdə konqres oldu və bu konqresdə Ömər Seyfəddin, Ali Cənib kimi millətçi gənclər də iştirak etdilər. 1910-cu il tarixli konqresin Ziya Göyalpın türkçülük ideyalarının geniş fəaliyyət imkanlarının formalaşmasında böyük rolu oldu. Artıq Ziya Göyalp Türkiyədə siyasi fəaliyyət aktivliyinə görə birinci sırada dayanırdı. İstanbul Darülfünununda işləyərkən onun türk gənclərinə böyük təsiri olmuşdur. Birinci dünya müharibəsindən sonra xarici dövlətlərin Türkiyəyə təsiri artdı. Daha doğrusu, onlar Türkiyəyə nəzarəti öz əllərinə aldılar. Demək olar ki, həmin dövlətləri Türki- yədə milli ruhlu gənclərin fəaliyyəti daha çox narahat edirdi. Ona görə də bu cür gənclərin təqibi görünməmiş dərəcədə vüsət aldı. Bu dövrdə Ziya Göyalp ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edildi. 1921-ci ildə o, Maltadan geri döndü, əvvəlcə İstanbula, sonra isə Ankara və Diyarbəkirə getdi. Onun arzuları Türkiyədə milli dövlət qurulduqdan sonra həyata keçdi. Ziya Göyalpın çoxdan formalaşdırdığı türkçülük ideyalarının həyata keçməsi üçün şərait yarandı. O, Böyük Millət Məclisinə üzv seçildi. Turançılıq və türkçülük ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı, gözəl şair və filosof Ziya Göyalp 1924-cü ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Ziya Göyalp bütün bədii, elmi, fəlsəfi və publisistik yaradıcılığında türkçülük ideyaları ilə yaşayıb yaradan sənətkardır. Onun nəzərində türkçülük türk millətini yüksəltmək deməkdir. Bu mənada həmin ideyalar onun nəinki yaradıcılığına, həm də ruhuna, mənəviyyatına hakim kəsilmişdi. Ziya Göyalpın yeni ideyaları eyni zamanda böyük təsir dairəsinə malikdir. O, Türkiyədə yetişməkdə olan sağlam ruhlu gənclərin bir neçə nəslinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, Atatürk Ziya Göyalpı "fikirlərinin atası" hesab etmişdir.

Ziya Göyalp gözəl şairdir. Onun şeirləri olduqca sadə və anlaşıqlıdır. Şair şeirlərində türkçülük ideyalarının ilk şərti və göstəricisi kimi türk dili sevgisini belə ifadə edir:

Gözəl dil türkcə bizə
Başqa dil gecə bizə
İstanbul konuşması
Ən saf, ən incə bizə.

Ziya Göyalpın nəzərində dil millətin göstəricisidir. Dil varsa, demək millət də vardır. Bu dili bəyənməmək, digər dillərin ayağına vermək pis niyyət və düşüncədən başqa bir şey deyildir:

Turanın bir eli var
Və yalnız bir dili var
Başqa dil var deyənin
Başqa bir əməli var.

Türk dili, bu dilin yeri, işlənmə imkanları barəsində Ziya Göyalpın maraqlı fikirləri vardır. "Türkçülüyün əsasları" kitabında Ziya Göyalp qeyd edir ki, Türkiyənin milli dili İstanbul ləhcəsidir. O, İstanbulda iki türkcənin olduğunu qeyd edir. Yəni birinci türkcəni danışılan, lakin yazılmayan, ikinci türkcəni isə yazılan, lakin danışılmayan dil adlandırır. Əlbəttə, burada kəskin fərqlərin

əlamətləri gizli qalmır. Ziya Göyalp ona görə də danışılan İstanbul türkcəsini əsas dil hesab edir və göstərir ki, xalq ədəbiyyatının təməl vəzifəsini yerinə yetirən türk dilini milli dil hesab etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Göyalp yaradıcılığında xalq dili əsasında formalaşan milli ədəbi dilə üstünlük verdi və əsərlərinin lazımi keyfiyyətini təmin etdi.

Ziya Göyalp anlamında vətən məfhumu ucsuz-bucaqsızdır. O, nə şairin doğulduğu Diyarbəkirdir, nə vətəndaşı olduğu Türkiyədir. Onun nəzərində vətən türkün hər biri üçün əziz və müqəddəs olan Turandır. Məsələn, "Vətən" şeirində göstərdiyi kimi:

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və müəbbəd bir ölkədir, Turan!

Ziya Göyalp Turan ellərinə məhəbbət bəsləmiş, onun daim yaşamaq və ucalmağını arzulamışdır. Şairə görə hər bir insan vətən və millət yolunda hər nəyini qurban verməli, onun sabahını fikirləşməlidir. Ziya Göyalpa görə millət o vaxt millət olur ki, o, yalnız vətəni düşünür. "Əxlaq" şeirində oxucu bilavasitə şairin aşıladığı bu ideya ilə tanış olur, fikirlərini tam mənada qəbul edir:

Haqq millətin, şan onun,
Gövdə sənin, can onun,
Sən öl ki, o yaşasın,
Töküləcək qan onun.
Millətə ver canını,
Ocağını şanını.
Bir aşiq olsan belə,
Fəda et cananını.

Ziya Göyalp həyatının bütün dövrlərində fəaliyyətini millətinə xidmətə yönəldən şəxsiyyətdir. Onun yaradıcılığı əslində millətini yüksəltməyin geniş proqramıdır. Bu proqramda görkəmli şəxsiyyət birinci növbədə milli şüur və milli vicdan problemini ön planda saxlayır.

Ziya Göyalp yaradıcılığında millət anlayışı, millətə baxış konsepsiyası da özünün aktuallığı ilə seçilir. O, hər bir milləti dil, din, əxlaq, estetika baxımından bağlılıq münasibətində formalaşmada qəbul edir. Ziya Göyalp millətinə bağlı, onu canından da artıq sevən bir şəxs kimi daim mənsub olduğu xalqının inkişafını arzulamışdır. Təbii olaraq bu halın göstəricisi kimi yaradıcılığında müxtəlif konsepsiyaların şahidi olsaq da, bu konsepsiyalar arasında digər millətlərlə qarşılıqlı mədəni əlaqə və bağlılığın birinci cərgədə dayandığı diqqəti cəlb edir. Lakin maraq doğuran odur ki, o dövrdə Türkiyə üçün səciyyəvi olan Qərbə meyl və aludəçiliyin sərt tənqid və təkzibi Ziya Göyalp yaradıcılığında özünün birmənalı ifadəsini tapdı. Ziya Göyalp Qərbdən öyrənməyin vacibliyini daim qəbul etsə də, qərbləşməyin, Qərb təqlidçiliyinin əleyhinə olmuşdur. Bu da özlüyündə onun milli dəyərlərə, xalqının tarixi ənənələrinə möhkəm bağlanması və yüksək qiymət verməsindən irəli gəlir, milli keçmişlə gələcəyin bağlılığını təmin edir.

Ziya Göyalp türklərin yaşadığı əraziləri dünyanın ən gözəl guşəsi hesab edir. Onun nəzərində bu guşələr bir də ona görə gözəldir ki, orada türklər yaşayır. Şair türkləri ağıllı, igid, humanist və s. xalq kimi qiymətləndirir. Bu xalq ancaq zəhmətlə məşğuldur, heç kimin haqqını tapdamaz və heç kimin torpağında gözü olmaz.

Bir ölkə ki, torpağında başqa elin gözü yox,
Hər fərdində məfkurə bir, lisan, adət, din birdir.

Tarixdən məlumdur ki, türklərin yaşadığı bir çox yerlər XX əsrdə xristian qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qalmış, nəticədə ərazilərin itirilmə təhlükəsi ortaya çıxmışdır. Bu vəziyyət şairi, böyük millətçi gənci daim narahat etmiş, əsərlərində bunları kədər hissi ilə qələmə almışdır. Daha doğrusu, böyük Turançılıq ideyalarının təbliğatçısı olan Ziya Göyalp Turan ellərinin

müxtəlif dövlətlərin ərazi subyektlərinə çevrilməsinə kəskin etiraz etmiş, bunu məğrur bir xalqın haqqının tapdanması şəklində qiymətləndirmişdir:

Türk yurdu uyğuda, ey düşmən, sakın!
Uyuyan ölkəyə yapılmaz axın.
Dan yeri ağardı, igidlər, qalxın!

Baxın, yurd nə halda, vətən harada?
Gedəyim arayım, yatan harada?

Krım harda qaldı, Qafqaz nə oldu?
Kazandan Tibetə deyin rus doldu,
Kitayda analar saçını yoldu,
Şən yurdlar nə halda, viran harada?
Gedəyim arayım, İran harada?

Lakin Ziya Göyalp xalqının, millətinin gücünə, qüvvəsinə, iradəsinə bələd və arxayın olduğu üçün yaradıcılığında qeyd olunan kədər halları olduqca ötəri formadadır. Əksinə, nikbinlik çaları yüksək planda dayanır. Məsələn, "Çobanla bülbül" şeirinin məzmununda deyilən halın şahidi oluruq.

Çoban qaval çaldı, sordu bülbüldən
Sürülərim hanı, obam harada?
Bülbül sordu boynu bükük bir gülə
Şərqilərim hanı, yuvam harada?

Bu parçada ifadə olunan fikir rəmzi səciyyə daşıyır. Şərti ifadə və deyimlərin daşıdığı məna yurd, torpaq və vətən narahatçılıqlarının bədii əksidir. Lakin sonrakı parçalarda bu şərtilik daxilində biz nikbin bir ruhun şeirə hakim kəsildiyini görürük:

Çoban dedi: Sürülərim hep qaçsa
Bir sürüm var, qaçmaz, adı: Türk eli!

Bülbül dedi: Şərqi ölsün, yox təsa
Türkülərim yaşar, söylər xalq dili!

Ziya Göyalp yaradıcılığında türk dünyasının gələcəyinə olan inam daim öz varlığını qoruyub saxlayır. O, Turan ellərinin bölünməzliyini təbliğ etməklə, əslində bu birliyi simvolik yox, real, praktik şəkildə canlandıra bilir:

Məsələn: Mən, sən yoxuz, biz varız-misrası Ziya Göyalp sənətində deyilən cəhəti şərh etmək baxımından əvəzsiz nümunədir. Ziya Göyalpın türk millətinə bağlılığı, onun sabahına inamı dövrünün bir çox sənətkarlarının diqqətini cəlb etmiş və şair-filosofun həmin keyfiyyəti yüksək elmi-nəzəri qiymətini almışdır. Əhməd Ağaoğlunun bu qəbildən olan aşağıdakı fikirləri daha önəmli səslənir: "Heç bir zaman, heç bir vəziyyətdə Ziyanın ruhunu kədər, ümidsizlik kimi bezginlik bürüməmişdir. Ən çətin, ən qaranlıq zamanlarda o, daim ətrafına inam və ümid saçmışdır. Balkan müharibəsinin zillətləri, dünya müharibəsinin fəlakətləri əsnasında, mən onu gələcəyə dərin ümidlərlə bağlı gördüm. Türkün ölməyəcəyinə onun qədər inanmış bir adama hələ ki, təsadüf etmədim." Təbii olaraq Ziya Göyalpın türkün ölməyəcəyinə, daim qələbə və zəfərlər qazanacağına inamı quru və mücərrəd sevgi anlayışlarının məhsulu deyildi. Ziya Göyalpda bu inam xalqının tarixini, bu tarixlərdə onların keşməkeşlərini, mübarizə əzmini, torpaq sevgisini, yurd istəyini, düşmənə qarşı amansızlığını bildiyi, gördüyü və müşahidə etdiyindən yaranmışdı.

Ziya Göyalpın türkçülük düşüncə və ideyalarının, onun tarixi, elmi və fəlsəfi dəyərlərinin əksi problemlərinə həsr etdiyi əsərlərindən biri də "Türkçülüyün əsasları"dır. Təsadüfi deyildir ki, əsər türkçülüyün tam bir proqramı kimi layiqli qiymətini almış, məsələlərə tarixi, elmi-fəlsəfi, hüquqi-əxlaqi və s. cəhətdən aydınlıq gətirilmişdir. "Türkçülüyün tarixi" və "Türkçülüyün proqramı"

şəklində səciyyələnən iki bölümdə türkçülüyün və turançılığın mahiyyəti əsas götürülməklə, onun gələcəyi və qarşısında dayanan məsələlərə də münasibət bildirilmişdir.

Ziya Göyalp "işini bil, aşını bil, eşini bil" bir atalar sözü fonunda "millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı" düsturu formulunda əsərdə ortaya atdığı məfkurə və konsepsiyanın incəliklərini şərh edir, xalqa, onun mədəniyyətinə, tarixinə, ən başlıcası isə özünə doğru getməyin yollarını göstərir. Və əsər türk ictimai inamının modelini, əsas xəttini göstərmək baxımından daha maraqlıdır. Ziya Göyalp adı çəkilən əsərdə türk ictimai inamının əsaslarından danışarkən qeyd edir ki, "ictimai inamımızın birinci düsturu bu cümlə olmalıdır: "Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm." Əlbəttə, burada Qərb mədəniyyəti istilahı görkəmli filosof-şairin yuxarıda qeyd olunan və onun əleyhinə olduğu Qərb aludəçiliyi fikirləri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə ona daha da dolğun şərh verməyə, onu tamamlamağa şərait yaradır. Ziya Göyalp "Qərb mədəniyyətindənəm" formulunu yaratmaqla dünya mədəniyyətinə daxil olmaq, bu qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə türk millətinin öz yerini müəyyənləşdirmək, dünya xalqları arasında nüfuzunu artırmaq, qoruyub saxlamaq, region məhdudiyyətlərini qırmaq və s. cəhətləri önə çəkirdi. Bu xüsusda Ziya Göyalpın gətirdiyi misal və istinad etdiyi obyekt də fikrin təsdiq və qəbulu üçün qeyd-şərtsiz fakta çevrilir. "Yaponlar dinlərini və millətlərini qorumaq şərti ilə Qərb mədəniyyətinə girdilər. Bunun nəticəsində də hər cəhətdən Avropalılara çatdılar. Yaponlar bunu etməklə dinlərindən, milli kültürlərindən bir şey itirdilərmi? Qətiyyən! Elə isə biz nə üçün tərəddüd edirik? Biz də türklüyümüzü və müsəlmanlığımızı qoruyub saxlamaq şərtilə Qərb mədəniyyəti dairəsinə qəti olaraq girə bilmərikmi?" Göründüyü kimi Ziya Göyalp müəyyən qədər subyektivlik və emosionallıq şəraitində problemlə bağlı düşüncə

və mülahizələrini əsaslandırır və fikrinin təsdiqini təmin edir. "Türkçülüyün əsasları" kitabında "türk bir millətin adıdır" deyən müəllif türkçülükdən turançılığa qədər gedən yolun böyüklük və əhəmiyyətindən söhbət açır. Bu məqamda o, İran Xarəzm, Azərbaycan, Türkiyə və s. yerlərdə yaşayan oğuzların birliyi, tarixi-mədəni eyniliyi və s. xüsusiyyətlərini sadalayır, milli birlik ideyasını təbliğ edir. Lakin Ziya Göyalp həmin birliyi siyasi birlik yox, kültür birliyi səviyyəsində qəbul edir. Düzdür əsərdə və Ziya Göyalp təlimində türk siyasi birliyinin müəyyən konturları özünü göstərsə də, adı çəkilən konkret məsələdə yalnız kültür birliyindən söhbət gedir: "Türkçülükdən yaxın ülkümüz-məfkurəmiz "Oğuz birliyi", yaxud "Türkmən birliyi" olmalıdır. Bu birlikdən məqsəd nədir? Siyasi bir birlikmi? Hələlik xeyr! Ancaq bugünkü ülkümüz-məfkurəmiz oğuzların yalnız kültürcə-harsca birləşməsidir."

Ziya Göyalpın türkçülük və turançılıq konsepsiyası təkcə görülmüş və görülənlərin yox, həm də görüləcəklərin, qarşıda dayananların mahiyyətini şərh etmək, açıqlamaq baxımından xarakterikdir. Ona görə də "siyasətdə məsləkimiz xalqçılıq və kültürdə məsləkimiz türkçülükdür" deyən Ziya Göyalp bu yolda bütün ümid və ağırlıqların sahib və daşıyıcısı olan türk gəncinə üzünü tutaraq belə müraciət edir: "Ey bu günün türk gənci! Bütün bu işlərin görülməsi yüzilliklərdən bəri səni gözləyir."

ÖMƏR SEYFƏDDİN

ÖMƏR SEYFƏDDİN
(1884-1920)

Ömər Seyfəddin keçən əsrin əvvəllərində yeni türk realist ədəbiyyatının inkişafında xidməti olan sənətkarlardan biridir. Ömər Seyfəddin 1884-cü ildə anadan olmuşdur. Öz yaşıdlarından fərqli olaraq o, məktəbə 4 yaşında getmiş və məktəbdə fəallığı ilə seçilmişdir. Ailələrinin İstanbula köçməsi səbəbindən Ömər Seyfəddin təhsilini "Məktəbi-Osmaniyyə"də davam etdirmişdir. O, təhsilini Ədirnədə tamamlamışdır. Ömər Seyfəddin daha sonra "Məktəbi-hərbiyyə"də təhsil almış, ədəbiyyata da bu dövrlərdə şeir yazmaqla gəlmişdir. O, hərbi təhsilini Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində davam etdirmiş, 1906-cı ildə İzmir jandarm məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. Ömər Seyfəddin bir neçə müddət Bolqarıstanda müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Balkanlarda gedən antitürk hərəkatını müşahidə etmiş, onlara qarşı mübarizənin iştirakçısı olmuşdur.

Ömər Seyfəddin 1910-cu ildə əsgərlikdən azad olunmuşdur. Bundan sonra isə "Gənc qələmlər" birliyində çalışmışdır.

Ömər Seyfəddinin ilk mənzuməsi "Məcmuəyi-ədəbiyyə"də nəşr olunsa da, əsl ədəbi fəaliyyətə "Gənc qələmlər" məcmuəsində çap etdirdiyi məqalələrlə başlamışdır. Qısa vaxtda o, Ziya

Göyalpla birlikdə bu təşkilatın nəzdində "Türkçü Ədəbiyyat Cəbhəsi" yaratmışdır. 1912-ci ildə Balkan müharibəsi başladığı üçün Ömər Seyfəddin yenidən orduya çağırılmışdır. O, Yunanıstanla aparılan döyüşlərin birində əsir düşmüş və Nafliyon qəsəbəsində bir il əsirlik həyatı keçirmişdir. Əsirlik həyatı başa çatdıqdan sonra Ömər Seyfəddin İstanbula qayıtmış və "Türk sözü" məcmuəsində baş mühərrir işləmişdir.

Ömər Seyfəddin mühərrir olduğu məcmuədə Balkan müharibəsində və əsirlikdə şahidi olduğu hadisələri özündə əks etdirən bir çox əsərlər çap etdirmişdir. Görkəmli yazıçı "Türk sözü" məcmuəsində çalışmaqla yanaşı, eyni zamanda müəllimlik də etmişdir. Onun İstanbul Kişi Müəllim məktəbində müəllimlik fəaliyyəti xüsusi diqqət cəlb edir.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığının 1913-cü il dövrü onun sənətinin yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə onun hekayələri ilə yanaşı, həm də sadə dil uğrunda mübarizəsini özündə əks etdirən çoxsaylı yazıları maraq doğurur. Ömər Seyfəddinin rəhbərlik etdiyi "Bilgi dərnəyi" adlı ədəbi qurum Türk dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır, "Sərvəti-fünun"çulara qarşı kəskin etiraz edirdi. Yaranmış ədəbi təşkilat Türk dilini korlayanları, xüsusilə "Sərvəti-fünun"çuları "ədəbiyyat zalımları" adlandırır, bütün sağlam qüvvələri Türk dilinin düşmənləri hesab etdikləri bu "zalımlarla" mübarizəyə səsləyirdi.

Ömər Seyfəddin ömrünün sonlarında qəzetçilik fəaliyyəti ilə daha çox məşğul olmuşdur. O, "Böyük məcmuə" və "Zaman qəzeti" kimi nüfuzlu mətbu orqanlarında çalışmışdır. Ömər Seyfəddin yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə amansız xəstəliklə üzləşmiş və 1920-ci ildə 36 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

YARADICILIĞI

Ömər Seyfəddin əsasən türk hekayə janrının yeni tələblər zəminində inkişaf etməsində misilsiz xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. Onun hekayələri ictimai-siyasi həyatın əksər cəhətlərini özündə əks etdirmiş, türk milli həyat tərzinin xüsusiyyətlərini göstərə bilmişdir. O da bir həqiqətdir ki, Ömər Seyfəddin yaradıcılığında ictimai həyat gerçəkliklərinə münasibət bildirilərkən tənqid çaları bir qədər ön planda saxlanılmışdır. Heç şübhəsiz, bu hal sənətkarın həyat həqiqətlərinə olan düzgün münasibətindən irəli gəlmiş, onun yaradıcılığının təsir dairəsini xeyli artırmışdır. "Fərman", "İlk cinayət", "Rüşvət", "Hər kəsin içdiyi su", "And", "Kəramət" və s. hekayələri məhz bu mənada diqqəti cəlb etmişdir. Müəllif adı çəkilən hekayələrdə müdaxilə olunan məsələləri reallıq, zərurilik və ictimai-psixoloji baxımdan nəzərə çarpdırmışdır. Ömər Seyfəddin yaradıcılığının ən yüksək keyfiyyətlərindən biri də bu sənətin milli dəyərlərinin ölçüyəgəlməz dərəcədə yüksək olmasından ibarətdir. Türk birliyinin, sabahkı turançılığın təbliği, türk birliyinin gələcəyinə inam Ömər Seyfəddin yaradıcılığının emblemidir. O, «Primo türk uşağı», «Bic», «Fon Sadrişaynın oğlu» və s. hekayələrində millətçilik və türkçülük ideyalarını təbliğ etmişdir. Sadə türk dili ifadəsi ilə adi milli türk məişətindən tutmuş ən yüksək ictimai-siyasi dəyərlərin əks etdirilməsi bu sənətdə özünün birinciliyini təmin edə bilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, onun yaradıcılığının milli məfkurəsi bəzi məqamlarda düzgün dərk edilməmiş, "yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı "Lüzumsuz zülm" və "Hürriyyət bayraqları" adlı hekayələri şovinist xarakterli" əsərlər kimi qiymətləndirilmişdir.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında tarixilik və müasirlik paralel formada özünü göstərir. Bu səbəbdən Ömər Seyfəddinin əsərlə-

rində tarixi hadisələr bugünkü prosesləri, müasirliyi bir növ özündə əks etdirən mövzuya çevrilir. "Əshabi-Kəhfimiz", "Bomba", "Gizli məbəd", "Əsilzadələr", "Bəyaz lalə", "Başını verməyən şəhid", "Qaç yerindən" və s. hekayələrində Ömər Seyfəddin türk qəhrəmanlığının, milli-mənəvi dəyərlərinin yüksəkliyinin bədii əksini təmin etmişdir. "Bomba", "Bəyaz lalə" əsərlərində milli-əxlaqi xüsusiyyətlər fonunda türk qadın və kişilərinin məişət tərzi, vətən, yurd sevgiləri, təcavüzə qarşı mübarizələri real tərzdə göstərilir.

Türkiyəyə qarşı yönələn imperialist təcavüzün ifşası bu yaradıcılıqda önəmli yer tutur. "Çanaqqaladan sonra" adlı əsərində Ömər Seyfəddin Türkiyə əleyhinə fəaliyyət göstərən beynəlxalq qüvvələrə olan nifrətini gizlətmir. Türk xalqına, türk dövlətinə, türk torpağına əskiklik gətirən sazişlərin aradan götürülməsini təbliğ edir.

Ömər Seyfəddin I Dünya müharibəsinin sonuna yaxın yazdığı əsərlərin əksəriyyətində ağır vəziyyətə düşən Türkiyənin problemlərinə toxunur, düşmənlərə nifrət aşılayır, xalqı mübarizəyə səsləyir. "Hürriyyət gecəsi" əsərində Ömər Seyfəddin haqlı olaraq Türkiyənin bu günkü çətinliklərini xalqın geri qalması, bir növ "qəflət yuxusunda" olması ilə əlaqələndirir və konkret olaraq xalqın qarşısında dayanan problemlərdən qurtarmaq yollarını göstərməyə çalışır.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında dövrün sosial problemləri, bu problemlərin doğurduğu mənəvi eybəcərliklər, cəmiyyətdə özünü göstərən ədalətsizliklər yaşadığı həyatın reallıqları kimi diqqəti cəlb edir. Bir realist sənətkar kimi o, bu tipli əsərlərində təkcə yaşadığı dövrün qüsurlarını göstərmir, onu doğuran səbəbləri aşkarlayır, ictimai bəla kimi tənqid atəşinə tutur, haqqın, ədalətin hər şeydən üstün olduğunu təsdiqləyə bilir. Bu vəziyyətdə

sənətkar elə bir mövqe tutur ki, münasibətləri havadan asılı qalmır, əksinə cəmiyyətin içinə nüfuz edir, nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu oxucu şübhəsiz qəbul edir. “Məqul qərar", “Əcəba nə idi?” əsərləri sadalanan xüsusiyyətləri əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Hər iki əsərin mövzusu eyni cəmiyyətdən götürülmüşdür. Daha doğrusu, müəllif eyni obrazın simasında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə münasibət bildirir. Əsərin baş qəhrəmanı Cəbi əfəndi ruhi xəstəxanadan çıxdıqdan sonra öz əvvəlki yaşadığı yerə qayıdır. Yaşadığı yerdə zahiri baxımdan hər şey əvvəlki kimidir. Evlər də, küçələr də, bazarlar da, adamlar da və s. Cəbi əfəndinin bir neçə il bundan əvvəl gördükləri təsirindədir. Lakin Cəbi əfəndini heyrətə salan başqa şeydir. O, nəyə yaxınlaşırsa, nəyin qiymətini soruşursa təsəvvür edilməz dərəcədə bahalaşdığının şahidi olur. Bu səbəbdən də heyrət edir və onun heyrəti Cəbini çaşdırır. O, elə düşünür ki, hələ sağalmayıb. Yoxsa cəmiyyətdə bu qədər kəskin dəyişikliklər baş verə bilməz. Ona görə həkimə gedir ki, ya mən sağalmamışam, ya da cəmiyyət xəstədir.

Müəllif cəmiyyətdə mövcud olan eybəcərlikləri göstərmək üçün Cəbini yaşadığı məhəlləyə, ünsiyyətdə olduğu adamların içərisinə gətirir. Cəbi görür ki, uşaqlıqda, məktəbdə oxuyan vaxtı ən fərasətsiz, son-ralar oğru, möhtəkir, vətənə xəyanət edən adamlar indi ən məsul vəzifələrdə oturmuş, cəmiyyətin idarə olunmasında aparıcı rol oynayırlar. Cəbi əfəndi indi isə məhəllədə gözünə dəymədiyi namuslu adamlarla maraqlanır. Məlum olur ki, onların bir qismi müharibədə ölüb, bir qismi dolana bilmədikləri üçün başqa şəhərə köçüb, bir qismi xəstələnərək dünyasını dəyişib və s. Sənətkar Cəbidən vasitə kimi istifadə etməklə qarşısına qoyduğu məqsədə nail olur, ən kəskin tənqid yolu seçərək cəmiyyətdə mövcud olan əyinti və ədalətsizlikləri

göstərir.

Ömər Seyfəddin folklora, xalq yaradıcılığına yaxından bələd olan və ona böyük maraq göstərən şəxsiyyətlərdən biridir. Demək olar ki, folklor nümunələri onun yaradıcılığı üçün əsas istifadə mənbəyi olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, türk folklor nümunələri Ömər Seyfəddin sənətinin aparıcı hissəsi olan hekayələrinin bir qismi üçün mövzu obyektinə çevrilmişdir. "Qurumuş ağaclar", "Binecek şey" (miniləcək şey), "Yuz akı" (üz ağlığı, təmiz üz) və s. hekayələrinin mövzusu folklor nümunələrindən götürülmüşdür.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında roman, dram nümunələri olsa da, o, əsasən hekayə ustası kimi tanınmış və türk hekayə janrının böyük nümayəndəsi kimi şöhrət tapmışdır. Lakin Ömər Seyfəddin həm də şeirlər yazmış, türk poeziya ənənələrinin inkişafında xidmət göstərmişdir. Onun şeir yazmaq həvəsi uşaq vaxtlarına təsadüf edir. Özünün xatırlamalarına görə poeziya ilə ilk tanışlığı evlərində olan divan nümunələrini oxumasından sonra başlamışdır. O, lap əvvəllər qəzəllər yazmış, lakin bu sahədə ustalığını nümayiş etdirə bilmədiyindən qəzəl yazmaqdan imtina etmiş, hətta sonralar həmin qəzəlləri çap etdirməyi də məsləhət bilməmişdir.

Ömər Seyfəddinin ilk şeirləri 1905-ci ildən etibarən "Uşaq baxçası" adlı məcmuədə çap olunmağa başlamışdı. Qeyd olunduğu kimi, şeirlərini ilk əvvəllər divan ədəbiyyatı üslubu və əruz vəznində yazmışdır. Lakin 1914-cü ildən sonra milli şeir vəzni olan heca vəznində yazmağa başlamışdır. Buna ilk növbədə türk ədəbiyyatında gedən proseslərin də təsiri olmuşdur. Yəni "Gənc qələmlər" birliyinin ədəbiyyatı gəlmə, yad, yabançı təsirlərdən qorumaq sahəsində gördüyü işlər və Ömər Seyfəddinin bu hərəkatın başında dayanması məqsədli olaraq sənətkarı bu yola

sövq edirdi.

Ömər Seyfəddin milli şeir yolunu əsas hesab etdiyi üçün birinci növbədə xalq şeir şəkillərinə üstünlük verirdi:

Millətləri oyandırır uyğudan,
Bir atəşdir alovu var, külü yox.
Xainlərin ödü qopar qorxudan
Qurtulunca yayından bu atəş ox.

...Məfkurə bu, yoxmu, ey Türk, xəbərin
Bu müqəddəs şeylə yanar içərin.
Aç gözünü artıq oyan, həm gərin,
Burax çıxsın qəlbindən bu atəş, ox.

Bu parçalar onu deməyə əsas verir ki, Ömər Seyfəddin şeirlərində xalq ruhu, milli şeir ölçüləri əsas yer tutur, onun şeirləri türk poeziyasının yeni ənənələr zəminində inkişafına təsir göstərir.

YƏHYA KAMAL BAYATLI

YƏHYA KAMAL BAYATLI
(1884-1958)

Böyük ictimai-siyasi xadim, qüdrətli söz ustası Yəhya Kamal 1884-cü ildə Üsküpdə doğulmuşdur. Atası İbrahim Hacı bəy bələdiyyə rəisi olmuş, anası Nakiyə xanım isə dövrünün ziyalı qadınlarından hesab olunurdu. Yəhya Kamal 5 yaşında Üsküpdə yerləşən Yeni məktəb adlı məhəllə məktəbinə getmişdir. Bu məktəbdə şagirdlərə dərsi yalnız şifahi əzbərçilik əsasında öyrədir, onların şifahi danışıq və qavrama qabiliyyətini artırırdılar. Yəhya Kamal 7 yaşında doğulduğu şəhərdə "Məktəbi-ədəb" məktəbinə gedir. Bu məktəbdə dörd il oxumuş və 1895-ci ildə oranı bitirərək, mədrəsə təhsili almağa davam etmişdir. Lakin ailələri Selanikə köçdüyü üçün o, sonrakı təhsili bu şəhərdə almışdır. 1898-ci ildə anası vəfat edir. Atası başqa birisi ilə yeni həyat qurur. Anasının ölümü və atasının yeni həyat qurması Yəhya Kamalı olduqca narahat edir. Bu səbəbdən o, 1902-ci ildə İstanbula gəlir. İstanbul həyatı onun sonrakı həyat və dünyagörüşündə böyük rol oynamışdır. Belə ki, o, bir çox məclislərdə, xüsusilə xalq yaradıcılıq məclislərində iştirak etmiş, bilmədiyi, eşitmədiyi çox şeyləri öyrənmişdir. Şəkib bəy adlı bir gənclə tanışlıq isə ona daha çox təsir etmişdi. Bu şəxs siyasi əqidəsinə görə Parisə sürgün edilmiş,

orada yüksək elm və mədəniyyət öyrənmişdi. Buna görə də Şəkib bəyin Fransa, o cümlədən Avropa barədə danışıqları Yəhya Kamalın böyük marağına səbəb olmuş, hətta şairi ailəsindən icazəsiz Parisə getməyə sövq etmişdir. Parisdə olarkən Gənc Türklərlə tanış olmuş, onlarla sıx əlaqələr qurmuşdur. 1903-cü ildə Yəhya Kamal Fransada məktəbə daxil olur və fransız dilini öyrənə bilir. 1904-cü ildə isə məktəbi dəyişərək Parisdə yerləşən siyasi elmlər məktəbində oxuyur. Bu məktəbdə Albert Sorel adlı bir professorun ona böyük təsiri olur. Fransa siyasi həyatı, siyasi böhran, milli münasibətlər və s. barədə Soreldən aldığı məlumatlar Yəhya Kamalın məhz ictimai-siyasi görüşlərinin lazımi səviyyədə formalaşmasına təsir göstərmişdir.

Yəhya Kamal 1912-ci ildə Parisdən İstanbula gəlir. İstanbulda yerləşən məktəblərin birində tarix və ədəbiyyat dərslərini tədris edir, türkçülüyün kökləri, inkişaf xüsusiyyətləri barədə düşüncə və araşdırmalarını genişləndirir. Bu xüsusda Ziya Göyalpla bir çox ziddiyyətlərə getmişdir. Yəhya Kamal 1923-cü ildə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir. Onun bu dövrdən başlayaraq diplomatik fəaliyyəti xeyli genişlənmişdir. O, 1925-ci ildə Varşavada Türkiyənin elçisi təyin olunur. 1929-cu ildə isə bu missiyanı Madriddə davam etdirir. 1934-1943-cü illərdə yenidən Böyük Millət Məclisinin üzvü olur. Yəhya Kamal 1947-1948-ci illərdə Pakistan dövlətində səlahiyyətli səfir işləyir. Yenicə istiqlalını qazanmış Pakistanda bu vəziyyətdə işləməklə iki dövlət arasında siyasi, mədəni əlaqələrin artırılmasına nail olmuşdur. 1949-cu ildə xəstəliyi ilə əlaqədar İstanbula gəlir. Lakin xəstəliyi uzun sürür. Müalicə üçün bir neçə dəfə Fransaya getsə də, sağalması mümkün olmur. Görkəmli sənətkar, böyük şəxsiyyət olan Yəhya Kamal 1958-ci ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Yəhya Kamal XX əsr türk şeiri və nəsrinin inkişafında böyük xidməti olan sənətkardır. Bir sıra nəsr və publisistik əsərlər yazmasına baxmayaraq, sənət aləmində qüdrətli şair kimi tanınmışdır. O, öz şerlərilə türk şeir dilinin saflaşdırılmasına, bu dilin poetik imkanlarının genişləndirilməsinə müvəffəq olmuşdur. Yəhya Kamal poeziyaya lap erkən yaşlarından gəlmişdir. Mənbələrdə yazıldığı kimi, şair 5 yaşında olarkən Rədifə adlı bir qıza aşiq olmuş, bu sevgi onun qəlbində uzun müddət yaşamış və 12 yaşında ikən həmin qızın şərəfinə ilk sevgi şerini yazmışdır. Lakin bu şeir çap olunmadığından əsərlərinə daxil olmamışdır. Şairin əldə olunan ilk şeiri Balkan müharibəsinə həsr etdiyi qitədir. Maraqlıdır ki, bu şeiri o, əruz vəznində yazmış, şeirin ahənginə xoşu gəldiyi üçün əruzə meyli artmışdır. Yəhya Kamalın ilk çap olunan şeiri isə İstanbulun şərəfinə yazdığı "Xatirə" şeiridir. Maraqlıdır ki, şair bu şeiri İstanbulu görmədən yazsa da, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmış və şeir müəllifə böyük şöhrət gətirmişdir. Yəhya Kamalın poeziya aləmində özünəməxsus yer tutmasında tanınmış türk şairləri Tofiq Fikrət və Şəhabəddinin böyük rolu olmuşdur. Yəhya Kamal bu şəxslərlə İstanbula gəldikdən sonra tanış olmuşdur. Bu şəhərdə olarkən onun digər "Sərvəti-fünun"çularla da əlaqəsi genişlənir. Lakin "Sərvəti-fünun"çulardan fərqli olaraq Yəhya Kamal türk dili ilə avropasayağı şeirlər yazmamışdır. O, türk dili ilə şeirin öz milli dəyərlərinə meydan vermişdir. Buna görə də o, digər şairlərdən daha çox qabağa gedərək milli dil, milli şeir vəhdəti və sintezini yaratmışdır.

Şairin yaradıcılığında doğma dil istəyi xüsusi yer tutur. Yəhya

Kamal bu dilin bütün ifadələrini "ağzımda anamın südüdür" formasında yüksək qiymətləndirir.

Yəhya Kamal poeziyası çoxəsrlik türk şeir ənənələrinə sadiq qalaraq vətənə sədaqət hissini ön plana çıxarır. Bu keyfiyyət həm də fərdin problemə şəxsi yanaşma və münasibətindən doğur. Lakin Yəhya Kamal yaradıcılığında vətən məfhumu birtərəfli formada götürülmür, o, "tarixi, coğrafi, ictimai bilgi və həqiqətlərə dayanan, yüksək və realist bir vətən anlayışına" çevrilir. Yəhya Kamalın vətənə münasibəti həm də konkretdir, mücərrədçilikdən uzaqdır: "Vətən heç bir zaman nəzəriyyə deyil, bir torpaqdır. Torpaq cədlərin məzarıdır. Camilərin qurulduğu yerdir. Vətəndaşları vətən vücuda gətirmişdir. …Vətən nə bir filosofun fikridir, nə bir şairin duyğusu. Vətən həqiqi və gerçək bir yerdir."

Yəhya Kamalın vətən düşüncələri həm də məna baxımından o qədər genişdir ki, bu genişlikdə bütün fikirlər özünə yer tapır. Şair vətəninin hər qarışını sevir, onu müqəddəs hesab edir. O, heç bir fərq qoymadan İstanbulu da, Ankaranı da, Bursanı da, Üsküpü də, Trabzonu da sevir, hətta bir qarış adsız torpağını da vətən adı ilə bağrına basır. Şairin vətəni cahanın kiçik bir parçası olsa da, vətənə olan sevgi, ona müqəddəs baxış Yəhya Kamalı "cahan vətəndən ibarətdir etiqadımca" fikrini deməyə sövq edir. Onun şeirlərində vətənin bir çox şəhərlərinin mədhinə yer verilsə də, bu hal konkret münasibətlə yanaşı, ümumi səciyyə də bildirir. Daha doğrusu, əgər söhbət İstanbuldan gedirsə İstanbul gözəllikləri timsalında həm də ümumi vətən duyulur.

Yəhya Kamal İstanbulu Türkiyənin gözəli hesab edir. Bu şəhəri milli memarlıq sənətinin şah əsəri adlandırır. "İstanbul fəthi" şeirində İstanbulun fəth olunması tarixi gün və hadisə kimi sevinclə qarşılanır.

İndi beş yüz sənə keçmiş o böyük xatirədən,
Əlli üç gündə o həngamə görülmüş buradan.
Canlanır levhası halə, bəşər etdikcə xəyal,
O zaman ortada, hər saniyə gerçək bir hal.

"Süleymaniyədə bayram sabahı" şeirində vətən və millət sevgisi, bu sevginin tarixi aspektdə verilməsi, şair düşüncələrinin romantik tərzdə özünə yer alması diqqət mərkəzindədir. Şeir bir növ tarixi səyahət və mövcud vəziyyəti əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Yəhya Kamal bu əsərdə Türkiyə uğrunda ölənlərin ruhlarına hörmətlə yanaşır. Onların vətən qarşısında haqlarının böyük olduğunu qeyd edir:

Vətənin həm yaşayan varisi, həm sahibi o,
Görünür xalqa bu günlərdə təsəlli kimi o,
Həm bu torpaqda bu gün, bizdə qalan hər yerdə,
Həm də çoxdan bəri kayb etdiyimiz yerlərdə.

Yəhya Kamal vətənin bayram dolu bugünündə və sabahında şəhid ruhlarını ən uca məqamda saxlayır, onları keçirilən bayramın layiqli iştirakçısı kimi təqdim edir:

Ulu məbəddə qarışdım vətənin birliyinə,
Çox şükür tanrıya, gördüm, bu saatlarda yenə,
Yaşayanlarla bərabər bulunan ərvahı.
Doludur könlüm işıqlarla bu bayram sabahı.

Yəhya Kamal şeirləri sadə dil vahidləri ilə zəngindir. Yəhya Kamal klassik formada yazdığı şeirlərində belə digər dil tərkiblərindən bacardıqca az istifadə etmişdir. Türk ədəbiyyatı tarixlərində deyildiyi kimi, onun ən böyük xidməti "türkcə duyuşu türkcə deyiş halına qaldırmasıdır." Məsələn, şairin "Məhluqə Sultan" şeirində biz sadəliyin, sadə ifadə və deyimlərin şahidi oluruq:

Bu həzin yolçuların ən kiçiyi,
Bir zaman baxdı o viran quyuya.
Və, nədən sonra, gümüş bir üzüyü,
Barmağından sıyırıb atdı suya.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal şairin əksər şeirlərində özünü göstərən keyfiyyətlərdəndir. "Mahac türküsü", "Ox", "Akınçılar", "Səssiz gəmi", "Rindlərin axşamı", "Rindlərin ölümü", "Üfüqlər", "Səs" və s. şeirlərində sadəliyin hesabına daxili ahəng və musiqilik üstünlük təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, Yəhya Kamal şeirlərinin böyük əksəriyyəti İstanbul ləhcəsi ilə yazılmışdır.

Yəhya Kamal şeirlərində mənsub olduğu xalqın qəhrəmanlıq salnaməsini yazmaq, onun bədii tərənnümünü vermək bacarığını daim nümayiş etdirmişdir. Türklərin Malazgird, Çanaqqala, Səlcuq və s. zəfərləri onun yaradıcılığında özünün layiqli yerini tutur. Bu cür şeirlərdə əsl türk qəhrəmanlığı, türk əsgəri zəfəri milli qürur hadisəsinə çevrilir:

Ta Malazgird ovasından yüyürən Türkoğlu,
Bu nəfərmiydi? Dərin gözləri yaşlarla dolu,
Üzü dünyada igid üzlərinin ən gözəli,
Çox böyük bir işi görməklə yorulmuş beli.
Həm böyük yurdu quran, həm qoruyan qüdrətimiz,
Hər zaman varlığımız, həm qanımız, həm ətimiz.

Yəhya Kamal klassik şeir ölçülərinin bir çoxundan istifadə etmiş və gözəl nümunələr yaratmışdır. Klassik şeir vəzni olan rübailərin Yəhya Kamal yaradıcılığında özünəməxsus yeri vardır. Dörd misralıq kiçik şeirləri ilə o, ictimai-fəlsəfi fikrin bədii tərənnümünə nail olmuş, janrın tələblərinə cavab vermişdir. Yəhya Kamalın rübailərinin mərkəzində Şərq və Qərb təsəvvüf görüşlərinin sintezi dayanır. Rübai janrı üçün Xəyyamanə tərz hakim olsa da, Yəhya Kamalda Xəyyam kimi tək və sistemli bir inanca

bağlılıq yoxdur. Belə demək mümkünsə, şairin rübailəri dəyişik fəlsəfi fikirlər daxilində formalaşır.

Çepçevrə bahar içində bir yer gördük,
Fərhad ilə Şirini bərabər gördük.
Baxdı gecədən fəcrə qədər, əllərdə
Ulduzlara yüksələn qədəhlər gördük.

Və ya:

Bir mərhələdən günəşlə dərya görünür,
Bir mərhələdən hər iki dünya görünür,
Son mərhələdə bir fəsli xəzandır ki, sürər,
Keçmiş gələcək cümləsi röya görünür.

Yəhya Kamal yaradıcılığında nəsr əsərləri az, lakin əhəmiyyətli yer tutur. Onun nəsr əsərləri janr baxımından müxtəlifdir. Roman, hekayə, xatirə, məktub və s. şəklində formalaşan nəsr əsərlərində ictimai-siyasi problemlər üstünlük təşkil edir. Yəhya Kamal öz xatirələrində qeyd edir ki, mən roman yazmaq istəsəm də, bundan yan keçmişəm. Şair ona görə bu işdən yan keçib ki, şeirdə qazandığı uğuru romanda qazana bilməyəcəyini hiss etmiş, bu işin ona müvəffəqiy-yətsizlik gətirəcəyini yəqin etmişdir. Lakin hekayə sahəsində o, bir sənətkar kimi sözünü demiş, yazdıqlarını "Siyasi hekayələr" adı ilə çap etdirmişdir. Müəllif bu əsərləri "Siyasi hekayələr" adı ilə çap etdirməkdə məqsədi oxucuların burada əks etdirilən ictimai-siyasi motivə diqqətini yönəltmək olmuşdur.

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN
(1889-1956)

Müasir türk realist ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Rəşad Nuri Güntəkin 1889-cu ildə İstanbulda hərbi qulluqçu ailəsində doğulmuşdur. Atası Nuru bəy hərbi həkim vəzifəsində çalışmışdır. Anası Lütfiyə xanım Ərzurum valisinin qızı olmuşdur. Atasının işi ilə əlaqədar yaşadığı yeri tez-tez dəyişdiyindən Rəşad Nurinin uşaqlığı müxtəlif şəhərlərdə keçmişdir. Onun İzmir və Çanaqqalada keçirdiyi günlər uşaqlıq xatirəsində silinməz izlər buraxmışdır. O, ilk təhsilini Səlimiyyədə yerləşən məhəllə məktəbində almışdır. Lakin 1900-cü ildə ailələrinin Çanaqqalaya köçməsi nəticəsində o, təhsilini buradakı məktəbdə davam etdirir. Bir neçə müddətdən sonra Qalatasaraya gedərək oradakı məhəllə məktəbində bir il oxumuşdur. Rəşad Nuri orta təhsilini İzmirdə tamamladıqdan sonra İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada ədəbiyyat müəllimi işləyən Mehmed Akif Ərsoy Rəşad Nuridə müəllimliyə olan maraq və rəğbəti artırmışdır. Bu səbəbdən 1912-ci ildə darülfünunu bitirən kimi əvvəlcə İstanbul, sonra isə Bursada ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. O, 1916-1917-ci illərdə İstanbul Fateh Vahid məktəbinə müdir təyin edilmişdir. Həmin dövrlərdə Rəşad Nuri daha çox pedaqoji fəaliyyətə üstünlük verir, xalqın maariflənməsində əlindən gələni əsirgə-

mirdi. O, Fateh məktəbində bir qədər işlədikdən sonra, Vəfa və Ərəngöy məktəblərində türk dili və ədəbiyyatından dərs deyir, pedaqoji fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Rəşad Nuri 1924-cü ildə bir qrup türk ziyalısı ilə "Kələbək" adlı satirik qəzetini çıxarmağa nail olur. Bu qəzetdə Rəşad Nurini narahat edən ictimai qüsurlar öz əksini tapır, müxtəlif sosial problemlərdən söhbət açılırdı. Rəşad Nurinin qəzetçilik fəaliyyəti təkcə bu orqanla məhdudlaşmır. O, "Ağbaba" adlı digər bir satirik jurnalla da əməkdaşlıq edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rəşad Nuri bədii yaradıcılığa hekayə yazmaqla başlamışdır. Birinci Dünya müharibəsi illəri onun yaradıcılığının məhsuldar mərhələsi hesab olunur. Gənc yazıçı tamamladığı "Çalı quşu" romanını 1922-ci ildən etibarən hissə-hissə "Vaxt" qəzetində çap etdirməyə başlayır. Rəşad Nuri bir müəllim, yazıçı və qəzetçi kimi ölkə miqyasında tanınmağa başlamış, xalq yolunda göstərdiyi xidmətlərinə görə nüfuzu get-gedə artmışdır. O, 1927-ci ildə Maarif Vəkaləti Müfəttişliyinə işə götürülür. Rəşad Nuri haqqında yazılmış əksər kitablarda birmənalı şəkildə gös-tərildiyi kimi, bu vəzifədə olarkən o, Anadolunun şəhər və kəndlərini gəzmiş, güclü müşahidə qabiliyyəti ona xalqın yaşayış tərzini, əxlaq və məişətini öyrənməyə imkan vermişdir. Heç şübhəsiz, Rəşad Nuri yaradıcılığında bu müşahidələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Rəşad Nuri təyin olunduğu müfəttiş vəzifəsində 1939-cu ilə qədər çalışmışdır. 1939-cu ildə xalq tərəfindən etimad göstərilərək Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdir. 1943-cü ildə deputatlıq səlahiyyəti başa çatdığı üçün yenidən Maarif Vəkaləti Müfəttişliyində işlə təmin olunmuşdur. O, 1947-ci ildə İstanbulda çıxan "Məmləkət" qəzetinin baş redaktoru seçilir. Daha sonra Rəşad Nuri Türkiyənin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı nəzdində Parisdə yerləşən Kültür Ateşesi vəzifəsinə təyin edilir. 1954-cü ilə qədər Kültür Ateşesi vəzifəsini yerinə yetirən Rəşad Nuri beynəlxalq miqy-

asda türk milli-mədəni tarixinin təsdiq və təbliğində böyük işlər görmüşdür. Rəşad Nuri 1954-cü ildə yenidən Türkiyəyə qayıdır. İstanbul Şəhər Teatr Ədəbi Heyətində məsul vəzifə tutsa da, səhhətinin pisləşməsi onun əmək fəaliyyətini davam etdirməsinə mane olur. 1956-cı ildə tutulduğu ağ ciyər xəstəliyini müalicə etdirmək üçün Londona gedir. Rəşad Nuri 1956-cı ilin dekabr ayının 7-də Londonda vəfat etmiş, cənazəsi İstanbula gətirilmişdir.

YARADICILIĞI

Türk realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Rəşad Nuri Güntəkinin ədəbi fəaliyyətə başlaması Birinci dünya müharibəsi illərinə təsadüf edir. Rəşad Nuri Güntəkin ilk öncə müxtəlif xarakterli məqalələr yazsa da, bədii yaradıcılığa hekayə ilə başlamışdır. Onun 1917-ci ildə yazdığı "Köhnə dost" hekayəsi bu sahədə ilk qələm təcrübəsi hesab olunur. Rəşad Nurinin hekayə yaradıcılığının avropayönlü nəsrin tələblərinə uyğun formalaşmasında Fatma Aliyə xanımın (1864-1924) və Xalid Ziyanın (1865-1945) böyük təsiri olmuşdur. Fatma Aliyə xanımın "Mühacirət" (1892), "Rüfət" (1897), "Udi" (1899) və yarımçıq qalmış "Emin" (1910) romanları yeni realist nəsrin ən mükəmməl nümunələri sayılır. O cümlədən Xalid Ziyanın "Həmidə" (1891), "Bir ölünün dəftəri" (1891), "Mavi və siyah" və "Qırıq həyatlar" irihəcmli nəsr əsərlərində hər şeyin yeni prinsip baxımından özünə yer tapması sənət aləmində bu nümunələrin təsir dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Rəşad Nuri uşaqlıq xatirələrində adları çəkilən hər iki şəxsiyyətin öz yaradıcılığına təsirindən bəhs açmış, qış gecələrində Fatma Aliyə xanımın "Udi" romanından oxunan parçaların rolunu yüksək qiymətləndirmiş, xüsusilə hekayə zövqünün formalaşmasında Xalid Ziyanın sənətini əhəmiyyətli hesab etmişdir.

Rəşad Nurinin hekayələri mövzu baxımından geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu nümunələrdə cəmiyyətin bir çox reallıqları özünün bədii əksini tapmış, problemin ictimai-siyasi aspektdə həllinə çalışılmışdır. Müəllif "Tanrı müsafiri" (1927), "Sönmüş ulduzlar" (1928), "Leyli və Məcnun" (1928), "Fövqəladə işlər" (1930) adlı hekayələr kitabında daha çox yaşadığı dövrün əyinti və çatışmazlıqlarına tənqidi yanaşmış, açıq surətdə onlara qarşı etiraz səsini ucaltmışdır. Rəşad Nuri "Ümidsizlik" hekayəsində maraqlı bir məsələyə toxunur. Əslində məişət problemləri zəminində yazılan bu hekayədə yazıçı cəmiyyətin qeyri-normal həyati baxış və əxlaqlarının ayrı-ayrı insanlara vurduğu zərbəni nəzərə çarpdırır. Söhbət o cəmiyyətdən gedir ki, burada qadınlar ilə kişilərin hüququ eyni deyil. Bu bərabərliyi cəmiyyət mütləq mənada rədd edir. Ona görə də qadınlar sanki tale payları olan məhrumiyyətlərin əzabını yaşayırlar. Müəllif bütün bu fikirlərini yeni qurulmuş bir ailənin timsalında cərəyan etdirir. Kişi cəmiyyətin ona verdiyi hüquqdan istifadə edərək öz xanımının evdən bayıra çıxmasına etiraz edir. Daha doğrusu, onun ictimai fəaliyyətinə qadağalar qoyur. Lakin özü isə kef məclislərində gününü keçirir, pozğun qadınların şərəfinə ziyafətlər verir. Günlərin birində həyat yoldaşını görmək üçün bu ziyafətlərdən birinə gələn qadın ərinin məhrumiyyət və işgəncələri ilə üzləşməli olur. Qadının bura gəlməsini bəhanə edən kişi onu əxlaqsızlıqda günahlandıraraq boşayır və bununla onu layiq olmadığı yeni bir mənəvi əzaba düçar edir.

Bir ailənin timsalında cərəyan edən problem müəllifin təsvirlərində ümumiləşmə keyfiyyəti qazanır, cəmiyyətin bütün dairələrinə nüfuz edir.

"Qəmsizin ölümü" hekayəsində sarı tüklü qoca köpəyin timsalında böyük sarsıntı və əzablar içində yaşayanların həyatından bir mənzərə öz əksini tapır. Müəllif hekayədə onun mübariz və

fədakar olmasını xüsusi qeyd edir. Lakin məhəllə adamlarının nəzərində o, sərsəri həyat sürən bir canlı qiymətindədir. Buna görə də ona hamı "Qəmsiz" deyə müraciət edir. Hekayə ilə tanışlıq onu göstərir ki, Qəmsiz nə sərsəri həyat yaşayır, nə də hamının fikirləşdiyi kimi qəmsizdir. Bir neçə il əvvəl Qəmsizin həyatında böyük bir faciə baş vermişdir. Onun dörd balası zəhərlənərək ölmüşdür. Ölmüş balalarını bir zibil maşınına qoyub apardıqları üçün o, həmin maşının arxasınca getmiş və xeyli müddət gözdən itmişdir. Hamı elə bilir ki, o da haradasa ölüb. Ancaq Qəmsiz yenidən geri dönür və məktəbin ətrafında kədərli halda günlərini keçirir. Məktəb uşaqları bayram etmək üçün qabaqcadan planlaşdırılan yerə gedirlər. Qəmsiz də uşaqlar ilə bərabər gedir. Uşaqlar onun yerə yıxılıb qıvrıla-qıvrıla uladığını görür. Birdən o, ayağa qalxır və var gücü ilə qaçmağa başlayır. Yoldakı çayın kənarında oynayan iki uşaq itin sürətlə onlara tərəf gəldiyini gördükdə qorxub qaçırlar. Lakin uşaqlardan biri dərin çaya düşür və boğulmaq təhlükəsi ilə üzləşir. İt bunu görüb geri qayıdır və uşağı sudan çıxarır. Bu mənzərəyə tamaşa edə-edə ölür və axan su onun cəsədini aparır.

Hekayədə böyük əksəriyyət tərəfindən başa düşülməyən, qəbul edilməyən fərdin kədər və faciəsi öz əksini tapır. Qəmsiz ağıllıdır, insanları qoruyur, onların ürəyindən keçənləri başa düşür, dar ayaqda onların həyatlarını təhlükədən xilas edir. Amma əksər adamlar onu sərsəri, həyatda artıq hesab edirlər. Əsərdə Qəmsizin ölüm ayağında insanlardan uzaqlaşmağa cəhd etməsi səhnəsi müəllifin ortaya qoyduğu problemləri geniş müqayisə fonunda açmağa imkan verir, hər şey zahiri görünənlərin mahiyyətində üzə çıxır, aydın şəkildə dərk edilir.

"Əski bir yara", "Bir udum su", "Əsgərlikdən qayıtmaq", "Bir istefa" və s. hekayələrində müharibə fəlakətləri, insanların azad yaşamaq istəyi, əsarətə, zülmə etiraz səsləri yüksək sənətkar-

lıqla qələmə alınmışdır. "Əski bir yara" hekayəsi üç yaşında anasını itirmiş Xəlilin dilindən danışılır. Xəlilin atası polis məmuru işləmiş, atdan yıxıldığı üçün ayağı şikəst olmuşdur. Buna görə də polisə yararsız şəxs kimi işdən azad edilmişdir. Xəlilin atası daha sonra hərbi qospitalda işləyir. Müharibə dəhşətləri get-gedə artır. Atası uşağı şəhərdə saxlayır, özü isə şəhərdən kənarda yerləşən qospitalda xəstə yaralılara xidmət edir. O, arada vaxt tapıb şəhərə gəlir və oğlu Xəlillə görüşür. Xəlilin atası cəsur döyüşçülərin düşmənə qarşı müqavimətindən danışır, onların qəhrəmanlığını oğlu üçün öyür. Bir dəfə o, yenə igid bir əsgərin üç düşməni öldürməsindən söhbət açır. Döyüşlərin birində həmin igid əsgərin düşmənləri öldürməsinə baxmayaraq, özü də ölümcül yara alır. Ölüm ayağında o, Xəlilin atasına xatirə kimi bir üzük və qanlı meşin dəftər hədiyyə edir. Xəlil atasının ona danışdığı bütün cəbhə xatirələrini şəhərdə yaşayan yabançı uşaqlara danışır. Bir müddətdən sonra şəhər yabançılar tərəfindən işğal olunur. Yabançı uşaqlar Xəlilin sözlərini düşmən zabitinə söyləyirlər. Zabit Xəlilin atasından eşitdiklərini onun üçün danışmağı tələb edir. Xəlil onlara heç nə demir. Son anda Xəlilin atasını həbs edib güllələyirlər.

Müəllif hekayədə tarixi proseslər fonunda düşmənə nifrət hissi aşılayır, xalqın vətənpərvərlik duyğularını yüksəldir.

"Bir istefa" hekayəsinin məzmununu ən xoşbəxt gününü izhar edən şagirdlərin yazıları təşkil edir. Müəllif uşaqların özü üçün xoşbəxt sandığı həmin hadisəni əslində ən böyük faciə kimi qiymətləndirir. Əsərdə uşaq düşüncələri ilə yazıçı münasibətləri arasında böyük bir uyğunsuzluq və təzad vardır. Onu da qeyd edək ki, əsərdə yazıçı münasibətləri olduqca real və sadə ifadə tərzində verilmişdir. Məsələn, cərrahiyə əməliyyatının ağırlıqlarına məruz qalmış uşaq özünü ona görə xoşbəxt sanır ki, o, xəstəxanada heç olmasa bir parça çörək yemişdir. Həmişə aclıqdan

əziyyət çəkən bu zavallı həmin günləri ömrünün xoş günü hesab edir. Digər bir uşaq isə atasının həbs olunduğu günü özü üçün xoşbəxtlik sayır. Ona görə ki, gecə-gündüz əzab-əziyyətə qatlaşan atası arabaçı sənəti ilə çörək pulu qazana bilmir, əvəzində isə hirsini arvad-uşağına töküb onları incidir. Göründüyü kimi, buradakı xoşbəxtlik nisbidir, bir növ mənəvi yox, "fiziki" səciyyə daşıyır. Lakin müəllif uşaq psixologiyasının ortaya qoyduğu mülahizələrdə dövrü kəskin ittiham edir. Müəllif uşaq mülahizələrindən bir vasitə kimi istifadə edərək cəmiyyətin əksər problemlərinə toxunur. Bir növ dövrün sosial gərginliklərinin ümumi mənzərəsini yaradır.

Rəşad Nuri yaradıcılığında dram əsərləri özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Qeyd etməliyik ki, onun əksər dram əsərlərinin mövzusu müasir həyatla bağlıdır. Belə demək mümkünsə, müasirlik və reallıq Rəşad Nuri dramaturgiyası üçün başlıca keyfiyyətdir. 1920-ci ildə yazılmış "Xəncər" pyesi Rəşad Nurinin dramaturgiya sahəsində ilk addımı hesab olunur. "Əski röya" (1922), "Daş parçası" (1926), "Babur şahın səccadəsi" (1931), "Yarpaq tökümü" (1943), "Əski şərqi" (1951), "Balıkəsir mühasibi" (1953), "Tanrıdağı ziyarəti" (1955) adlı əsərləri Rəşad Nurinin bu sahədə məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçdiyini üzə çıxarır. Bundan başqa o, "Bir gecə faciəsi" (1924), "Ərəbcə deyilmi" (1926), "Cüt kəramət" (1927), "İş adamı" (1932) və s. kimi səhnə əsərlərini təbdil edərək müasir türk dramaturgiyasının yeni ənənələr zəminində inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Rəşad Nurinin dramlarının mövzu və problemi müasir həyat və onun reallıqlarıdır. "Xəncər" pyesində vardövlət, pul hərisliyi ucbatından insani keyfiyyətlərini itirən şəxslərin, namuslu insanların uyğunlaşa bilmədiyi qayda-qanun və adət-ənənələrin ifşası əsas yer tutur. Müəllif əsərdə bütün qüsur və eybəcərlikləri Hacı Alinin və həkimin timsalında cəm-

ləşdirməyə nail olur.

"Yarpaq tökümü" Rəşad Nurinin eyni adlı romanı əsasında formalaşdırdığı dram əsəridir.

Əsərin mövzusunu yad, gəlmə adət-ənənələrin təsiri nəticəsində türk mənəviyyatına dəyən ziyan və milli-ictimai yaraların təsviri təşkil edir. Əsərin qəhrəmanı Əli Rza bəy namuslu bir insandır. O, yüksək vəzifəli məmurdur. Lakin vəzifəsindən sui istifadə etmir. Halal maaşı ilə dolanmağı hər şeydən üstün tutur. O, meşşan həyat tərzinə uyan insanlara acıyır. Bunu mənsub olduğu türk cəmiyyətinin düçar olduğu milli-mənəvi yara hesab edir. İctimai həyatın yabançı təsirlərdən yaxa qurtarmaq gücündə, mənəvi müdafiə sistemi qurmaq təşəbbüsündə olmamasını Əli Rza bəy təəssüf hissi ilə qeyd edir. Və öz övladlarının yabançı təsirlərin toruna düşərək dəyişdikləri üçün qəlbi ağrıyır. Bu mənzərəni milli-mənəvi sahədə yarpaq tökümü şəklində xarakterizə edən müəllif, o zaman türk həyatı üçün səciyyəvi olan cəhəti yüksək tərzdə ifadə edə bilmişdir.

Rəşad Nuri xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə xüsusi hörmət bəsləyən, yaradıcılığında davamlı olaraq bu halı tərənnüm edən sənətkardır. "Əski şərqi" dramı bilavasitə ədibin XX əsrdə formalaşan gəncliyin xarici təsirlərə uyaraq yüksək mənəvi dəyərlərdən uzaq düşməsinə etiraz səsini ucaltmaq baxımından xarakterikdir. Rəşad Nuri bu dramı 1938-ci ildə yazdığı "Əski xəstəlik" romanının motivləri əsasında qələmə almışdır. Əsərdə əski şərqi anlamı eşq şərqisi mənasındadır. "Əski şərqi" dramı müxtəlif düşüncə tərzinə malik iki gəncin evləndikdən sonrakı ailə həyatından bəhs açır.

Hadisələr Yusif ilə Züleyxa arasında cərəyan edir. Züleyxa hər şeydə duyğu və səmimiyyəti inkar edir. O cümlədən Züleyxa iki sevən şəxsin məhəbbətlərini zahiri hesab edir. Onun nəzərində həyat yoldaşı olmaq heç də bir-birinə ruhunu və könlünü

vermək deyildir. Züleyxa bunları vaxtı və "modası keçmiş bir hadisə" kimi qiymətləndirir. Ona görə də əsərdə Züleyxanın ailə həyatı tam təsadüfi xarakter daşıyır. Bu səbəbdən Züleyxa ərindən məhkəmə qərarı ilə ayrılır. Müəllif bu əsərdə eşqin yaxşı mənada "xəstəlik" kimi qəbul edilməsini təbliğ edir. "Eşq xəstəliyini" ailə quran iki şəxsin ruhən bir-birlərinə bağlanmasının vacib şərti hesab edir.

Rəşad Nuri bir sıra hekayə və pyeslər yazsa da, sənət aləmində romanlar müəllifi kimi məşhurdur. O, "Gizli əl" (1921), "Çalı quşu" (1922), "Damğa" (1924), "Dodaqdan qəlbə" (1925), "Axşam günəşi" (1926), "Yaşıl gecə" (1928), "Acımaq" (1928), "Yarpaq tökümü" (1930), "Göy üzü" (1935), "Əski xəstəlik" (1938), "Dəyirman" (1944), "Qan davası" (1954) və s. romanlarında dövrün ictimai-siyasi problemlərinə toxunmuş, daha çox Türkiyə həyatı üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri real formada əks etdirmişdir. Onun romanlarında həyat həqiqətləri çılpaq şəkildə təqdim olunur. Buna görə də Rəşad Nurinin roman yaradıcılığı həyatın acı və şirin, sevinc və kədər və s. cəhətlərinin paralel genişlikdə əks etdirilməsi baxımından xarakterikdir.

Rəşad Nurinin romanları mövzu baxımından məhəbbət və ictimai-siyasi olmaqla iki qrupa bölünür. Ədibin ilk romanı "Xarabaların çiçəyi" əsəridir. Bundan bir neçə il sonra yazılmış "Çalı quşu" romanı isə yazıçının bu sahədə ən uğurlu əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Müəllifə şöhrət gətirən bu əsər həm də XX əsr türk ədəbiyyatında yaranmış boşluğu doldurmaq baxımından xarakterikdir. Qeyd etməliyik ki, müəllif ilk öncə "İstanbul qızı" adlı 4 pərdəli bir pyes qələmə almışdır. Lakin pyesin səhnədə tamaşaya qoyulmaq problemləri, eyni zamanda yazıçının toxunduğu məsələləri daha geniş epik planda göstərmək istəyi Rəşad Nurini "İstanbul qızı" dramının motivləri əsasında "Çalı quşu" romanını yazmağa sövq etdi. "Çalı quşu" romanında

hadisələr Anadoluda cərəyan edir. Lakin yazıçı Anadolunun timsalında bütün Türkiyə həyatı üçün xarakterik olan ictimai-siyasi problemləri əks etdirmişdir. Romanın baş qəhrəmanı Fəridədir. Müəllif bütün problemlərə münasibət bildirmək üçün Fəridə obrazından vasitə kimi istifadə edir. Rəşad Nuri Fəridəni olduqca aktiv formada həyata atır. Lakin o, mübarizliyindən çox, dözümlülüyü ilə yadda qalır. Ən ağır günlərində belə sınmır. Müəllif onun "əlindən uşaq kimi tutaraq" diyarbədiyar gəzdirir. Fəridənin cəmiyyətdə rastlaşdığı bütün eybəcərlikləri ümumiləşdirmə gücü ilə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi panoramı şəklində təqdim edir. Bu səbəbdən də əsərdə hadisələrin təsviri "macəraçılıqdan" çox, "məmləkət mənzərəsi" təsirindədir.

Rəşad Nuri romanda yaşadığı cəmiyyətin qadınlara ögey münasibətini heç cürə qəbul etmir. O, qadınları bütün mənəvi hüquqlardan məhrum etmiş cəmiyyəti ittiham etməkdən və ona nifrət bəsləməkdən çəkinmir. Ona görə də "Çalı quşu" romanı təkcə dövrün ictimai – siyasi mənzərəsini yaratmaq baxımından deyil, həm də bu fonda qadın hüquqsuzluğunu əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Rəşad Nuri Fəridənin timsalında təhsil alan və sərbəst yaşamaq istəyən hər bir ağıllı və namuslu qadının üzləşdiyi çətinlikləri göstərə bilmişdir. Yazıçının qeydlərindən bəlli olur ki, ölkədə təhsil alan qadınlara münasibətin pisliyindən onlarla ailə qurmaqdan belə çəkinmişlər. "Çalı quşu" romanının baş qəhrəmanı olan Fəridə də sərbəst yaşa- maq arzusunda olan təhsil görmüş bir qızdır. Əsərdə Kamranın Fəridəyə münasibətinin dəyişməsində bu amilin təsiri də istisna edilmir.

Müəllif bu səbəbdən Kamran Fəridə xəttini yüksək bədii formada əsərin mərkəzində saxlamış, bütün hadisə və əhvalatları bu xətt ətrafında cərəyan etdirmişdir. "Çalı quşu" romanı bir növ Fəridənin xatirə dəftəridir. Fəridə öz xatirələrini yazarkən hə-

yatının əvvəlki dövrlərinə boylanır. Biz onun şən, qəmsiz uşaqlıq həyatının şahidi oluruq. Lakin az sonra hər şey dəyişir. Fəridə öz xoşbəxtliyinə sanki əlvida deyir. Bu mərhələdə Fəridənin həyati baxışları ilə ictimai mühitin reallıqları arasında ziddiyyət yaranır. Fəridə ilə Kamranın sevgi uğursuzluqları da bu mərhələdə başlayır. Fəridə Münəvvərin Kamranı sevdiyini bildiyi üçün oradan uzaqlaşır. Ayrı-ayrı əyalətlərdə çətin şəraitdə müəllim işləyir. Bu dövrlərdə Fəridə müxtəlif xarakterli insanlarla üzləşsə də, yalnız yaxşı adamların xeyirxahlığı nəticəsində bədbinləşmir, çətin sınaqlardan çıxa bilir. Müəllif bu cəhəti Xeyrulla bəy və Fəridə xəttində olduqca real əks etdirmişdir. Xeyrulla bəyin Fəridə ilə yalançı nigahı və Fəridənin xatirə dəftərinin onun hesabına Kamrana çatması əsərdə bu insanın xarakterinin açılması və hansı nəcib keyfiyyətlərə malik olması barədə kifayət qədər məlumat verir. Fəridənin Munisə, Rəşid bəy, Əziz bəy, Şeyx Yusif və başqaları ilə münasibətləri bütövlükdə əsərdə qoyulan problemlərə aydınlıq gətirir, obrazların özünəməxsus fərdi keyfiyyətlərini üzə çıxarır.

Romanda Fəridənin maarif nazirliyindən ən ucqar kənd məktəbinə qədər keçdiyi yol, bir növ müəllifin problemə münasibətində seçdiyi taktiki gedişdir. Paytaxtdan kəndə qədər yol gedən, sonralar müxtəlif yerdəyişmələr edən bu qız hər cür rüşvətxorluq, özbaşınalıq və anarxiyanın şahidi olur. Maraqlı odur ki, müəllif bunları yalnız maarif sistemi üçün yox, bütün ölkə həyatı üçün xarakterik hesab edir, cəmiyyət və insan problemləri daxilində ölkənin ictimai həyatının mənzərəsini əks etdirir.

Cəmiyyətin ictimai eyiblərinə qarşı tənqidi münasibət Rəşad Nurinin digər romanlarında da özünə yer tapmışdır. “Damğa", “Dodaqdan qəlbə", “Acımaq", “Yarpaq tökümü", “Dəyirman” və digər romanlarında müəllif müxtəlif problemlər daxilində cəmiyyətin qüsur və çatışmazlığını göstərmiş, onları kəskin tənqid

hədəfinə çevirmişdir. Adları çəkilən əsərlərdə həyatda yaşamaq istəyi böyük olan namuslu adamların çox ciddi çətinliklərlə üzləşdiyi göstərilir, dövlət aparatında bürokratiyanın, rüşvətxorluğun, məmur özbaşınalığının ifşasına xüsusi yer verilir.

Ümumiyyətlə, Rəşad Nuri romanlarının əksəriyyəti üçün belə bir ideya hakimdir ki, yaramaz cəmiyyətdə namuslu və vicdanlı insanların yaşamağı çox müşküldür. Onlar ya cəmiyyətlə barışıb onun quluna çevrilməli, ya da həyatda məhv olmalıdırlar.

Rəşad Nuri "Damğa" əsərində problemə məhz bu cür yanaşmış, İffət bəyin timsalında namuslu bir şəxsin nəcib arzuları ilə bu arzuların qarşısına sədd çəkən, onu şikəst edən mühiti üz-üzə qoymuşdur. "Damğa" əsərində hadisələr, əsasən 1908-ci il Türkiyə inqilabından sonrakı dövrlərlə bağlıdır. İffət bəy atasının həbsindən sonra əziyyətlərlə üzləşir. Öz namuslu əməyi ilə yaşamağı hər şeydən üstün tutur. Çətinliklə bir tacirin evində iş tapır. Onun uşaqlarına dərs deyərək çörək pulu qazanır. Tacirin arvadı Vədiə xanımın təkidi ilə onunla görüşmək məcburiyyətində qalır. Bu işin üstü açılanda özünü tacirin evinə soxulmuş oğru kimi qələmə verir. Məsələnin əsl həqiqi tərəfini kənara qoyub, oğurluq adını üstünə götürür. Bununla da Vədiənin namusunu ləkədən qoruyur, öz adına isə "oğurluq damğası" yazdırır. Lakin həbsxana dövrü başa çatdıqdan sonra onun həyatının ağır günləri başlayır. Belə demək mümkünsə, əsl zindan həyatını o, azadlıqda olarkən yaşamağa başlayır. İffət artıq cəmiyyətdə oğru kimi tanınır. Ona heç yerdə iş vermirlər, yaxına buraxmırlar. Müəllif bu vəziyyəti özünəməxsus paradoksal xüsusiyyətləri ilə diqqətə çatdıra bilir. Namuslu adamlar yaramaz cəmiyyəti ittiham etməkdənsə, həmin cəmiyyət namuslu adamları ittiham edir, onları həyatda artıq insanlara çevirir.

İffət bəyə dostu Cəlal əlindən gələn köməkliyi göstərir. Cəlal özü də namuslu adamdır. Son anda hər iki şəxs məcbur qalaraq

öz həqiqi yollarını dəyişib, möhtəkirliklə məşğul olurlar. Düzdür, müəllif əsərdə onların son hərəkətlərinə bəraət qazandırmır. Lakin İffət və Cəlala bəraət qazandırmasa da, eyni zamanda onları müqəssir saymır. Yazıçı aləmində müqəssir olan cəmiyyətdir, real ictimai-siyasi həyatdır.

Romantik ruhda yazılmış "Dodaqdan qəlbə" əsərində problemin qoyuluşu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əsərdə hadisələr Kənan və Lamiyənin ətrafında cərəyan edir. Əsərin əvvəlində Kənanın atası, anası, bacısı və digər məsələlər barəsində gedən söhbətlər müəyyən mənada ictimai fonda cərəyan edir. Lakin sonradan əsərdə hər şey daha çox məişət fonunda əks etdirilir. Kənan Avropadan qayıtdıqdan sonra məşhur musiqiçi kimi hamının diqqətini cəlb edir. Ondakı yaşamaq həvəsi dünyaya sığmayan dərəcəyə çatır. Müəllif bu vəziyyətin Kənanda yaratdığı dəyişikliyi psixoloji cəhətdən göstərə bilir. 15 yaşında olan Kənan 30 yaşlı adam təsirində idisə, 30 yaşında isə o, 15 yaşlı insan kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif Kənanda baş vermiş bu dəyişikliyi bir çox məqamlarda ziddiyyət amili şəklində təcəssüm etdirir. Kənan yarımçıq səadəti xoşlamadığından adi pəncərədə bahalı pərdəni və kobud barmaqda qiymətli üzüyü görəndə dilxor olur. Onun nəzərində hər şey tam olmalıdır.

Buna görə də müəllif "ya tam, ya da heç" fəlsəfəsi daxilində Kənanın həyati baxışlarında olan ziddiyyətləri bütünlükdə göstərə bilmiş, onun xarakterinin kompleks müəyyənləşdirilməsini təmin etmişdir.

Kənan varlı adamların kölgəsində yatmağı heç cür qəbul etmir. Bu səbəbdən evlərdə dərs deyib pul qazanmağı özü üçün təhqir bilir. Kənan qədəhi axıra qədər içməyi bacarmayanda onu dodağa aparmağı əbəs sayır. Onun sevgiyə münasibəti də bu düşüncələr daxilində formalaşır. Kənana görə sevginin qəlblə heç bir əlaqəsi yoxdur. Kənan sevginin yaxşı mənada "dodaqdan

qəlbə süzülüb onu zəhərləməsini" qəbul etmir. Bu məntiqin davamı kimi Kənanın Lamiyəyə dediyi aşağıdakı fikri də maraqlı səslənir. Bu fikirdə müqayisələr torpaq və gül ilə əlaqələndirilir. Kənan bildirir ki, torpağın dodaqlarında gül açır. Lakin o, heç vaxt torpağın köksünə girə bilmir. Düşüncələrində sev-giyə münasibətini bu cür qurduğu üçün Kənan Lamiyənin sevgisinə etinasız yanaşır. "Biz bir-birimizi sevmirik, könül əyləndiririk,"-deyə Lamiyənin qəlbinə hakim kəsilən sevgini cavabsız qoyur. Müəllif Kənanın məhəbbətini əsərdə birtərəfli göstərmir. Daha doğrusu, onun sevgiyə münasibətinin mütləq natamamlıqda olduğunu təsdiqləmir. Kənan sevginin ideal formada insan qəlbinə hakim kəsildiyinin mümkünlüyünü inkar etmir. "Siyah yıldızlar" əfsanəsi əsasında formalaşdırdığı musiqi nömrəsində bunun tam təsdiqini görmək mümkündür. Lakin Kənan "sevginin dodaqdan qəlbə süzülüb" ona hakim kəsilməsinin mümkünlüyünü həyatda yox, ideyada təsdiqləyir. Hələlik düşüncələrində bu xətti qoruyub saxlayan Kənan, sonralar fikirlərinin əleyhinə çıxaraq, əsl sevgi və məhəbbəti real həyatda görür. Lamiyənin timsalında ideal sevgi anlayışını qəbul edir.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Lamiyə öz sevgi "macəraları"nın qurbanına çevrilir. O, əsl məhəbbətini Kənanda tapdığı üçün nişanlısı Nazimi qəlbindən çıxarır. Lakin Kənan onun məhəbbətini qiymətləndirə bilmir. Lamiyənin saf məhəbbət xəyallarını "əyləncə kimi" qiymətləndirərək onu "cavabsız" buraxır. Kənan Lamiyənin ismətinə toxunur. Kənana olan məhəbbətini heç kimə açmayan, qəlbində saxlayan Lamiyə, bu işdə onun günahlarını gizlədərək ismətsizlik damğasını daşımalı olur. Həyatı və taleyi korlanmış Lamiyə həyatının çətin günlərini yaşayır. Lakin Lamiyə həyatının bundan sonrakı dövründə öz məhəbbət və ismətini qoruyur. Kənan vaxtilə onun cavabsız qalmış məhəbbətini sonradan qiymətləndirsə də, Lamiyə ondan uzaqlaşır. Na-

musuna toxunmaq istəyən Rasihi öldürür. Bir həkimlə ailə qurur, vaxtilə görmək istədiyi, arzusunda olduğu namuslu ailə həyatı yaşayır.

Rəşad Nuri əsərdə Lamiyəni günahı olmayan şəxs kimi təqdim edir. Kənanın onun başına gətirdiyi oyunu Lamiyənin təcrübəsizliyi və saf məhəbbət aludəçiliyi ilə bağlayır. Müəllif ona görə də Lamiyənin acı həyat taleyinə təəssüf edir. Əksinə, Kənanı isə intihar etməklə ucuz ölümün qurbanına çevirir.

Rəşad Nuri əsərdə hadisələri konkret obrazların timsalında müxtəlif məkan genişliyində göstərir. Bu da özlüyündə "Çalı quşu"nda olduğu kimi, ictimai proseslərin ölkənin hər yerində eyni cür cərəyan etdiyinə işarədir. Müəllif məqsədli olaraq əsərdə müxtəlif təbəqəni təmsil edən obrazlar vasitəsilə sosial mühitin bütün gerçəkliklərini təs-vir etmiş, daha xarakterik cəhətləri ön planda saxlamışdır. Müxtəlif sənət, peşə sahibləri olan və başqa-başqa düşüncələri özündə əks etdirən Münir bəy, Vəfiq paşa, Saib paşa, Şəmi dədə, Nail, Mələk, Nemət xanım, Nazim, Vədad bəy və digər obrazlar müəllifin əlində cəmiyyətin tipik xarakteristikasını verməkdə vasitəyə çevrilir.

Ümumiyyətlə, Rəşad Nurinin roman yaradıcılığı yaşadığı mövcud həyatın ictimai-siyasi proseslərini, mühit və insan problemlərini, bunların qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində insanların düşüncə tərzini, əxlaqi münasibətlərini göstərmək, eləcə də 20-50-ci illər türk bədii nəsrinin ümumi xarakteristikasını əks etdirmək baxımından səciyyəvidir.

NAZİM HİKMƏT

«Nazim Hikmət dünyanı dolaşan bir Türkiyə şarkısıdır» (Əziz Nesin)

NAZİM HİKMƏT
(1902-1963)

Nazim Hikmət (Nazim Hikmət Ran*) 20 yanvar 1902-ci ildə hazırda Yunanıstan sərhədləri içərisində yerləşən Salonikdə məmur ailəsində doğulmuşdur. Atası Hikmət bəy İttihatçılar dövründə mətbuat müdiri olmuşdur. Sonradan özəl süd müəssisəsinə rəhbərlik etmişdir. Yaratdığı müəssisə iflasa uğramış və bundan sonra o, Kadıköydə Sürəyya Paşa sinemasının müdiri işləmişdir. Babası Mehmet Nazim Paşa uzun müddət ayrı-ayrı şəhərlərdə vali vəzifəsində çalışmışdır. Az da olsa şeirlər yazmış və şeir sənəti haqqında bir neçə əsər çap etdirmişdir. Mehmet Nazim Paşa Türkiyədə fəaliyyət göstərən Mövlana təriqətinin üzvlərindən olmuşdur. Təriqət məclislərində fəal iştirak etdiyinə görə hamı onu C.Ruminin müridi adlandırmışdır. Mehmet Nazim Paşanın hakimiyyətə kəskin etirazlar bildirən Namiq Kamal tərəfdarları ilə yaxın münasibətləri hakim təbəqənin diqqətindən yayınmamışdır.

---

* *1934-cü ildə Türkiyədə qanunla tənzimlənən soyad məsələsi ortaya çıxanda Nazim Hikmət soyadını Ran kimi qəbul etmişdir. Belə bir fikir mövcuddur ki, N.Hikmətin qəbul etdiyi bu ad kommunistlərin qırmızı rəng simvoluna uyğun olaraq «nar» kəlməsinin tərsinə yazılışına işarədir.*

Mehmet Nazim Paşanın bu cür mövqeyi təbii ki, Sultan Əbdülhəmidi də narazı salmışdır. Mehmet Nazim Paşanın klassik ədəbiyyatla bağlı verdiyi bilgilər Nazim Hikmətin sonrakı şairlik taleyində mühüm rol oynamışdır. Nazim Hikmət 1918-ci ildə İstanbul Hərbi Dənizçilik məktəbinə daxil olmuşdur. Türkiyənin xarici müdaxiləçilər tərəfindən işğalını pisləyən şeir yazdığına görə 1919-cu ildə məktəbdən xaric edilmişdir. Daha sonra əsgər gedərək vətənini qorumaqdan qürur duymuşdur. N.Hikmət 1920-ci ildə Anadoluya gəlmiş və bir il burada yaşadıqdan sonra 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına getmişdir. O, 1922-1924-cü illərdə Moskva Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində təhsil almışdır. 1924-cü ildə Rusiyada təhsilini başa vurub Türkiyəyə qayıtmış, orada "Oraq-çəkic" və "Aydınlıq" mətbu orqanlarında kommunist ideologiyasını yaydığına görə 1925-ci ildə 15 il həbs cəzasına məhkum edilmişdir. N.Hikmət 1927-ci ildə gizli olaraq Sovet İttifaqına qaçmışdır. O, 1928-ci ildə Sovet İttifaqında özünə doğma hesab etdiyi Bakıya gəlir. Onun "Günəşi içənlərin türküsü" adlı ilk şeirlər kitabı 1928-ci ildə Bakıda çap olunur. Bundan sonra N.Hikmətin bir-birinin ardınca çap olunan "835 sətir" (1929), "Varan-3" (1930), "1+1=1" (1930), "Səsini itirmiş şəhər" (1930), "Gecə gələn teleqraf" (1932), "Taranta Babuya məktublar" (1935), "Portretlər" (1935) və s. kitabları oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. 1932-ci ildə N.Hikmət kommunist ideologiyasının təbliğinə görə 5 il müddətinə həbs edilmişdir. Lakin bir il sonra amnistiya aktı imzalandığı üçün həbsdən azadlığa buraxılmışdır.

Sağlığında N.Hikmətin doğma vətənində "Şeyx Bədrəddinin dastanı" adlı sonuncu kitabı 1936-cı ildə çapdan çıxır. Onun Türkiyədə kommunizm ideologiyasının alovlu təbliğatçısına çevrilməsi və tərəfdarlarının gündən-günə çoxalması hakim dairələrin narahatçılığına səbəb olmaya bilməzdi. Buna görə 1938-ci

ildə N.Hikmət heç bir sübut olmadan 28 il həbsə məhkum edilir. Həbsxanada olduğu illərdə "İnsan mənzərələri" epopeyasını, "Həbsxanadan məktublar" silsiləsini, "Məhəbbət əfsanəsi" (A.Məlikov bu əsər əsasında eyniadlı məşhur baletini yazmışdır), "Yusif və Züleyxa" pyeslərini və s. əsərlərini qələmə almışdır. O, 1950-ci ildə beynəlxalq ictimaiyyətin tələbi ilə həbsdən azad olunur. Nazim Hikmət 1951-ci ildə Sovet İttifaqına gəlir və ömrünün sonuna qədər bu ölkədə yaşayır. Nazim Hikmətin 1951-ci ildə Ümumdünya Sülh Şurasına üzv seçilməsi onun beynəlxalq tədbirlərdə iştirakına meydan verir. Şübhəsiz, N.Hikmət bu tədbirlərdə daha çox kommunist mövqedən çıxış etmişdir. Çünki o, öz xalqının, öz ölkəsinin deyil, bütün bəşəriyyətin xilasını kommunizm yolunu tutmaqda görürdü. N.Hikmət üçün kommunizm siyasi əqidə olmaqdan savayı, sanki dini əqidəyə çevrilmişdir. Ona görə də bu əqidə ömrünün sonuna qədər N.Hikmət ruhuna hakimlik etmişdi. Şairin 2-ci dəfə Bakıya gəlişi 1957-ci ilə təsadüf edir. Onu da qeyd edək ki, N.Hikmətin Azərbaycan sevgisi olduqca böyük olmuşdur. O, Azərbaycanın bir çox görkəmli şair, yazıçı, alim, bəstəkar və rəssamları ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır.

XX əsr türk poeziyasının nəbzi, türk dünyasının ən böyük şairlərindən biri olan Nazim Hikmət 3 iyun 1963-cü ildə Moskvada ürək xəstəliyindən qəflətən vəfat etmişdir. O, Anadoluda bir kənd məzarlığında basdırılmasını, başı üstündə bir çinar ağacının olmasını arzulasa da, Moskvada Çexov, Qoqol və digər məşhurların uyuduğu Novi Deviçi qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Nazim Hikmət XX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatında ölməz sənət əsərləri yaratmış şair, nasir, dramaturq kimi tanınmışdır. Lakin poeziya Nazim Hikmət yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Nazim Hikmət şair kimi ilk misralarını uşaq yaşlarında yazmışdır. Həmin misraların yazılması ilə bağlı N.Hikmətin xalası Sara xanım öz xatirələrində belə yazır: «İstanbuldakı böyük bir yanğını hündürdən seyr edərkən Nazim birdən-birə coşmuş, nərdivandan aşağı-yuxarı qışqıraraq bu misranı çığıra-çığıra təkrarlamışdır: Yanıyor!.. Yanıyor!... Müthiş tarrakalar».

«Sərviliklərdə» adlı şeir onun poeziya sahəsində ikinci qələm təcrübəsidir:

Bir inilti duydum serviliklerde
Dedim burada da ağlıyan varmı?
Yoksa tek başına bu kuytu yerde
Eski bir sevgili anan rüzgarmı?

Sözlere inerken siyah örtüler
Umardım ki, artık ölenler güler.
Yoksa hayatında sevmiş ölüler
Hala servilerde ağlıyorlarmı?

N.Hikmət poeziyada yenilik tərəfdarı olmuş və bir şair kimi üzərinə düşən işin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Hər şeydən əvvəl o, vəzn və qafiyə sərhədlərini aşaraq sərbəst şeirin ən gözəl nümunələrini yarada bilmişdir. O, sənətdə ənənəni həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. Lakin N.Hikmət sınanmış, təcrübədən çıxmış yolun eyni ilə təkrar edilməsinin əleyhinə olmuş, fərdi və fərqli üslublara üstünlük vermişdir. Onun fikrincə mütəmadi olaraq yeni "cığırlar", yeni "yollar" kəşf etmədən poeziyanı irəli aparmaq, onu zənginləşdirmək qeyri-mümkündür. Vaxtilə,

Nazim Hikmətin Cümhuriyyət dövrünün böyük şairi Nəcib Fazil Qısakürəkə (1905-1983) ünvanladığı fikirlərdə bu məntiqin təsdiqini görmək çətin deyil: "Sən köhnəsən, amma köhnənin yaxşısısan, mən yeniyəm, amma yeninin yamanıyam. Bunu bil ki, mən yeninin yamanı olmağı köhnənin yaxşısı olmaqdan qat-qat üstün tuturam".

N.Hikmət Şərq klassikasını gözəl bilmiş və ona hörmətlə yanaşmışdır. Ancaq maraqlıdır ki, N.Hikmət divan şeiri barəsində babasının söylədiyi fikirlərə nisbətən, fransız inqilabçıları haqqında anasından eşitdiklərinə və Lamartinin şeirlərinə daha çox diqqət yetirmişdir. Görünür, şairin lirikasında Qərb mahiyyətinin üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi də bununla bağlıdır. Bu fikir bir daha öz təsdiqini Nazim Hikmətin ilk şeirlərini "Sərvəti-fünün"çuların, o cümlədən Tofiq Fikrətin təsiri ilə yazmasında da tapır. N.Hikmət poeziyası özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilən möhtəşəm yaradıcılıq yoludur. N.Hikmətin fikrincə, şair öz xalqının səsi olmalıdır. Onun sənəti ilə tanışlıq bu fikrin həqiqiliyini tam mənada təsdiqləmiş olur. Maraqlıdır ki, şair öz poeziyasını kökü yurd torpaqlarının dərinliklərinə, budaqları ucsuz-bucaqsız dünyaya uzanan nəhəng ağaca bənzətmişdir. Gerçəkliyin təsvir, tərənnüm və təzahürünün mahiyyətdə dayanmaq tələbi N.Hikmət sənəti üçün vacib cəhətlərdən biridir. İstanbul ədəbi jurnallarından birinə verdiyi müsahibələrində şair demişdir: "Mən poeziyada realizmə can atıram. Realizm təfərrüatı ilə keçmişin hərəkətini bu günə, bu günkünü gələcəyə ötürə bilir". Amma şair bu məsələdə özünə tənqidi yanaşmış, bir çox əsərlərində realizmin birtərəfli olduğunu və bunun sayəsində hadisələri hay-küylü təbliğat daxilində təsvir etdiyini diqqətə çatdırmışdır. Bütün bunlara rəğmən 1951-ci ildə Pablo Neruda N.Hikmət haqqında deyəcək: "Onun poeziyası böyükdür, iri axarlı çaylara bənzəyir. Amma bu polad bir axın kimi mübarizə-

lərə tələsir". Əslində, N.Hikmət poeziyasında mübarizə bu günə və gələcəyə münasibətdə şair baxışlarında yaranan (Qərb ədəbi yanaşma anlamında utopiya) yeni istiqamət - romantik üslubdur. Yeni forma və mövzuya yeni münasibət N.Hikmət poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Şair hansı mövzuda yazmasından, hansı məsələyə toxunmasından asılı olmayaraq ilk növbədə insan-vətəndaş mövqeyindən çıxış edir. İstər ictimai-siyasi, istər məhəbbət, istər təbiət təsvirli, istərsə də fəlsəfi və s. şeirlərində bu mövqe dəyişmir, özünəməxsus şair müdaxilə və münasibətlərində qeyri-adi poetik ifadə heyranlıq doğurur.

N.Hikmət ruhunun təməlində tarixə, keçmişə, mənəvi dəyərlərə bağlılıq, diqqət və hörmət dayanır.

Çox uzaqlardan gəlirik,
çox uzaqlardan,
Qulaqlarımızda hələ
İldırımlı səsi var sapan daşlarının.
Meşələrində vəhşi atlar kişnəyən
dağ başlarının
qanlı heyvan sümüklərilə dövrələnmiş sərhədləri
Gəldiyimiz yolun ucudur...

O, keçmişi – «müqəddəs xarabalıqları» qürurumuzun, şərəfimizin salnaməsi hesab etməkdə yanılmır.

Yolçu, Şərqə isə yolun, onda sən
Hər daşı müqəddəs xərabəyə bax!
O yerdə son damla qanını tökən
Yaralı igidlər vuruşur qoçaq.

Nazim Hikmət xarakter etibarilə mübariz insan olmuşdur. O, azadlığı, həqiqəti, bərabərliyi sadəcə olaraq sevməyib, əlində silaha, məşələ çevirib, bayraq kimi dalğalandırıb və təbliğ edib, ən böyük meydanlarda haqq sözünü deməkdən çəkinməyib. Bu mənada N.Hikmətin inqilab şairi adını daşımağa haqqı böyükdür.

O, 1930-cu ildə yazdığı «On doqquz yaşım» adlı şeirində belə deyir:

Mən
Yenə söyləyirəm eyni nəğmələri...
Döndərmədi küləklər məni havada yarpağa
Mən qatdım qabağıma külәkləri...

Lakin N.Hikmət «bir gül ilə bahar olmaz» ideyasını yaxşı başa düşür, bütün insanların mübarizəyə qoşulmalarını arzulayırdı. O, anlayırdı ki, azadlıq hamının haqqıdırsa, mübarizə də hamının borcudur. N.Hikmət «dərdi çox, həmdərdi az dünyada» hamını mübarizəyə səsləyirdi.

Mən yanmasam,
sən yanmasan,
biz yanmasaq,
necə
çıxar
qaranlıqlar
aydınlığa...
(«Kərəm kimi», 1930)

Nazim Hikmətin mübarizələrdə keçən ömür tarixi onu deməyə əsas verir ki, heç bir sürgün, təqib, həbsxana həyatı, işgəncə və s. onu dəyişdirə bilməyib. Əksinə bu cür gərginliklər onu daha da mətnləşdirib, qətiyyətini artırıb.

«Günəşi içənlərin mahnısı» (1928) şeirində şairin lirik-fəlsəfi, siyasi düşüncələrinin əksi diqqəti cəlb edir. Burada həyatı dəyişmək istəyən, mübarizə yolundan başqa yol tanımayan, ölümün üzünə dik baxan insanların pafoslu çağırışları haqq səsi kimi səslənir. Bu insanlar adi insan deyildir. Onlar «ürəyinin sürətini torpaqlarından alan», «ildırım küləklərə minən», dünyanı kökündən dəyişdirmək iqtidarında olan əsl qəhrəmanlardır.

Axın var,
Günəşə axın!
Günəşi zəbt edəcəyik,
Günəşin zəbti yaxın
Düşməsin bizimlə yola
evində ağlayanların
göz yaşlarını
boynunda ağır bir zəncir
kimi daşıyanlar!
Gəlməsin dalımızca
öz qəlbinin qabığında yaşayanlar!

N.Hikmətin «Orada tanış olduqlarım» (1928) şeirində maraqlı məqam diqqəti cəlb edir. İnqilab və mübarizə şairi adlandırılan N.Hikmət qəfəsdəki sarı bülbülün dili ilə öz arzularını tam fərqli mövqedən bəyan edir:

İstərdim ki,
əl-ələ tutub
uşaq bağçalarından geri dönəndə
Uşaqlarımız
mənim nəğmələrimi söyləsinlər...
İstərdim ki, şüşələri günəş kimi
bir kitab evində
kitab keşikçisi olaydım...

Lakin bu romantik duyğu şairin yaradıcılığındakı inqilab pafosuna təsir göstərə bilməmişdir. N.Hikmət cəmi bir il sonra, yəni 1929-cu ildə yazdığı «Yer üzündə bir insan» şeirində belə deyirdi:

Bilmiş olun mənim üçün
daha heyrətli
daha qeyrətli
daha əsrarlı və böyükdür.

Yolu üstündə durulan
Ayağına zəncir vurulan
İnsan!

İnsanların yeni dünya arzularına çatmasını mübarizədə görən şair bir sıra şeirlərində «köhnə dünya» adlandırdığı istismarçı cəmiyyəti tənqid edir və onun məhvə məhkum olacağına əminliyini bildirir:

Köhnə dünya, yeni dünya önündə əyil!
Aramızdan neçə yoldaş ayırmaq deyil
Hər nə etsən yetəcəyik əməlimizə.

(«On beşlər», 1922)

N.Hikmət kommunist partiyasının üzvü və təbliğatçısı olmuşdur. O, daim Türkiyə, Sovet İttifaqı və beynəlxalq kommunist hərəkatı nümayəndələri ilə həmrəy olmuş və birgə fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə o, vətəni Türkiyədə təqiblərə məruz qalmış və vətən xaini səviyyəsində ittiham olunmuşdur. İstər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra, təxminən 2001-ci ilə qədər bu ittihamlar Türkiyədə N.Hikmətin həm yaradıcılığına, həm də şəxsiyyətinə müəyyən kölgələr salmışdır. Lakin N.Hikmətin kommunist hərəkatına bağlılığı heç zaman anti-milli xarakter daşımamışdır. N.Hikmətdə Türkiyə sevgisi, milli ruh və milli qürur duyğusu olduqca yüksək olmuşdur. Şair şeirlərinin birində Türkiyə haqqında belə yazır:

Məmləkətlər içində bir şirin məmləkətdir
Türkiyə,
bizim məmləkət.

(«Məmədə son məktubum», 1954)

Bu mənada N.Hikmətin «dünyanın ən gözəl insanlarından olan türk xalqını və dünyanın gözəl dillərindən biri və bəlkə də ən başda gələnlərindən olan Türk dilinin yabançı diyarlarda tanınmasına vəsilə ola bilmək, ömrümün ən böyük sevinci və şə-

rəfi olur» deməsi təsadüfi səslənmir. N.Hikmətin ölkəsinin azad, millətinin xoşbəxt gələcəyi barəsində düşüncələri ilə beynəlxalq kommunist hərəkatının dünya xalqlarını xoşbəxtliyə çıxaracaq vədləri arasında uyğunluq onda kommunist olmaq meylini artırmışdır. Onun kommunist siyasi əqidəsi sanki dini əqidə rolunu oynayırdı. O, bu əqidənin fanatı olaraq ölkəsinin, xalqının nicatını yalnız bu yolda görürdü. Ona görə N.Hikmətin istismar, zülm dünyasına qarşı barışmazlıq, mübarizə çağırışının «internasional» səs ahəngində təqdimi olduqca təbii görünür. Biz şairi çox zaman barışa bilmədiyi cəmiyyəti dağıtmaq üçün mübarizəyə toplaşan insanların önündə görürük. Doğrudan da bu tip şeirlərində N.Hikmətin öz idealına inam və sədaqətinin hər an şahidinə çevrilirik:

Yenə biz kölələrik, ağamız, bəyimiz var!
Yenə hər məlun daşı yosunlaşmış bir divar...
Ağalar hey işlədir, əsir işləyir yenə
Yenə də ağaların gümüşlü süfrəsindan
Ağappaq çörəyindən, şərab dolu tasından.
Qırıntı, artıq belə düşməyir işləyənə!
Əfəndilər, ağalar, övliyalar, keşişlər
Əbədi qaranlığın boğulsun qollarında!
Artıq təmiz ruhların işıqlı yollarında
Sadə bir din, bir qanun, bir haqq:
işləyən dişlər!

(«Meşin cildli kitab», 1921)

Maraqlıdır ki, bu inam şairdə ömrünün sonuna qədər davam etmiş, yaradıcılığında xüsusi izlər buraxmışdır. «Komsomol» (1920), «Lahutinin «Kreml» kitabına müqəddimə» (1923), «1923-cü il Almaniya inqilabını gözlərkən» (1923), «Şərqli və SSRİ» (1925), «Pol Robsona» (1949), «Kommunistlərə bir-iki söz» (1956), «Lenin ilə» (1960), «Lenin haqqında Vladimir İliçlə söhbət» (1960) və s. şeirlərində N.Hikmət siyasi görüşlərini əks

etdirməklə yanaşı, bu görüşlər daxilində özünün milli-bəşəri arzu və ideallarını da dilə gətirmişdir.

N.Hikmət yaradıcılığında vətən mövzusu olduqca böyükdür. Onun sənətində vətən möhtəşəm bir obrazdır. Bu obraz bütün hallarda konkretdir. Yəni vətəndaşı olduğu Türkiyənin dənizi, gölü, çayı, şəhər və kəndləri, meşələri və s. bütövlükdə Vətən obrazının atributları şəklində məhəbbətlə tərənnüm olunur:

Namuslu, çalışqan, fağır insanların şəhəri,
doğma İstanbulum.
Sevgilim, sənin məkanın olan
haraya sürgün edilsəm,
hansı dustaqxanada yatsam.
kürəyimdə, torbamın içində götürdüyüm
və övlad həsrəti kimi ürəyimdə
sənin xəyalın kimi gözlərimdə daşıdığım şəhər...
(«Məktub», 1945)

Şeirdə İstanbul namuslu, çalışqan insanların şəhəri kimi mədh olunur. Şair azadlıqda, sürgündə və ya həbsxanada olmasından asılı olmayaraq qəlbdəki sevgisini İstanbuldan əsirgəmir, onun xəyalı ilə yaşayır, görüşünə can atır. Şeirdə İstanbul sevgisinin mahiyyətində vətən dayanır. Çünki İstanbula sevgi və məhəbbət o dərəcədə böyükdür ki, bu sevgi İstanbula sığmır, İstanbulun hüdudlarını aşan bu sevgidən vətənin digər məkanlarına da pay düşür.

«Dəvət» (1947) şeirində göz önündə sanki türk ellərinin xəritəsi canlandırılır və Asiyadan Ağ dənizə qədər uzanan bu torpaqları ipək xalıya, xəritə görüntüsünü isə ata bənzədən şair öz məmləkətinin bu gününə sahib durduğu kimi, onun keçmişinə də sahib durur. Keçmişdən bu günə uzanan tarixi, onun keşməkeşlərini, uğur və səadətini öz taleyi hesab edir:

Çaparaq gəlib uşaq Asiyadan
Ağ dənizə bir madyan başı kimi uzanan
Bu məmləkət bizimdir!
Biləklər qan içində, dişlər kilidli, ayaqlar çılpaq
və ipək bir xalıya bənzəyən torpaq,
bu cəhənnəm, bu cənnət bizimdir!

N.Hikmət böyük ideallar şairidir. Arzusu böyük, ümidi sonsuz, sevgisi coşğun olan şair «bəyaz yelkənli gəmilərdə aydın üfüqlərə» getməyi insanlıq üçün vacib sayır. Çünki N.Hikmət yaşamaqla ölümün sərhəddində maneə görmür. Öz arzularının işığında şair həsrətə son qoyub ideala qovuşmağın romantik ifadəsini bu cür təqdim edir:

Dənizə dönmək istəyirəm
Mavi aynasında suların
Boy verib görünmək istəyirəm
Mən sularda batan bir işıq kimi
Sularda sönmək istəyirəm!
Dənizə dönmək istəyirəm
Dənizə dönmək istəyirəm.

(«Həsrət», 1927)

N.Hikmət romantik şairdir. Onun romantikası N.Hikmətə xas olan hiss və duyğuların izharında yeni keyfiyyət qazanır. Sevgi və həsrətin lirik-psixoloji mahiyyəti N.Hikmət romantikasında yeni bir poetik göstəriciyə çevrilir:

Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında
Yarpaqlarım suda balıq kimi qıvıl-qıvıl
Yarpaqlarım ipək dəsmal kimi tıril-tıril
Qopararaq, gülüm, gözlərinin yaşını sil.
Yarpaqlarım əllərimdir, düz yüz min əlim var
Yüz min əllə toxunuram sənə, İstanbula,
Yarpaqlarım gözlərimdir, baxıram heyrətlə

Yüz min gözlə seyr edirəm səni, İstanbulu,
Yüz min ürək kimi çarpar-çarpar yarpaqlarım.
Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,
Nə sən bunun fərqindəsən, nə də polis fərqində.

(«Ceviz ağacı», 1957)

Şeirdə kökü torpağı qucan, budaqları buludlara çatan, Gülhanə parkında əzəməti ilə seçilən, lakin heç kimin fərqində olmadığı qocaman Ceviz ağacı vətənpərvər insanın – şairin, İstanbul isə həsrətin, sevginin, vətənin simvoludur. Şeir N.Hikmətin Türkiyə həsrətini ifadə etmək baxımından xarakterikdir. Şair 7 il əvvəl ayrıldığı, bir daha görə bilməyəcəyi Vətəninə İstanbulun simasında tamaşa edir. Lakin şair burada ümumiləşdirmə apararaq özü ilə yanaşı, yüz minlərlə insanın həsrəti və sevgisini ifadə etmişdir. Şeirdə təsvir olunan ağac adi ağac deyildir. O, yarpaqlarının sayı qədər yüz min əli, yüz min gözü, yüz min ürəyi olan ağacdır. Bu ağac (insan) yüz min əli ilə İstanbula toxunur, yüz min gözü ilə İstanbula tamaşa edir, yüz min ürəklə İstanbul üçün döyünür. Bu yolla həsrət yaralarına məlhəm qoyur, vüsalına qovuşur, «sevgilisinin» göz yaşlarını silir, qollarını onun boynuna keçirir. Amma bunu elə sakit tərzdə icra edir ki, heç kim bunu hiss etmir, «fərqində ola bilmir».

N.Hikmət yaradıcılığında məhəbbət tərənnümlü şeirlərin özünəməxsus yeri vardır. Onun poeziyasında məhəbbət mahiyyət və xarakter baxımından bəşəriyyətə, insana, qadına, təbiətə və s. olan həssas duyğuların ifadəsində əksini tapır. N.Hikmət «enini, uzununu santimetrinə qədər sevdiyi» dünyanın bütün xalqlarına məhəbbətlə yanaşır. N.Hikmət heç bir dini və irqi ayrıseçkiliyə yol vermədən bəşər övladına qəlbinin hərarətindən pay ayıra bilir. «Dünya, dostlarım, düşmənlərim, sən və torpaq», «Asiya-Afrika yazıçılarına», «İsveçrə dağları», «Praqada Bir may» və s. şeirlərində N.Hikmət dünyaya, bəşər övladına olan

məhəbbətini nümayiş etdirir. Təbii olaraq şairin vətəninə olan məhəbbəti bu sırada xüsusi yer tutur. N.Hikmət qəlbində səngər qazıb müdafiə etdiyi, bağrından qoparıb ata bilmədiyi məmləkətinə sonsuz məhəbbət ifadə edir. Maraqlıdır ki, şairin doğma vətəni ilə bağlı yazdıqlarına ümumiləşdirsək, vətəni özünün taleyi, tərcümeyi-halı, qüruru və s. hesab etdiyinin şahidi olarıq. Məmləkətini ömür yolu, saçlarının ağ rəngi, alnının qırışı, ürəyinin infarktı kimi səciyyələndirərkən şairin sadəlik və səmimiliyi şübhə doğurmur:

Sən indi qalmısan ancaq
Saçlarımın ağında,
ürəyimin infarktında.
Alnımın qırışlarındasan, məmləkətim!
Məmləkətim, məmləkətim!

N.Hikmətin şeirlərindəki sevdiyi qadınlara məhəbbəti şairin pak duyğuların, səmimi hiss və etiraflarının göstəricisidir. Bu şeirləri oxuduqca insan gözləri önündə sanki dünyanın ən gözəl mənzərəsini görür, ən həzin musiqisini eşidir.

Sən ey, dildarım mənim,
təmiz ürəkli,
qızıl rəngli.
Gözləri baldan dadlı arım mənim.

(«Arvadıma məktub», 1933)

Bu şeirin 1933-cü ildə Bursa həbsxanasında olarkən həyat yoldaşına yazıldığını nəzərə alsaq, şairin ən çətin şəraitdə, psixoloji gərginlikdə belə ruhunda gəzdirdiyi ecazkar sevgi duyğularının şahidi oluruq. «Sənsiz Paris» (1958) şeirində sənsizliyin doğurduğu assosiativ duyğuların maraqlı təsiri ilə üzləşirik. Cəmi 7 misradan ibarət olan şeirdə biz Parisi gəzən şairin keçirdiyi hisslərlə tanış oluruq. Şair üçün sevdiyi insan müqayisədə hamıdan gözəldir. Buna görə də gözəlliklər şəhəri Parisdə şairin diq-

qətini heç nə cəlb etmir. Əksinə, onu narahat edir, qəlbində kədər hissi oyadır:

Sənsiz, Paris, gülüm,
Bir hava fişəngidir.
bir quru gurultu
kədərli bir bulaq.
Yaxdı, məhv etdi məni
Parisdə dayanıb, dincimi almadan
Səni çağırmaq.

N.Hikmət lirikasında qeyri-adi poetik həssaslıq müşahidə olunur. Onun «mən»i daxilən narahatdır. Bu narahatçılığı doğuran səbəblər olduqca müxtəlifdir. "Qəlbim" (1948), "Dünyanın ən yazıq məxluqu" (1949), "Vəsiyyət" (1953), "Məməd son məktubum" (1954), "Məməd" (1957), "Son avtobus" (1957), "Münəvvərə məktun yazdım, dedim ki:" (1957) və s. şeirlərində bu səbəblər oxucu üçün aydınlaşır. Oxucu onun şeirlərindəki emosional "yükün" mənbəyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmir. N.Hikmət həyatda olduğu kimi şeirlərində də nə qədər narahatdırsa, idealına bir o qədər sədaqətlidir. "Röyalarının ölkəsində ölməyi" özünə şərəf bilən şairin aşağıdakı misralarında bu fikir öz təsdiqini belə tapır:

Mən məni bir daha ələ keçirsəm
... Mən bu xanəyə bir daha girsəm
Yaşardım yenə belə qorxu, dəhşət içində.

("Mən məni", 1949)

N.Hikmətdə gerçəkliyi yeni poetik təfəkkürlə qavramaq imkanı böyükdür. Onun şeirlərində poetik görkəmi yeni olan obrazlar və assosiasiyalar çoxluq təşkil edir. Ona görə də N.Hikmətdə mənanın özünəməxsus forma və söz-ifadə imkanlarında verilməsi ardıcıl səciyyə daşıyır:

Mən dostların gözündə özümü
Olduğum kimi görürəm...

("Vida", 1931)

Güldün,
Güllər açıldı pəncərəmin dəmirlərində,
Ağladın,
Ovuclarıma töküldü incilər.

("Xoş gəldin", 1949)

Və ya

Təpədəyəm
Uşaqlaşır ucsuz-bucaqsız ayrılıqda
Bir sal kimi ürəyim.
Gedər xatirələrin gerisinə,
Ulduzsuz, ağır dənizə qədər
Zil qaranlıqda.

("Gecə vaxtı Bakı", 1960)

N.Hikmətin epik poeziyası daha çox ictimai-siyasi səciyyə daşıyır. "Cakonda və Si-ya-u", "İnsan mənzərələri", "Qurtuluş davası dastanından", "Moskva simfoniyası", "Zoya" və s. poemalarda problemə obyektiv baxış və münasibət insanı hadisələrindən düzgün nəticə çıxarmağa sövq edir, geniş poetik lövhələrdə həyatın ictimai-siyasi mənzərəsi əksini tapır.

N.Hikmətin dramaturji yaradıcılığı özünün ideya-məzmun genişliyi və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir. Onun "Ocaq başında", "Daş ürək", "Piramida", "28 yanvar", "Güc bizdədir" adlı ilk səhnə əsərlərində dramatizm zəifliyi müşahidə olunsa da, ideyanın ortaya doyulması, mövzunun həyatla əlaqəsi və s. məsələlər əhəmiyyətli görünür. Nazim Hikmətin bir dramaturq kimi formalaşmasında xalq tamaşalarının, rus və Avropa dramaturji ənənələrinin böyük təsiri olmuşdur. Məs., o, "Ocaq ba-

şında” adlı ilk pyesini Avstriya teatr truppasının İstanbula qastrol səfərinin təəssüratları nəticəsində yazmışdır. “Piramida”, “Ayın on dördüncü günü”, “İmperializm” dramlarında sosial bərabərsizlik tənqid olunmuş və sinfi mübarizələr əksini tapmışdır. “Güc bizdədir” pyesində İstanbul zavodlarının birində çalışan insanların türk xalqının birliyi arzuları və xoşbəxtliyi uğrunda apardığı mübarizə diqqəti cəlb edir.

“Kəllə” əsəri ilə N.Hikmət dramaturgiyada yeni mərhələyə keçidin əsasını qoydu. Əvvəlki dramlarından fərqli olaraq bu əsərdə dramatik konflikt, bədii xarakter mükəmməlliyi yüksək formada öz həllini tapa bildi. N.Hikmət bu mərhələdə Stanislavskinin, Vaxtonqun, Moskva Böyük Teatr ənənələrinin yaradıcılığına təsirindən danışsa da, heç şübhəsiz, onun dramaturji uğurlar qazanmasında istedad və qabiliyyəti daha önə keçirdi.

“Kəllə” əsərində cəmiyyət eyiblərinə qarşı kəskin etiraz və mübarizəyə çağırış əsas yerlərdən birini tutur. İlkin variantda “Əmtəə” adlanan bu əsər yenidən işlənilmiş və “Kəllə” adı ilə çap olunmuşdur. Əsərdə hadisələr “Dollaryan” şərti adı ilə təqdim olunan bir şəhərdə baş verir. Dram əsərində hər şeyin pul üzərində qurulduğu, hətta vicdanın alınıb-satıldığı bir şəhərdə Dalbanezonun simasında namuslu insanların faciəsi təsvir olunur. Namuslu insan kimi Dalbanezo əsərdə tək deyil. İnsani keyfiyyətləri ilə seçilən Pedro da bu sırada dayanır. Dalbanezo ixtisasca həkimdir. O, vərəm xəstəliyindən əzab çəkən qızının həyatını xilas etmək üçün dərman hazırlamaq istəyir. Onun nəinki qızını, həm də bütün bəşəriyyəti xilas edə biləcək vərəm əleyhinə hazırlayacağı dərman haqqında mətbuatda gedən informasiya hayküyə səbəb olur. Vərəm əleyhinə sanatoriyalar birliyinin üzvləri Vilyams və Paolino yalançı vədlər verməklə Dalbanezonu dərman hazırlamaq üçün hər cür şəraiti olan laboratoriyaya dəvət

edirlər. Lakin dərman hazır olmağa yaxın vicdanını satmış bu iki şəxs dərmanı məhv edir və müqavilə şərtlərini pozmaq adı altında yalançı ittihamla Dalbanezonu həbs etdirirlər. Dərman ehtiyacının yaratdığı fəsad onun qızının ölümünə səbəb olur. Dalbanezo həbsxanadan çıxandan sonra səfil həyat sürür və bir müddətdən sonra ölür. Pul üzərində qurulan cəmiyyət üzvləri Dalbanezonun meyidindən də əmtəə kimi istifadə edib onun kəlləsini pula satırlar. Əsər cəmiyyət qüsurlarının tənqidi və mübarizə ideyasının təbliği baxımından əhəmiyyətlidir.

N.Hikmətin 1935-ci ildə qələmə aldığı "Şöhrət və ya unudulmuş adam" pyesi "Kəllə" əsərində qoyulan problemə başqa bir formada baxışı əks etdirir. Qeyd edək ki, bu əsər sonrakı nəşrlərdə "Unudulmuş adam" adı ilə çap olunmuşdur. Professor, doktor, assistent, fotoqraf, xidmətçi və s. obrazların iştirak etdiyi bu əsərdə şöhrət xəstəliyinə tutulmuş insanların acınacaqlı taleyi ümumbəşəri faciə tipində təqdim olunur. Əsərin əsas obrazı olan cərrah öz şöhrəti üçün həyatda hər cür addım atmağa, hər nəyə göz yummağa hazırdır. O, şöhrətini qorumaq üçün gənc arvadının öz assistenti ilə gizli görüşlərinə göz yumur, qızının bu görüşlə bağlı məlumatlarına etinasızlıq göstərir. Ona elə gəlir ki, arvadının xəyanəti cəmiyyət arasında yayılsa, şöhrətini itirə bilər. Cəmiyyətdə şöhrət tapmış cərrah hər axşam qəzetlərdə özü haqqında dərc olunmuş yazılara baxır, onlardan qürur duyur. Lakin iş elə gətirir ki, cərrah bu barədə bir az düşünməli olur. Təsadüfən şöhrətini itirən bərbər, idmançı və yaşlı bir kişinin həyatından bəhs edən "Unudulmuş adamlar kitabxanası" adlı oxuduğu hekayə onda böyük narahatçılıqlar yaradır. Bu səhnədə müəllif onun şöhrət barədə ziddiyyətli, birtərəfli baxışlarına aydınlıq gətirmək istəyir. O, başa düşür ki, qazanılan şöhrət bir an içində itirilə bilər. Bu qorxu onu şöhrəti qorumaq naminə hər şeyə vadar edir. O, qeyri-qanuni hamilə qalmış qızını öz şöhrəti

yolunda maneə hesab edir. İnsanların bu xəbəri bilməməsi üçün cərrahiyyə yolu ilə qızının uşağını məhv etmək istəyir. Əməliyyat zamanı qızı öldüyündən cərrah həbs olunur. Həbsxanadan çıxandan sonra cərraha cəmiyyətdə yer tapılmır. Çünki cəmiyyətin insana baxışlarında anormallıq hökm sürür. İnsanlara hörmət vəzifə, maddi imkan və səlahiyyətlərdən keçir. Əsərdə müəllif cərrahı birtərəfli obraz kimi verməmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, cərrah həm də xeyirxah və humanist insan təsiri bağışlayır. Məs., kimsəsiz, imkansız bir qadının kor uşağını pulsuz əməliyyat etməsi və ona qayğı göstərməsi səhnələrində bu insanın hərtərəfli planda göstərilməsinə işarədir.

«Yusif və Züleyxa» pyesinin mövzusu dini əfsanədən götürülmüşdür. Əsərin yazılma tarixi dəqiq olmasa da, pyesin təxminən 1950-ci ildə yazılması ehtimal olunur. Çünki N.Hikmət 1950-ci ilin yanvarında oğlu Məmədə yazdığı məktubda Yusif haqqında əsər yazacağını qeyd edir. Həmin ilin martında oğluna yazdığı digər məktubda isə «Yusif əleyhüssəlam» adlı əsəri tamamladığını bildirir. Bu əsər 1953-cü ildə rus dilinə tərcümə edilərkən «Yusif və Zeliha» adı ilə çap olunur. N.Hikmət əsəri yazarkən xalq arasında yayılmış Yusif və Züleyxa əfsanələri, klassik ədəbiyyatda məşhur olan «Yusif və Züleyxa» poemaları ilə tanış olmuşdur. Özünün yazdıqlarına görə bunlardan başqa o, ilk növbədə «Yusif və Züleyxa» üzərində işləyərkən İncil və Qurandan daha çox istifadə etmişdir. Lakin N.Hikmətin yuxarıda qeyd olunan mənbələrdən istifadə etməsinə və indiyə qədər Yusifin ədəbiyyatda ideal insan (peyğəmbər) obrazında təqdim olunmasına baxmayaraq, bu əsərdə Yusifə bir qədər fərqli münasibət bildirilir. Bu N.Hikmətin kommunist dünyagörüşündən, kommunist ideologiyasının mərkəzi olan Sovet İttifaqı ilə bağlılığının təsirindən irəli gəlirdi. Yusifin aclıq zamanı insanlara taxılı pulla satması və digər hallar əsərdə şəxsi maraq amili kimi

göstərilir. Buna görə N.Hikmət Yusifə qarşı zəhmətkeş təbəqənin nümayəndəsi Menofisi çıxarır. Menofis obrazının əsərə daxil edilməsinin səbəbi barədə N.Hikmət yazır: «Əsərdə Yusifin qarşısına bir müsbət adam obrazı, sinfi mübarizənin ilk müsbət surətini çıxarmaq lazım idi. Xatirimə gəldi ki, Yusif hekayəsi Misirdə azad bənnaların təşkil etdikləri və tarixdə ilk tətil kimi qeyd edilmiş ümumi tətil hadisəsi ilə təqribən eyni vaxtda vaqe olur. Bu ilk tətilin rəhbəri, başçısı olaraq mən misirli daşyonan Menofis obrazını yaratdım».

Göründüyü kimi, müəllif dövrün tələblərinə uyğun məsələlərə ideoloji prizmadan yanaşmağa üstünlük vermiş, məhəbbət əfsanəsi motivində sinfi mübarizə elementlərini qabartmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Yusif və Züleyxa əhvalatları, Yusifin hakimiyyətə gəlməsi, Misirdə aclıq hadisəsi, Yusifin qardaşlarının Misirə gəlişi və s. ənənəvi motivlər əsərdə diqqəti cəlb edir.

Yusiflə Menofis bir-birinə əks obrazlar kimi təqdim olunur. Qəribədir ki, əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq burada Yusif ideallaşdırılmır. N.Hikmət Menofisi Yusifə qarşı qoyur. O daha ağıllı, daha güclü bir insan kimi diqqəti cəlb edir. Menofis xalqa bağlı olduğu üçün onun ölümü əbədi yaşayış kimi təqdir olunur.

«Yolçu» (1942) və «Stansiya» (1958) pyeslərində hadisələr eyni problem ətrafında cərəyan edir. Daha doğrusu, N.Hikmət «Yolçu» əsəri üzərində bəzi dəyişikliklər etmiş və yeni variantı «Stansiya» adı ilə çap etdirmişdir. «Yolçu» pyesinin ideyasını azadlıq hərəkatı problemləri təşkil edir. Əsərin süjet xətti qəribə, eyni zamanda maraqlıdır. Stansiya rəisinin arvadına sahib olmaq üçün teleqrafçı stansiya rəisini bıçaqla öldürmək istəyir. Lakin bu anda stansiyaya hücum başlayır. Hamı kimi teleqrafçı da basqınçılara qarşı döyüşür. Hətta stansiya rəisini ölümdən xilas edir. Stansiya sakinləri qələbə çalır, düşməni məğlub edirlər. Atışmadan sonra teleqrafçı ilə stansiya rəisi arasında möhkəm dostluq

başlayır. Dramda ümumxalq mənafeyinin şəxsi mənafedən üstünlük ideyası təbliğ olunur.

«Yolçu» pyesindən sonra N.Hikmət «Qanlı qisas» dramını yazsa da onun mətni əldə edilməmişdir.

N.Hikmət «Türkiyədə» adlı dramını 1952-ci ildə qələmə almışdır. Bu əsər onun 1971-ci ildə Bolqarıstanın Sofiya şəhərində çapdan çıxmış 8 cildliyinin 6-cı cildinə «Fatma, Ali və başkaları» adı ilə daxil edilmişdir. Əsərin mövzusu Türkiyə ictimai-siyasi prosesləri fonunda 1951-ci ildə Ankarada yaradılmış Sülh Tərəfdarları Cəmiyyətinin ətrafında baş verən hadisələrdən götürülmüşdür. Müəllif əsərdə real insanların obrazlarını yaradaraq insanların sülh və yeni cəmiyyət arzularını tərənnüm etmişdir. Əsərin əsas obrazları olan Fatma, Əli, Xədicə, Nuri, Güzin, İbrahim, Həsən, Məmməd və başqaları xalq içindən çıxmış sadə, eyni zamanda xalqın istəkləri uğrunda mübarizə aparan insanlardır. Əsərdəki hadisələr nazir və senatorların saraydakı iclasının və sadə insanların küçədəki izdihamının təsviri ilə başlayır. Daha sonra Fatmanın ailə faciəsi oxucuda bir mütəəssirlik yaradır. Məlum olur ki, müharibə onun ərini və yeganə oğlunu əlindən almışdır. Nazir və senatorların iclasında isə türk əsgərlərinin Koreyaya göndərilməsi qərara alınır. Fatma mərhum oğlunun yadigarı Əlinin Koreyaya əsgərliyə göndərilməsini istəmir. Fatma ilk baxışdan özünü ziyalı və vətənpərvər kimi göstərən qəzet redaktoru Kamilə müraciət etsə də, Kamil türk əsgərlərinin Koreyaya getməsinə və Amerika əsgərlərinin Türkiyə ərazilərində təlim keçməsinə tərəfdar olduğunu bildirir. N.Hikmət bu cür obrazların timsalında anti-milli mövqedə dayanan insanların əsl simasını açmış, onları tənqid obyektinə çevirə bilmişdir. Əsərdə bütün sülhsevər insanlar Sülh Tərəfdarları Cəmiyyəti və onun sədri Xədicə xanımın ətrafında toplaşırlar. Onlar nümayiş keçirərək türk əsgərinin Koreyaya getməsini pisləyirlər. Buna

görə təşkilat üzvləri həbs olunur. Maraqlı odur ki, Əli Kamilin təhriki ilə nənəsi Fatmanı məhkəmədə Sülh Təşkilatı Cəmiyyəti üzvlərinin əleyhinə ifadə verməyə sövq etsə də, Fatma bu təklifi rədd edir və sülhsevər milli qüvvələrin mənafeyinə zidd hərəkət etmir. Müəllif bu əsərdə türk xalqının mübarizə əzminin böyüklüyünü və vətən sevgilərinin tükənməzliyini təbliğ etmiş, onu yüksək dəyərləndirmişdir.

N.Hikmət «Məhəbbət əfsanəsi» dramını 1948-ci ildə həbsxanada olarkən yazmışdır. Müəllif əvvəllər bu mövzunu «Fərhad, Şirin, Məhmənə və Dəmirdağın suyu» adı altında yazmağı planlaşdırmışdır. Əsər Şərqin möhtəşəm məhəbbət dastanı «Fərhad və Şirin»in mövzusu əsasında qələmə alınmışdır. «Məhəbbət əfsanəsi» Türkiyədə N.Hikmətin əsərləri sırasına həm də «Fərhad və Şirin» adı ilə də daxil edilmişdir. N.Hikmət ilk variantında pyesi belə tamamlayır: «Məhmənə Banu ölür. Fərhadın Şirinə qovuşması üçün maneə qalmır. Fərhad isə Dəmirdağı yarıb Arzenə su gətirəndən sonra Şirinlə toy edəcəyini bildirir. Nəhayət, şəhərə su gəlir, amma bu zaman Fərhad Şirinin qolları arasında can verir. Lakin bu variant N.Hikmət tərəfindən dəyişdirilir. Bunun səbəbi isə şairin həyat yoldaşına yazdığı məktubda belə açıqlanır: «Şirinlə Fərhad bizimlə bir-birimizə həddindən artıq oxşadığından, pyesi Fərhadın ölümü ilə qurtarmaq istəmədim. Mənə elə gəlir ki, Fərhad Şirinin qolları arasında ölərsə biz birləşən anda mən özümü öldürə bilərəm. Məncə pyes başqa cür qurtarmalıdır. Su şəhərin çeşməmələrindən axmadıqca camaat Fərhadın külüngünün səsini eşidir. Sənə bilmirəm necə deyim ki, bu mövzunu necə dərindən duyuram. Əsəri qorxa-qorxa yazdım. Çox şey xoşuma gəlmədi. Yadındadırmı Fərhad bir yerdə deyir: «Biz zanbaqda kədərimizin mində birini yerləşdirə bilərik».

Mən də qovrulurdum ki, istədiyimin, düşündüyümün

mində birini ifadə edə bilim. Yəqin ki, indinin özündə də ancaq mində birini verə bilmişəm».

Əsərin başlanğıcında Arzen şəhərinin başçısı Məhmənə Banunun bacısı Şirinin ağır xəstəliyindən bəhs açılır. Məhmənə Banu ətrafa car çəkir ki, kim onun sevimli bacısını sağaltsa ona çoxlu sərvət bağışlayacaq. Saraya gələn naməlum şəxs Məhmənə Banunun öz gözəlliyini Şirinə qurban verəcəyi təqdirdə onu sağalda biləcəyini söyləyir. Hökmdar qız buna razılıq verir. Nəticədə Şirin sağalır, Məhmənə Banu isə eybəcər görkəm alır. Aradan bir müddət keçəndən sonra onlar bir yerdə olarkən Fərhad adlı bir rəssama rast gəlirlər. Hər iki bacı Fərhada aşiq olur. Lakin Fərhad gözəl Şirinə könül saldığını bəyan edir. Məhmənə Banu Fərhadın Dəmirdağı yarıb şəhərə su gətirəcəyi təqdirdə Şirini ona verəcəyini bəyan edir. Şirinin eşqi Fərhad üçün güc və qüvvət mənbəyi olur. Bir qədər sonra Fərhadın xalqa olan məhəbbəti bu gücü daha da artırır. Fərhad başa düşür ki, dağı çapmaqla həm sevgilisinə qovuşacaq, həm də xalqın məhəbbətini qazanacaq. Əsərdə oxucu maraqlı bir məqamla rastlaşır. Hökmdar Məhmənə Banunun razılığı ilə Şirinin Fərhada dağı yarmamışdan əvvəl toy etmək təklifini Fərhad qəbul etmir. O, Şirini nə qədər sevsə də, öz sevgisinə qovuşmağın həsrəti ilə yaşasa da, xalqa olan məhəbbətini unutmur. İnsanların susuzluqdan əziyyət çəkdikləri halda, sarayda qızıl kuzələrdə su içməyi özünə rəva bilmir. Ona görə işi başa çatdırana qədər gözləməyə qərar verir. Əsərin mövzusu məhəbbətlə bağlı olsa da, müəllif əsas obrazlar olan Məhmənə Banunu, Fərhad və Şirini yalnız aşıq kimi təqdim etmir. Bu obrazlar bir sıra keyfiyyətləri ilə hərtərəfli planda diqqəti cəlb edir. Məs., Məhmənə Banu təkcə səriştəli və ədalətli hökmdar deyil, həm də qayğıkeş bacı, gələcək taleyini düşünən gənc kimi canlandırılır.

N.Hikmət «Qəribə adam», «İvan İvanoviç olmuşdurmu?»,

«Demoklisin qılıncı», «Sabahat» və s. dram əsərlərində də cəmiyyət üçün aktual olan problemlərə toxunmuş, insan amilini öndə saxlamış, onların azadlıq və xoşbəxtliyini hər şeydən üstün tutmuşdur.

N.Hikmətin «Benerci özünü niyə öldürdü» romanı bir növ xalqın ən çətin anlarında özünü dərketmə salnaməsidir. Benerci bir qəhrəmandır. 15 illik həbsxana zülmündən qurtarsa da, yenidən mübarizəyə qoşulur, xalqın azadlığını özü üçün əsas məqsəd hesab edir. Qocaldığını hiss etdikdə isə inqilaba mane olacağından narahat olur. Buna görə özünü öldürmək qərarına gəlir. Əsərdəki obrazların bir çoxu N.Hikmətin şəxsən tanıdığı və dostluq etdiyi insanlardır. Yazıçının ən yaxın dostu Vala Nurəddin (VANU) əsərdə Roy Dronaq adını daşıyır. «Bu Benercinin köhnə əsgərlik dostudur» deyə N.Hikmət onu oxucuya təqdim edir. Əsərdə mübarizə aparan Səftər, Samodeya həm N.Hikmətin, həm də Benercinin həyatda yaxın dostları olmuşlar. Bu iki hindu (Səftər və Samodeya) kommunist partiyasının üzvü olmuş və Moskvada ali təhsil almışlar. Romanda əsasən fəhlə və ziyalıların birlik nümayiş etdirib azadlıq uğrunda apardıqları mübarizə əksini tapmışdır.

Nazim Hikmət türkün dünyaya bəxş etdiyi nadir istedadlardan biridir. O, həm Şərqin, həm də Qərbin ədəbi taleyində əhəmiyyətli rol oynamış, dünya bədii söz sənətində imzasını qoymuş böyük sənətkardır. Onun yaradıcılığı bir şeirində deyildiyi kimi «sonu yaxşılıqla bitən kitabdır». Bu kitabı oxumaq hamı üçün faydalıdır.

ÖZBƏK
ƏDƏBİYYATI

Türkdilli tayfalar arasında özünün tarix və mədəniyyətinin qədimliyinə, zənginliyinə görə seçilən xalqlardan biri də özbəklərdir. Özbək ədəbiyyatı çoxəsrlik bir tarixə malikdir. Özbək ədəbiyyatı tarixən nəinki Orta Asiya məkanında, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqin bir sıra ərazilərində yerləşən xalqların ədəbiyyatına bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərə bilmişdir.

Orta əsrlərin ilk başlanğıcından özbək ədəbiyyatı həm dil, həm də mövzu baxımından yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yusif Əmiri, Ətai, Hüseyni, Səkkaki, Lütfi kimi sənət nəhəngləri Əlişir Nəvaiyə qədərki ədəbiyyatı mövzu, janr və dil baxımından zənginləşdirmiş, sonrakı dövrlərdə də ədəbiyyatın inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişlər. Bu ədəbiyyatın sonuncu mərhələsi hesab olunan müasir özbək ədəbiyyatı 80 illik bir dövrü özündə əks etdirir.

Müasir özbək ədəbiyyatı dörd böyük mərhələyə bölünür:

1.1917-1929-cu illər Oktyabr siyasi çevrilişi və vətəndaş müharibəsi dövrləri özbək ədəbiyyatı.

2.1929-1941-ci illər sosialist cəmiyyəti quruculuğu dövrü özbək ədəbiyyatı.

3.1941-1956-cı illər Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı quruculuq illəri özbək ədəbiyyatı.

4.1956-1991-ci illər yeni dövr özbək ədəbiyyatı .

Keçmiş Sovet ölkəsinin digər xalqları kimi özbəklər də 70 il

sosialist düşərgəsində yaşamış, özlərinin mədəniyyət və ədəbiyyatını sovet ideologiyasının tələbləri daxilində inkişaf etdirməyə məcbur olmuşlar. Yalnız 1991-ci ilin 31 avqustunda dövlət müstəqilliyi elan olunmuş və sentyabrın 1-i Özbəkistan Respublikasının müstəqillik günü kimi tarixə əbədi həkk olunmuşdur. Ona görə də 1992-ci ildən etibarən yeni siyasi təfəkkür və əxlaqi görüşlərə, xəlqi, eyni zamanda müstəqillik ideallarına söykənən və möhkəm tellərlə bağlı olan ən yeni dövr özbək ədəbiyyatı da formalaşmağa başlamışdır. Heç şübhəsiz bu dövr, özbək ədəbiyyatının sonuncu mərhələsinin tərkibinə daxildir.

Müasir özbək ədəbiyyatı irs-varislik ənənəsinə sadiq qalaraq milli, vətənpərvər, eyni zamanda beynəlmiləl bir yolla inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyat H.Niyazi, A.Qədiri, Çolpan, M.Aybək, Abdulla Qəhhar, Ş.Rəşidov, M.Şeyxzadə, Mirtemir, Uyğun, Səid Əhməd, Zülfiyyə, A.Yaqubov, E.Vahidov, A.Arifov, H.Xudayberdiyeva və onlarla digər sənətkarların simasında yüksək yaradıcılıq nümunəsinə çevrilmiş və çevrilməkdə davam edir.

ƏLİŞİR NƏVAİ

ƏLİŞİR NƏVAİ
(1441-1501)

XV əsr özbək ədəbiyyatı və ədəbi dilinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasında müstəsna xidmətləri olan, elmi-fəlsəfi, siyasi görüşləri baxımından Şərqin ən nəhəng şəxsiyyətləri ilə bir cərgədə dayanan Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai özbək xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nadir simalardan biridir. Ə.Nəvai 1441-ci ildə Herat şəhərində iri feodal ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atası Qiyasəddin Kiçkinə Əbülqasım Baburun za- manında Səbzəvar hakimi olmuşdur. Qiyasəddin bəy hakim olmaqla yanaşı, həm də bir ədəbiyyat həvəskarı və bilicisi kimi tanınmışdır. Ə.Nəvainin ana babası da saray məmuru olmuşdur.* Şairin dayısı Mir Səid gözəl şair və musiqiçi kimi ad qazanmışdır. Ə.Nəvainin uşaqlıq illəri sarayda keçmişdir. Saray həyat tərzi və tərbiyəsinin onun gələcək həyatına böyük təsiri olmuşdur. Möhkəm yaddaşı onu öz həmyaşlarından kəskin şəkildə fərqləndir-

---

* Firudin bəy Köçərli də Ə.Nəvainin həyatından bəhs edərkən («Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» Bakı, 1925) onun atasının Herat hakimi Əbu Səid ilə qohumluğu və Əbu Səidin vəziri olması, o cümlədən Nəvainin anasının sarayla bağlılığı barədə məlumatları verir. Lakin şairin atası Qiyasəddinin Əbu Səidin vəziri olması faktı heç bir mənbədə təsdiqlənmir.

mişdir. Onun 3-4 yaşlarından etibarən atasının qonaqlıq məclislərində və digər yerlərdə əzbər şeir söyləyərək hamını heyrətə gətirməsi ilə bağlı bir sıra faktlar mövcuddur. Klassik özbək şairi Lütfi (1369-1465) Ə.Nəvai ilə uşaqlıq dövründə rastlaşır və onda olan poetik istedadı yüksək qiymətləndirir. O, kiçik yaşlarında XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvarın şeirlərinə də böyük maraq gös-tərmişdir. Ə.Nəvai "Məcalisün-nəfais" adlı məşhur təzkirəsinin birinci fəslində Şah Qasım Ənvarı böyük hörmətlə yad edir, 3-4 yaşlarında əzizlərinin təklifi ilə Ənvarın aşağıdakı farsca beytini qonaqlıq məclisində əzbər söyləməsi barədə məlumat verir:

Rindəmü aşiqəmü cəhansuzü camə çak
Ze dövləte qəme to, ze fekre cəhan çe bak

(tərcüməsi: Dünyanı odlandıran, paltarını parçalayan bir rindəm, aşiqəm. Sənin qəminin dövləti ilə cahanın fikrindən qorxmuram. Tər-cümə Cənnət Nağıyevaya məxsusdur).

Ə.Nəvai uşaq yaşlarından etibarən Sədi Şirazinin "Gülüstan" və "Bustan", F.Əttarın "Məntiqüt-teyr", o cümlədən Şərqin digər mütəfəkkir filosof və şairlərinin əsərlərini mütaliə etmişdir.

Onun uşaqlıq və qismən də gəncliyi Teymurilər hakimiyyətinin böhranlı dövrünə təsadüf edir. Sarayda siyasi proseslərin gərginləşməsi səbəbindən Ə.Nəvainin atası İraqa getməli olur. Bunun nəticəsində Əlişir Nəvainin həyatının iki ili (1447-1449) bu diyarda keçir. 1450-ci ildə şairin atası ailəsi ilə birlikdə Xorasana qayıdır və Ə.Nəvai təhsilini burada davam etdirir. O, ərəb, fars dillərini bildiyi üçün istər təhsil aldığı illərdə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə bu dillərdə olan elmi və bədii mənbələrdən sərbəst bəhrələnə bilmişdir. Nəvai mədrəsə təhsilini ta-

mamladıqdan sonra (1456) Əbülqasım Baburun yanında qulluğa girir. Ə.Nəvainin ilk dəfə şeir yazmağa neçə yaşında başlaması haqqında dəqiq məlumat verilməsə də, onun 15 yaşından etibarən şeirlərinin geniş yayılması və bir şair kimi tanınması barədə fikirlər öz təsdiqini tapmışdır.

1464-cü ildə Ə.Nəvai doğma şəhəri olan Herata qayıdır. Lakin Heratın hakimi Əbu Səid Ə.Nəvaini onun düşmənləri ilə əlaqə qurmaqda günahlandıraraq 1465-ci ildə Səmərqəndə sürgün etdirir. Səmərqənd şəhəri bir elm və mədəniyyət mərkəzi kimi 24 yaşlı Nəvainin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsində, fəlsəfi mühakimələrinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. 1469-cu ildə Əbu Səidin ölümündən sonra Heratda hakimiyyət Hüseyn Bayqaranın əlinə keçir. Əlişir Nəvai Hüseyn Bayqaranın məktəb yoldaşı, həm də dostu idi. Onların uşaqlıqdan başlanan dostluğu ömürlərinin sonuna qədər davam etmiş, hər ikisinin taleyində bu dostluq əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hüseyn Bayqara öz hakimiyyəti dövründə (1469-1505) Ə.Nəvaiyə böyük imtiyazlar vermişdir. Hüseyn Bayqara tərəfindən yaradılmış müvafiq mədəni şərait, Ə.Nəvaiyə verilən imtiyaz, ona göstərilən qayğı şairin yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Hüseyn Bayqara ilə Əlişir Nəvainin dostluğu, Hüseyn Bayqaranın bir hökmdar kimi Əlişir Nəvaiyə verdiyi imtiyazlar və göstərdiyi qayğının sorağı Heratdan kənarda yerləşən uzaq əyalətlərə belə yayılmış və bunların Əlişir Nəvai yaradıcılığına yüksək təsiri həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri tərəfindən təsdiqlənmişdir. XV əsr ədəbiyyatımızın görkəmli lirik şairi Kişvərinin aşağıdakı misraları bu baxımdan maraqlıdır:

Kişvəri şeiri Nəvai şeirindən əskik iməs
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyni Bayqara.

1469-cu ildə Səmərqənddən Herata qayıdan Ə.Nəvai sarayda müxtəlif vəzifələrdə (mülazim və möhürdar) çalışır. 1472-ci ildə Hüseyn Bayqara öz dostuna əmir titulu verərək onu vəzir təyin edir. Ə.Nəvai vəzir işlədiyi müddətdə Heratın abadlaşmasına, elmin və mədəniy-yətin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. İlk növbədə onun təşəbbüsü ilə yaradılmış zəngin kitabxana savadlı adamların ixtiyarına verilmişdir. Bu illərdə onun şəxsi vəsaiti ilə Herat və ətraf məskənlərdə 40 karvansara, 17 məscid, 10 sufi xanəgahı, 9 hamam, 9 körpü və s. tikilmişdir. Bu səbəbdən qısa bir vaxtda Herat mədəniyyət və elm mərkəzi kimi daha da irəli gedir. "Herat XV əsrdə iqtisadi və ictimai cəhətdən Şərqin ən inkişaf etmiş şəhərlərindən biri idi. Dövrün ən qüdrətli alimləri, istedadlı sənətkarlar – şairlər, rəssamlar, xəttatlar və başqaları sultan Hüseyn Bayqara sarayında, daha doğrusu Nəvai ətrafında toplaşmışdılar. Müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən Azərbaycanla ədəbi əlaqə genişlənmiş, Herata şairlər gəlmiş, ədəbi məclislərdə sənətkarlıq dərslərinin iştirakçısı olmuşlar. XV əsrdə Sultan Hüseyn Bayqara sarayında, ümumiyyətlə, Xorasan vilayətində elm və incəsənət xadimlərinin hamisi olmaqla bərabər ədəbi aləmin başında Nəvai dururdu. Nəvai öz istedadı, bacarığı və ölməz əsərləri ilə çox yüksəklərə qalxmış, yüksəldikcə təsiri ətrafa yayılmış, özündən sonra ənənələrini davam etdirən şairlər ordusu, istedadlı şairlər silsiləsi yaranmasına səbəb olmuşdur"[1].

Ə.Nəvai tarixdə şair, alim, ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir xeyriyyəçi insan kimi də tanınmışdır. Təsadüfi deyildir ki, mənbələrdə onun 300-ə yaxın xeyriyyə tədbiri

1. Cənnət Nağıyeva. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, 2001, səh.4.

keçirməsi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lakin Əlişir Nəvainin saraydakı müvəffəqiyyəti əyanlarda ona qarşı paxıllıq və qısqanclıq hissini gücləndirmişdir. Bu səbəbdən Ə.Nəvai Hüseyn Bayqara ilə dostluq münasibətlərinin korlanmasından ehtiyat edərək öz xahişi ilə vəzirlikdən azad olunur və 1487-ci ildə Astrabad şəhərinin hakimi vəzifəsinə göndərilir. İki ildən sonra H.Bayqara Əlişir Nəvaini yenidən Herata gətirərək onu saray "Müqərrəb"i (hökmdara yaxın şəxs) təyin edir. Bu vəzifədə çalışdığı dövrlərdə də o, dövlət işlərində yaxından iştirak etmiş, elmi və bədii fəaliyyətini geniş şəkildə davam etdirmişdir. Heratdan kənarda baş vermiş çaxnaşmanı yatırmaq üçün Hüseyn Bayqara ordu ilə şəhəri tərk edərkən Ə.Nəvaini öz yerinə təyin etmişdir.

Əlişir Nəvai ömrünün sonuna qədər "Müqərrəb" vəzifəsində çalışmış və 1501-ci ildə 60 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Əlişir Nəvai zəngin yaradıcılıq irsinə sahibdir. Onun türkcə yazılmış təxminən 50 min misralıq 4 divanı, həmçinin qəsidələrdən ibarət 10 min misralıq farsca 1 divanı, 25620 beytlik "Xəmsə"si və müxtəlif həcmlərdə olan təxminən 20 digər elmi-fəlsəfi (təzkirə, filoloji, dini-əxlaqi, tarixi və s.) əsərləri 500 ildən çoxdur ki, oxucuları heyrətləndirmiş, onların zövqünü oxşaya bilmişdir. Gənc yaşlarından yaradıcılıq şöhrəti tapmış Əlişir Nəvai əsərlərini türk (cığatay) dilində "Nəvai", fars dilində "Fani" təxəllüsü ilə qələmə almışdır.

Əlişir Nəvai yaradıcılığında lirika əhəmiyyətli yer tutur. Onun

lirik əsərləri 5 divan şəklində tərtib olunmuşdur. Onlardan 4-ü türk, 1-i isə fars dilindədir. Türk dilində olan 4 divan "Mənalar xəzinəsi" ümumi adı ilə tanınır. Əlişir Nəvai ilk türk divanını hökmdar Hüseyn Bayqaranın məsləhəti ilə tərtib etmişdir. Şairin yaxın dostu Ə.Cami isə ona türkcə yazdığı şeirlərini 4 divan şəklində tərtib etməyi tövsiyyə etmişdir. Ə.Nəvai "Mizanül-övzan" ("Vəznlərin tərəzisi") əsərində beytlərinin sayı "25 minə yaxınlaşan türk dilində yazılmış 4 divan"ı haqqında məlumat verir. Bununla yanaşı şairin 1499-cu ildə tamamladığı "Mühəkəmətül--lüğəteyn" əsərində türkcə divan yazmasının səbəbləri ilə bağlı fikirləri olduqca maraqlı səslənir: "Çün bu yolda himmətim ali idi, təbim isə qorxu və ürküsüz, bu gülşənin yanından laqeydliklə keçməyə qoymadı və tamaşasından doymadı. Və o aləm fəzasına təb qoşunlarım türksayağı yürüşlər etdi, xəyal quşum o göyün ənginliklərinə qanad çaldı və o cəvahir xəzinəsindən könül sərrafım əvəzsiz qiymətə malik ləl və dürləri seçdi. Qəlbimin gülyığanı o gülşəndən saysız-hesabsız xoş ətirli qızılgül və yasəmən yığdı. Çün bu bəxşişlər ilə sərvətlənmək və bu sərvətlər ilə təminlik mənə müəssər oldu, nəticədə onun gülləri hədsiz miqdarda rüzgar əhlinin üzünə açıldı və ixtiyarsız başlarına saçılmağa başladı"[1].

"Mizanül-övzan" əsərinin türk dilində yazması ilə bağlı Nəvainin aşağıdakı fikirləri bu yolda onun fəxr və qürurunun təsdiqidir: "Türk dili ilə qələm sürdüm. Hər qaydada ki, məna gözəllərinə zinət və bəzək vermişdilər cığatay sözləri ilə bəzədim. Belə ki, ta bu qeyd olunan, dil və söz binasıdır, heç şairə əl uzatmamışam. Heç yazana bu müəssər olmamışdır."[2]

---

1. Əlişir Nəvai. Mühakəmətül-lüğəteyn. Bakı, 1999, səh.38
2. Əlişir Nəvai. Mizanül övzan, Bakı, 2006, səh.22

Ə.Nəvai "Ğəraibüs-siğər" ("Uşaqlığın möcüzələri"), "Nəvadirüş-şəbab" ("Gəncliyin qaş-daşları"), "Bədayil-vəsət" ("Orta yaşın qəribəlikləri") və "Fəvaidül-kibər" ("Qocalığın faydaları") adlarında türkcə 4 divan tərtib etmişdir ki, "Mühakəmətül-lüğəteyn" əsərində onların xüsusiy-yətləri və yaşının hansı dövründə yazılmaları barədə belə bir məlumat verir: "Onlardan biri "Ğəraibüs-siğər ("Uşaqlığın möcüzələri") divanıdır ki, kiçik yaşdakı təkririmin və təhririmin yadigarıdır. Orada heyrətamiz mənaları qəribə söz libasına geyindirmişəm və elin könlünü o qəribistan əhlinin odu ilə isindirmişəm.

Biri də "Gəncliyin qaş-daşları" ("Nəvadirüş-şəbab") divanıdır ki, yeniyetmə yaşlarımda bəyanım qələmimdən nümayiş divanına zinət bostanına tökülübdür: o daş-qaş tamaşasında yeniyetməlik mülkünə qovğa salmışam və o mülk cavanlarının könlündən səbrqərarlarını almışam.

"Orta yaşın qəribəlikləri ("Bədayil-vəsət") divanında isə ömrün çağlarının xəyal qələmi onun bəzəyinə nəqşbəndlik və zinətinə sehr-peyvəndlik verib: o bədii (kəlamlar) vasitəsi ilə şeyda könüllər qapısın eşq daşı ilə döymüşəm və o evi fitnə və afət oduna yaxmışam.

Biri də "Qocalığın faydaları" ("Fəvaidül-kibər") divanıdır ki, ömrünün sirli çağlarında təxəyyülümün qələmi ilə Çin rəngkarlarının qibtə edəcəyi və cənnət barlarının qısqanacağı bir bəzək vurub. Onda bu dünyanın hakimlərinə faydalar zülalın içirtmişəm və həvəsləri şöləsinə nəsihət zülalından su vermişəm"[1].

Divanlara daxil olan şeirlərin yazılma tarixləri burada konkret gös-tərilməsə də qeyd etməliyik ki, şair "Uşaqlığın möcüzələri"ni 17-20 yaşlarında, "Gəncliyin qaş-daşları"nı 20-35

1. Əlişir Nəvai. Mühakəmətül-lüğəteyn. Bakı, 1999, səh.39

yaşlarında, "Orta yaşın qəribəlikləri"ni 35-45 yaşlarında və "Qocalığın faydaları"nı isə 45-57 yaşlarında yazdığı şeirlər əsasında tərtib etmişdir.

Ə.Nəvai lirikası janr baxımından olduqca rəngarəngdir. Belə ki, o, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, rübai, tuyuq və digər şeir şəkillərindən istifadə etməklə özbək poeziyasının, bütünlükdə isə türk şerinin bədii ifadə imkanlarını xeyli genişləndirmiş, türkdilli şeirin Şərqdə şöhrət tapmasını təmin etmişdir. Ə.Nəvainin müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlər yalnız rədif, vəzn, məzmun baxımından deyil, həm də bədii ifadə vasitələri baxımından da diqqəti cəlb edir:

Saqi məni xar-xardan eylə xilas,
Gəl gül üzün aç bahardan eylə xilas.
Ya mey verü intizardan eylə xilas
Ya öldürübən xumardan eylə xilas.

Ə.Nəvai lirikasının əsasını qəzəllər təşkil edir. O, "ortaq qəzəl üslubu" ilə sadə və anlayışlı, məna dərinliyi ilə seçilən qəzəllər yaratmışdır. Bu mənada onun "qəzəl mülkünün sultanı" adlandırılması təsadüfi deyildir. Onun qəzəlləri dolğun mənası, rəvan və səlis dilinə görə seçilir:

Səbzə gördüm, xətti-səbri-yar düşdü könlümə,
Lalə gördüm, arizi-dildar düşdü könlümə.
Munca misralar qatında bulmuşam mən həmnəşin,
Ol bəzm mirzəyi-bərxordar düşdü könlümə.
Bağ əra nərgiz gətirmiş başiğa zərrin qədəh,
Ah kim ol çeşmi-porxumar düşdü könlümə.
Qayda ki, gördüm bənəvşə birlə sünbül bağ əra,
Kakili-şul mişk ənbərbar düşdü könlümə.
Ahu vaveyla ki, buldum möhnət qəmindən həlak,

Ey Nəvayi, ta kim, ol qəmxar düşdü könlümə.

Əlişir Nəvai ədəbiyyat tarixlərində lirik şairdən çox "Xəmsə" müəllifi kimi tanınır. O, 1483-1485-ci illərdə "Xəmsə" ənənəsinə cavab olaraq 25620 beytdən ibarət beş poema yazmışdır:

1) "Heyrətül-əbrar" (1483),
2) "Fərhad və Şirin" (1484),
3) "Leyli və Məcnun" (1484),
4) "Səbə'yi səyyar" ("Yeddi səyyarə") (1484),
5) "Səddi-İsgəndər" (1485).

Qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığı Şərqin böyük sənətkarları üçün örnək olmuşdur. Xüsusilə "Xəmsə" ənənəsinə cavab və Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinə nəzirə yazmaq ədəbi yarışa çevrilmişdir. Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Əbdi bəy Şirazi, A.Ərdəbili, Marağalı Əşrəf və s. sənətkarlar bu sahədəki qələmlərini sınaqdan çıxarmış, ölməz sənət nümunələri yaratmışdır. Ə.Nəvai də Nizami irsinə yaxından bələd olmuşdur. Bu fakt bir çox mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Həmin faktlara əsasən deyə bilərik ki, Nəvai Nizami əlyazmalarını oxumuş Nəvainin nəzarəti altında bu əlyazmaların üzü köçürülmüş və şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdır. "Nizaminin 884 hicri (=1479) ilində köçürülmüş mükəmməl və qədim "Xəmsə"si, həmçinin bu əsərin 886-cı hicri (=1481) ilində köçürülmüş ən bəzəkli, 45 miniatürü olan nüsxəsi bir sıra başqa nüsxələr kimi Nəvainin kitabxanasının incilərindəndir"[1]. Göründüyü kimi, Nəvai Nizami əsərlərini orijinaldan oxumuş, onun sənət sehrinə düşmüş və "Xəmsə" yazmaq təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Ə.Nəvainin "Mühakəmətül-lüğəteyn" əsərində bu fikir öz təsdiqini belə tapır: "Xəmsə" pəncəsinə pəncə vurmuşam. Əvvəlcə "Möminlərin təşvişi" ("Heyrətül-əbrar") ba-

1. Cənnət Nağıyeva. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, 2001, səh.11

ğında təbim güllər açıbdır ki, ona "Sirlər xəzinəsi"ndən "Məxzənül-əsrar" Şeyx Nizaminin ruhu başıma dürlər saçıbdır". O cümlədən, Ə.Nəvai "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərində də Nizami qüdrətinin böyüklüyündən, sənətinin ecazkar gü-cündən danışaraq bir daha Nizamiyə olan məhəbbətini nümayiş etdirmişdir:

"O Gəncədə yatan böyük Nizami
Gəncədə olsa da aramı onun
Xəznələr üstədir məqamı onun".

"Nizami bir fildir yox bərabəri
Söz incisi ondan aldı dəyəri".

Ə.Nəvai "Xəmsə"ni cəmi iki il ərzində (1483-1485) yazıb tamamlamaqla Şərqdə ilk türkdilli "Xəmsə"nin əsasını qoydu. "Heyrətül-əbrar" Ə.Nəvai "Xəmsə"sinə daxil olan ilk poemadır.

Fəlsəfi-didaktik mövzuda yazılmış bu əsər 64 fəsilə bölünməklə 20 məqalətdən ibarətdir. Poemada misraların sayı 8 mindir. Əsər ənənəvi olaraq Allahın və peyğəmbərin tərifi ilə başlayır. Əsərdə eyni zamanda Nizami, Dəhləvi və Caminin də tərifi öz əksini tapır, onlar söz sənətinin korifeyləri kimi mədh olunur. Poemada sözün və dövrün hakimi Hüseyn Bayqaranın tərifindən sonra Ə.Nəvai özünün ictimai-fəlsəfi görüşlərinə yer verir. Bu sırada dövlət, hakimiyyət, cəmiyyətin ədalətli idarə olunması və s. məsələlər bədii ifadəsini tapır. Fəlsəfi-didaktik formada qələmə alınmış "Heyrətül-əbrar" mövzu və ideya baxımından dahi Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" əsərinə uyğundur.

Ə.Nəvainin "Xəmsə"sinə daxil olan poemalar sırasında "Fərhad və Şirin" "mərkəzi əhəmiyyətə malik bir sənət əsəri" (H.Araslı) kimi diqqəti cəlb edir. Əsərdə Fərhadla Şirinin sevgisi daxilində həyati problemlərin təhlili əsas yer tutur. Poema qə-

ləmin tərifi, Nizami və Dəhləvinin xatırlanması ilə başlayır. Bu da səbəbsiz deyil. O, "cismi zəif, dimdiyi şəvə", "fikrin yel qanadlı atı" olan qələmi "mənalar xəzinəsinin" yaradıcısı hesab edir. Bu mənada misilsiz qələm sahibləri kimi Nizami və Dəhləvinin adları hörmətlə yad olunur. Ə.Nəvai Nizami Gəncəviyə nəzirə yazmağın məsuliyyətini dərk etdiyi üçün bu meydanda söz deməyin asan olmadığını dönə-dönə təkrarlayır:

Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırılar pəncəsi murada yetməz
Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng
Barı şir olmasa, qoy olsun pələng.

Lakin Ə.Nəvai öz əsərində Nizamidən fərqli olaraq Fərhadı baş qəhrəman səviyyəsinə yüksəltmiş, onu şahzadə obrazında öz ideyalarının təmsilçisi kimi təqdim etmişdir. Fərhad hələ uşaqlıqdan həm zahiri görkəmi, həm də ağlı və elmi dərrakəsi ilə başqalarından fərqlənir:

...Üç yaşı olarkən, görkəmi ilə
On yaşdan az vermək olmazdı tiflə.
...Hər hansı dərsə baxsa bir kərə
Bir də əl vurmazdı o vərəqlərə
Bir dəfə oxusa dərsini ancaq
Əzbər bilər idi o varaq-varaq.

Fərhad təkcə zahiri görkəmi və elmə həvəsi ilə seçilmir. O, hökmdar oğlu olsa da, əməyi sevir və bu sevgi onu Qarindən daş yonmaq sənətini öyrənməyə sövq edir. Ə.Nəvai əsərin əvvəlində Fərhadı bu cür təqdim etməklə onu gələcək hadisələrə hazırlayır, poemada onunla bağlı proseslərin təsadüfiliyinə son qoyur, on-

ların təsir gücünü artırır. Bu səbəbdəndir ki, Fərhadın atasından taxt-tac təklifini qəbul etməməsi, Yunan ölkəsinə səfəri zamanı bütün çətinliklərdən qalib çıxması, İsgəndər tilsimini açması, Ərmən-zəmində qayaları yarıb su arxı çəkməsi və s. əsərdə oxucu tərəfindən təbii qarşılanır. Onu da qeyd edək ki, Fərhadın yuxarıda sadalanan hər bir hərəkəti onun müəyyən xarakter keyfiyyətinin açılmasına xidmət göstərir. Müəllif Fərhadı taxt-taca, var-dövlətə hərislikdən uzaq saxlayır. O, bütün əsər boyu igid və cəsur bir qəhrəman təsiri bağışlayır. Onun əjdaha ilə döyüşü və əhriməni öldürməsi səhnələrində əsl sərkərdə, qəhrəmanlıq şücaəti üzə çıxır:

O əjdaha ilə vuruşan zaman
Qətran tək bir toza batmışdı cahan
İtirmiş əsgərin çoxu huşunu
Huşda olanlarsa görmüşdü onu.

Fərhadın ədalət və insanpərvərliyi əsərdə daha çox yer tutur. Fərhad həmişə haqsızlığın, pisliyin, ədalətsizliyin, insanların taleyi ilə oynamağın əleyhinə çıxır. Sadəlövhlüyü ucbatından bir fitnəkarın hiyləsinə aldanıb Xosrovun əsirinə çevrilir. Əsirlikdən qaçmağa imkan olsa da, Xosrovun gözətçilərə amansız işgəncə verəcəyini düşünüb fikrindən daşınır:

Amma söyləmişdi ki: "Ey böyük insan,
Bu yerdən bir addım kənara çıxsan,
Səni zəncirlədib, gözətçiləri
Odda yandıraram mən diri-diri".

Bütün bunlarla yanaşı Fərhad ilk növbədə qəlbi məhəbbət odu ilə yanan gənc aşiqdir. Belə demək mümkünsə, o, Şirinə olan məhəbbətinin əsiridir. Bu məhəbbət onu taxt-taca, dünya malına göz yummağa məcbur etmiş, yaşadığı ölkədən ayırıb öz taleyinin

ardınca Ərmən- zəminə gətirmişdir. Lakin onların məhəbbətləri qarşısında Xosrov maneəyə çevrilir. Məhəbbətinin Şirin tərəfindən rədd olunduğunu gör-dükdə Xosrov hökmdar səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək Şirinə sahib olmaq üçün ordunun gücündən istifadə etməkdən və hiyləyə əl atmaqdan belə çəkinmir. Fərhad Xosrov tərəfindən göndərilmiş hiyləgər qarının gətirdiyi Şirinin yalançı ölüm xəbərinə dözməyib özünü öldürür və ölümüylə əbədiyyət qazanır. Xosrov Pərviz tarixi şəxsiy-yətdir. O, Sasanilər sülaləsinin 22-ci hökmdarıdır. Lakin Ə.Nəvai "Fərhad və Şirin" poemasında Xosrovu gücə, zora arxalanan, hər cür pisliklərin rəmzinə çevrilən İran şahı kimi göstərir. Ə.Nəvai onun simasında çətin tərbiyə olunan, zülmkarlığı ilə fərqlənən hökmdarların obrazını yaratmağa cəhd etmişdir. Maraqlıdır ki, Ə.Nəvai Nizamidən fərqli olaraq Xosrovu daha çox mənfi planda təqdim etmişdir. Xosrov ən adi insani dəyərlərdən uzaqdır. Hiylə və zor hər şeyi həll etmək üçün onun əlində yeganə vasitədir. Oxucu Xosrovun Məhinbanu, Şirin və Fərhadla qarşılaşdığı səhnələrdə onun bütün qəddarlıq və amansızlığını müşahidə edə bilir. Məs., "Fərhadın Xosrovun yanına gətirilməsi" səhnəsində Fərhadın ağıl və məntiqi qarşısında Xosrovun verdiyi qərarda bu halın şahidi oluruq:

Gərəkdir verdirən qətlinə fərman,
Ta ki, ibrət alsın gədalar ondan,
Bir də şah yanında duymadan dəhşət
Bir söz danışmağa etməsin cürət.

Ə.Nəvai Şirin surətini orijinal bir tərzdə qələmə almışdır. Əgər Nizaminin Şirini Xosrova sədaqəti ilə seçilirsə, Nəvaidə isə bunun əksinə olaraq Şirinin Fərhada olan məhəbbəti ideallaşdırılmışdır. Şirin şan-şöhrətin yox, həqiqi sevginin tərəfdarıdır.

O, Fərhada məhz bu duyğularla bağlanır:

Öyrənib halını bildi ki, Şirin
Olmuşdur əsiri bir təmiz eşqin
Məhəbbət könlünə atmışdır kəmənd
Sarmış yumaq kimi cismini bənd-bənd.

Nə Xosrovun təzyiqləri, nə də ona sahib çıxmaqdan ötrü atası Xosrovu öldürən Şiruyənin təklifləri Şirini həqiqi məhəbbət yolundan döndərə bilmir. O, yüksək bir sədaqət nümayiş etdirərək öz məhəbbəti yolunda (Fərhadın cənazəsi olan otaqda) intihar etməkdən belə çəkinmir.

Şapur və Bəhram əsərdə əsl dostluq simvoluna çevrilir. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində Şapur Fərhadın dostu kimi göstərilir, Xosrova Şirin haqqında məlumatı da o verir. Ə.Nəvainin "Fərhad və Şirin" əsərində isə Şapur Xosrovun düşməni rolunda çıxış edir. Fərhadla Şapurun Yəməndən başlayan dostluğu ən çətin sınaqlardan çıxa bilir. O, Fərhadın uğurlarına sevindiyi kimi, düşdüyü çətinliklərin həyəcanlarını da onunla birgə yaşayır. Fərhadın ölümü ilə bağlı Şapurun keçirdiyi hisslər əsərdə təsirli bədii deyimlərdə əksini tapır:

Yıxıldı torpağa Şapur bağrı qan,
Ağladı göz yaşı tökdü pərişan
...Ağladı, sızladı, Şapur dübarə,
Etdi vücudunu o parə-parə.

Bəhram Fərhadın uşaqlıq dostudur. Əsərdən məlumdur ki, Fərhadın atası öləndən sonra hökmdar yerini Fərhadın kiçik qardaşı tutmuşdu. Bəhram isə ölkənin sərkərdəsi təyin olunmuşdu. Bəhram uzun müddət Fərhaddan xəbər olmadığı üçün narahatçılıq keçirir. Onu axtarmaq məqsədilə Çin Türküstanının hökmdarı olan Fərhadın kiçik qardaşından icazə alaraq böyük ordu ilə

Ərmən-zəminə gəlir. Bəhram Ərmən-zəmində Şapurun vasitəsilə Fərhadın ölümündən xəbər tutur, dostunun ölümündən xeyli pərişan olur. O, Şirinin ölümündən sonra sahibsiz qalmış Ərmənzəminə Banu nəslindən olan bir nəfəri hökmdar təyin edir. Sonda Bəhram özü ilə gətirdiyi ordunu azad edərək vətənə yola salır, Şapurla Fərhadın məzarına gələrək sonuncu dostluq borcunu yerinə yetirir:

Fərhadın qəbrinə dönüb dübarə
Girdilər Bəhramla, Şapur məzarə,
Fəna mülkündə can təslim etdilər,
Bəqadə Fərhadı qoşa etdilər.
Şahlıqdan əl çəkib o xakrahlıq,
Tapıbsa bu idi həqiqi şahlıq.

Ə.Nəvai "Xəmsə"sinə daxil olan "Leyli və Məcnun" (1484) poemasının mövzusu Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərinə uyğundur. Lakin mütəxəssislər bu əsəri həyat tablolarının təsviri baxımından tamamilə milli və hətta məhəlli, eyni zamanda Orta Asiya həyat-məişət tərzinə uyğun hesab edirlər. Çünki burada obrazların psixologiyası, sosial həyat tərzinin təsviri və ifadə tərzi orijinallığı ilə seçilir. Əsərin mövzusunun təməlində eşq, iztirab, vəfa və s. amillər dayanır. Ə.Nəvai Leyli və Məcnunun eşq macərası daxilində əsasən romantik duyğuların tərənnümünü əks etdirmişdir. Özünün dediyi kimi, "mənim bu əbədi eşqi yazmaqda məqsədim əfsanə yazmaq deyildi. Ruhum bu əfsanənin iç aləmində bir yaxınlıq duyurdu". Müəllif əsərdə Leyli və Məcnun məhəbbətini həqiqi eşq çərçivəsində təsvir edir. Bu səbəbdəndir ki, əsərdə Məcnun və Leylinin qarşılıqlı məhəbbətləri "məişət səviyyəsindən" çıxarılaraq ilahi bir sə-

viyyəyə qaldırılır.

Ə.Nəvainin "Leyli və Məcnun"u məzmun etibarilə N.Gəncəvinin eyni adlı əsərindən fərqlənir. Əsərdə Leylinin xəstəliyə tutulmasından sonra atasının onun sağalması şərəfinə qonaqlıq təşkil etməsi, qonaqlıqda Qeysin huşunun başından çıxması, Nofəlin öz qızını Qeysə təklif etməsi, Qeysin bu təklifi rədd etməsi və s. detallar daha çox Dəhləvinin "Məcnun və Leyli" əsəri ilə səsləşir.

"Yeddi səyyarə" (1484) poeması əxlaqi-didaktik əsərdir və mövzu baxımından N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərinə uyğundur. Poemanın süjet xəttini Sasani hökmdarı Bəhram şaha yeddi qəsrdə söylənilən nağıllar təşkil edir. "Yeddi səyyarə" sözün tərifi ilə başlayır. Bəhram şaha söylənilən nağıllara qədər isə nəzmin nəsrdən üstünlüyü, Nizami və Dəhləvi barədə söhbət açılır. Maraqlıdır ki, nağıllar Bəhram şaha müxtəlif saraylarda danışılır. Bəhram şah "Dördüncü səyyahın hekayəti"ni qırmızı, "Beşinci səyyahın hekayəti"ni mavi, "Altıncı səyyahın hekayəti"ni səndəli, "Yeddinci səyyahın hekayəti"ni kafuri və s. saraylarda dinləyir.

Poemada göstərilir ki, Bəhram şah sevdiyi qadın Dilaramla ova çıxır. Dilaram ov zamanı Bəhram şahın sərrast ox atmasını tərif etmir. Bundan qəzəblənən Bəhram şah Dilaramın əl-qolunu sarıtdırıb kimsəsiz düzə atdırır və saraya qayıdır. Lakin sonralar dərdə düşür. Dərdini unutdurmaq üçün 7 müxtəlif qəsr tikdirir. Əsərin sonunda Bəhram şah yeddinci səyyahın hekayətini dinləyərkən Dilaramın sağ olduğunu bilir və onu saraya gətizdirir.

Əsərdə şair məqsədi fəlsəfi, sosial, ailə-məişət və s. problemlər daxilində açıqlanır. Hekayətlər müxtəlif qəsrlərdə danışıldığı

kimi, müxtəlif ideyaların da təbliğini önə çəkir. Məs., "Dördüncü səyyahın hekayəti"ndə (qırmızı qəsrdə) ədalət, səxavət, humanizmin tərənnümü (Cevnə və Məsudun simasında), zülmə, ədalətsizliyə nifrət (Ceysur və Məllövün timsalında), "Beşinci səyyahın hekayəti"ndə (mavi qəsrdə) azad sevgi və məhəbbət, xoşbəxt tale və s. məsələlər (Süheyl və Mehrin simasında), quldurluq və zülmün ifşası (Cabirin timsalında) özünə yer tapır. Digər beş hekayətdə də müxtəlif ideyaların tərənnümü yüksək bədii ifadə formasında diqqəti cəlb edir.

"Xəmsə"yə daxil olan sonuncu əsər "Səddi-İsgəndər"dir (1485). Poema fəlsəfi-didaktik səciyyə daşıyır. Ə.Nəvai ümumiləşmə apararaq Makedoniyalı İsgəndərin simasında ədalətli hökmdar və idarəçilik problemlərindən danışmışdır. Əsərdə İsgəndər bir tərəfdə dövlət xadimi, digər tərəfdə isə müdrik insan tipi kimi təqdim olunur. Onun uşaqlığı, təhsili, müəllimləri, atası, hakimiyyətə gəlişi Məqribdən tutmuş Hindistana qədərki yürüş və müharibələri haqqında söhbət açılır. Həmçinin İsgəndərin sədd tikdirməsi, dəniz səyahətində olması ilə bağlı verilən bədii səhnələr baş qəhrəmanın həyatı və fəaliyyətinin ikinci mərhələsi haqqında təəssüratları genişləndirir. İsgəndərin əsərdə geniş bədii təqdimi onun xarakterinin açılması və təyin olunmasında böyük rol oynayır. Bu müəyyənləşmədə biz İsgəndərin iki xarakter tipi ilə üz-üzə dayanırıq: hökmdar və müdrik insan-filosof.

Ə.Nəvainin əsərdə İsgəndərin Orta Asiyaya yürüşünü təsvir edərkən bu əyalətdə yerləşən tarixi şəhərlərə (Herat, Səmərqənd) məhəbbətlə yanaşması hiss olunur.

"Nizaminin Bərdədən qürurla söhbət açması təbii olduğu

kimi, Nəvainin də Mavərənnəhri iftixarla vəsf etməsi təbiidir. Demək, Nizaminin tarixi rəvayətləri, əfsanələri müasirləşdirmək ənənəsini Nəvai inkişaf etdirmişdir”[1].

Ə.Nəvai Sultan Hüseyn Bayqaraya ithaf etdiyi 3500 beytlik “Lisanüt-teyr” əsərini (1498-1499) sufi filosof Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərinə nəzirə olaraq yazmışdır. Şair insana məhəbbət daxilində sufi ideyaları təbliğ edir və bunun müqabilində insanı saflığa çağırır. “Lisanüt-teyr”ə daxil olan 515 beytlik “Şeyx Sənan” klassik ənənələr zəminində qələmə alınmış müstəqil əsərdir. Ayrı-ayrı təzkirə və tədqiqatlarda (Sam Mirzə Səfəvinin “Töhfeyi-Sami” və F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”) “Şeyx Sənan”ın Ə.Nəvai yaradıcılığında ayrıca əsər olması təsdiqlənir.

“Mizanül-övzan” (1492) (“Vəznlərin tərəzisi”) türkdilli əruz vəznli şeirin nəzəri əsaslarını yaratmaq və onun tətbiqini asanlaşdırmaq, əruz vəzni və nəzm şəkillərinə dair sistemli bilgi formalaşdırmaq sahəsində Ə.Nəvainin ən maraqlı əsərlərindən biridir. Ə.Nəvai “Mizanül-övzan” əsərində əruzun təkcə nəzəri düsturunu vermir, türkdilli şeir nümunələrinin tətbiqi yolu ilə fikirlərinin praktik isbatına nail olur. Əsərdə əruzun tarixi, onun yaradıcısı (Xəlil ibn Əhməd) və ifadə etdiyi məna haqqında qısa məlumat verilir. Bu məlumatlardan sonra əruzun nəzəri əsaslarının şərhi yolu ilə türk dillərinin əruz qanunlarına cavab verdiyi sübuta yetirilir. Əlişir Nəvai “Mizanül-övzan” əsərini yazmaqla türk dillərinə yad olan əruzu milliləşdirməyə çalışmış, “türk dillərini fonetik baxımdan, qrafik nöqteyi-nəzərdən əruzun tələb-

1. Xəlilov P. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı, Bakı, 1994, səh. 247.
2. Tərlan Quliyev. Əmir Əlişir Nəvai və onun «Mizanül-övzan» əsəri, Əlişir Nəvai. «Mizanül-övzan» əsərinə yazılmış ön söz. Bakı, 2006, səh.11

lərinə uyğunlaşdırmaq istəmişdir”[2]. Bu yolla Ə.Nəvai ümumtürk əruzunun qarşısında dayanan problemləri sistemləşdirmək arzusunda olmuş və bunun müəyyən mənada öhdəsindən gəlmişdir.

Ə.Nəvai Şərqdə türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” yazmaq və həmin dildə dörd divan tərtib etmək səbəbindən insanları heyrətə gətirməklə yanaşı, həm də bu dilin bədii imkanlarının intəhasızlığını dünyaya yaydı. “Mühakəmətül-lüğəteyn” (1499) əsərində isə bir alim kimi o, türk dilinin fars dilindən həm ədəbi-bədii, həm də danışıq dili kimi üstün olmasını müqayisə və elmi təhlil yolu ilə sübuta yetirdi. Ə.Nəvainin 500 il bundan əvvəl yazılmış, türk təəssübkeşliyi baxımından hal-hazıra qədər əhəmiyyətini itirməyən “Mühakəmətül-lüğəteyn” (“İki dilin mübahisəsi”) əsərində türk dilinin üstünlükləri elmi, tarixi və praktik cəhətdən özünə yer tapmışdır. “Söz və ifadə yaratmaqda türk sartdan daha mahirdir” - deyən Ə.Nəvai məhz türk dilinin üstünlüyü kimi onun canlı xalq, şifahi danışıq və bədii dil ifadə imkanlarının böyüklüyünü nəzərdə tutur, türk xalqlarının söz yaratmaq fəhminin genişliyini təsdiqləyir: “Məlumdur ki, türk sartdan daha fəhmli və aydın idraklı, xilqəti daha saf və daha pak məxluqdur… Türkün əsli xilqətdə sartdan incə təbli olduğuna bundan tutarlı tanıq – sübut yoxdur və heç kim bunun müqabilində heç nədən dəm vura bilməz. Əgər sartlar türk dili qarşısında acizdirlərsə, bunun səbəbi var, çünki türk sözlərini yaradanlar uzun zamanlardan bəri öz nitqlərini daima kamilləş- dirmiş və xüsusi anlayışların ifadəsi üçün elə sözlər yaratmışlar ki, bunları təcrübəli adam izah eləməsə başa düşmək olmaz”[1].

Ə.Nəvai regionda türk dilinin mövqeyini, siyasi proseslər nəticəsində bu dilin siyasi və bədii dil imkanlarının genişlənməsini,

1. Əlişir Nəvai. Mühakəmətül-lüğəteyn. Bakı, 1999, səh.20.

leksik-frazeoloji məna kəsb etməkdə üstünlüyünü və s. elmi-tarixi kontekstdə nəzərə çarpdırır. Ə.Nəvai doğru olaraq dilin inkişafında siyasi proseslərin rolunu yüksək qiymətləndirir. Bu mənada o, əsərdə türk əsilzadələrinin hakimiyyətə gəlişini türk dilinin inkişafına təsir göstərən mühüm amil kimi dəyərləndirir: "Elə ki hakimiyyət ərəb və sart sultanlarından türk xanlarının əlinə keçdi, Hülaki xan zamanından, Sahibqıran Sultan Teymur Görəgən zamanından başlamış ta onun fər- zəndi-xələfi Şahrux Sultan zamanının axıracan türk dilində yazan şairlər peyda oldular".

"Mühakəmətül-lüğəteyn" əsəri türk mənəviyyatının, türk təfəkküründün, bədii-düşüncə tərzinin üstünlüyü, təsdiqi yolunda ən böyük və etibarlı mənbədir. Əsərin son abzasında bu məntiq Ə.Nəvainin dili ilə öz ifadəsini belə tapır: "…Türk ulusunun fəsihlərinə ulu həqiqət sübut elədim ki, öz söz və ibarələrinin həqiqətindən və öz dil və lüğətləri keyfiyyətindən vaqif olsunlar. Farsdillilərin ibarə və söz meydanında tənə etdikləri danlaqdan qurtarsınlar".

Bunlardan başqa Ə.Nəvainin türk dili və ədəbiyyatı, türk fəlsəfi-düşüncə tərzi, ictimai-ədəbi və siyasi-tarixi və s. bağlı elmi-fəlsəfi, estetik, sosioloji araşdırma və ümumiləşdirmələri özündə əks etdirən elmi-ədəbi, elmi-tarixi əsərləri də mövcuddur. Ə.Nəvainin "Mizanül-övzan", "Mühakəmətül-lüğəteyn" kimi "Tarixi ənbiya və hükəma", "Tarixi-mülki Əcəm", "Nəzmül-cəvahir", "Məhbubül-qülüb", "Məcalüsün-nəfaüs", "Münşəati-türki", "Əruzi türki" və s. əsərləri də mühüm elmi-fəlsəfi əhəmiyyət daşıyır.

HƏMZƏ NİYAZİ

HƏMZƏ NİYAZİ
(1889-1929)

Müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoyan görkəmli simalardan biri Həmzə Niyazidir. O, mürəkkəb və məhsuldar həyat yolu keçmişdir. Həmzə Niyazi 1889-cu ildə Kokand şəhərində təbib ailəsində anadan olmuşdur. H.Niyazi əvvəlcə əski tipli ibtidai məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Mədrəsədə olan təlim-tərbiyə onu qənaətləndirmədiyi üçün o, müstəqil şəkildə mütaliə etmiş və biliyini zənginləşdirmişdir. H.Niyazi Nəvai, Babir, Firqət və digər bu kimi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına dərindən bələd olmuş, onların yaradıcılıq ideyalarından çox şey öyrənmiş və bütün həyatı boyu onları özünə müəllim hesab etmişdir.

H.Niyazi əsasən, 1905-ci ildən etibarən ədəbi-bədii yaradıcılığa başlamışdır. Yaradıcılığa qədəm qoyduğu ilk anlardan başlayaraq o, həm klassik, həm də müasir üslubda əsərlər yazmışdır. Lakin onun 1905-1909-cu illərdə yaratdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti klassik üslubda olmuşdur. Bu dövr yaradıcılığında onun şeirləri həm forma, həm də mövzu baxımından daha çox klassik özbək ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələri olan Muqimi və Firqətin şeirlərinə uyğun gəlirdi. Klassik dövrə olan möhkəm bağlılıq və aludəçilik onun sənətində təqlidçilik halına çevrilməmiş, əksinə ideya-estetik baxımın-

dan tamamilə orijinal şeirlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. H.Niyazi yaradıcılığının ilk əvvəllərində "Nihon" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

1913-cü ildə o, Əfqanıstan, Hindistan, Ərəbistan və Türkiyəyə səfər edir. Eyni zamanda Rusiyanın cənub əyalət-lərinin bir çox yerlərində də olur.

Səyahət zamanı ayrı-ayrı ölkələrlə tanışlıq onun sonrakı yaradıcılığına təsirsiz qalmadı. Həmin ölkələrdə əhalinin acınacaqlı həyat tərzi, cəhalət girdabında sürünməsi və digər hallar H.Niyazini bir sənətkar kimi narahat edir, şair öz yaradıcılığında bunları təkcə təsvir və tənqid etmir, eyni zamanda vəziyyətdən qurtarmaq üçün çarə yolları axtarırdı. H.Niyazi xalq-ların zülm və əsarətdən qurtulmasını onların elm və maariflənməsində görürdü. O, 1914-1915-ci illərdə yazdığı "Kitab", "Qələm", "Məktəb", "Doğru söz ola", "Tısbağa və Əqrəb", "Elm öyrən" və digər şeirlərində əsasən, özünün elmi-maarifçi görüşlərini təbliğ edir.

1915-1916-cı illərdə H.Niyazinin ardıcıl olaraq bir neçə kitabı işıq üzü görmüşdür. "Ağ gül", "Sarı gül", "Yaşıl gül", "Qızıl gül" və başqa kitablarında onun bu vaxta qədər yazmış olduğu əksər şeirləri çap olunur. Eyni zamanda o, 1915-ci ildə "Elm hidayəti" və "Zəhərli həyat" pyeslərini, "Yeni səadət" adlı nəsr əsərini yazıb çap etdirir.

1905-1916-cı illərdə şairin yaradıcılığı lirik və maarifçi-demokratik istiqamətdə inkişaf etmişdir.

H.Niyazi 1911-1915-ci illərdə geniş pedaqoji fəaliyyətdə olmuşdur. Belə ki, əvvəlcə Kokandda, sonra isə Mərgilanda yeni üsullu məktəb açır, hər iki məktəbdə zəhmətkeş balalarına pulsuz dərs deyir. Hətta bu məktəblər üçün "Oxu kitabı", "Qiraət kitabı", "Yeni ədəbiyyat" adında dərsliklər də yazır. Mühafizəkar qüvvələrin hər vəchlə olursa-olsun bu məktəbin bağlanmasına cəhd göstərmələri

H.Niyazinin böyük prinsipiallığı nəticəsində hər dəfə dəf edilmiş və məktəb bir neçə il fəaliyyət göstərə bilmişdir.

1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabını şair böyük rəğbətlə qarşılayır. Çünki ona elə gəlir ki, əsrlər boyu xalqın düçar olduğu bəlalara inqilabdan sonra çarə tapılacaq. Çox qısa vaxt keçdikdən sonra H.Niyazi fevral inqilabının əsl mahiyyətini başa düşdü. Ona görə özünün əvvəlki düşündüklərinin əleyhinə gedərək, Müvəqqəti höküməti tənqid və ifşa edən çoxlu şeirlər yazdı. Öz ideallarını və əsl həqiqəti xalqa çatdırmaq üçün o, 1917-ci ilin mart ayında Kokandda "Kenqaş" ("Məclis") adlı jurnal çıxarmağa başladı.

1917-ci ildən başlayaraq onun poeziyasında siyasi kəskinlik daha da gücləndi. 1917-ci ilin aprel ayında yazdığı "Belə qalarmı?" və "Biz fəhləyik" adlı şeirləri ilə Türküstanın gələcək istiqlalı yolunda xalqı birliyə çağırdı və burjua inqilabının xalqa heç nə vermədiyini bildirdi.

1918-ci ildə H.Niyazinin həyatının yeni dövrü başlayır. O, yeni yaranmış Sovet hökumətinə qəlbən bağlanır. Yeni höküməti tərənnüm edən şeir və nəğmələr yazır. 1919-1920-ci illərdə Sovet ordusu sıralarında xidmət göstərir. 1920-1929-cu illərdə xalq maarifi, mədəniyyəti və incəsənəti sahələrində fəaliyyət göstərir. H.Niyazi ilk özbək sovet yazıçı və şairi kimi şöhrət tapır. Ona görə H.Niyazi 1926-cı ildə "Özbəkistanın xalq yazıçısı" fəxri adına layiq görülür. O, 1929-cu ildə qırx yaşında ikən Şahimərdan (indiki Həmzəabad) kəndində öldürülmüşdür. Ölümündən sonra onun yaradıcılıq irsinə böyük hörmət bəslənilmişdir. Belə ki, Özbəkistanın Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat institutunda H.Niyazinin həyatı və yaradıcılığını öyrənən daimi komitə təşkil edilmişdir. 1964-cü ildə H.Niyazi adına Respublika Dövlət mükafatı təsis edilmişdir. 1988-1989-cu illərdə onun beş cilddən ibarət seçilmiş əsərləri Daşkənd şəhərində çap olunmuşdur.

YARADICILIĞI

H.Niyazi öz yaradıcılığı ilə müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. O, bədii yaradıcılığa 1905-ci ildən başlamışdır. 1905-1909-cu illərdə klassik üslubda olmuşdur. Bu illərdə Şərq ənənəvi motivi kimi o da didaktikaya daha çox yer verirdi. Onun 1909-1913-cü illər yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından fərqləndirməyə başladı. Bu, bilavasitə H.Niyazinin dünyagörüşündə və həyata baxışlarında əmələ gələn dəyişikliklər ilə bağlı idi. Həmin illərdə şairin yaradıcılığında haqqa, ədalətə, mərifətə çağırış meylləri daha da güclənməyə başladı.

H.Niyazi yazmış olduğu təmsillərində janrın imkan və tələbləri daxilində etik-əxlaqi məsələlərə, dostluq, yoldaşlıq, düzgünlük və s. problemlərə geniş müdaxilə edirdi. Məsələn, 1914-cü ildə yazılmış "Tıs- bağa və Əqrəb" təmsili nəsihət və ibrətamiz fikirlərin təbliği baxımından xarakterikdir. Təmsildə əhd-vəfa qılıb tısbağa ilə dostluq edən əqrəb az vaxt keçmədən bu əhdinə xilaf çıxır və çayı keçərkən tısbağanı sancmağa başlayır. Tısbağa bunun səbəbini soruşanda əqrəb cavab verir ki, bu mənim adətimdir, kiminlə dostluq edirəmsə, axırda xəyanət edib zəhərləmək istəyirəm. Ona görə də müəllif öz nəsihətlərini aşağıdakı kimi verir və əsərin də ideyasını buna bağlayır:

Budur son nəsihət: Gərək heç zaman,
Əqrəblə yoldaşlıq etməsin insan.
Kim öz düşmənilə bağlayır ülfət,
Yaradır özünə böyük fəlakət.

1914-1915-ci illərdə isə H.Niyazi sənətində etik-əxlaqi məsələr geniş yer tutmaqla yanaşı, maarifçilik ideyalarının təbliği də xüsusi formada üzə çıxmağa başladı. Demək olar ki, 1917-ci ilə qədər onun yaradıcılığının, əsas leytmotivini ardıcıl olaraq din, islama etiqad,

haqqa, ədalətə, mərifətə və maarifləndirməyə çağırış təşkil edirdi.

H.Niyazinin 1915-1916-cı illərdə nəşr olunmuş ayrı-ayrı şeir və nəsr əsərlərində maarifçilik ideyalarına geniş yer verilmişdir. "Ağ gül", "Qızıl gül", "Sarı gül" şeir topluları və "Yeni səadət" adlı nəsr əsəri bu baxımdan xarakterikdir.

"Yenə səadət" əsərində müəllif Məryəm və Alimcanın simasında elmin, savadın insan həyatında oynadığı rolu göstərmişdir.

Əsərdə təsvir olunur ki, Qazibəyin ölümündən sonra onun oğlu Abduqəhhər atasından qalan sərvətdən səmərəli istifadə etmir. Ona görə də anası, həyat yoldaşı və övladlarını dolandıra bilmir və onları tərk edib başqa şəhərə gedir. Onun həyat yoldaşı Məryəm üzləşdiyi çətinliklərdən qorxmur. Övladlarını böyüdür və onların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Ana, oğlu Alimcanı mətin, zəhmətsevər bir adam kimi tərbiyə edir. Alimcan böyüyür və bir müəllimdən təhsil alır. O, bir ziyalı kimi yetişir. Bundan sonra o, Daşkəndin küçələrində ac-yalavac gəzən atasını tapır və Kokanda gətirir. Bütün bunlardan sonra ailə öz bədbəxtliklərini arxada qoyaraq, səadətli günlərinə qovuşur. Müəllif bilavasitə bunları elmin, savadın, maarifin insan həyatında oynadığı rolla bağlayır və demək istəyir ki, Alimcan öz atasından ona görə fərqlənir ki, o, savadlıdır, savadı olduğu üçün də həyatın çətinliklərindən baş çıxarır, öz işini düzgün qurur.

Folklor motivi və ideyaları H.Niyazi şeirində əsas yerlərdən birini tutur. Ümumiyyətlə, şair folklor janrından geniş faydalanmışdır. Onun 30-dan çox şeiri şifahi xalq şeiri əsasında yazılmışdır.

Şairin "Kədərlənirəm" (1916) şeiri Vətən ayrılığı və bunun doğurduğu dərdi, kədəri özündə əks etdirən bir xalq nəğməsinə ithafən yazılmışdır. Şeirdə elindən, obasından, doğmalarından uzaq düşən bir insanın həsrətdən şam kimi yandığının şahidi olur və dərdinin böyüklüyünü duyuruq:

Nə vaxt üzüm səadətlə işıqlanacaq,
Bu göz yaşım öz elimdə quruyar ancaq.
Fəqət hələ özüm kimi Vətəndən uzaq,
Ürəklərə olub həyan, kədərlənirəm.

1918-ci ildən başlayaraq onun poeziyasında inqilabi ideyaların tərənnümünə geniş yer verildi. H.Niyazi sözün həqiqi mənasında Sovet hökumətinə bağlı olmuşdur. Ona görə də bu hökumətin tərənnümünə həsr edilmiş şeirlər onun yaradıcılığında silsilə təşkil edir. "Oyanın, fəhlələr", "Biz fəhləyik", "Yaşa, şura", "Yaşasın sovetlər", "İşçi baba", "Oyanın" və s. şeirlərində yeni yaranmış cəmiyyətə rəğbət və məhəbbət bildirilir və adamların xoşbəxtliyi bu cəmiyyətlə bağlanır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, H.Niyazi 1905-1909-cu illər yaradıcılığında dini, islami əqidələrə yüksək münasibət bildirmişdir. Məsələn, onun "Novruz" şeirində dinin, islami etiqadın inkarı yox, təsdiqi diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində isə kommunist ideologiyasına uyduğu üçün dinə qarşı barışmaz mövqeyi özünü göstərməyə başladı.

Qalx ayağa, unudulmuş insan oğlu,
Nə ətalət, nə yorğunluq gərək deyil!
Qoy rədd olsun əsrlərdən bizə qalan,
O əmmamə, qara çadra – hər zir-zibil!

H.Niyazi dramaturgiya sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, öz dramları ilə özbək dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur. H.Niyazi "Bəy və muzdur", "Maysaranın işi", "Muxtariyyat və avtonomiya", "Kim haqlıdır", "Daşkəndə səyahət", "Fərqanə faciəsi", "İstibdad qurbanları", "Mart qurbanı Aynisa", "Torpaq islahatı" və s. kimi 40-a yaxın dram əsəri yazmışdır. Onun dramaturji fəaliyyəti bir çox tədqiqatçılar tərəfindən 1917-ci ildən sonrakı dövrlə bağlansa da, əslində o, 1915-ci ildən etibarən bu sahədə qələmini sınaqdan çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, o, 1917-ci ilə qədər 4 səhnə əsəri yazmışdır. Bu illər arasında H.Niyazi "Zəhərli həyat və yaxud eşq qurbanları", "Elm hidayəti", "Molla Nurməmməd domlanın küfr xətası" və "Ölüm faciələri" adlı pyeslərini qələmə almışdır. H.Niyazi 1915-1917-ci illərdə yazmış olduğu bu əsərlərində xalqının zülm və istismardan təngə gəldiyini göstərir və qurtuluş yolunun maariflənməsində olduğunu bildirirdi.

H.Niyazi dramaturgiyanın hər üç növündə əsərlər yazmışdır. "Bəy və muzdur" dramı, "Çadra sirləri" faciəsi və "Maysaranın işi" adlı komediyası onun özbək dramaturgiyasının bütün sahələrində xidmətinin böyüklüyündən xəbər verir. Bunlardan başqa o, "Qara saç" operasının da müəllifidir.

H.Niyazinin dramaturgiyasında əsas və başlıca yerlərdən birini onun 1918-ci ildə yazdığı "Bəy və muzdur" dramı tutur. Əsərin ilk orijinal variantı əldə yoxdur. Daha doğrusu, hal-hazırda "Bəy və muzdur" dramının əldə olan nümunəsi 1939-cu ildə K.Yaşin tərəfindən tərtib olunan variantıdır. Çünki əsərin orijinalı naməlum səbəblərdən yoxa çıxmış və əsərlə bağlı ayrı-ayrı rəsmi və qeyri-rəsmi materiallar əsasında əsərin yeni variantı formalaşdırılmışdır. Tədqiqatçıların və ayrı-ayrı sənət adamlarının rəyinə görə əsərin sonrakı variantı əvvəlki variantından kəskin fərqlənmir.

"Bəy və muzdur" dramı inqilab ərəfəsində özbək xalqının gərgin həyatından bəhs açır. Əsərdə qarşı-qarşıya duran iki böyük qüvvə təsvir olunur. Bunlardan biri kəndli zəhmətkeşlərdirsə, digəri bəylər və yuxarı zümrənin adamlarıdır. Birinci tərəfi Qafur, ikinci tərəfi Saleh bəy təmsil edir. Əsərdə göstərilir ki, Saleh bəyin bütün göstəriş və tələblərini sözsüz yerinə yetirən Qafur get-gedə bəyin əmrlərinə tabe olmaqdan boyun qaçırır. Çünki o, hiss edir ki, bəy ədalətsiz və rəhmsizdir. Qafurun daxili etiraz və narazılıqlarını hiss edən bəy özünəməxsus siyasət yeridir. Guya heç nə olmamış kimi Qafuru

özündən tam asılı vəziyyətə gətirir. Ona mənəvi zərbə vurmaq üçün həyat yoldaşı Cəmiləni ələ keçirmək istəyir. Müəyyən vaxtdan sonra padşaha qarşı üsyan etməkdə günahlandırılan Qafur Sibirə sürgün olunur. Bəy onun həyat yoldaşı Cəmiləni özünə arvad etmək fik-rinə düşür. Əvvəlcə onu var-dövlətlə ələ keçirməyi planlaşdırır. Buna nail olmadıqda, zor yoluna əl atır. Lakin Cəmilə öz namusunu qoruyaraq, Qafura olan sədaqətini nümayiş etdirərək özünü zəhərləyir. Qafur Sibirdə siyasi cəhətdən xeyli fəallaşır. Sürgündən sonra vətənə qayıdır. Əsərin sonunda Saleh bəy öz cəzasına çatır.

"Bəy və muzdur" dramında Qafur, Cəmilə və Gülbahar müsbət obrazlardır. Qafur get-gedə fəal mübarizə yolu seçən adama çevrilir. Belə ki, o, əsərin əvvəlində bir cür, sonunda isə başqa cür təsir bağışlayır. Bu fərq onun siyasi fəallığının artması ilə müşahidə olunur.

Qafur yüksək mənəviyyatlı adamdır. O, öz sevgilisinə sadiqdir. Xalqın ağır həyat şəraitinə sonralar ciddi şəkildə etirazını bildirir. Onun əsərdə bir neçə dəfə xalqa müraciət etməsi buna parlaq misaldır.

Əsərdə Saleh bəy, Qədirqul minbaşı, Xanzadə, Qazı və digər bu kimi obrazlar özlərinin mənfur simaları ilə daim nifrət obyektinə çevrilirlər. Baxmayaraq ki, Saleh bəy böyük səlahiyyət və mənsəb sahibidir, o, xalqın artıb-coşan qəzəbi qarşısında dayana bilmir. Məğlubiyyətə düçar olur. Müəllif bunu ona görə verir ki, həyatda nə qədər güclü və dövlətli olsan da, öz zülmünlə haqqın, ədalətin qarşısında çox ömür sürməyəcəksən.

"Bəy və muzdur" dramı özbək həyatının tarixi reallıqlarını əks etdirmək və bu tarixin müəyyən həqiqətlərini daha parlaq üzə çıxarmaq baxımından xarakterikdir.

Həmzə Niyazinin 1926-cı ildə yazdığı "Maysaranın işi" komediyası satirik ruhdadır. Folklor materialları əsasında yaradılmış bu satirik komediya mənəviyyat məsələlərindən söhbət açır. Əsərdə

vəfadarlıq, sevgi, sədaqət problemləri təbliğ olunur, saf sevgiyə əngəl törədən, məhəbbətə əyləncə gözü ilə baxan, onu oyuncağa çevirən bütün hallara qarşı kəskin etiraz bildirilir. Əsərdə Oyxon və Çöpon vəfa və sədaqət rəmzi olsalar da, əsərin baş qəhrəmanı Maysaradır.

Maysara hər şeydən əvvəl tədbirli və prinsipial obrazdır. Maysara öz ağıllı hərəkətləri və tədbirləri nəticəsində Çöpon və Oyxonun əsl məhəbbətləri arasından sədd çəkən yalançı aşiqləri ifşa edir və onları komik vəziyyətdə saxlayır. Belə ki, Maysara gəlini Oyxona göz dikmiş Mollarözi və Hidayət xan kimi şəriət nümayəndələri və mənsəb sahiblərini ifşa etmək üçün hiylə işlədir. Onların hər biri bir-birindən xəbərsiz Oyxonla görüşmək ümidilə Maysaranın evinə gəlir və Çöponun hadisə yerində görünməsi ilə rüsvay olub, biabırcasına buradan gedirlər.

Komediyada xalq yaradıcılığı nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, komediyada yerli-yerində xalq məsəl və mahnılarından istifadə edilməsi həm obrazların xarakterlərinin açılmasına, həm də əsərin dilinin sadə və təsirliliyinə gətirib çıxartmışdır.

"Maysaranın işi" komediyasının böyük səhnə uğuru olmuşdur. Bəstəkar Süleyman Yudakov bu komediya əsasında "Maysara" adlı operasını yaratmışdır.

Həmzə Niyazi "Çadra sirləri" (1927) faciəsində isə əski adət-ənənələrin təsir və təzyiqləri nəticəsində xoşbəxtlikləri qarşısında sədd çəkilmiş yeniyetmə qızların faciəsini göstərir. Və bunu əsərin baş qəhrəmanı Töləxanım simasında ümumiləşdirmişdir. O, Rüstəmi bir könüldən min könülə sevsə də, bədxah adamların pis əməlləri nəticəsində çətinliklərlə üzləşir və bəd niyyətlərin qurbanı olur. Yazıçı bütün bunları daha çox Mirzə Kərimlə bağlayır. Eyni zamanda əsərdə Mastura və Gülcan obrazlarından müəllif ifşa etmək istədiyi cəmiyyətin, dövrün iç üzünün açılması və onların ifşa edilməsi na-

minə məqsədli istifadə etmişdir. H.Niyazinin 1927-ci ilin fevral ayında yazdığı "Özbək qadın və qızlarına" adlı şeirində də köhnə adət və ənənələrin tənqidi və qadın azadlığı problemi öz əksini tapmışdır. Şair şeirdə çadranı ataraq məktəbə getmək tələbi ilə üzünü özbək qadınlarına tutub belə deyir:

Gül kimi çöhrəni aç, indi nümayan eylə!
O qara pərdəni yırt, xarü pərişan eylə!
Məktəbə, əncümənə get ki, xəyalın açıla,
Bidətin elmi hünərlə cigərin qan eylə!
Gülə dönsün gözəlim, kölgədə solmuş sifətin,
Bəzmi-elmi gəlişin ilə gülüstan eylə!

Həmzə Niyazi 20-ci illərdə bir-birinin ardınca "Yer islahatı", "Mart qurbanı Aynisa" və s. kimi kiçik həcmli səhnə əsərləri də yazmışdır. Bu əsərlərdə qadın azadlığı, yeni cəmiyyətin tərənnümü və torpaq islahatı məsələləri ön plana çəkilmişdir. Bu əsərlər daha çox təbliğat xarakterli əsərlərdir. Məsələn, müəllif "Yer islahatı"nda həm yeni cəmiyyətin mahiyyətini, həm də kəndlilərə torpaq verilməsi işinin əhəmiyyətini açıb gös-tərir.

H.Niyazi kommunist ideologiyasına möhkəm bağlı olduğundan, problemlərin həlli yollarını məhz bu konsepsiya daxilində axtarmışdır. Bu da onun sənətində istər-istəməz müəyyən ziddiyyətlərə gətirib çıxarmışdır. Lakin onun yaradıcılığında ziddiyyətlər nə qədər olsa da, xalq həyatı ilə yaxınlıq və xalqın gələcək istək və arzularının tərənnüm meyli olduqca böyükdür.

ABDULLA QƏDİRİ

ABDULLA QƏDİRİ
(1894-1938)

Abdulla Qədiri özbək ədəbiyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən, müasir özbək ədəbiyyatının bədii səviyyəsini yüksəldən, roman janrının inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. O, 1894-cü ildə Daşkənddə bağban ailəsində anadan olmuşdur. İlk öncə təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Sonra isə "rus-özbək" (bunu həm də "rus yerlilər" məktəbi də adlandırırlar) məktəbində oxumuşdur. A.Qədiri bədii yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. O, 1909-cu ildən başlayaraq şeirlər və kiçik hekayələr yazmışdır. A.Qədirinin 1917-ci ilə qədərki yaradıcılığı janr baxımından çoxtərəflidir. Belə ki, o, bu illərdə şeir, dram və hekayələr yazaraq, əsasən köhnə adət-ənənələri və cəhalətin baş alıb getdiyi, bunun nəticəsində adamların acınacaqlı həyat sürdüyü cəmiyyəti tənqid edirdi. "Əhvalımız", "Millətimiz" şeirləri, "Bəxtsiz nişanlı" (1914), "Qadın düşkünü" (1915) pyesləri, "Düyün" (1915), "Cinlər məkanı" (1916) və digər hekayələri cəmiyyət eyiblərinə etiraz baxımından xarakterikdir.

1915-1917-ci illərdə A.Qədiri mədrəsədə təhsil alır. Burada o, ərəb və fars dillərini öyrənir. Ərəb və fars dillərinini bildiyi üçün Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur.

1915-ci ildə onun "Bəxtsiz nişanlı" pyesi çapdan çıxır. 1916-cı ildə isə yazıçının "Əxlaqsız" hekayəsi işıq üzü görür. Bunlar A.Qədirinin çap olunmuş ilk əsərləri hesab olunur.

1917-ci ildən sonra A.Qədiri jurnalistika sahəsində çalışır. 1923-cü ildə ilk özbək satirik jurnalı olan "Müştüm"də mühərrirlik fəaliyyətinə başlayır. A.Qədiri 1924-cü ildə Moskvaya gedib Dövlət Jurnalistika İnstitutuna daxil olur. Moskva təhsili A.Qədirinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Bu illərdə o, rus dilini mükəmməl öyrənir, rus və Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. Rus dilini mükəmməl bildiyi üçün 1927-1930-cu illərdə rusca-özbəkcə lüğət tərtib edir, rus dilində olan dərslikləri özbək dilinə tərcümə edir. Çexovun, Qoqolun, Mark Tvenin, Emil Zolyanın, Deni Didronun bir neçə əsərini özbək dilinə tər-cümə edir. Bu sahədə onun ən böyük xidmətlərindən biri də bu idi ki, A.Qədiri tərcümə etdiyi bir çox əsərləri təhlil edir, bu əsərlərə ədəbiyyatşünas alim kimi qiymət verirdi. Məsələn, 1936-cı ildə yazmış olduğu bir məqaləsində o, Çexov yaradıcılığını təhlil etmiş və bu sənətin üstün cəhətləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir.

1919-cu idən başlayaraq A.Qədiri "Ötən günlər" romanı üçün material toplayır. 1922-ci ildə həmin romanın birinci hissəsini tamamlayır və hissə-hissə "İnqilab" jurnalında çap etdirməyə başlayır.

"Ötən günlər" romanının ayrıca kitab şəklində birinci hissəsi 1924, ikinci hissəsi 1925, üçüncü hissəsi 1926-cı ildə çapdan çıxmışdır.

1928-ci ildə A.Qədiri özünə böyük hörmət və şöhrət gətirmiş "Mehrab əqrəbi" romanını yazır. Əsər ilk dəfə 1929-cu ildə nəşr olunur. 30-cu illərdən başlayaraq A.Qədiri daha çox müasir həyat problemlərinə yer ayırdı. İstər hekayə, istərsə də romanlarında

yeni cəmiyyət quruculuğu və onun üzləşdiyi problemlər A.Qədirinin bu dövr yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Yazıçının 1934-cü ildə yazdığı "Abid kətmən" romanı və 1935-ci ildə isə qələmə aldığı "Şübhə" hekayəsində kollektivləşdirmə dövründə sinfi ziddiyyətlərin son həddi gös-tərilir, dövrün real həyat tərzi əks etdirilir.

A.Qədiri demokratik ruhlu sənətkar olmuşdur. Ədib şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün qurbanı olaraq 1938-ci ildə qətlə yetirilmişdir. 1956-cı ilə qədər onun yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliği qadağan olunmuşdur. 1956-cı ildə ona bəraət verildiyi üçün sonrakı illərdə yaradıcılığının geniş şəkildə çapına və araşdırılmasına imkan yaranmışdır.

YARADICILIĞI

Abdulla Qədiri qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, böyük yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir. O, çoxsaylı şeir, hekayə, pyes, povest və romanlarında mənsub olduğu xalqın tarixi keçmiş və bugünkü həyat reallıqlarını əks etdirmiş, öz xalqını xoşbəxt görmək arzusunda olmuşdur. Özbəkistanın məşhur alimi İzzət Sultanov onun yaradıcılığında bu xüsusiyyəti əsas götürərək qeyd edir ki, "Abdulla Qədirinin əsərləri bədii məharət nümunəsidir". Özbək yazıçısı və alimi Musa Aybək də A.Qədirinin yaradıcılığını "birinci növbədə həyatiliyi ilə seçilən sənət" hesab etmişdir.

A.Qədiri "Bəxtsiz nişanlı" (1914) dramında ictimai həyatın qeyri-bərabərliklərindən doğan ədalətsizliklərini tənqid və ifşa etmişdir. Saleh əsərin əsas obrazıdır. O, adi həyati tələbatlar girdabında əziyyət çəksə də, gələcəyə böyük ümidlə baxır. Lakin yaşadığı cəmiyyətin dözülməz qayda-qanunları onun arzusunu

ürəyində saxlayır. Buna görə də nəticə gənc Salehin faciəsi ilə tamamlanır. Müəllif onun nişanlısının da bədbəxtliyini elə bununla bağlayır. Əsərdə baş vermiş hadisələr təsvir olunan dövrün həyat həqiqətləri səviyyəsində təqdim olunur. A.Qədiri əsərdə təkcə tənqid və ifşa yolunu seçmir, eyni zamanda hadisələrin səbəbini də arayır.

"Şübhə" (1935) hekayəsi 30-cu illərdə qışlaq həyatı və sinfi qarşıdurmanı əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Hekayədə obrazlar iki qütbdə dayanırlar. Bir qrupu kolxoz həyatını, yeni cəmiyyəti dəstəkləyir, digərləri isə bunlara qarşı barışmazlıq nümayiş etdirirlər.

Ona görə də hər iki qütbün nümayəndələrindən olan Toyçibayev, Zuhurov, Xalıqov və başqaları bütün hallarda inandırıcı və təbii təsir bağışlayırlar.

Özbəkistanda kollektivləşmənin aparılması və ölkə kəndlərində baş vermiş hadisələri əks etdirən digər əsər "Abid Kətmən" povestidir. Müəllif böyük ümumiləşdirmə gücü ilə "Çetan" kolxozunun əhalisinin timsalında bir-birinə güzəştə getmək istəməyən, öz məqsədləri naminə prinsipiallıq göstərən qüvvələrin mübarizəsini təsvir etmişdir. Təbii olaraq əsərdə hadisələr ideoloji aspektdən əks etdirilir. Ona görə də əsərdə "kolxoz bərəkətdir, kolxoz yolu düzgün yoldur" ifadələrinin tez-tez təkrarlanması və ideya şəklində ortaya çıxması bir növ şüarçılıq, reklamçılıq təsiri bağışlayır. Heç şübhəsiz, bu, keçmiş sovet quruluşu ideologiyasının tələblərindən irəli gəlirdi. Əsərin qəhrəmanı Abiddir. O, ortabab kəndlidir. Abid zəhmətsevər, təcrübəli, tədbirli bir adamdır. O, kətmən ləqəbi ilə tanınır. Abid kolxoza sidqi-ürəkdən üzv yazılır və kolxozun rəhbərlərindən birinə çevrilir.

Əsərin ən böyük keyfiyyətlərindən biri müəllifin hər bir ob-

raza fərdi yanaşmasındadır. Yəni əsərin əsas obrazlarından olan Berdi tatar, Rafiqov, Osman, Xətib, Möhsin, o cümlədən, Xalmirzə əkə, Sabirov, Sultangül və b. hərəsi öz xarakter, hərəkət, hadisələrə münasibət və rəftarı ilə canlandırılır. Ona görə də diqqəti cəlb edən iki molla obrazı – Xətib və Möhsin din xadimi adı ilə eyni formada tənqid olunmur. Əgər A.Qədiri Möhsinə daha kəskin planda yanaşırsa, Xətib isə nisbətən yumşaq tərzdə tənqid edilir.

A.Qədirinin müasir özbək ədəbiyyatında ən böyük xidmətlərindən biri onun roman janrının əsasını qoymasıdır. Ədəbiyyatşünaslar onu təkcə özbək ədəbiyyatında romanın təməlini qoyan sənətkar kimi yox, həm də ümumən Orta Asiyada romanın yüksək formalaşmasında təsiri olan yaradıcı adam kimi qiymətləndirirlər. Məşhur şərqşünas alim Bertels özbək romançılıq məktəbinin yaradılmasında A.Qədirinin əlahiddə xidməti olduğunu vurğulamışdır.

Roman sahəsində A.Qədiriyə iki əsəri şöhrət gətirmişdir. Bunlardan biri "Ötən günlər" (1926), ikincisi isə "Mehrab əqrəbi"dir (1928).

"Ötən günlər" romanı XIX əsrin birinci yarısında özbək xalqının acınacaqlı həyatının təsviri, feodalizm dövrünün ictimai ədalətsizliklərinin, mövhumat və cəhalətin tənqidi baxımından səciyyəvidir. Əsər keçmiş sovet birliyində yaşayan bir çox xalqların, o cümlədən Avropa xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur.

"Ötən günlər" ilk özbək romanından biri kimi 1968-ci ildə alman dilinə tərcümə edilmiş və Berlin şəhərində çap olunmuşdur. Hətta alman ədəbiyyatşünas alimi Niota Tunnin roman haqqında dərc etdirdiyi elmi məqalə bu əsərin Qərb dairəsində böyük maraq doğurduğundan xəbər verir.

“Ötən günlər” romanının məzmununu qabaqcıl fikirli Atabəy və onun tərəfdarları ilə onlara əks qüvvələrin arasında baş vermiş ziddiyyət təşkil edir.

Atabəy romanın əsas obrazıdır. O, öz dövrünün bütün eybəcər qayda-qanunlarına qarşı mübarizə aparır. Onun Gümüşlə sevgi sərgüzəşti romanın süjetinin əsasını təşkil edir. Onların bir-birlərinə dərin və səmimi sevgiləri köhnə adətlərə sığmır, qara niyyətli adamların etirazlarına səbəb olur.

Atabəy Gümüşü sevdiyi halda, məcburiyyət ucbatından Zeynəblə də evlənir. Zeynəb Atabəyin Gümüşə olan dərin məhəbbətini qısqanclıqla qarşılayır, ona görə də Zeynəb Gümüşü zəhərləyib öldürür. Əsərin sonunda nə Atabəy, nə Gümüş, nə də Zeynəb öz məqsədlərinə çata bilmir. Çünki Gümüşün ölümündən sonra Atabəy Zeynəbi evdən qovur, Zeynəb ruhi-psixi vəziyyətə düşür və dəli olur. Atabəy Mərgilana gedir, çar qoşunları ilə gedən döyüşdə dostu ilə birlikdə qəhrəmancasına həlak olur. Müəllif onun ölümünü əsərin sonunda belə təqdim edir: “1227-ci il hicri, payızında Hacı Yusifbəy tanışlarının birindən məktub aldı. O adam yazırdı: “Oğlunuz Atabəy öz dostu ilə bizim qoşunda idi. Alma-Ata yaxınlığında çar qoşunları ilə gedən döyüş zamanı ikisi də qəhrəmanlıqla həlak oldular. Onları öz əlimlə dəfn elədim”. Göründüyü kimi, burada bədiilik o qədər yüksək deyildir. Bu, əslində müəllifin məqsədli gedişidir. Yəni faktı, hadisəni olduğu kimi verməklə A.Qədiri tarixi həqiqətə sadiq qaldığını nümayiş etdirmişdir.

A.Qədirinin tarixi mövzuda yazdığı əsərlərindən biri də “Mehrab əqrəbi”dir. Əsərdə müəllif tarixi hadisələrə sadiq qalmış, Türküstan xanı Xudayar xanın sarayında baş vermiş amansızlıqları qələmə almışdır. A.Qədiri 1928-ci il fevralın 5-də əsərin mövzusu ilə bağlı yazmış olduğu yazısında öz fikrini belə

açıqlayır: “Türküstan feodallarının axırıncı nümayəndəsi Xudayar xanın, öz ehtirasları yolunda dehqanların və yoxsul sinfinin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını öz hərəmxanasının kənizinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara isə amansız divan tutması romanın əsas mövzusudur”. Təbii ki, müəllif öz planını həyata keçirərkən dövrün ictimai-siyasi səciyyəsini qabarıq şəkildə verə bilmişdir. Bunun üçün birinci növbədə çarpışan, mübarizə aparan qüvvələrin real təsvirinə daha çox yer ayırır və öz qəhrəmanlarını belə xarakterizə edir: “Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmaları, onların əhval-ruhiyyəsini, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram. Bunlar mənim romanımın mənfi qəhrəmanlarıdır. Bu qara qüvvələrin qarşısında məzlum sinfin nümayəndələri ruhanilərə, xan üsuli-idarəsinə qarşı səsini ucaldan əxlaqlı və bir-birini müdafiə etməyə hazır olan vicdanlı zəhmət adamları, yoxsullar dayanır”.

Göründüyü kimi, müəllif öz sözləri ilə qarşı-qarşıya dayanan qüvvələrin kimliyi, hansı təbəqəyə mənsubiyyəti haqqında məlumat verir. Əsərin ən üstün keyfiyyətindən biri odur ki, müəllif tam mənada tarixi faktlara sədaqətli olmuş, onları təhrifə yol verməmişdir. Müəllifin öz sözləri ilə desək, “mən heç nəyi şişirtməmişəm”. Çünki “hadisəni şişirtmək düzgün olmaz və kitabın dəyəri aşağı düşər”.

Bu cür münasibət və prinsipiallıq şəraitində yazıçı hər iki sinfin qarşıdurmasında o zamankı həyatın ictimai-siyasi tarixini, adamların məişətini, əxlaq və davranışlarını, bütün etnoqrafik əlamət və şəraitlərini açıb göstərə bilmişdir. Əsərdə tarixiliyə sadiqliyin ən böyük cəhətlərindən biri də zülmə qarşı mübarizənin kortəbii xarakterdə verilməsidir. Doğrudan da, əgər yazıçı bu

mübarizəyə hər hansı şüurlu don geydirsə idi özünün dediyi kimi, inandırıcılıq azalar, kitabın dəyəri aşağı düşərdi.

"Mehrab əqrəbi" romanının baş qəhrəmanı Ənvərdir. Əsərdə Ənvərin uşaqlıq dövründən müəyyən haşiyələr çıxılsa da, əsasən onun sarayda işlədiyi dövrlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. O, xeyirxah adamdır. Dostluqda sədaqətlidir. Hələ mədrəsədə oxuyarkən sinif yoldaşı Nəsimi ilə dostluğu və çiçək xəstəliyindən ölən Nəsiminin Ənvərin qəlbində oyatdığı kədər bilavasitə onun səmimi və vəfalılığından xəbər verir. Vaxt elə gətirir ki, o sarayda mirzə, bir müddətdən sonra isə baş mirzə olur. Əslində müəllif burada iki böyük fərqdən, iki böyük əksliklərdən söhbət açır. Bir tərəfdə Xudayar xan və onun tərəfdarları, digər tərəfdə öz əməli ilə bir neçə adamın rəğbətini qazanan xeyirxah Ənvər. Müəllif Ənvərin sarayda baş mirzə təyin olunması ilə heç də demək istəmir ki, Xudayar xan yaxşı, xalq üçün can yandıran adamları sarayda irəli çəkir.

Yazıçı bu fakta olduqca təbii don geyindirir. Onun saraya baş mirzə təyin olunması sarayda işıqlı düşüncə sahiblərinə meydan verilməsinə yox, sadəcə Xudayar xanın idarəçilik aparatının çevik fəaliyyətinə xidmət məqsədi güdürdü. Çünki Xudayar xan Ənvərin işə məsuliyyətini və savadlı fərmanlar yazılmasını nəzərə alıb bu addımı atır. Xanın nəzərində belədir ki, Ənvərdən başqa heç kəs bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Demək, xan bu addımı atanda onun xalqa verəcəyi xeyri yox, öz işinin operativliyini nəzərə alır. Ona görə də ilk əvvəllər Ənvər baş mirzə təyin olunmaq barədə söz-söhbətləri eşidəndə öz fikirlərini belə ifadə edir: "Baş mirzə olsam, özüm xalqın iztirabları dəryasına girməli olaram. Axı, mən bütün bu işlərdə iştirak etməyə məcburam. Xana yaranmaq xatirinə mən bir çox işləri onun istədiyi şəkildə təqdim etməli olacağam".

Ənvər baş mirzə təyin olunduqdan sonra böyük ziddiyyətlərlə qarşılaşır. Əsərin həmin hissəsinə qədər sarayda baş vermiş qanunsuzluq-lardan söz açılmır. Yazıçı Ənvərdən sarayı işıqlandırmaq üçün bir vasitə kimi də istifadə edir. Biz onun yüksək posta təyinatından sonra hakimiyyət ziddiyyətləri ilə, sarayın iyrənc siyasəti ilə tanış oluruq. Ənvər baş mirzə olduqdan sonra da öz əvvəlki dostları olan sadə zəhmət adamları ilə əlaqəsini kəsmir. Məsələn, Bezçi Səfərlə onun davam edən dostluğu buna misal ola bilər. Digər tərəfdən o, şikayətə gələn zəhmətkeş adamlara qayğı ilə yanaşır. Ümumiyyətlə, saray onu dəyişdirə, başqalaşdıra bilmir. Əksinə o, əvvəlki həyat yolu və idealına sadiq qalır.

Müəllif əsərdə hadisələri get-gedə gərginləşdirir. Ənvərin saraya olan nifrəti çoxalmağa başlayır. O, baş mirzə vəzifəsindən uzaqlaşmaq istəyir.

Birinci nöabədə vəzifəyə təyin olunduqdan sonra zəhmətkeşlərin acınacaqlı həyat tərzi ilə yaxından tanışlığı, sarayda əsassız intriqaların mövcudluğu onu saraydan iyrəndirir. Müəllif əsərdə sarayı bir tora bənzədir. Əslində bütün yuxarıdakıları bilə-bilə Ənvərin oradan vaxtında uzaqlaşa bilməməsini yazıçı, onun tora düşməsi kimi xarakterizə edir. Başqalarını saray fitnələrindən qorumaq fikrində olan Ənvər özü bu fitnələrin qurbanı olur. Nişanlısı Rəna bədxahları tərəfindən qadın düşkünü Xudayar xana nişan verilir. Xan təcili olaraq qızın atası Saleh Məxduma elçi göndərir. Saleh Məxdum xan qaynatası olmağı daha üstün hesab edir və qızın rəyini nəzərə almadan razılıq verir. Ənvərin möhnəti, əzabı, gərginliyi bu hadisədən sonra son həddə çatır. İlk anlarda bu hadisəyə zahirən reaksiya verməyən Ənvər, əslində daxilən sarsıntı keçirir: "Ənvər özünü qəribə aparırdı. Onun üzündə həyəcandan bir əlamət də yox idi. Sultanəli hər vasitə ilə ona təskinlik verməyə çalışır. Ənvər isə ona qısaca cavab

verir, başını tərpədərək sanki onun bütün dedikləri ilə razılaşdığını bildirirdi".

Heç kimə bu barədə bir söz deməyən Ənvər kin və küdurətini içində boğur. Göründüyü kimi, A.Qədiri burada da təbii və inandırıcı yol seçmişdir. Yəni yazıçı bu hadisədən sonra göstərə bilərdi ki, Ənvər kəskin şəkildə etiraz edir, xana qarşı kəskin ittihamlar irəli sürür. Lakin təsvir olunan dövrdə xanın mütləq ixtiyar sahibi və amansız, qəddar, qaniçənliyi nəzərə çarpdığından Ənvərin etirazları təbiilikdən uzaqda dayanar və əsərin dəyəri aşağı düşərdi.

Biz əsərin sonunda Rənanın Ənvərə qoşulub Sultanəlinin evinə gəldiyini görürük. Sultanəli Xudayar xanın qəzəbinə düçar olur. Ənvərin üzə çıxmayacağı tərzdə asılacağı bildirilir. Ənvər buna görə saraya gəlir və dostunu bu bəladan xilas edir. Yazıçı bu hissədə Ənvərin dost-luqda sədaqətli olmasını nümayiş etdirir.

"Mehrab əqrəbi" romanında ən maraq doğuran yerlərdən biri Ənvərin məcburiyyət ucbatından saraya gəlişini göstərən səhnədir. Biz burada Ənvərin mərd, qorxmaz, ölümün üzünə açıq baxan bir şəxsiyyət olduğunun canlı şahidi oluruq. Son anda Ənvərin qardaşı Kabilbayın köməyi nəticəsində ölümdən xilas olur və öz sevimli Rənası ilə Daşkənd şəhərinə qaçır. A.Qədiri romanı bu sonluqla qurtarır. Lakin romana Mirzə Ənvərin həyatının sonrakı taleyi barədə əlavə olduqca maraqlıdır. Bu hissədə müəllif öz atasının şahidliyini əsas götürərək Mirzə Ənvərin Daşkənddə Rəna ilə evlənməsi, hansı şəraitdə və necə yaşaması barədə maraqlı məlumatlar verir. Hətta atasının Ənvərlə Rənanın kəbin mərasimində iştirak etdiyini də bildirir. Müəllif qeyd edir ki, Ənvər Xudayar xandan əhv aldıqdan sonra Kokanda qayıdır. Elə bu hadisədən sonra A.Qədiri Mirzə Ənvərin həyatı ilə bağlı

iki fakta münasibətini bildirir. Bunlardan biri odur ki, guya Xudayar xan Ənvərə yalançı əhv göndərib, Kokanda qayıdan kimi onu edam etdirib. Digəri isə ondan ibarətdir ki, Mirzə Ənvər Kokanda gedəndən sonra uzun müddət yaşayıb və öz əcəli ilə ölüb. A.Qədiri bunları nəzərə alıb Ənvərin həyat sərgüzəştlərini qeyri-müəyyən bitirməyə məcbur olduğunu qeyd edir. Bu özü də yazıçının əsərin əvvəlində dediyi kimi fakt və hadisələrə eynilə yanaşmasından irəli gəlir.

Əsərin digər mərkəzi obrazı Rənadır. Müəllif Rənanın doğulub boya-başa çatdığı ev və mühit haqqında ətraflı məlumat verir. O, Saleh Məxdumun qızıdır. Ailənin ən böyük övladıdır. Buna görə də ev və məişət qayğıları onu daha çox məşğul etmişdir. Əsərdə Rənanın zahiri gözəlliyi ilə daxili gözəlliyi vəhdət təşkil edir. Müəllif onun zahiri gözəlliyini belə ifadə edir: "Rənanın üzündəki zərif tüklər belə qızılı idi. Rənanın saçlarının rəngi kölgədə göyümtül-qara, günəşdə isə açıq-qızılı parıltı saçırdı. Bu parıltı onun gözlərində, o, diqqətlə cizə baxanda da görünürdü. Bu zaman gözlərdəki qaralıq yumşalır və onlardan nur saçılırdı."

Onun kirpikləri elə sıxdır ki, gözlərinin altına elə bil sürmə çəkilmişdir". Bütün bunlardan sonra roman müəllifi öz qəhrəmanı haqqında geniş məlumat verir. Və bu məlumatda biz 17 yaşlı qızın kimliyini tam şəkildə öyrənə bilirik.

Rəna 14 yaşında ikən ibtidai məktəbi bitirir. O, təhsilini əsasən atasının məktəbində alır. Rəna dini kitablardan "Quran"ı, "Məsləki müttəqini", "Sufi Allahyarı", "Cahar kitabı" və başqalarını oxuyur. Rəna eyni zamanda Füzulini, Hafizi, Sədini, Bedili və bir çox Şərq mütəfəkkir sənətkarlarını oxuyub öyrənir. Rəna şeiri sevməklə yanaşı, özü də şeir yazır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Rəna həyatı bilən, ayıq, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik qızdır. Rənanı Ənvərə sevdirən cəhət

də elə bunlardır. Öz növbəsində Rəna da Ənvəri dərin məhəbbətlə sevir.

Ümumiyyətlə, Ənvərlə özünün gələcək taleyi onu daim düşündürür. Bu yolda Rəna üzərinə düşən məsuliyyətini hər an hiss edir. Rəna həm də cəsarətlidir. O, çətin məqamda özünü itirmir. Bu baxımdan Rəna "Ötən günlər" romanında olan Gümüşdən kəskin şəkildə fərqlənir. Yəni o, Gümüşdən qat-qat tədbirli, cəsarətli və cürətlidir. Rəna sevdiyi Ənvərlə ən çətin şəraitlərdə qalmağa, vəziyyətdən çıxış xatirinə hər cür hərəkət etməyə hazırdır. Ona görə də Rəna son anda öz məqsədinə çatır.

Romanda müsbət obrazlar sırasında Sultanəli, bezçi Səfər, Rəhim, Şərif, Kabilbayın adları xüsusi çəkilir. Müəllif onların hər birinə fərdi yanaşmış, bu obrazların xarakter xüsusiyyətlərindən bəhs açmışdır. Nəticədə adları çəkilən hər bir şəxsin fəaliyyəti, şəxsiyyəti, həyat məramları tam mənada açıqlanmışdır.

A.Qədiri əsərdə Saleh Məxdum obrazına kompleks yanaşmışdır. Yəni Saleh Məxdum əsərdə birtərəfli təsvir olunmur. Saleh Məxdum müəllimdir. Uşaqlara təhsil verməklə məşğuldur. Məhz onun müəllimliyini nəzərə alıb, yazıçı Saleh Məxdumu kəskin tənqid etməkdən uzaqda dayanır. Yəni tez-tez əsərdə hadisələrə müdaxilə edən yazıçı Saleh Məxdumun çatışmayan cəhətlərindən, qüsurlarından bəhs açdıqdan sonra qeyd edir ki, o, müəllim olduğu üçün, çoxlu adama savad verdiyi üçün onu çox tənqid etmək olmaz. Bundan sonrakı hissələrdə müəllif öz müdaxilələrində verdiyi sözə əməl edir və Saleh Məxdumu tənqid etmir, sadəcə onun həyatını işıqlandırır. Bu prosesdə isə obrazın kimliyi, xarakteri açılır. Oxucu görür ki, o, xəsis olmaqla yanaşı, var-dövlət hərisidir. Pul xatirinə Saleh Məxdum peşəsinə və yaşına yaraşmayan hərəkətlər etməkdən belə çəkinmir.

Oxucu onun qızını xana vermək istəyəndə tamamilə yeni

cəhət kəşf edir. Bu haldan sonra Saleh Məxdum xan qaynatası kimi özü haqqında daha yüksək fikirdə olur. Əsərin sonunda müəllif Saleh Məxdumu gülünc vəziyyətdə saxlamaqla insan əqidəsinin eybəcərliklərinə qarşı kəskin etirazını bildirir.

Əsərdə amansızlığı, rəzil və əxlaqsızlığı ilə seçilən obrazlardan ən böyüyü Xudayar xandır. Xudayar Kokandın hökmdarıdır. Təxminən 1865 -ci ildə üçüncü dəfə taxta çıxan Xudayar xanın zülmü və zorakılığı daha da artmışdı. Təkcə Sır-Dərya kanalının çəkilişi zamanı adamlara edilmiş zülm onun ədalətsiz və zülmkarlığının ən bariz nümunəsinə çevrilir. Kanalın çəkilişi zamanı adamlar çətin iş rejimində, yarıac işlədiklərindən o qədər zəifləyirlər ki, hətta kətməni qaldırmağa gücləri qalmır. Bu vəziyyətdə xanın onlara rəhmi gəlmək, kömək etmək əvəzinə, başqalarına görk olsun deyə günahı oldu-olmadı kimlərisə cəzalandırması, onun qəddarlığından xəbər verir. Xudayar xan daim öz hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalır. Bunun üçün o ruhaniləri, tacirləri, bir sözlə yüksək təbəqənin nümayəndələrini öz ətrafına toplayır. Boş olan dövlət xəzinəsini onsuz da ağır həyat keçirən zəhmətkeşlərdən yığılan vergi hesabına doldururdu. Xudayar xanın zülmü o dərəcəyə çatır ki, qara günlərini yaşayan adamlar qorxularından səslərini belə çıxarmırlar. Yazıçı Xudayar xanın hakimiyyət dövrünü əsərdə belə səciyyələndirir: "Xudayar qeyri-məhdud ixtiyar sahibi olub, azad surətdə qamçı oynadır, qılıncını xalqın qızıl qanına boyayırdı". Digər bir yerdə isə A.Qədiri Xudayar xanın xarakterini bu cür açıqlayır: "Nə xəzinənin boşluğu, nə də görüləcək işin müstəsna dərəcədə çətin olması onu narahat etmirdi". Müəllif xanın qadın düşkünü olmasına, onun hərəmxanasında çoxsaylı qadınların saxlanılmasına aid haşiyələrə çıxır. Bu xüsusda xanın arvadı Ocağa aimlə Gülzarın söhbəti böyük maraq doğurur. Ocağa adim deyir

ki, “hərəmxanada yer yoxdur, dövlət əldən gedir, gərək biz imkan verməyək ki, xan yeni gözəl qızlar və ya kənizlər tapsın”.

Hərəmxana həyatının təsvirini verməklə yazıçı bir çox məsələlərə toxunur və bunları dövrün eybəcərlikləri səviyyəsində tənqid edir. A.Qədiri burada qadın hüquqsuzluğu, məişət pozğunluğu, əxlaqsızlıq və iqtisadi zərər məsələlərinə toxunur.

Xudayar xanın ətrafına toplanan mühafizəkar insanların ən amansızı və rəzili molla Əbdürrəhmandır. O, vəzifə, şan-şöhrət düşkünüdür. Bunun üçün hər şeyə hazırdır. Yazıçı Əbdürrəhmanı əqrəbə bənzədir. Yəni o, Ənvərdən daim yaxşılıq görsə də, ona minnətdarlıq etmək əvəzinə, pislik edir. Əsərdə Əbdürrəhmanın əqrəb xisləti onun canından gəlir. Molla Əbdürrəhmanın iş yoldaşları olan Kolandşah və Şəhadət də eyni yolun yolçularıdır.

Yazıçı bu üç insanın timsalında qəlbi xəyanət və küdurətlə dolan adamların bədii obrazını yaratmış və onlara özünün dərin nifrətini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, “Mehrab əqrəbi” romanı yüksək ideya-məzmunu və bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərdir. Əsərdə süjet ardıcıllığı və dramatiklik qarşıya qoyulan məqsədin açılma və aşılanmasında müstəsna rol oynayır. “Mehrab əqrəbi” romanı özbək ədəbiyyatında ən böyük ədəbi hadisə kimi qeyd olunmuşdur.

ÇOLPAN

ÇOLPAN
(1897-1938)

Müasir özbək ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsi hesab olunan, böyük şair, istedadlı nasir və dramaturq kimi tanınan sənətkarlardan biri Çolpandır. Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan 1897-ci ildə Əndəlican şəhərində anadan olmuşdur. Çolpan onun təxəllüsüdür. Mənası dan ulduzu deməkdir. O, əvvəlcə əski tipli məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Onun ictimai-siyasi və elmi dünyagörüşünün formalaşmasında, ədəbiyyata marağının yüksəlməsində şair atası Əbdülhəmid Süleymanın (1874-1929) müstəsna xidməti olmuşdur. Çolpan mükəmməl mədrəsə təhsili aldıqdan sonra bütün Türküstanda ensiklopedik zəka sahibi kimi tanınmağa başlamışdır. Demək olar ki, o, sərbəst şəkildə ərəb, fars, türk və rus dillərini öyrənmiş və bunun nəticəsində həmin xalqların ədəbiyyat nümunələrini orijinaldan oxumaq imkanı əldə etmişdir. Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam, Rumi, Füzuli, Nəsimi, Tofik Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Qabdulla Tukay, Puşkin, Qoqol, Lermontov və onlarla digər sənətkarları orijinaldan oxuması bir sənətkar kimi onun mənəvi oyanış və inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Çolpan bədii yaradıcılığa 1913-cü ildə, yəni 16 yaşında ikən başlamışdır. Bu illərdə Türküstanda maarifçilik hərəkatı geniş

vüsət almışdı.Ona görə də şairin yazdığı şeirlərin böyük əksəriyyəti maarifçi ideyaların təbliği baxımından xüsusi olaraq seçilirdi. Çolpan bu illərdə paralel olaraq hekayə və oçerklər də qələmə almışdır. Yaradıcılığının başlanğıc dövründə yazdığı şeir, hekayə və oçerkləri "Fərqanənin səsi", "Türküstanın səsi", "Türküstan vilayətinin qəzeti", "Ayna", "Şura" qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur.

Çolpan 20 yaşında olanda Oktyabr inqilabı qələbə çaldı. İnqilabdan sonra bir çox yeni qəzetlər çap olundu. Çolpan yeni dərc olunan "Qızıl bayraq", "Türküstan", "Buxara xəbərləri" qəzetlərində çalışmağa başladı.

O, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında xalqının azadlıq, müstəqillik, xoşbəxtlik arzularını ifadə etmiş və buna görə qatı bolşevik əqidəli adamlar tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdır.

Çolpanın "Oyanış" (1922), "Bulaqlar" (1924), "Dan sirləri" (1926), "Söz" (1925) adlı şeir kitabları şairin milli düşüncə və təəssübkeşliyini əks etdirmək nöqteyi-nəzərindən diqqəti daha çox cəlb edir.

Yaradıcılığında milli azadlıq və milli səadət uğrunda mübarizə meyllərinin olduğuna görə Çolpan 1937-ci ilin payızında dustaq edilir. O, 1938-ci il 5 oktyabr tarixli qərarına görə xalq düşməni adı ilə güllələnir. Demək olar ki, kütləvi repressiyalar dövründə onun bütün yaradıcılığına divan tutulmuş, evinin axtarılması zamanı bir çox əsərlərinin əlyazması məhv edilmişdir. Çolpana 1956-cı ildə bəraət verilmiş və bundan sonra onun ədəbi irsinin təbliğ və öyrənilməsi üzərindəki qadağalar götürülmüşdür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əqidə baxımından xalqına yaxınlığına görə Çolpan nəinki doğma elində, həmçinin bütün türk dünyasında həmişə hörmətlə yad olunmuşdur. "Tə-

əccüblü deyil ki, Türkiyədə çıxan "Türküstan" dərgisi özünün 1989-cu il tarixli nömrələrinin birində XX əsrdə Türk dünyasının iki böyük şəxsiyyəti eyni vaxtda itirdiyini yana-yana car çəkir. Bu şəxsiyyətlərdən biri Türkiyəni on dörd imperialist dövlətinin qanlı caynaqlarından xilas etməyə nail olmuş, Türkiyə Respublikasının yaradıcısı, dahi sərkərdə Mustafa Kamal Atatürk, digəri bütün Turan dünyasının fəxri sayılan, adı cahan ədəbiyyat tarixinə qızıl hərflərlə yazılmağa layiq Əbdülhəmid Süleyman Çolpandır".[1]

Çolpan şair, nasir və dramaturq olmaqla yanaşı, həm də ədəbi-tənqidi məqalələri və orijinal tərcümələri ilə də tanınmış sənətkarlardandır. Onun "Ədəbiyyat nədir", "Taqor və taqorşünaslıq", "Mirzə Uluğbəy", "500 il" və s. kimi elmi-tənqidi və publisistik məqalələri sənətin və ictimai-siyasi həyatın bu və ya digər problemlərini təhlil etmək baxımından xeyli əhəmiyyətlidir. Həmçinin, Çolpan Puşkinin "Dubrovski", Qoqolun "Müfəttiş", Qorkinin "Ana", Şekspirin "Hamlet" və digər sənətkarların ayrı-ayrı əsərlərini özbək dilinə tərcümə etməklə istedadlı bir tərcüməçi olduğunu da nümayiş etdirə bilmişdir.

Öz xalqının və dövlətinin milli müstəqilliyi və milli azadlığı yolunda canını fəda etmiş Çolpan yaradıcılığı hazırda qədirbilən xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Çolpan 1991-ci ildə Nəvai adına Özbəkistan Dövlət mükafatına layiq görülmüş və son illərdə onun əsərləri bir neçə dəfə çapdan çıxmışdır.

---

1. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi, Bakı, 1992, - səh.57.

YARADICILIĞI

Çolpan geniş və çoxsahəli ədəbi-bədii yaradıcılıq irsinə malikdir. Milli şüurun oyanmasında, milli-mənəvi əqidənin formalaşma və inkişafında Çolpan yaradıcılığının misilsiz əhəmiyyəti vardır. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 1905-1907-ci illər rus burjua-demokratik inqilabı illərində və ondan sonrakı dövrlərdə maarifçi-demokratik ədəbiyyatın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu.

1913-cü ildə yaradıcılığa başlayan Çolpan şeirlərində əsasən maarifçilik görüşləri üstünlük təşkil edirdi. "Cəhalət qurbanı", "Doktor Məhəmmədyar" əsərləri şairin köləlik və cəhalətə qarşı mübarizə və barışmazlığını əks etdirir. Oktyabr inqilabının təsiri nəticəsində ölkədə baş vermiş kəskin ictimai-siyasi dəyişikliklər Çolpanın həyata baxış və dünyagörüşünə güclü təsir göstərdi.

Yaradıcılığında mövcud olan maarifçilik ideyaları bundan sonra açıq şəkildə milli azadlıq ideyalarının təbliği ilə əvəz olunmağa başladı. Məs., şairin 1921-ci ildə yazmış olduğu "Pərişan ölkəmə" şeiri mənsub olduğu xalqın azadlıq, xoşbəxtlik yoluna qovuşmaq naminə şair narahatçılıqlarının, arzu və istəyinin konkret ifadəsidir. Şeirdə şair Oktyabr inqilabından sonra öz səadət və xoşbəxtliyini tapmayan, nəticədə pərişan, qəmli və kədərli olan ölkəsinə müraciət edir:

Ey dağları göylərə salam verən zor ölkə,
Nədir sənin üstündə o qaranlıq, o kölgə?

Əslində, şair şeirdə səslənən çoxsaylı ritorik suallarla milli hissiy-yatına, mənliyinə toxunan, müstəqilliyini, dövlətçiliyini pozan, tapdayan qüvvələrə qarşı özünün kəskin nifrət və etirazını bildirmişdir.

At çapanda tərlan kimi şığıyan,
Uçar quşu tutub göydə saxlayan,
Ağ buluddan ağ qanadlar bağlayan,
Dağ duruşlu cəsurların hardadır?
Şahin kimi məğrurların hardadır?
Sənin polad ürəyini əzim-əzim əzənlər,
Başın üstə at oynadıb kürəyində gəzənlər,
Sənin abad torpağını bərbad edən xocalar
Nədən səni bir qul kimi hey qırmanclar, qamçılar?

Çolpan xalqının, millətinin başı üzərindən bu cür qara qüvvələrin yox olmasını yeganə çıxış yolu hesab edir. Lakin bunun da asan olmadığını, birlik və mübarizə nümayiş etdirmək yolu ilə mümkünlüyü qeyd edir:

Neçin sənin məğrur sənin "Rədd ol!" demir onlara?
Neçin sənin azad könlün nicat vermir qullara?
Zəncirlərinmi şaqqıldayır yanıq biləklərində?
Ümidlərmi solub gedir sönən bəbəklərində?
Neçin qanlar dənizidir qismətin?
Neçin susur... şahə qalxmır ləyaqətin, cürətin?
Axı neçin gözlərində ildırım yox, Alov yox?
O canavar canilərin gözü acdır, qarnı tox!

Göründüyü kimi "Pərişan ölkəmə" şeirində şairin milli müstəqillik və azadlıq idealları olmazın dərəcədə yüksəkdir. Paralel surətdə millətinin taleyinə qənim kəsilən "gözü ac, qarnı tox" düşmənlərinə böyük nifrət ifadə olunmuşdur.

"Oktyabr" şeirində isə ictimai-siyasi və tarixi hadisələrə obyektiv münasibət bildirilir. Çolpan bu şeiri ilə Oktyabr inqilabının və onun nəticələrinin əsl mahiyyətini açıb göstərir. Şair haqlı olaraq Oktyabr inqilabını dünyanı öz məhvərindən çıxaran, xalqların milli müstəqillikləri yolunda əngəllərə çevrilən, milli xal-

qları gəlmə ideologiya girdabına salan saxta hərəkat, hərbi çevriliş və millətlərin üzləşdiyi yeni faciə formasında mənalandırır:

- Ey, bu gün, ey, bu gün dünyalar sarsıldı!
Fikirlər, xəyallar, röyalar sarsıldı!
Ey, bu gün alovlar dünyanı yandırdı,
İnsanlar ac, yeri qan ilə qandırdı.
Ey, bu gün göylərdə günəşlər tutuldu,
Ey, bu gün tufanlar, boranlar qudurdu,
Ey, bu gün cəhənnəm alovlar püskürdü,
Ey, bu gün vulkanlar tüpürdü.
Ey, bu gün şimşəklər çaxdılar, çaxdılar.
Ey, bu gün dalğalar axdılar, axdılar.
Ey, bu gün ağ dolu aləmi yıxan gün!
Ey, bu gün kürrəmiz oxundan çıxan gün!

Ona görə də, şair şeirin son hissəsində inqilabın yalançı mahiyyə-tini açmaqla, bu siyasi aksiyanı ümidlərin boşa, puça çıxması şəklində səciyyləndirir:

Dolunun aləmi yıxması – heçdir,
Kürənin oxundan çıxması – heçdir!

Çolpanın 30-cu illər yaradıcılığında insan və cəmiyyət, həyat və inqilab, mədəniyyət və əxlaq problemlərinə yeni münasibət görünməyə başladı. "Söz" şeirində şair xalq qüdrətinin, xalq əzminin böyüklüyünü nümayiş etdirir. "Xalq" şeirində isə müəllif bir qədər də irəli gedərək insanın cəmiyyətdə tutduğu yeri, onun güc və qüdrətinin düzgün istiqamətləndirilməsini və bunun bilavasitə cəmiyyətə müsbət təsirini müəyyənləşdirə bilmişdir.

Xalq dənizdir, xalq dalğadır, xalq gücdür,
Xalq üsyandır, xalq alovdur, xalq dağdır.

Çolpan sırf milli şairdir. Onun yaradıcılığının əsasən mövzusu Özbəkistandırsa, baş qəhrəmanı isə özbək xalqıdır. O, əqidə ba-

xımından da milli dəyərlərə bağlanan və ona sadiq qalan sənətkardır. Düzdür, onun yaradıcılığında milli məzmun və ideya kəsb etməyən şeirlər də mövcuddur. Məs., inqilabi ideya və yeni cəmiyyətin tərənnümünə həsr edilmiş "Qızıl bayraq", "10 il Leninsiz", "Azad türk bayramı", "10 il" və s. şeirləri buna misal ola bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal Çolpan yaradıcılığında keçici və ötəri xarakter təşkil edir.

Çolpan ictimai-siyasi şeirlərində olduğu kimi, təbiət təsvirli şeirlərində də xalqına, vətəninə olan dərin məhəbbətini nümayiş etdirə bilmişdir. Təbiət mövzusundan məharətlə istifadə yolu seçməklə Çolpan bir çox hallarda gözəl təbiət fonunda xalq və vətən məhəbbətini özünəməxsus ifadə etmişdir. Çolpanın "Baharda", "Bahara sığındım", "Bənövşə", "Bahar gəldi", "Gözəl" və s. şeirləri təbiət və xalq həyatının təsviri baxımından xarakterikdir.

Çolpan yaradıcılığında nəsrin də xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır. "Kleopatra", "Aydın gecələrdə", "Gecə və gündüz" və s. hekayə və romanları onun nəsr sahəsində uğur qazanan əsərlərindəndir.

1935-ci ildə tarixi roman janrında yazılmış "Gecə və gündüz" əsəri Çolpanın yaradıcılığında həcminə görə ən böyük əsəridir. Əsər iki hissədən ibarət olmuşdur. Romanın yalnız birinci hissəsi əldə olunmuş və çap edilmişdir. "Gecə və gündüz" romanı olduqca maraqlı bir mövzuya həsr edilmişdir. Əsərin mövzusu Birinci dünya müharibəsi dövründə Türküstanda mövcud ictimai-siyasi şərait və baş vermiş faciələrdən götürülmüşdür. Romanda məmləkətdə hökm sürən ədalətsizlik, çarizmin mürtəce siyasəti, məhəlli münaqişə və ziddiyyətlər əsas tənqid və ifşa obyektinə çevrilmişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr Oktyabr inqilabı ərəfəsinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Çol-

pan, demək olar ki, konkret zaman və məkan daxilində dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini böyük ustalıqla təsvir etmiş və xalqının nicat yolunu göstərməyə çalışmışdır. Roman yarımçıq şəkildə əldə edildiyi üçün biz burada hadisələrin sonluğunun hansı obyektivlikdə başa çatmasını bildirməkdə çətinliklərlə qarşılaşırıq.

Zəbi, Rəzzaq Sofi, Qurban bibi, Miryaqub, Əkbərəli, Nayib Tora, Soltanxan, Valya, Mariya, Səltənət və b. romanın əsas obrazlarıdır. Cəmiyyətin ayrı-ayrı qütblərində dayanan bu obrazlar vasitəsilə müəllif qarşıya qoyduğu məqsədini tam mənada açıqlayır.

Miryaqub və Nayib Tora romanın mənfi qəhrəmanlarıdır. Lakin müəllif əsərdə Miryaqub obrazının xarakter xüsusiyyətinin açılmasına, onun cəmiyyətə, xalqa zidd hərəkətlərinin təsvirinə daha çox diqqət vermişdir. O, bütün mənfi xüsusiyyətləri özündə əks etdirən ümumiləşdirilmiş obrazdır. Müəllif onu imanı, dini pul olan, hər şeyi varlanmaqda görən, insanların fəryadlarına məhəl qoymayan və s. şəklində səciyyələndirir. Lakin bu xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi, Miryaqub zəif obraz deyildir, o, lazım gəldikdə mübarizə etməyi, arzusuna çatmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə etməyi bacaran obrazdır.

Zəbi romanın mübariz müsbət obrazlarındandır. O, hüquqsuz bir qızdır. Onu güclə minbaşı Əkbərliyə arvad edirlər. Sonradan Poşaxanın onu zəhərləmək istəyi boşa çıxır. Çünki zəhəri səhvən Əkbərəli içir və ölür. Buna görə nahaq olaraq Zəbini 7 il Sibirə sürgün edirlər. Əsərin sonrakı hadisələrində biz bu qəhrəmanın mübarizliyinin, öz idealı naminə hər cür əziyyət və mərhumiyyətlərə qatlaşmasının şahidi oluruq. Onun atası Rəzzaq kişinin, anası Qurban bibinin də həyatlarının təsvirində mənən zəhərlənmiş insanların taleyi dayanır, onların hər ikisinin mənəvi ucalı-

ğının böyüklüyündən söhbət açılır.

Çolpan dramaturgiya sahəsində də uğur qazanan sənətkardır. O, qısa zamanda "Çoronun üsyanı", "Çoban sevgisi", "Hücum", "Yergünay" və s. kiçik səhnə əsərləri yazmışdır.

Bu pyeslər arasında ən dolğun və ən maraqlısı "Yergünay"dır. Dramın əsas qəhrəmanları kimi igid bağban Polad və gənc qız Yergünay təqdim olunur. Onlar bir-birini sevsələr də, qıza başqası sahib çıxır. Qızın atası Almaz Batır ədalətsizlik edərək onların sevgisi arasında sədd çəkir.

Yergünay əsərdə əvvəldən axıra qədər iştirak edir. Bu vasitə ilə müəllif qadın-qızların hüquqsuz həyat şəraitlərini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çolpan pyesdə demək olar ki, hər bir obraz vasitəsilə müəyyən xüsusiyyət və cəhəti qabartmağa təşəbbüs göstərmişdir. Məs., əsərdə Polad mərdlik, kişilik, insanpərvərlik, Almaz Batır və Bəy obrazları isə insafsızlıq, zülmkarlıq, ədalətsizlik rəmzidirlər.

Ümumiyyətlə, Çolpan müasir özbək ədəbiyyatında şeirin, nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbi-tənqidin, publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış, özünün əzəmətli yaradıcılığı ilə qədirbilən xalqının qəlbində əbədi abidəyə çevrilmişdir.

QAFUR QULAM

QAFUR QULAM
(1903-1966)

Qafur Qulam 10 may 1903-cü il tarixində Daşkənd şəhərində anadan olmuşdur. 1912-ci ildə atası Qulam Oripov vəfat etdiyi üçün o, əmisinin himayəsində yaşamışdır. Onun atası ədəbiyyat həvəskarı olmuş, "Mirzə" və "Qulam" təxəllüsləri ilə çoxlu şeirlər yazmışdır. Qafur Qulamın uşaqlıq və gənclik illəri böyük maddi məhrumiyyət içərisində keçmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq o, təhsildən yayınmamış, 1916-cı ildə rus-özbək məktəbinə daxil olmuşdur. Demək olar ki, burada Q.Qulam rus dilini mükəmməl öyrənə bilmiş, rus ədəbiyyatı və incəsənəti ilə birbaşa tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Şair 15 yaşında ikən, yəni 1918-ci ildə anasını itirdiyindən evin böyüyü olduğu üçün ailənin bütün çətinliklərini ödəmək məcburiyyətində qalır. Bundan sonra əmək fəaliyyətinə başlayaraq çətin şəraitdə mətbəə mürəttibi işləyir. Qafur Qulam 1918-ci ildə 8 aylıq ibtidai sinif müəllimi hazırlayan kursa daxil olur. Buranı qurtardığı üçün 1919-cu ildə ibtidai məktəbdə müəllim işləyir. Pedaqoji sahədə xüsusi xidmətləri nəzərə alınaraq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə 1923-cü ildə ona internat məktəbi təşkil etmək həvalə olunur. O, bu tapşırığı ləyaqətlə yerinə yetirir və həmin ildə yeni yaradılmış internat məktəbinə müdir təyin olunur. Qafur Qulamın ilk şeiri də 1923-cü ildə internat məktəbində işlədiyi vaxt yazılmışdır.

Şair 1923-28-ci illər arasında paralel olaraq məktəb-maarif, həm

də komsomol sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bu illər arasında Q.Qulam olduqca məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Demək olar ki, 1930-cu ilə qədər şair 500-dən artıq şeir, hekayə, felyeton, oçerk və poema yazmışdır.

O, 1928-1942-ci illər arasında bir çox qəzet və jurnallarda işləmişdir. Ümumiyyətlə, bir şair kimi mətbuatın onun həyatında rolu böyük olmuşdur. Q.Qulam "Şərq həqiqəti", "Qızıl Özbəkistan" qəzetləri və "Yer üzü", "Müştüm" jurnalları ilə daha yaxın əməkdaşlıq etmişdir.

Qafur Qulam klassik özbək ədəbiyyatının dahi sənətkarı Əlişir Nəvai yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onun haqqında bir neçə məqalə və şeirlər yazmışdır. O, 1939-cu ildə Nəvainin "Fərhad və Şirin" poemasını nəsr şəklinə salaraq çap etdirmişdir.

Q.Qulam 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. 1963-cü ildə isə Özbəkistanın xalq şairi fəxri adına layiq görülmüşdür. Yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilərək 1946-cı ildə Dövlət və 1973-ci ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür.

Qafur Qulamın tərcüməçilik sahəsində xüsusi xidmətləri vardır. Şairin Azərbaycan, türk, rus və bir sıra Avropa xalqları ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr özünün orijinallığına görə seçilir. O, ayrı-ayrı vaxtlarda S.Vurğundan, Şekspirdən, Qorkidən, Mayakovskidən və başqalarından özbək dilinə tərcümələr etmişdir. Qafur Qulam 1966-cı ildə vəfat etmişdir. 1970-1978-ci illər arasında şairin əsərlərindən ibarət 12 cildliyi çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Qafur Qulam nadir istedad sahibidir. Müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi şeirin və yeni nəsrin inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. Onun yaradıcılığındakı fəlsəfilik, novatorluq, millilik və beynəlmiləlçilik, tarixilik və müasirlik yüksək sənətkarlıq göstəricisi

kimi şairin poetik üslubunu özündə əks etdirən əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Qafur Qulamın çoxlu nəsr əsərləri mövcuddur. Təkcə 20-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində o, 40-dan çox hekayə yazmışdır. Bu dövr nəsr əsərlərində köhnə həyatın pislikləri, eybəcərlikləri tənqid və ifşa olunur, yeni həyata çağırış əsas yer tutur. Qafur Qulam sonrakı dövr nəsr yaradıcılığında əsasən vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hissi aşılayan fikirlərə xüsusi əhəmiyyət verir, real həyatın obyektiv təsvir və təzahürünü canlandırmağa səy göstərirdi.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, Qafur Qulam hər şeydən əvvəl dövrünün, xalqının ən qüdrətli, ən tanınmış şairi idi. Onun poeziyası geniş əhatə dairəsinə görə seçilən və fərqlənən sənətdir.

Qafur Qulam vətənpərvər şairdir. Demək olar ki, o şeirlərinin böyük qismində doğma ölkəsinin tarixi keçmişinə və bu gününə diqqət və rəğbətini nümayiş etdirmiş, xalqının gələcək səadətini məhz bu torpaqda görmüşdür. "Daşkənd", "Özbəkistan", "Şanın mübarəkdir sənin", "Özbəkis-tanın çırağı, almazı Fərqanədir", "Birinci şeir" və s. əsərləri bu baxımdan xarakterikdir. Məsələn, şair "Özbəkistan" şeirində xalqının minilliklər tarixini, onun gələcək arzularını, zəhmətə, əməyə olan sonsuz məhəbbətini və s. özünəməxsusluqla ifadə edə bilmişdir:

Mehri-ülfətimdən isinən ocaq,
Azad diyarımsan, Özbəkistanım.
Hüsnün-bədrlənmiş Ay kimi parlaq,
Fəxrim, vüqarımsan, Özbəkistanım!
Min illik tarixin dillər əzbəri,
Fəqət bircə yol da gülməyib üzün.
Ellər şahiddir ki, nə vaxtdan bəri
Azadlıq eşqiylə yol çəkib gözün.

Məlumdur ki, Q.Qulam ilk şeirini 20-ci illərin əvvəllərində yazmışdır. Özbək ədəbiyyatşünasları şairin 20-ci illərin axırlarına qədər yazdığı şeirləri onun yaradıcılığının təcrübəsiz nümunələri kimi

xarakterizə edirlər. Lakin 30-cu illərdə Q.Qulamın poeziyasının siyasi və ictimai kəsəri artmağa başladı. Nəticədə dövrün, ictimai həyatın ən mühüm problemləri qabarıq tərzdə özünün həllini tapmağa doğru istiqamətləndi.

Bu haqda onun şeirlərinin ictimai-ideoloji xüsusiyyəti daha da dərinləşdi, sənayeləşdirmə bir mövzu kimi şairin poeziyasına daxil oldu. Məsələn, "Türksib yollarında" şeirində Türküstan Sibir dəmir yolunun tarixi keçmişi və bu günü arasında olan zaman fasiləsində baş vermiş hadisələr daha çox yeni cəmiyyətin ideoloji konsepsiyasına uyğun qiymətləndirilir. Ona görə də şair proletariatdan başqa Türksib yolundan tarixən keçmiş İsgəndəri, Çingiz xanı, Əmir Teymuru və s. adamları qaniçən adlandırmış, xalqın işıqlı sabahını yeni qurulmuş cəmiyyətlə bağlamışdır.

Qafur Qulam 1942-ci ilin baharında özbək akademiki Həbib Abdullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində Böyük Vətən müharibəsinin ən qızğın döyüş bölgəsində olmuş və əsgərlərlə görüşmüşdür. Bu görüş şairin yaradıcılığında böyük izlər buraxmış və sırf vətəni müdafiə, düşmənə nifrət ruhlu şeirlərin yaranmasına birbaşa təsir göstərmişdir. "Sən yetim deyilsən", "Əsl bayram", "Bizim küçədə böyük bayram olacaq", "Qaliblər", "Salam və təbrik" və onlarla digər şeirlərində Q.Qulam istər müharibə dövründə, istərsə də sonrakı dövrlərdə bu qanlı-qadalı illərin çətinliklərini qələmə almış, birmənalı şəkildə qələbəyə olan inamını, düşməninin məğlub olacağını nümayiş etdirmişdi.

"Sən yetim deyilsən" (1942) şeiri müharibə dövründə ata-anasız qalan uşaqlara ithaf şəklində yazılmışdır. Şeir böyük ümumiləşmə gücünə malikdir. Lakin burada konkret olaraq Odessada ata-anasını itirmiş bir uşağın taleyindən söhbət açılır. Məlum olur ki, faşist cəlladları onun anasının döşlərini kəsərək, onu işgəncə ilə öldürmüşlər. Atası isə düşmənə qarşı mərdliklə vuruşmuş və əsir düşməsin deyə son patronu özünə çaxmışdır. Ona görə də şair arxaya köçürülmüş

bu uşağı "qeyrətli ananın, qəhrəman atanın övladı" deyə əzizləyir və ona böyük təsəllilər verir:

Onlar ölsələr də
Qalmadın düzdə.
Sənin Vətən kimi
Bir pənahın var.
Saxlaram mən səni
Gözümün üstə,
Yaşarsan asudə,
Azad, bəxtiyar.

"Mən yəhudiyəm" şeiri də bilavasitə müharibə dövrünün təəssüratları ilə bağlı yazılsa da, daha çox insanpərvərlik, humanizm və xalqlar dost-luğu ideyalarının təbliği baxımından əhəmiyyətlidir. Şeirdə şair öz fikirlərini iki hissədə nəzərə çarpdırır. Hitlerin irqi nəzəriyyəsinə qarşı kəskin ittiham və etirazla çıxış edir.

Xalqlar dostluğu Q.Qulam poeziyasında geniş anlayışdır. Şair irqindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqları birliyə çağırmış və kainatı vahid ailə məkanı kimi tərənnüm et- mişdir. "Səməd Vurğuna", "Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara", "Böyük rus xalqına", "Qardaş tacik xalqına" və digər şeirlərində Qafur Qulam xalqların birliyini, dostluq və qardaşlığını ön plana çəkir. Məsələn, "Səməd Vurğuna" şeirində şair özbək və Azərbaycan xalqlarının dostluğunun tarixi kökü və təməlinin qədimliyindən, bu dostluğun sarsılmazlığından bəhs açır.

"Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara" şeiri də bu cür ideyaların aşılanması baxımından xarakterikdir:

Ehey! Min-min illər bundan irəli
Xalqın qəlbi olmuş dostluq təməli,
Bu gün Azərbaycan-özbək mərdləri
Yandırır yeni bir hünər məşəli.

Qafur Qulam poeziyasında beynəlmiləlçilik, beynəlxalq həyatın ictimai-siyasi proseslərinə münasibət özünə müəyyən yer tuta bil-

mişdir. Bu mövzuda yazılmış "Qızım Cəmiləyə", "Pol Robsona", "Livan azad olundu" və başaqa şeirlərində şair müstəmləkə və işgəncə zəncirlərini qırmağa ayağa qalxan xalqın iradə qüdrətini və onun qabağında gedən mətin adamları alqışlayır. Bir daha dünya imperialist siyasətinə lənətlər yağdırır:

Pol Robson nəğmə deyir, oyadır ellərini,
Yurdunun nicatını verir əvvəldən xəbər.
Bu gün azadlıq tutar qaranlığın yerini,
Sübhün işığı ilə şadlıq edər üfüqlər.

Qafur Qulam şeirlərinin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti olduqca güclüdür. Bu qrup şeirlərində şair insan və cəmiyyət, insan və zaman, zaman və məkan – bir sözlə məzmunun fəlsəfi ümumiləşməsində poetik fikirlərini ifadə edə bilmişdir. "İki şeir", "Salamın hikməti", "Alim dostuma", "Vaxt", "Ağıl və qələm", "Ana" və s. şeirləri sırf fəlsəfi ideya və məzmun aşılamaq baxımından xarakterikdir. "Ana" şeiri həyatın acı və şirin həqiqətləri fonunda bir növ tərcümeyi-hal səciyyəsinə daha çox yaxınlaşır. 15 yaşında anasını itirən şair yaşadığı illərin anasız xatirələrini dilə gətirməklə həm bu ağrının böyüklüyünü, həm də ana dünyasının əzəmət və vüqarını sonsuz bir məhəbbətlə tərənnüm edir:

Sən ən böyük günəşsən,
Nur saçırsan cahana.
Sən ən böyük kitabsan,
Mən – bir varağın, ana!..

Bu səbəbdəndir ki, anasızlığı özünə böyük dərd hesab edən şair burada bir təbii qanunauyğunluğu dərk etsə də, amma heç cür təsəlli tapa bilmir. Əslində bunu da övladın valideyn qarşısında bir borcu hesab edir:

Heç kimə, heç nəyə möhtac deyiləm,
Balalar dövrəmdə – hər biri bir şam.
Təkcə sənsizliyin olub mənə qəm,
Bu dərdlə mən səni xatırlayıram.

Şeir Qulamın həyatının müəyyən bir kədərini əks etdirmək baxımından xarakterik olmaqla yanaşı, həm də ümumi səciyyə daşıyır. Müəllif yüksək sənətkarlıq gücü ilə əsərdə möhtəşəm ana obrazı, ana abidəsi yaratmışdır. Həcmcə kiçik olan şeirdə Q.Qulam öz istedadını nümayiş etdirərək, əslində həyatın və cəmiyyətin əzəli və əbədi səcdə obyekti olan ananın bütövlükdə bədii obrazını canlandıra bilmişdir. Və ana haqqında bütün dediklərini aşağıdakı şəkildə belə ümumiləşdirir:

Bircə bunu bilirəm –
Sən hamıdan ulusan

"Vaxt" şeirində həyat hadisələrinin, cəmiyyətdə dəyişmə proseslərinin fəlsəfi mənada izahına xüsusi fikir verilir. "Ağıl və qələm" şeirində də problemə bu cür münasibət bildirilir. "Salamın hikməti" isə didaktik və nəsihətamiz tərzdə yazılmış şeir nümunəsidir. Şeirin olduqca maraqlı məzmunu vardır. Çayxanada oturub dincələn qocalar şirin-şirin söhbət edirlər. Bu vaxt bir sərxoş gənc içəri girib nalayiq sözləri ilə adamların ovqatını təlx edir. Onu güclə çayxanadan qovurlar. Bir azdan sonra içəri başqa bir gənc daxil olur. O, ədəblə hamıya salam verir və əhval tutur. Onun bu hərəkəti ilə adamlar sanki süd gölünə düşürlər, dünyaya yenidən gəlirlər.

İki müxtəlif hadisənin təsirindən öz fikirlərini poetik tərzdə aşılayan şair yaxşılığın, əxlaqın, diqqət və qayğının insan həyatında oynadığı rolu özünə məxsusluğu ilə diqqət mərkəzinə çəkir:

Salamın hikmətinə, salamın gücünə bax!
Təzədən od vuruldu sanki sönən tonqala.
Şirin söhbət qızışdı, yeni mövzu taparaq,
Gənclik həvəsi gəldi gördüm hər ağsaqqala.
İnandım – bir dünyaya bərabərmiş bir salam.

MUSA AYBƏK

MUSA AYBƏK
(1905-1968)

M.Aybək müasir özbək ədəbiyyatının qüdrətli şair və nasiri hesab olunur. O, 1905-ci ilin yanvarın 10-da Daşkənddə zəhmətkeş ailəsində dünyaya gəlmişdir. Musa Aybək ilk təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Lakin sonradan yeni tipli məktəbdə təhsilini davam etdirib başa vurmuşdur. Ədibin atası Daş-məhəmməd Xumsan və Yenibazar qışlaqlarında baqqallıq etmişdir. Özünün qeydlərindən belə aydın olur ki, onun anası cismən zəif olsa da, ağıllı, zirək və rəhmli qadın olmuşdur. Hətta işinin çox olmasına baxmayaraq, asudə vaxt tapan kimi oxumaq-la məşğul olmuşdur.

M.Aybək 1930-cu ildə Orta Asiya Dövlət darülfününun ictimai fənlər fakültəsinə daxil olmuşdur. 1935-ci ildə buranı bitirib Dövlət darülfünündə siyasi iqtisaddan dərs demişdir. O, 1933-1937-ci illərdə Özbəkistan Dil və ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunda elmi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1938-1941-ci illərdə isə Özbəkistanın elmi-pedaqoji nəşriyyatında ədəbi tərcüman və mühərrir olmuşdur. Bundan sonra bir neçə illər elmlər akademiyasının ictimai elmlər bölümünə və Özbəkistan yazıçılar birliyinə rəhbərlik etmişdir. M.Aybək uzun illər "Şərq ulduzu" və "Özbək dili və ədəbiyyatı" dərgilərində baş mühərrir kimi fəaliyyət göstərmişdir.

M.Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O, ilk şeirini 1922-ci ildə yazmış, həmin şeir "Ərməğan" jurnalında çap olunmuşdur. Onun yaradıcılığında əsas yeri irihəcmli poema və romanları tutur. "İntiqam", "Baxtıgül və Sağındik", "Əsrin qızı Dilbər", "Dəmirçi Cura", "Qızlar", "Zəfər və Zöhrə", "Həmzə", "Müqəddəs qan", "Nəvai" və s. kimi poema və romanları müəllifin sənətdə qazandığı uğurlardan xəbər verir. Bir tərcüməçi kimi M.Aybək Puşkinin "Yevgeni Onegin", Lermontovun "Maskarad", "Demon", H.Heynenin "Lirik şeirlər"ini və s. sənətkarların əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. O, bir ədəbiyyatşünas-alim kimi də böyük tədqiqat işləri aparmışdır. Onun ayrı-ayrı vaxtlarda yazdığı "Lirika haqqında", "Abdulla Qədirinin yaradıcılıq yolu", "Özbək klassikləri" və s. elmi əsərləri özbək ədəbiyyatının tədqiqi və araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

M.Aybəkin xidmətləri qədirbilən xalqı və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyası yaradılmış və M.Aybək akademiyaya həqiqi üzv seçilmişdir. 1965-ci ildə o, Özbəkistanın xalq yazıçısı fəxri adına layiq görülmüşdür. Qüdrətli yazıçı üç dəfə Lenin ordeni, iki dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. M.Aybəkin "Nəvai" romanı 1946-cı ildə Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Tanınmış yazıçı 1968-ci ildə Daşkənd şəhərində vəfat etmişdir. Ölümündən sonra Özbəkis- tanda onun yaradıcılığının kütləvi nəşri həyata keçirilmiş və 1975-1982-ci illər arasında Daşkənddə onun 19 cildlik seçilmiş əsərləri çap olunmuşdur. 1959-cu ildə M.Aybəkin "Müqəddəs qan" romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq çapdan çıxmışdır. Bundan başqa ayrı-ayrı illərdə onun bir çox şeir və poemaları da dilimizə tərcümə olunmuş və oxuculara çatdırılmışdır.

YARADICILIĞI

Musa Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 20-ci illərin əvvəllərində ilk şeirini yazan şair, qısa vaxt ərzində "Duyğular" (1926), "Könül nəğmələri" (1929), "Məşəl" (1929) və s. kimi kitablarında çap olunmuş çoxsaylı şeirləri ilə əvvəlcədən özünün gələcək poeziya uğurlarının böyüklü- yünü təsdiqləyə bildi. Onu da qeyd edək ki, onun yaradıcılığının başlanğıcı 20-ci illərin ən çətin, qarma-qarışıq dövrlərinə təsadüf edir. Bu dövrdə yazılmış əsərləri ilə M.Aybək zamanın ən mühüm hadisə və əhvalatlarını cavablandırmış, onlara özünün şair münasibətini bildirmişdir.

M.Aybəkin 30-cu illər yaradıcılığı mövzu və ideya baxımından əvvəlki onilliklə eyniyyət təşkil etsə də, problemin ictimai-siyasi kəskinlikdə qoyuluşu bu dövr yaradıcılığının əsas göstəricisinə çevrilir. "Dneprostoy", "Özbəkistan", "Qışlaq qızı-student", "Kolxoz dəmirçisi" və s. şeirlərində yaşanılan dövrün hiss və duyğuları, arzu və istəkləri özünün poetik ifadəsini tapa bilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi M.Aybəkin yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müharibə mövzusu 40-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər onun yaradıcılığında ən aparıcı sahələrdən birinə çevrilmişdir. M.Aybək 1942-ci ildə Özbəkistan mədəniyyət nümayəndələrinin böyük bir qrupu ilə döyüş bölgələrinə yola düşmüşdür. O, dörd ay cəbhə xəttində olmuş, əsgərlərin düşmənə qarşı mərdliklə döyüşmələrinin canlı şahidinə çevrilmişdir. Ədibin "Günəş qaralmaz" romanı, "Alovlu illər" şeirlər toplusu və "Cəbhə boyunca" sənədli gündəliyi bilavasitə döyüş meydanlarında canlı şahidi olduğu hadisələri daha doğrusu, ön cəbhədə gördüyü səfər təəssüratlarını əks etdirmək ba-

xımından xarakterikdir. Şair müharibə dövründə yazdığı "Vətəni sev", "Günlər gələr ki", "Zəfər bizimdir", "İgidlərə", "Vətən haqqında", "Leninqrad", "Əlvida, əsgər" və s. şeirlərində bilavasitə əsgərlərin igidlik və rəşadətlərini, vətənin müdafiəsi naminə göstərdikləri qəhrəmanlıqlarını yüksək tərzdə qələmə almışdır. Məs., "Əlvida əsgər" şeirində böyük şücaətlər göstərmiş döyüşçü əsgərin qəhrəmanlığı aşağıdakı şəkildə mədh edilir:

Əlvida, ey əsgər! Burdan uzaqdır
Mənim çiçəklənən Özbəkistanım.
Tarixdə əbədi yaşayacaqdır
Cəbhədə yazılan ömür dastanım!

Qondarma qəhrəman olmadın sən də,
Hər dəfə girəndə çətin döyüşə.
Əriyib yox oldu duman da, çən də,
Ölüm də gizləndi səndən həmişə.

M.Aybək sənətində poemaların xüsusi yeri vardır. Hər şeydən əvvəl onun yaradıcılığında poemalar say baxımından çoxluq təşkil edir. "Həmzə" (1947), "Qızlar" (1948), "Zəfər və Zöhrə" (1950), "Həqiqət söyləyənlər" (1954), "Babam" (1957), "Quli və Nəvai", "Babur" (1968) və s. poemaları özbək epik janrının inkişafında onun yüksək xidmətlərindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, özbək ədəbiyyatşünasları M.Aybəkin poemalarını mövzu baxımından üç qrupa bölürlər:

1) Tarixi mövzuda yazılmış poemalar.
("Babam", "Quli və Nəvai", "Babur" poemaları bu qrupa daxildir).

2) Müasir mövzulu poemalar.
("Qızlar", "Həmzə" və s. poemalar bura aiddir).

3) Xarici ölkə xalqlarının həyatına həsr edilmiş poemalar.

("Zəfər və Zöhrə", "Həqiqət söyləyənlər", "Zamanın ağır yaraları" və s. poemalar bura daxildir).

Müasir mövzulu "Həmzə" poeması lirik-epik xarakterdədir. Əsərdə Özbəkistanın böyük şair və ictimai xadimi Həmzə Niyazinin obrazı yaradılmışdır. Demək olar ki, əsərdə müəyyən tarixilik prinsiplərinə əməl olunaraq Həmzə Niyazinin keçdiyi yol, apardığı mübarizə və s. məsələlər olduqca realist şəkildə əks etdirilmişdir.

M.Aybək 1949-cu ildə rus yazıçısı və şairləri olan N.Tixonov, A.Safronov və görkəmli tacik ədibi M.Tursunzadə ilə birlikdə Pakistanda olmuşdur. Pakistan həyatı ilə tanışlıq şairə ayrı-ayrı əsərlərlə yanaşı, əsasən bir neçə poemanın da mövzusunu vermişdir. Bunlardan biri də "Zəfər və Zöhrə"dir. Poemanın mərkəzi obrazları kasıb kəndli balası Zəfər və həyatı məhrumiyyətlərə düçar olmuş zəhmətkeş qızı Zöhrədir. Poemada iki bəxtsiz cavanın ağır həyatı, arzu və istəkləri özünün bədii əksini tapmışdır. Əsərin mövzusu Pakistan həyatından götürülsə də, insanların azadlıq, sərbəstlik, öz talelərini həll etmək yollarında apardıqları mübarizənin əks etdirilməsi poemanı daha çox ümumbəşəriliklə bağlayır. "Zamanın ağır yaraları" poeması ümumbəşəri problemlərə münasibət və yaşadığımız əsrin üzləşdiyi çətinliklərdən çıxış yolu tapmaq baxımından xarakterikdir. M.Aybək bu əsəri 1945-ci ildə Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə amerikanların atdığı atom bombasına etiraz əlaməti olaraq qələmə almışdır. Poema həm də dünyamızın üzləşdiyi atom bəlasına qarşı narazılığı əks etdirir, atom bombasını kainatın dağıdıcısı timsalında təsvir edir. Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin yerlə-yeksan olmasını, hadisədən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ də bu faciənin əlamətlərinin tə-

zahürünü gələcəkdə dünyanın fəlakətlə üz-üzə dayanmasının ən bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir. Ona görə də əsərdə əmin-amanlığa, sülhə çağırış əsas yer tutur, yer üzündə yaşayan insanların xoşbəxtliyi yalnız və yalnız dinc yaşamaqda göstərilir.

30-cu illərdən başlayaraq M.Aybək nəsr sahəsində uğurlar qazanmağa başladı. İlk əvvəllər o, bir neçə hekayə və oçerklər yazmış, sonralar isə irihəcmli nəsr əsərləri qələmə almışdır. Yazıçının irihəcmli əsərləri içərisində əsas yerlərdən birini "Müqəddəs qan" romanı tutur. M.Aybək 1936-ci ildə əsəri yazmağa başlamış və romanı 1939-cu ildə tamamlaya bilmişdir. Özünün yazdığı qeydlərindən aydın olur ki, yazıçı bir neçə il əvvəllər roman üçün material topladığına görə qısa vaxt ərzində əsərin tamamlanmasına nail olur.

"Müqəddəs qan" romanının mövzusu XX əsrin əvvəllərində, I Dünya müharibəsi illərində geniş mənada Orta Asiya məkanında baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Əsərin baş qəhrəmanı Yolçudur. Müəllif öz qəhrəmanını geniş ictimai planda əks etdirir. Yolçu kənddən şəhərə bir parça çörək pulu qazanmaq üçün gəlir. Bunun üçün anası Xoşruyun doğma dayısı varlı mülkədar Mirzə Kərimə pənah gətirir. Məqsədi də budur ki, öz doğma varlı qohumu ona kömək edər və Yolçu qazandığı pulları kənddəki anasına göndərər.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri hər bir hadisə və əhvalatın təbii axarda verilməsindədir. Bunun nəticəsidir ki, biz hadisələrə yazıçı müdaxiləsinin şahidi olmuruq.

Yolçu bir neçə müddətdən sonra Mirzə Kərimin qəddar, amansız adam olduğunu duymağa başlayır. Get-gedə rastlaşdığı, üzləşdiyi haqsızlıqlara qarşı özünün kəskin etirazını bildirir. Yolçu dostluqda, yoldaşlıqda etibarlı və sədaqətlidir. Onun Orazla, Şahqasımla, Qaratayla, Şəkirlə və b. ilə dostluğu buna

misal ola bilər. Əsərlə tanışlıq nəticəsində oxucu Yolçunun az vaxtdan sonra hadisələrin mərkəzində dayandığının şahidi olur. Yolçu şəhərə pul qazanmaq məqsədi ilə gəlsə də o, asan yolla, şərəfsizliklə pul qazanmağı özünə əksiklik bilir.

Baxmayaraq ki, Mirzə Kərimin qızı Nuri ona bir neçə dəfə evlənmək istəyini nümayiş etdirmiş və sonralar ona çoxlu pul təklif etməklə evlərində qulluqçu saxlamaq və arzusunda oldğunu bildirmişdisə Yolçu bunlardan imtina etmişdir. Yolçu cəsarətli bir gəncdir. O dəfələrlə anasının dayısı Mirzə Kərimin üzünə ağ olmuş, ona etiraz etmişdir. Mirzə Kərimin oğlanları olan Həkim və Səlim də bu cəhətlərinə görə Yolçudan xoşları gəlmir. Yolçu nökər Yarmatın qızı Gülnarı sevir. Lakin babası yaşında olmasına baxmayaraq, Mirzə Kərimin öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək Gülnara müştəri çıxması Yolçunun bu arzusunu ürəyində qoyur. Yolçunu bir çox səbəblərə görə qorxulu adam kimi nahaq yerə həbs etdirib Rusiyaya sürgün edirlər. Əsərin sonlarında Yolçu həbsdən qaçaraq doğma şəhərə gəlir. Lakin bu o vaxt idi ki, onun sevimli Gülnarı ərə getdikdən sonra Mirzə Kərimin oğlu tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdü. Yolçu öz doğma bacısı Ünsünü və ən yaxın dostlarını tapır. Şəhərdə hökumət əleyhinə təbliğat aparır. Adamların kütləvi etiraz nümayişində polislər tərəfindən yaralanır və ölür.

Əsərdə diqqəti cəlb edən ikinci ən böyük obraz Mirzə Kərimdir. Demək olar ki, romanda hadisə və əhvalatların böyük əksəriyyəti bu obrazla bu və ya digər dərəcədə əlaqələndirilmişdir.

Mirzə Kərim tipik mülkədar obrazıdır. O, öz məqsədinə çatmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edir, daha çox tədbir tökür. Tədbirli olduğu üçün coşub-daşmır, ilk anda sakit və sadə təsir bağışlayır. O, öz oğlanlarını da belə tədbirli olmağa çağırır. Hamını yuxuya verib, öz xeyrinə iş görməyin faydasını daha çox

dərk edir. Pul Mirzə Kərim üçün hər şeydən əziz və ucadır. Xeyirxahlıq onun xarakterinə yaddır. Məs., nökəri Şahqasımı ona görə qovur ki, o, anasız körpəsinin qulluğunu tutur, nökər kimi işləməyə vaxtı azalır. Və yaxud adamların acınacaqlı həyat şəraitini, onların bir parça çörəyə möhtaclığını nəzərə alıb, onların min bir əziyyətlə hasil etdikləri məhsulları aşağı keyfiyyət adı altında ucuz qiymətə alır. Biləndə ki, Yolçu Gülnarı sevir və onlar gələcəkdə ən xoşbəxt ailə olacaqlar, mənsəbindən istifadə etməklə bu məhəbbətin qarşısına sədd çəkir və Gülnarı özünə arvad edir.

"Müqəddəs qan" romanında Yolçu və Mirzə Kərimin simasında iki xarakter, iki düşüncənin qarşı-qarşıya dayanması şəraitində baş vermiş mübarizənin nəticələri özünün bədii əksini tapmışdır. Əsərdə müəyyən tarixi reallıqların təsviri də diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Orta Asiya məkanında yeni yaranmağa başlayan kapitalist münasibətlərinin özünəməxsusluğu və mülkədarların bu prosesdə öz xeyirlərinə istifadəsi yüksək tərzdə öz ifadəsini tapmışdır.

Romanda Şahqasım, Qaratay, Şakir, Oraz, Qəmbər, Yarmat, Ünsün, Gülnar zəhmətkeş xalqı təmsil edən obrazlardır. Maraqlı odur ki, onlar əsərdə o qədər də geniş planla təsvir olunmur, lakin yazıçı idealının əsas daşıyıcılarına çevrilirlər. Onların hər birinin ağır, qəribə, həm də faciəli taleyi yazıçının dövrü ittiham etməkdə söykəndiyi, istinad etdiyi nöqtəyə çevrilir.

Eyni zamanda əsərdə Mirzə Kərim bəylə bir cərgədə dayanan Həkim bəy, Səlim bəy, Tantı bəy, Fəzləddin Alimcan və b. özünəməxsus xarakter səviyyəsindən, təkrarolunmaz dərəcədə orijinal və real təsvir olunmuşlar. Müəllif onlara özünün mənfi münasibətini bildirərkən, hər birinə fərdi yanaşmış, layiq olduqları dərəcədə nifrət obyektinə çevirmişdir.

“Nəvai” (1944) romanı təkcə M.Aybək yaradıcılığında deyil, həm də ümumözbək ədəbiyyatında önəmli yerlərdən birini tutan tarixi əsərdir. Romanda XV əsr özbək ədəbiyyatının böyük sənətkarı və tanınmış ictimai-siyasi xadimi Əlişir Nəvainin obrazı yaradılmış, həmin dövrün ictimai prosesləri əks etdirilmişdir. “Nəvai” əsərinin baş qəhrəmanı olan Əlişir Nəvainin obrazı tarixi-həyati hadisələr zəminində təsvir olunur. Əsər Nəvai həyatının Səmərqənddən Herata qayıdışı dövründən ölümünə qədər olan illəri əks etdirir.

Ə.Nəvainin həyatı ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, o, vətən, xalq təəssübkeşi olmuş, xalqının savadlanmasını, mədəniyyətinin yüksəldilməsini daim arzu etmişdir. Bu mənada romanda şairin həyatının oxşar eyniliklə təsviri həm böyük marağa səbəb olur, həm də tarixi həqiqətə sənətkar sadiqliyini nümayiş etdirir. Nəvainin öz dostlarına üz tutaraq verdiyi nəsihət bu baxımdan xarakerikdir: “Mübarək vətənin, el-ulusun salamatlığı üçün fədakarlıq göstərmək vəzifəmizdir”.

Ə.Nəvai bir şair kimi elinin başını uca etdiyi kimi, bir siyasi xadim kimi də xalqına daim fayda vermişdir. Onun vəzir olduğu illərdə neçə-neçə mədrəsə tikilmiş, abadlıq işləri aparılmışdır. O, bir xeyriyyəçi kimi də tanınmışdır. Həyatından öyrənirik ki, Nəvai xeyriyyə məqsədi ilə 300-dən çox tədbir keçirmişdir. Şair cəhalətə, nadanlığa qarşı həmişə barışmaz olmuşdur.

Romanda Ə.Nəvainin öz doğma özbək dilinə olan sevgisi, bu dilin qüdrət və əzəməti naminə çalışmaları yüksək bədii deyim və ifadə şəklində öz yerini tapır.

Tarixi roman kimi əsərdə ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının canlandırılması da böyük maraq doğurur. Hüseyn Bayqaranın, Caminin, Xədicə bəyimin, Mömin Mirzənin və başqalarının obrazları buna misal ola bilər.

"Nəvai" romanında müəllif XV əsr həyatı üçün tipik olan hadisələrə xüsusi yer vermişdir. Məs., saray ziddiyyətləri, saray çəkişmələri və bunun nəticəsində hakimlərin hətta öz doğmalarına da rəhm etməmələri və s. hallar əsərdə özünə yer tapa bilmişdir. Hüseyn Bayqaranın öz övladları ilə bağlı qətl fərmanı fikrinə düşməsi buna misal ola bilər. Əsərdə tarixi şəxs obrazları ilə yanaşı, bir sıra bədii obrazların da özünə məxsus formada yaradılması yazıçı məqsədinin ifadə və açıq-lanmasında böyük rol oynayır. Sultanmurad, Dildar, Arslangül və başqalarının bilavasitə həmin dövrün bir sıra xarakter xüsusiyyətlərinin təsvirində istifadə obyektinə çevrilməsi şəksizdir.

"Nəvai" romanında kəndli qızı Dildarın başına gələn əhvalatlar və bunun bilavasitə Ə.Nəvai şəxsiyyətinin və xarakterinin sübutu və təsdiqi kimi verilməsi olduqca maraqla səslənir. Dildar Arslangülü dərin məhəbbətlə sevir. Zalım Tüğon bəy onu oğurlayıb Herata gətirir və hiyləgər vəzir Məcididdinə verir. Vəzir də öz növbəsində şah Hüseyn Bayqaranın hörmətini qazanmaq üçün onu şaha hədiyyə edir. Dildar Hüseyn Bayqaranın hərəmxanasından qaçsa da, onu tutub zindana salırlar. Sonradan Əlişir Nəvainin köməyi ilə zindandan qurtulan Dildar öz istəklisi Arslangülə qovuşur. Göründüyü kimi, burada əsasən Ə.Nəvai xeyirxahlığı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır və şairin əsl xarakterinin açıqlanmasında böyük rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, yazıçı bütün əhvalatlarda bu məqsədi əsas götürür və Ə.Nəvainin tam mənada obrazını yaradır.

UYĞUN

UYĞUN
(1905-1990)

Uyğun müasir özbək ədəbiyyatında lirik şeirin və dramaturgiyanın inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlardandır. O, 1905 -ci ildə Cənubi Qazaxıstanın Mark kəndində anadan olmuşdur. Uyğun onun təxəllüsüdür. Əsl adı və familiyası Rəhmətulla Ataqazıyevdir. Elmə olan maraq onu Daşkənd şəhərinə gətirmişdir. O, 1923-1925-ci illərdə K.Marks adına Daşkənd təlim-tərbiyə texnikumunda təhsil almışdır. 1925-1927-ci illərdə isə Daşkənd Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir. Uyğun 1927-ci ildə Səmərqəndə gəlmiş və Səmərqənd Pedaqoji Akademiyasına daxil olmuşdur. Səmərqənd ədəbi və elmi mühiti onun bədii və elmi yaradıcılığının yüksək mənada formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Səmərqənddə o, dövrün ən tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Həmid Alim- can, Daşpolad Sədi, Nəsrulla Axundla yaxından tanış olur. Uyğun 1930-cu ildə təhsilini başa vurur və əmək fəaliyyətinə başlayır. O, 1930-1947-ci illərdə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəhbər işçilərindən biri olmuşdur. Uyğun 60-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər məsul vəzifələrdə işləməyə maraq göstərmiş, bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olmağı üstün tutmuşdur.

Uyğun bədii yaradıcılığa 1925-ci ildə başlamışdır. Şairin "Bahar sevincləri" adlı ilk şeirlər kitabı 1929-cu ildə çapdan çıxmışdır. 1933-cü ildə onun "İkinci kitab" adlı növbəti şeirlər toplusu işıq üzü görmüşdür. Həmin kitab Uyğun yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab olunur. Az vaxt ərzində Uyğunun "Günəş ölkəsi" (1936), "Uyğun şeirləri" (1936),

"Məhəbbət" (1939) və s. adında daha bir neçə kitabı nəşr edilmişdir.

30-cu illərin axırlarından başlayaraq, Uyğun dramaturgiya sahəsində xidmət göstərməyə başlamışdır. O, ömrünün axırına qədər 20-dən çox səhnə əsəri yazmışdır. Uyğunun elmi fəaliyyəti 30-cu illərdən başlayır. Ədəbiyyatşünas kimi onun onlarla elmi- tədqiqat əsəri mövcuddur. Uyğunun tərcüməçilik uğurları da böyükdür. O, ayrı-ayrı illərdə Puşkindən, Lermontovdan, Şevçenkodan, Krılovdan, Şekspirdən, Abaydan, Tukaydan və digər sənətkarlardan özbək dilinə tərcümələr etmişdir.

Bir şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, ictimai xadim kimi onun xidmətləri qədirbilən xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1965-ci ildə xalq şairi fəxri adına layiq görülmüşdür. 1967-ci ildə üç cildlik seçilmiş əsərləri çapdan çıxmış və bu münasibətlə Həmzə adına Dövlət mükafatı almışdır. Uyğun 1974-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmiş, 1985-ci ildə şairə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir. Uyğun 1990-cı ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Uyğun görkəmli lirik şairdir. Onun "Bahar sevincləri" (1929) adlı ilk şeirlər kitabında toplanan şeirlərində yeni cəmiyyətin ruh və duyğuları əks etdirilmişdir. Uyğunun 30-cu illər poeziyası onun yaradıcılığında dönüş nöqtəsi hesab olunur. Belə ki, şair bu illərdə yazdığı şeirlərində Vətən, azad insan obrazı yaratmağa xüsusi maraq göstərmişdir. Eyni zamanda 30-cu illər yaradıcılığında Uyğun peyzaj, mənzərə nümunələrinin mahir yaradıcısı kimi də tanınmağa başlamışdır. Şairin "Nəzir atanın qəzəbi", "Briqadir Kərim", "Günəş ölkəsi" və s. şeirləri ideoloji təbliğat səpkili nümunələr olsa da, bu əsərlərdə fədakarlıq, əməksevərlik, xalqa bağlılıq daha çox diqqəti cəlb edir. Məs., "Nəzir atanın qəzəbi" şeirində görürük ki, Nəzir ata pambıq tarlalarına ziyan verə biləcək yağışın yağmasından çox narahatdır. Buna görə o, göyün üzünü almış qara buluddan qəzəblənir.

Asta-asta bulud aldı göyləri,
Dumanlandı qaş-qabağı qocanın,
Göyə baxdı, incik-incik deyindi:
"Heç yağışın yeridirmi, sən canın?!"
... "Bu lənətə gəlmiş hayandan gəldi,
İş-gücümüz başdan aşan zamanda?!
Əlac tapsam, mərdimazar buludu
Didik-didik didiklərdim bir anda..."

İlk anda bu parçalar 30-cu illər ədəbiyyatında özünü göstərən reklamçılıq və şüarçılıq təsiri bağışlayır. Lakin dərindən diqqət etdikdə bu hallardan başqa şeirdə əməyə, zəhmətə çağırış və qiymətin poetik ifadəsini də müşahidə etmək mümkündür:

Ürəyində qeyrət qanı çağladı,
Bu təpərdən işıqlandı baxışı.
Qürur ilə addımladı tarlaya
Hiss etmədi bulud tökən yağışı.

Uyğun 30-cu illərdə yazdığı poemalarında da yeni həyat, yeni insan, yeni adət və ənənə problemlərinə xüsusi fikir verirdi. "Candəmir", "Ukrayna elləri", "Mart günlərində" və s. poemalarında şair məsələlərə 30-cu illər dövlət siyasətinin tələblərinə uyğun münasibət bildirirdi. Məs., "Candəmir" poemasının qəhrəmanı Candəmirin həyatının keçmiş və indiki dövrlərin timsalında həyatın, dövrün yaxşı mənada dəyişməsinin təsviri bilavasitə dövlət ideologiyasına xidmətlə bağlanır.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə Uyğunun yaradıcılığı məzmun və ideya baxımından yeni keyfiyyətlər kəsb etdi. Bu mövzuda yazılmış əsərlərində o, qəzəb və nifrət, sevgi və məhəbbət problemlərini yüksək sənətkarlıqla əks etdirə bildi. Düşmənə nifrət, vətənə sevgi və məhəbbət bildirən şeirləri şairin vətənpərvərlik hisslərinin güclü və böyüklüyündən xəbər verir. Uyğunun müharibə dövründə çap olunmuş və bilavasitə xalqın vətən sevgisini özünə əks etdirən "Zəfər təranələri" (1942), "Qəzəb və məhəbbət" (1943), "Şeirlər" (1949) adlı kitablarında cəmlənən şeir nümunələri bu baxımdan xarakterikdir.

Uyğunun "Döyüşçü dostuma", "Qəhrəman", "Partizanlar", "Qəzəb",

"Səni mən tanıyıram", "Salyut", "Zəfər hilalı" və s. şeirləri alman faşistlərinə qarşı xalqın aşıb-daşan qəzəbini ifadə etmək və adamların qələbəyə inamını nümayiş etdirməkdə əhəmiyyətlidir. Məs., "Qisas" şeirində ağ saçlı ananın düşməndən qisas almaq cəhdi, "Vətən haqqında nəğmə" şeirində böyük hörmət və məhəbbətlə yad olunan ana vətən obrazı təsvir olunmuşdur.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrlərdə Uyğun yaradıcılığında müharibə mövzusuna müraciətlə yanaşı, həm də müharibədən sonrakı vaxtlarda adamların həyatı, iş şəraitləri, istək və arzularını özündə əks etdirən əsərlər yaranmağa başladı.

Uyğun 40-70-ci illərdə "Hədiyyə" (1946), "Özbəkistan" (1947), "Həyat eşqi" (1948), "Şeirlər" (1963), "Qəlbimdə bahar" (1965), "Poemalar" (1972), "Əsərlər" (1979) və s. şeir kitablarını çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Şair, yaradıcılığında gələcəyə inamı, ümidi böyük olan bir sənətkar təsiri bağışlayır. "Salam, gələcək!" şeiri bu səpkidən olan şeirlərin ən mükəmməli və maraqlısıdır. Şeirdə şairin gələcəyə olan inamı əslində tarixə, bu günə olan hörmətin, etiramın təcəssümüdür. Əsərdə həmçinin bəşərilik hissi də özüməxsus tərzdə səciyyələndirilmişdir:

Salam sənə, ey gələcək! Ey gələcək insanlar!
Salam sizə, ana Vətən! Mənim elim-ulusum!

Gələcəyi mən görməsəm, doğma xalqım görəcək,
Qulaqlardan getməz mənim şərqilərim, gur səsim!

Uyğun satirik şeirlər müəllifi kimi də gözəl nümunələr yaratmışdır. O, öz satiralarında paxıllıq, vicdansızlıq, əliəyrilik, laqeydlik və s. neqativ hallara qarşı barışmazlıq və etiraz nümayiş etdirmiş, bütün eybəcərliklərin satirik tərzdə ifşasına nail ola bilmişdir.

Uyğun müasir özbək ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının ustad nümayəndələrindəndir. "İki ana", "Bağımda gül əkdim", "Quşlar gəldi", "Düşərgədə" və s. şeirləri Uyğunun uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə daxil olan gözəl şeirlərdəndir. Həmin şeirlərdə vətənə, torpağa bağlılıq, elmə, biliyə həvəs, böyüklərə hörmət və s. hisslər böyük ustalıqla,

sadə deyim tərzində uşaqlara aşılanır. "İki ana" Uyğunun uşaq şeir nümunələrinin ən təsirlisidir. Şair ana deməklə həm vətəni, həm də doğma ananı nəzərdə tutur. Bunlardan biri insana süd, o birisi isə çörək verir. Şair bu iki müqəddəs varlığa eyni məhəbbət bildirməklə uşaqların vətən və ana qarşısında olan borclarını bir daha canlandırmış olur:

Mənim iki anam var,
İkisi də mehriban.
Biri mənə süd verdi,
Biri də şirin çörək.

(Sətri tərcümə)

Uyğun yaradıcılığında 40-cı illərin başlanğıcı yeni bir sahənin yaranması şəklində xarakterizə olunur. Artıq bu illərdən başlayaraq o, ardıcıl olaraq dramaturgiya ilə məşğul olmuşdur. "Əlişir Nəvai" (1941), "Ana" (1942), "Həyat nəğməsi" (1947), "Novbahar" (1949), "Hürriyyət" (1958), "Dostlar" (1961), "Müqəddəs borc" (1965), "Əbu Reyhan Biruni" (1973), "Əbu Əli ibn Sina" (1980) və digər dramları ilə Uyğun özünün səhnə əsərləri yaradıcılığında böyük nüfuz sahibi olmasını təsdiqləyə bildi.

Dramaturqun İzzət Sultanovla birlikdə yazdığı "Əlişir Nəvai", "Əbu Reyhan Biruni", "Əbu Əli ibn Sina" əsərləri ayrı-ayrı görkəmli şəxsiy-yətlərin həyat və yaradıcılığının təsviri ilə bərabər, həm də xalqların tarixi keçmişinin işıqlandırılmasına xidmət göstərmişdir.

"Əlişir Nəvai" dramında böyük özbək şairi və siyasi xadimi Ə.Nəvainin obrazı canlandırılmışdır. Müəllif dövrün hadisə və əhvalatlarını təsvir etməklə ictimai-siyasi şəraitin mürəkkəb ziddiyyətlərini göstərir, tarixi realist planda adamların həyat tərzinin ağırlığını əks etdirir. Ona görə də dramda Ə.Nəvai şair, mütəfəkkir olmaqdan çox ədalətli dövlət xadimi, zülmə qarşı etirazı ilə seçilən xalq adamı təsiri bağışlayır. Ə.Nəvai əsərdə böyük islahatçı rolunda çıxış edir. O, xalqın azadlıq və xoşbəxtliyini təmin etmək üçün ədalətli şah və mərkəzləşdirilmiş dövlət arzusu ilə yaşayır. Ona görə Ə.Nəvai Hüseyn Bayqaranı dövləti ədalətlə idarə etməyə çağırır.

Pyesdə Ə.Nəvainin şəxsi həyatı da təsvir olunmuşdur. Lakin müəl-

lif Nəvainin şəxsi həyatı fonunda onun ictimai görüşlərinin tərənnümünə yer verir. Əsərdə bütün obrazlar canlı və dinamik təsir bağışlayırlar. Nəvainin sevgilisi Gülü, vəzir Məcidəddin, şair Cami, nökər Turdı, casus Mənsur və b. surətlə, demək olar ki, əksər hadisə və əhvalatların mərkəzində dayanır, müəllif mövqeyinin açılmasında istifadə obyektinə çevrilirlər.

Uyğun bir çox dramlarında müasir həyatın vacib problemlərinə toxunmuşdur. "Hürriyyət" və "Pərvaz" pyeslərinin mövzusu 50-60-cı illərdə baş vermiş real hadisələrdən götürülmüşdür. Hər iki əsərdə müasir dövrün kənd həyatı, kolxoz təsərrüfatında baş vermiş dəyişikliklər, dövlət və idarəçilik mexanizmi prinsipləri əsas təsvir obyektinə çevrilmişdir.

"Hürriyyət" dramının baş qəhrəmanı çətin və ziddiyyətli bir şəraitdə öz əqidəsini qoruyub saxlayan, mənən ucalan bir adamdır. Baş qəhrəman olan Hürriyyət əsl insan, mahir təşkilatçı, rəhbər şəxs timsalında nümunə kimi təbliğ olunur. "Pərvaz" dramının digər obrazı Mamasaliyev isə cinayətkar bir şəxsdir. O, dövləti və xalqı aldadaraq çirkin əməllərlə məşğul olur. Mənəvi-əxlaqi baxımdan şikəst olan bu adam məsul vəzifədə çalışsa da, ifşa olunur, cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyır.

"Pərvanə" dramı isə sırf ailə-məişət mövzusundadır. Pyesdə belə bir ideya hökm sürür ki, sevgi, ailə böyük məsuliyyətdir, əyləncə deyildir. Əsərdə hadisələr aspirant qız Nəzakətin kurorta gəlməsi və orada Ötkiri adlı bir nəfərlə rastlaşmasından sonra başlayır. Nəzakət onun yağlı vədlərinə inanıb, onu həqiqətən sevən Muradcandan imtina edir. Onun faciəsi də buradan başlayır. Sonradan məlum olur ki, könlünü verdiyi oğlan Nəzakətə qədər üç başqa qadını da aldatmışdır. Son anda Nəzakət özünü qınayır və "pərvanə kimi odlarda yanmasına" peşiman olur. Muradcan isə sevgisinə sədaqətli olduğundan Nəzakəti bağışlayır. Nəzakətin düzgün həyata qayıtmasında prokuror Ədalətin də xüsusi xidmətləri vardır. "Pərvanə" dramının əxlaqi-tərbiyəvi və estetik əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

MAQSUD ŞEYXZADƏ

MAQSUD ŞEYXZADƏ
(1908-1967)

Maqsud Şeyxzadə müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi-siyasi şeirin və dramaturgiyanın ən tanınmış nümayəndələrindəndir. O, 1908-ci ildə Azərbaycanın Ağdaş şəhərində həkim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Şair 1957-ci ildə yazdığı "Daşkəndnamə" poemasında bu barədə belə yazmışdır:

Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda,
Keçdi uşaqlığım bu gül məkanda.
Nizami vətəni, Gəncə ölkəsi,
Doldurdu sinəmə şeiri, həvəsi.
Anam Kür çayının şirin səsası,
Oyatdı könlümdə yazmaq həvəsi.

M.Şeyxzadə gənc yaşlarından elmə, şeirə böyük həvəs göstərmişdir. Şeyxzadənin on üç yaşında olarkən yazmış olduğu "Qızıl əsgər nəğməsi" şeiri rayon qəzetində çap olunmuşdu. On beş yaşında ikən yazdığı pyes Ağdaş şəhər həvəskar dram dərnəyi tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. 1926-1928-ci illərdə "Kommunist" qəzetində Şeyxzadə nin "Dağıstan məktubları" adlı silsilə məqalələri, 1927-ci ildə isə "Maarif və mədəniyyət" məcmuəsində şairin "Nəriman haqqında xalq dastanı" əsəri çap olunmuşdur.

M.Şeyxzadə orta təhsilini başa vurduqdan sonra Gəncə darülfünuna daxil olmuşdur.

Bundan sonra isə o, ali təhsilini Bakıda davam etdirmişdir. M.Şeyxzadə ailəsi ilə birlikdə 1928-ci ildə Daşkəndə köçmüş və ömrünün axırına qədər burada yaşamışdır. Demək lazımdır ki, o bura gəlişindən bir məmnunluq duymuş,

özbək xalqına daxilən, mənən bağlana bilmişdir. Bu barədə öz yaradıcılığında xüsusi qeydlər etmişdir:

Lakin şairliyim burda boy atdı,
Sır-Dərya sahili qəlbimə yatdı.
Həzrət Nəvainin öpdüm əlini,
Bəyəndim, bəslədim onun dilini.
Özbək vadisində atımı sürdüm,
Sənət karvanımı mən burda gördüm.
Mənim taleyimdən yox şikayətim,
Burda çiçəkləndi şeirim,, sənətim.

M.Şeyxzadə Daşkəndə gəldiyi ilk illər məktəbdə işləmişdir. Daha sonra jurnalistika sahəsində tanınmağa başlamışdır. O, "Şərq həqiqəti", "Qızıl Özbəkistan", "Gənc leninçi" və digər qəzetlərdə əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Elmə olan böyük marağı onu ali məktəb həyatı ilə daha yaxından bağlaya bilmiş və M.Şeyxzadə uzun müddət Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dosent vəzifəsində çalışmışdır.

M.Şeyxzadənin şeirləri 1929-cu ildən özbək mətbuatında çap olunmağa başlamışdır. Şairin "On şeir" adlı birinci şeirlər toplusu 1930-cu ildə çapdan çıxmışdır. M.Şeyxzadənin bundan sonra ardıcıl olaraq "Həmfikirlərim" (1933), "Üçüncü kitab" (1934), "Cümhuriyyət" (1935) şeirlər kitabı çap olunmuşdur.

1941-1945-ci illər Vətən müharibəsi zamanında M.Şeyxzadə döyüş bölgələrinə getmiş və vətən sevgisi, müharibə mövzusunda çoxlu şeirlər yazmışdır.

M.Şeyxzadənin həyatının ən gərgin dövrü 50-ci illərin əvvəllərinə düşür. Belə ki, 1952-ci ilin 31 yanvarında əsassız olaraq onu Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyündən çıxarırlar. Lakin 1956-cı ildə o, yenidən birliyin üzvlüyünə qəbul olunur. 1956-cı il M.Şeyxzadənin yaradıcılığının yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

M.Şeyxzadə şair, dramaturq olmaqla yanaşı, həm də bir ədəbiyyatşünas-alim kimi də tanınmışdır. O, Daşkənddə aspiranturanı bitirdikdən sonra elmi fəaliyyətə başlamış, klassik və müasir özbək ədəbiyyatının problemlərindən bəhs edən çoxlu elmi əsərlər yazmışdır.

Onun "Dahi şair", "Nəvainin lirik qəhrəmanı", "Əlişir Nəvainin poetik məharəti", "Mayakovski-yeni tip şair" və s. elmi məqalələri bu baxımdan xarakterikdir. M.Şeyxzadənin bir tərcüməçi kimi də böyük xidmətləri olmuşdur. O, Puşkindən, Lermontovdan, Şekspirdən, T.Şevçenkodan, N.Hikmətdən, Mayakovksidən, N.Tixonovdan və dünya ədəbiyyatının onlarla tanınmış digər sənətkarlarından özbək dilinə tərcümələr etmişdir.

M.Şeyxzadə 1967-ci ildə Daşkənddə vəfat etmişdir. 1968-1973-cü illər arasında Daşkənddə onun əsərlərindən ibarət altı cildliyi çapdan çıxmışdır. Şair və dramaturqun əsələrinin iki cildliyi 1973-cü ildə doğma vətəni olan Azərbaycanda da işıq üzü görmüşdür.

YARADICILIĞI

M.Şeyxzadə zəngin yaradıcılıq irsinə malikdir. Hər şeydən əvvəl M.Şeyxzadə ədəbiyyatda gözəl bir şair kimi tanınmışdır. Onun şeirləri özünün ideya-bədii xüsusiyyətlərinin və estetik əhəmiyyətinin rəngarənglik və dərinliyinə görə xüsusi fərqlənir. Ona görə də Maqsud Şeyxzadəni, Həmid Alimcanın "fikirlər şairi" və M.İbrahimovun "böyük vətənpərvər şair" adlandırması heç də təsadüfi deyildir.

M.Şeyxzadə yaradıcılığının əsaslı mərhələsi 30-cu illər başlanğıcına təsadüf edir. Bu mərhələyə qədər az da olsa, şairin yazmış olduğu "Od haqqında hekayət", "Simvol", "Cümhuriyyət", "Qara taxta", "Komsomoldan raport" və s. şeirlərində həm dil, qafiyə, vəzn, həm də mövzu və ideya baxımından qüsurlar mövcud idi. Lakin özünün qeyd etdiyi kimi, az vaxt ərzində "Nəvai, Nizami, Füzuli, Puşkin, Nekrasov, Mayakovski və s. sənətkarların yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıqdan sonra sənət sirlərini öyrənmiş və əsl sənət nümunələri yaratmışdır".

Onun 30-cu illər poeziyasında yeni həyat və xalqlar dostluğunun təbliğ və tərənnümü başlıca yer tutur. "Vətən", "Nişan", "Kreml saatı", "Qanun", "Misranın yaranması" və s. şeirləri yeni zaman, yeni həyat, yeni problemlər haqqında poetik mülahizələri özündə əks etdirmək, şairin vətən sevgisi, yurd məhəbbəti hiss və duyğularının şairanə ifadəsi baxımından səciyyəvidir:

Vətəndir şairə sevgi bəxş edən,
Söz də, qafiyə də bir bəhanədir.
Qəlbimə nur saçır mənim doğma el,
Hər misra o nurdan bir nişanədir.

Böyük Vətən müharibəsi illəri M.Şeyxzadənin yaradıcılığının məhsuldar dövrü hesab olunur. Bu illərdə sənətkarın yazdığı əsərlər mövzu və ideya baxımından hərbi-müdafiə, düşmənə nifrət, qəhrəmanlığa çağırış və s. cəhətlərlə daha çox bağlanırdı. "Semyoçenko, afərin" (1941), "Kapitan Qastello" (1941), "İki şeir" (19420, "Yox, mən ölməmişəm" (1943), "Məktub" (1944), "Əks-səda" (1945) şeirləri, "Ağsaqqal" (19430, "Onbirlər" (1943), "Jenya" (1943), "Üçüncü oğul" (1944) poemaları və "Cəlaləddin Mənquberdi" (1944) pyesi bilavasitə müharibə dövründə yaranmış əsərlərdir. Bir fakta nəzər salmaq lazımdır ki, bu dövrdə yaranmış əsərlərin böyük əksəriyyəti məhz müharibə dövrü və hadisələrini əks etdirir, döyüşlərdə igidlik göstərən ayrı-ayrı adamların qəhrəman obrazını canlandırırdı. "Kapitan Qastello" və "Semyonçenko, afərin" şeirlərində müəllif öz igidlikləri və vətənə sədaqətlərini nümayiş etdirmiş və tarixin yaddaşlarına həkk olunmuş adamların şücaətlərindən söhbət açır. Məlumdur ki, kapitan Qastellonun qırıcı təyyarəsi göydə vurulduqdan sonra o, tarana getmiş və son anda təyya-rəsini texnika və yanacaqla dolu düşmən qərargahına istiqamətləndirmişdir. Nəticədə düşmənə çoxsaylı ziyan vurmuşdur. Şair onun qəhrəmanlığını belə mədh edir:

Yalasa da od onun
Kirpiyini, qaşını
Bir an dayandırmadı
Düşmənlə savaşını
Yerdə hədəf ararkən
Alışan təyyarəsi,
Gözlərinə sataşdı
Bir düşmən düşərgəsi.
...Tez o səmtə yönəltdi
Alışan təyyarəni.

M.Şeyxzadə “Semyonçenko, afərin” şeirində tank qoşunları ilə alman işğalçılarını darmadağın etmiş Sovet İttifaqı Qəhrəmanı general-mayor Kuzma Semyonçenkonun igidliklərindən bəhs açır.

M.Şeyxzadənin yaradıcılığında Vətən mövzusu özünün ictimai-siyasi, fəlsəfi tutumuna görə xeyli rəngarəngdir. Belə şeirlərdə Vətənin təbii gözəllikləri, onun keçmişi, bu günü və gələcəyi, abadlıq və firavanlığı və s. məsələlər özünəməxsus bədii təsvir və ifadə şəklində təzahür edir. “Solmasın bu güllər”, “Pambıqçı və şair”, “Vətən”, “Bu yer – mənim yerim”, “Yurdum” və s. şeirlərində məmləkətinin əzəmət və qüdrətini əsl şair məharəti ilə qələmə ala bilmişdir.

“İnsan, şeir və şair”, “Əllər”, “Ayrılıq”, “Üfüqlər”, “Dəniz təbiəti”, “Körfəz, yağış və çay” və s. kimi fəlsəfi məzmun daşıyan şeirləri ilə M.Şeyxzadə həyat, cəmiyyət, insan, mühit və digər problemlərə münasibət bildirmiş, yüksək fikrin, ideyanın formalaşmasını təmin etmişdir.

“Ağsaqqal”, “Onbirlər”, “Jenya”, “Üçüncü oğul” poemalarını şair Böyük Vətən müharibəsi illərində yazmışdır. “Ağsaqqal” portret-poemadır. Əsər unudulmaz el ağsaqqalı, xeyirxah və müdrik insan Yoldaşbəy Axunbayevin əziz xatirəsinə ithaf olunmuşdur. Axunbayev poemada işıqlı əməl sahibi kimi uca tutulur. Şair onun ölümünü böyük təəssüf , kədər hissi ilə qələmə alsa da, əməllərinin yaşayacağı ümidi ilə təskinlik tapır.

“Onbirlər” poeması müharibə illərində Stalinqrad cəbhəsində düşmən ordusundan strateji əhəmiyyətli təpəni qəhrəmancasına müdafiə edərək, son anda həlak olmuş 11 igid əsgərin xatirəsinə həsr edilmişdir.

Maraqlı haldır ki, tarixin qəhrəmanlıq səhifələrində özünə yer tapmış bu məlum hadisənin əfsanəvi qəhrəmanlarının 9 nəfəri türk oğulları olmuşlar. Poema Vətən sevgisi, mərdlik, qorxmazlıq və s. cəhətlər aşılamaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Jenya” poeması da düşmənlərə qarşı mübarizə meydanına atılan və faşistlər tərəfindən öldürülən gənc vətənpərvər Yevgeni Popovun

qəhrəmanlıqlarını əks etdirir. Şair 7-ci sinfə yenicə qədəm qoymuş və bu 14 yaşlı məktəblinin düşmənə qəzəbinin səbəbini açır, "Vətən" deyərək can verməsi ilə onun xalqına, elinə, torpağına möhkəm bağlılığını göstərmiş olur.

M.Şeyxzadə "Üçüncü oğul" əsərində həm müharibənin ağrı-acılarından, şəhərlərin, kəndlərin xarabazara çevrilməsindən, uşaqların ata-anasız qalmasından və s. söhbət açır, həm də keçmiş Sovet məkanında xalqlar dostluğunun böyük əhəmiyyətindən danışır. Əsərin əsas mərkəzi obrazı Kolyadır. O, faşistlərin Ukraynaya hücumları zamanı anasını itirmiş bir uşaqdır. Müharibə vaxtı kimsəsiz uşaq kimi Özbəkistana gətirilən Kolya Nasir əkənin himayəsinə verilir. Nasir öz iki oğlu ilə bərabər Kolyanın təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Onu öz övladlarından fərqləndirmir. Burada Kolyanı Kamil deyə çağırırlar. O, ailənin üçüncü oğlu kimi böyüyür. Müəllif əsərdə Ukrayna-Özbəkistan qardaşlıq və dostluğunun əbədiliyi və sarsılmazlığından söhbət açarkən, əslində bütün xalqların dostluğunu təbliğ etmişdir.

"Daşkəndnamə" (1957) poeması lirik-fəlsəfi əsərdir. Poema şairin yüksək vətənpərvərlik duyğularını özündə əks etdirən ciddi sənət nümunəsidir. Əsər vahid süjet xətti ətrafında qələmə alınmamışdır. Burada Daşkəndin keçmişi, bu günü, gələcəyi ilə bağlı məsələlər, tərcümeyi-hal faktları, ictimai-siyasi hadisələrə münasibət özünə yer tapmışdır. Lakin təsvir olunanlar əsərin baş qəhrəmanı kimi səciyyələndirilən Daşkənd, daşkəndlilər və şair obrazı ilə müəyyən mənada əlaqələndirilərək, təsvir və tərənnümün asan, həm də bəzi ardıcıllığını təmin etmiş olur.

İlk növbədə, M.Şeyxzadə Daşkənd şəhərinin bədii obrazını yaradır, bu şəhəri mədh edir. 18 fəsildən ibarət olan "Daşkəndnamə" poeması bir şəhərin simasında böyük bir xalqın tarixi keçmişinin və bu gününün həqiqətlərini açıb göstərir, şairin vətən qarşısında borcunu, ona qarşı olan sevgisini müəyyənləşdirir:

Vətən – ürəyimdə yaşayan bir səs,
Vətənin mənası ulu, müqəddəs!..

Ürəklər ulduzdur, vətən kainat,
Vətəndir yaşamaq, vətəndir həyat.

Ona görə də şair konkret mənada özünün düşüncələrini Daşkəndin simasında belə açıqlayır:

Daşkənd bir romandır, Daşkənd öz anam,
Mən də bu romanın qəhrəmanıyam.

Maqsud Şeyxzadə dramaturgiya sahəsində uğurlar qazanmış sənətkarlardandır. Onun "Cəlaləddin Mənquberdi" (1944) və "Mirzə Uluğbəy" (1960) faciələri müasir özbək dramaturgiyasının ən şöhrətli əsərləridir.

"Cəlaləddin Mənquberdi" dörd pərdəli bir faciədir. Əsərin mövzusu XIII əsrdə baş vermiş tarixi hadisələrdən götürülmüşdür. Düzdür, hadisələr tarixdən götürülsə də, məqsəd tarixi hadisələr fonunda Böyük Vətən müharibəsi illərində xalqları qəhrəmanlığa ruhlandırmaq olmuşdur. Ona görə dramaturq məhz özbək xalqının qəhrəmanlıq dolu tarixinə müraciət etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Cəlaləddin Mənquberdidir. O, Soltan Məhəmməd Əlaəddin Xarəzmşahın oğludur. Faciənin əvvəlində göstərilir ki, Xarəzmşah öz sarayında eyş-işrətlə məşğul olarkən monqol hakimi Çingiz xandan namə alır. Elçinin gətirdiyi namədə ölkənin təslim olması tələb olunur. Xarəzmşah Çingiz xanın elçilərinə rədd cavabı versə də, ölkədə müdafiə işlərini qura bilmir, buna görə oğlu Cəlaləddin ilə aralarında ziddiyyət yaranır. Xarəzmşah öz oğlunu vəliəhdlikdən məhrum edir. Cəlaləddin isə taxt-tac üçün yox, ölkənin müdafiəsi üçün mübarizəyə qalxır. Lakin o, apardığı mübarizədə xəyanətlər məngənəsində daim əzilir. Əzilsə də qürurunu əymir. Bu yolda bacısı Soltanbəyim, Elbars pəhləvan, anası və bir çoxlarının onunla birləşməsi Cəlaləddinin döyüş meydanında etibarlı arxasının olmasından xəbər verir. Buna görə də əsərin sonunda Cəlaləddin canından da artıq sevdiyi vətəninin gələcək zəfəri naminə döyüşlərə atılmaq ümidi ilə meydanı tərk edir.

Beş pərdəli "Mirzə Uluğbəy" faciəsi M.Şeyxzadə yaradıcılığının şah əsəridir. Əvvəlki faciə kimi bu əsər də tarixi mövzuya həsr edil-

mişdir. “Mirzə Uluğbəy” faciəsi XV əsr tarixi həqiqətlərinin bütün mürəkkəblik və ziddiyyətlərini göstərməkdə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Mirzə Uluğbəy faciənin mərkəzi, həm də baş obrazıdır.

Qeyd edək ki, Mirzə Uluğbəy tarixi şəxsiyyətdir. O, Əmir Teymurun nəvəsidir. 1394-cü ildə anadan olmuş və 1450-ci ildə 56 yaşında ikən oğlu tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Mirzə Uluğbəy əvvəlcə Səmərqənd, 1446-1450-ci illərdə isə bütün ətraf əyalətlərin də hakimi olmuşdur. Hakimiyyətdə olduğu vaxt elmin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına qayğı göstərmiş, Səmərqənd şəhərində mədrəsə və rəsədxanalar tikdirmişdir. Onun tikdirdiyi binaların bir çoxu indi də mövcuddur. Mirzə Uluğbəy XV əsrdə yaşamış ən məşhur özbək alimidir. O, yazmış olduğu “Zeyci Uluğbəy” əsərinə görə təkcə Özbəkistanda yox, bütün Şərq ölkələrində şöhrət qazanmışdır.

M.Şeyxzadə tarixi həqiqətlərə sadiqlik nümayiş etdirərək “Mirzə Uluğbəy” faciəsində Uluğbəy dövrünün xarakter xüsusiyyətlərini özünəməxsus tərzdə əks etdirməyə nail olmuşdur. Müəllif öz qəhrəmanına iki aspektdən yanaşmışdır. O, həm şair, həm də dövlət başçısı, hakim timsalında göstərilir. O, elmi, sənəti hakimlikdən, səltənət sahibliyindən üstün tutur. Buna görə də biz əsərdə onu daha çox elm və mədəniyyət işlərinə məşğul olmağa çalışan şəxs kimi görürük. Müəllif faciənin ilk pərdəsindən başlayaraq, keşikçilərin və ölkəyə gəlmiş qonaqların danışıqlarında əyalətin elmi və mədəni baxımından inkişafından söhbət açır. Lakin sonrakı pərdələrdə hadisələr ziddiyyətə doğru inkişaf etməyə başlayır. Belə demək mümkünsə, elmi, mədəni proses siyasi proses və gərginliklərin “kölgəsində” qalmağa başlayır.

Faciə iştirakçıları iki qrupda təmsil olunurlar. Mirzə Uluğbəyin tərəfdarları mütərəqqi planda əks etdirilirlər. Əli Quşçu, Səkkaki, Şeyxülislam Bürhanəddin, Firuzə, Ata Murad, mədrəsə tələbələri və s. adamlar bu qrupun təmsilçiləridirlər. Mühafizəkar, hakimiyyət hərisi və mənsəbpərəst qrupa isə adları nifrətlə yad olunan Uluğbəyin oğlu Əbdüllətif, Seyid Abid, Abbas, Buraq bəy və b. daxildir. Bu obrazlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün ardıcıl, açıq eyni zamanda, aman-

sız mübarizə yolu seçirlər. Demək olar ki, bu cəbhədə birləşənlərin hər biri son ana qədər öz fikrindən dönmür, günahsız, zəhmətkeş adamların qanlarını tökməkdən belə çəkinmirlər. Əsərin sonunda onlar hakimiyyəti ələ keçirsələr də, işıqlı şəxsiyyət olan Mirzə Uluğbəyi öldürsələr də müəllif bu faciənin timsalında ədalətsizliyə, haqsızlığa, zülmə, elmsizliyə qarşı özünün kəskin nifrətini bildirmişdir.

Mirzə Uluğbəy qan tökməmək naminə hakimiyyəti müəyyən şərtlərlə təhvil verməyə məcbur olur. Qeyd etdiyimiz kimi hakimiyyət onun üçün mənsəb, var-dövlət mənbəyi yox, xalqa xeyir vermək, dövləti ədalətlə idarə etməkdir. Ona görə də o, hakimiyyəti təhvil verdikdən sonra dostu Ata Murada belə deyir:

Əgər ki, tac itirdimsə, azadlıq tapdım,
Dedim gəlim, sənə deyim səfər qabağı.

Və yaxud onun gələcəyə olan yüksək inamının ifadəsi kimi səslənən aşağıdakı fikirləri də maraq doğurur:

Mən gedərəm, qəlbim qalar doğma ölkəmdə,
Xatırlayar neçə oba, neçə kənd məni.
Amma şayəd Səmərqəndi mən görməsəm də,
Deyirəm ki, görər yəqin Səmərqənd məni.

M.Şeyxzadənin "Mirzə Uluğbəy" faciəsi tarixi olmaqla, həm də fəlsəfi faciədir. Faciə sənətkarlıq baxımından olduqca yüksəkdir. Bu səbəbdəndir ki, əsərdə xüsusi ilə monoloqlar çox canlı və təsirli tərzdədir. Özbək ədəbiyyatşünasları olan Saydulla Mirzəyev və Səid Şeirməhəmmədov M.Şeyxzadənin "Mirzə Uluğbəy" faciəsini yazarkən Şekspir yaradıcılığından təsirləndiyini qeyd edirlər.

HƏMİD ALİMCAN

HƏMİD ALİMCAN
(1909-1944)

Müasir özbək ədəbiyyatının yaradıcılarından olan Həmid Alimcan 1909-cu ildə Cizzax şəhərində anadan olmuşdur. Həmid Alimcan ilk təhsilini başa vurduqdan sonra Səmərqənd şəhərinə yola düşmüşdür. O, Səmərqənd pedaqoji məktəbində təhsilini davam etdirmiş və 1928-ci ildə buranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. H.Alimcan 1928-1930-cu illərdə Səmərqənd Pedaqoji Aka- demiyasının ictimai elmlər bölməsində təhsil almışdır. Özbək ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Uyğun, Aydın, Mirtemir, Cəlal Əkrəmi burada olduğundan H.Alimcan onlarla tanış olmuş və yaxınlıq etmişdir. Ümumiyyətlə, akademiyada mövcud olan elmi-ədəbi mühit onun bir şəxsiyyət və sənətkar kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

H.Alimcan ilk şeirini tələbəlik illərində yazmışdır. Şairin bu dövrdə yazdığı şeirlər kitab halında 1929-cu ildə çapdan çıxmışdır. O, 1930-cu ildə pedaqoji akademiyanı bitirmiş, ilk əvvəllər qəzet və jurnallarda çalışmışdır. Bir qədər sonra isə elmi-tədqiqat institutunda işləmiş, ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə dair tədqiqatlar aparmışdır. Nəvai və Muqumi kimi sənətkarların yaradıcılığını tədqiq edən sanballı əsərlər yazmışdır.

H.Alimcanın bədii yaradıcılığında milli hisslərin güclü olması, istər-istəməz onun bir sənətkar olaraq müəyyən məhdudiyyətlər ilə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 30-cu illərin ortaların-

dan başlayaraq o, millətçi və burjua ideologiyasının təbliğatçısı kimi təqib olunmuş və 1937-ci ilin noyabrın 2-də Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyündən kənarlaşdırılmışdır. H.Alimcan qısa müddətdən sonra yenidən birliyə üzv qəbul olunmuş, özünün elmi və bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. O, 1939-cu ildə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinə sədr təyin olunmuşdur.

Hələ sağlığında onun əməyinə yüksək qiymət verilmişdir. 1939-cu ildə o, Şöhrət ordeni ilə mükafatlandırılmış, 1943-cü ildə isə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. Həmid Alimcan 1944-cü ildə vəfat etmişdir. O, qısa, lakin şərəfli bir ömür yaşamışdır. Hazırda Özbəkistanın bir çox küçə, meydan, institut, orta məktəb, metro və s. yerləri onun adını daşıyır. 1979-1984-cü ildə ədibin seçilmiş əsərlərinin 10 cildliyi çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

H.Alimcan müasir özbək ədəbiyyatının görkəmli şair və dramaturqudur. Özbək ədəbiyyatşünaslığında onun sənəti orijinal yaradıcılığın nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirilir. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. H.Alimcan yaradıcılığının ilk illərində yeni yaranmış cəmiyyətdə baş vermiş ictimai-siyasi dəyişiklikləri özündə əks etdirən şeirlər yazmışdır. "Qızıl dəniz", "Şərq", "Komsomol gəldi", "Özbəkistan", "Traktor hazırdır" və s. şeirlər bunlara misal ola bilər. 30-cu illərin ikinci yarısından etibarən onun poeziyasının mövzu dairəsi dəyişməyə başlamışdır. Bu cür şeirlərində şairin vətənə, xalqa bağlılığı və sevgi, məhəbbət duyğuları geniş yer tutur. "Ölkə", "Ərik çiçəklənəndə", "Vətən", "Bəxt" və digər əsərlərində belə məsələlərin mahiranə və maraqlı ifadəsi diqqəti cəlb edir. "Ərik çiçəklənəndə" şeri bir növ şairin həm səmimi, həm də ciddi həyati münasibətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir.Şeirdə həyatın dinamikası, təbiət mənzərəsi fonunda insan hisslərinin adilikləri içərisində böyük amal və düşüncələrinin özünə yer tapması bütün misralarda müşahidə ob-yektinə çevrilir:

Budaqlara elə bil göylər ağlıq ələdi,
Pəncərənin önündə bir ərik çiçəklədi…

Budaqlara düzüldü düymə-düymə qönçələr,
Naxış-naxış açıldı, çiçək-çiçək ağardı.
Bu güllərin ətrini canıyanmış küləklər
Burdan ötüb gedəndə özü ilə apardı.

Hər bahar təkrar olur gördüyüm bu mənzərə,
Hər bahar güllər açır, ürəyimiz nur içir.
Mən ömrümü-günümü vermirəm hədər yerə,
Ancaq baxıb görürəm yellər aldadıb keçir.

Həmid Alimcanın Vətən müharibəsi dövrü yaradıcılığı kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoydu. Onun müharibə illərində yazmış olduğu əsərlərində mühribəyə, düşmənə nifrət, haqq işinin qələbəsinə inam, igidlik, qəhrəmanlıq, vətənsevərlik, xalq-lar dostluğu və s. məsələlər xüsusi tərzdə təbliğ olunurdu. "Məktub", "Sevgi", "İgid", "Moskva", "Sənin ad günün", "Əlinə silah al", "Şinel" və onlarla digər şeirləri ilə H.Alimcan düşmənə qarşı amansız olmağın, vətən naminə candan keçməyin, vətənin gələcəyinə inam bəsləməyin təsirli ifadələrlə təbliğinə müvəffəq olmuşdur. "Şinel" şeiri şairin müharibə təəssüratlarını əks etdirir. Şeirdə şinel təkcə adi geyim, forma mənasında işlədilmir. Onu geyən igid əsgər vətən yolunda məsuliyyətini dərk edir. Şeirdə biz bu adamın daxili aləmi, onun vətən sevgisinin intəhasızlığı, düşmənə nifrəti ilə yaxından tanış oluruq. Cəsur gəncin nə məqsədlə əyninə şinel geyindiyi belə açıqlanır:

Səni mənim əynimə
Böyük bir qəm geydirdi.
Atam, anam, qardaşım,
Bacım, nənəm geydirdi.

Geyinib yola düşdüm
Qanlı döyüşlərə mən.
Oba-oba yüyürdük,
Keçdik neçə dərədən.

Şeirdə ən maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, şair təkcə indiki nəslin vətənin müdafiəsinə qalxmasından danışmır, həm də gələcək nəsillərin də lazım olduqda vətən naminə mübarizə edəcəklərinə inam bəsləyir:

Vətənimin üstünü
Əgər bir də alsa qəm,
Əsgər şinelim, səni
Oğluma geyindirrəm.

"Əlinə sihal al" şeirində isə H.Alimcan zəhmətin, mübarizənin insan həyatında oynadığı rolun böyüklüyündən danışır. Şairə görə insana həyatda heç nə hazır şəkildə verilmir. Ucalmaq üçün, zirvəyə çatmaq üçün, azadlıq və tərəqqi əldə etmək üçün yalnız mübarizə və əzmkarlıq lazımdır:

İstəsən dünyada qalmasın gözün,
İstəsən bağında bol olsun üzüm,
İstəsən kamala yetişsin qızın
Qəlbində yurd salsın bir məqsəd, amal
Əlinə silah al!

Gərək azadlığa könül verəsən,
Bu geniş dünyada bir gün görəsən.
İstəsən insantək ömür sürəsən,
Olmaq istəməsən düşmənə hambal,
Əlinə silah al!

Şeirdə didaktika, nəsihətamizlik geniş planda özünü göstərə bilir. "Əlinə silah al" şeirində həyat eşqi, yaşamaq eşqi, vətən sevgisi, təəssübkeşlik duyğuları olduqca güclüdür.

"Rokzananın göz yaşları" və "Döyüşçü Dursun" balladalarında

müharibə illərinin reallıqları əks etdirilmişdir. “Rokzananın göz yaşları” əsərində H.Alimcan Ukrayna vətəndaşlarının Özbəkistana köçürülməsi, köçürülən ərazidə Rokzananın körpə balasının ölümü və özbək xalqının çətin anda Rokzanaya dayaq durması təsvir olunmuşdur. “Döyüşçü Dursun” balladası igid, mərd, qorxmaz Dursunun düşmənə nifrətini, ölümdən qorxmamasını, vətən naminə canını oda atmasını əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. Əsərdə həmçinin vətənpərvər ana obrazı yaradılmış, oğlunun vətən naminə özünü fəda etməsindən qürur duyan ananın simasında böyük bir şəxsiyyət, tərbiyəçi canlandırılmışdır.

H.Alimcanın yaradıcılığında epik əsərlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. “Şahmərdan”, “İki qızın hekayəsi”, “Zeynəb və Aman”, “Aygül və Bəxtiyar” və s. poemalarında epik janrın imkanlarından istifadə etməklə o, özbək həyatının özünəməxsusluqları şəraitində bütün reallıqlarını canlandıra bilmişdir.

H.Alimcanın poema yaradıcılığının zirvəsi “Zeynəb və Aman” (1938) əsəridir. Əsərin mövzusu olmuş hadisələrdən götürülmüşdür. Poemanın baş qəhrəmanı Zeynəbin prototipi Buxaranın Gicduvan nahiyəsinin vətəndaşı Zeynəb Amanovadır. Poemanı yazmamışdan öncə, H.Alimcan 1936-cı ildə onun haqqında “Zeynəb” adlı oçerkini qələmə almışdır.

Poemada Zeynəbin həyatı, onun Amanla sevgi macəraları təsvir olunur. Poema üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Zeynəbin yeni cəmiyyət quruculuğundakı fəaliyyəti, onun köhnə adətlərə qarşı mübarizəsi, sevgisi, azad ailə və azad sevgi barədə düşüncələri əks etdirilir. İkinci hissədə müəllif əvvələ gediş etməklə Zeynəbin həyatının uşaqlıq dövrünü, onun çəkdiyi əziyyətləri təsvir edir. Üçüncü hissədə isə poemanın digər əsas qəhrəmanı Amanın həyatından, cəmiyyət uğrunda mübarizəsindən söhbət açılır. Poemanın digər obrazlarından olan Sabir və Anar xala da yeni cəmiyyət qaydalarına rəğbəti olan, mühəfizəkarlıqdan uzaq olan adamların tipik nümayəndələridir.

"Aygül və Bəxtiyar" (1937) poeması xalqın güc və iradəsinin yenilməzliyini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Poemanın baş qəhrəmanı Aygül öz xalqına və ölkəsinə azadlıq bəxş edən igid bir qız timsalında təcəssüm etdirilir. Belə ki zülmə qarşı mübarizə edən qullar, o cümlədən Aygülün atası da öldürülür. Aygül zalım xan tərəfindən zindana atılır. O, Tərlan adlı bir qulun köməyi ilə zindandan qaçırılır və düşmənin əlinə keçməsin deyə, sandığa salınıb çaya atılır. Üç aydan sonra onu çayın sahilində tapırlar. Aygül yenidən başqa bir zülmkar şahın əlində əsir olur. Lakin son anda Aygül böyük güc və qüvvət toplayır, Cambil ölkəsinin zalım şahını öldürür və xalqı azadlığa çıxarır. Ölkəyə mərd və igid Tərlan başçı təyin olunur. Əsərdə həmçinin Aygüllə çoban Bəxtiyar arasında olan səmimi münasibətlər, bir-birinə rəğbət və məhəbbətlərindən də söhbət açılır. Ümumiyyətlə, poemada Aygül obrazı xalq idealı və arzularının bədii timsalıdır.

H.Alimcanın dramaturji xidmətləri də təqdirəlayiqdir. Ədib ömrünün son illərində bu sahədə xidmət göstərmiş, "Muqanna" (1943) və "Cinayət" (1944) adlı iki dram əsəri yaratmışdır.

"Muqanna" tarixi dramdır. Əsərdə Orta Asiya xalqlarının VIII əsrdə Muqannanın başçılığı ilə ərəb istilaçılarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən danışılır. Dramaturq keçmiş hadisələrə münasibət əsasında hazırda vətənə məhəbbət, işğalçılara nifrət hissi aşılanmış, azadlıq və müstəqillik ideallarından söhbət açmışdır. Pyesin baş qəhrəmanı Həşim Həkim oğlu Muqannadır. O, yadelli işğalçılara qarşı ayağa qalxan xalqın mübarizəsinə rəhbərlik edir. Döyüşlərdə igidlik göstərir, qəhrəman kimi tanınır. Sonuncu döyüşdə düşmənə əsir düşməsinlər deyə, Muqanna və onun ətrafında olan bütün igidlər özlərini həlak edirlər. Müəllif bu vasitə ilə demək istəyir ki, vətən və xalq yolunda mübarizədə hər bir igid ölümdən belə çəkinməməlidir.

ZÜLFİYYƏ

ZÜLFİYYƏ
(1915 – 1996)

Zülfiyyə müasir özbək ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biridir. O, 1 mart 1915 -ci il tarixində Daşkənd şəhərində dəmirçi ailəsində dünyaya gəlmişdir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra qızlar üçün açılmış pedaqoji peşə yönümlü məktəbdə təhsil almışdır. Məqsədi buranı bitirib müəllim işləmək olmuşdur.

Zülfiyyə sonralar A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Buranı bitirərək Özbəkistan Dövlət Nəşriyyatında əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Daha sonra o, Özbəkistan Yazıçılar Birliyində, ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda çalışmışdır. Zülfiyyənin jurnalistika sahəsində xidmətləri xüsusilə böyükdür. Şairə qadın 1953-1985-ci illərdə Daşkənddə çıxan "Səadət" jurnalında baş redaktor olmuşdur.

Zülfiyyə şeirə erkən yaş dövründə qədəm qoymuşdur. Təxminən 13-14 yaşlarından etibarən kiçik həcmli şeirlər yazmağa başlamışdır. 1930-cu ildə onun ilk şeiri mətbuatda çap olunmuşdur. "Həyat səhifələri" adlı ilk şeirlər kitabı 1932-ci ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitabda dərc olunan "Gənc traktorçuya", "Mexanik Qumru", "Azad qız", "Bizlər", "Məktəb yolunda", "Zavod yolunda" və s. şeirləri şairin yeni həyat və qadın azadlığı yolunda arzu və istəyini əks etdirirdi.

1930-cu illərin axırlarında şairin iki yeni şeirlər kitabı olan "Şeirlər" və "Qızlar nəğməsi" çap olunmuşdur. 1944-cü ildə şairin həyat yoldaşı Həmid Alimcan vəfat edir. Həyat yoldaşının vaxtsız ölümü şairə olmazın dərəcədə ağır təsir göstərir.

1956-cı ildə Zülfiyyə Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarının Hindistanda keçirilən konfransında iştirak edir. Bu səfər şairə yazmaq üçün çoxlu mövzu verir.

Yaradıcılığındakı xalqlar dostluğu və dünya xalqlarının dinc yaşamaq meylinin gülü təbliğatına görə ona 1968-ci ildə C.Nehru adına Dövlət mükafatı və 1970-ci ildə "Nilufər" mükafatı verilmişdir.

Zülfiyyə bədi oçerk və publisistika sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Belə əsərlərində o, həyatın həll vacib və aktual problemlərinə xüsusi yer ayırmışdır. Zülfiyyə bir şair, publisist olmaqla bərabər, həm də mahir tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Şair Nekrasovdan, Mustay Kərimdən, D.Bednıdan, N.Hikmətdən, M.Dilbazidən və başqalarından bir çox şeirlər doğma özbək dilinətərcümə etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi xidmətlərinə görə ona 1965-ci ildə Özbəkistan xalq şairi fəxri adı verilmişdir. O, 1985-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Həmçinin ayrı-ayrı vaxtlarda Zülfiyyə Qırmızı Əmək bayrağı, Xalqlar dostluğu ordeni və Dövlət mükafatları ilə təltif edilmişdir.

1985-1986-cı illərdə Daşkənddə Zülfiyyənin əsərlərinin üç cildliyi çapdan çıxmışdır. Onun bir neçə şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Zülfiyyə 1996-cı ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Müasir özbək ədəbiyyatında lirik şeirin ən gözəl nümunələrini yaradan sənətkarlardan biri də Zülfiyyədir. Zülfiyyə poeziyası Şərq və Qərb ənənələri zəminində formalaşıb yüksək mərhələyə çatan sənətdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, böyük Nəvainin həssas qəzəlləri, Füzulinin poemaları, Puşkinin billur misraları, Bayronun üsyankar şeirləri, Lermontovun təsirli poeziyası, Nekrasovun səmimi və sadə obrazları şairə güclü təsir göstərmiş və yaradıcılığında silinməz izlər buraxmışdır. Şairin ömür-gün yoldaşı, özbək ədəbiyyatının istedadlı və böyük nümayəndəsi Həmid Alimcanın Zülfiyyə sənətinə təsirini də nəzərdən qaçırmaq qeyri-mümkündür. Zülfiyyə yazır ki, "Həmid Alimcan mənim həyat yoldaşım, övladlarımın atası olmaqla yanaşı, həm də sənət məsləhətçisi idi. Mən şeir yazmağı ondan öyrəndim, onun sənət məktəbində təlim aldım".

Bütün bunların təsiridir ki, Zülfiyyə yaradıcılığı daim irəliyə doğru formalaşmış, yeni-yeni məzmun və ideya kəsb edə bilmişdir.

Şairin 30-cu illər poeziyası onun yaradıcılığının ilkin mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövr yaradıcılığında Zülfiyyə yeni həyat və qadın azadlığı probleminə daha çox nəzər yetirir, baş vermiş ictimai-siyasi dəyişiklikləri o dövrün təlim və tələblərinə uyğun olaraq irəliyə və inkişafa doğru addım kimi qiymətləndirirdi. İstər "Həyat səhifələri" adlı ilk şeirlər kitabında, istərsə də 30-cu illərin axırlarında çapdan çıxmış "Şeirlər" və "Qızlar nəğməsi" kitablarında problemə müdaxilə və münasibət bu aspektdən bildirilirdi. Məs., sonrakı iki şeir kitablarında olan "Sənin məktəbin", "Həcər", "Nişanlı qız", "Bahar", "Əhd", "Tələbə qız", "Bahar gecəsi" və s. şeirlərdə ictimai həyata çağırış, yeni insan, cəhalətə nifrət, elmsevərlik, vətənpərvərlik mövzusu əsas yeri tuturdu.

Böyük vətən müharibəsi illərində Zülfiyyə yaradıcılığı vətən sevgisi, düşmənə nifrət, gələcəyə inam ifadə etmək yolunda özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu illərdə şairin "Ona Fərhad deyirdilər" (1943), "Hicran günlərində" (1944) və s. kitabları çapdan çıxmışdır. Zülfiyyənin "Mənim vətənim", "İgidlərə", "Hicran", "Vəfa", "İki şeir", "Hicran günlərində", "Güllər açılanda" və digər şeirləri bilavasitə çətin günlərin, ağrılı-acılı illərin təəssüratlarını əks etdirmək ilə yanaşı, həm də nikbinlik aşılamaq baxımından yüksək maraq doğurur. Bu cür şeirlərin əksəriyyətində əsasən, qələbəyə inam üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, onun müharibə mövzulu şeirlərində olduğu kimi, poemalarında da eyni ideya və eyni ruh hakimdir. Məs., Zülfiyyənin 1943-cü ildə yazdığı "Ona Fərhad deyirdilər" poeması faşizmə qarşı mübarizə aparan, qələbəyə böyük inamı olan qəhrəmanların mübarizəsini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Əsər lirik-epik səciyyə daşıyır və tarixi-avtobioqrafik materiallara əsaslanmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı vətənpərvər özbək döyüşçüsü Qabil Qari Siddiqovdur. Qabil həmçinin tanınmış özbək artistidir. Poemanın əvvəlində göstərilir ki, o, Daşkənd teatrında Fərhad rolunda çıxış edir. Sonra biz onu Ukraynada cəbhədə düşmənlə üzbəüz döyüşən bir əsgər kimi görürük. Qabil vətəni hədsiz dərəcədə sevir. Döyüşlərin birində ağır yaralanır. Ölüm ayağında döyüş dostlarına son ana qədər vuruşmağı, vətəni düşmənlərdən azad etməyi vəsiyyət edir. Poemada bir tərəfdən obra-

zın ölümünə təəssüflə yanaşılırsa, digər tərəfdən onun qəhrəmanlığı mədh olunur. Ona görə də əsərdə son anda nikbin ruh, həyatla bağlılıq amilləri aparıcılıq təşkil edir.

"Keçir, qaldım qəflətdə", "Bahar sənin sorağında", "Sən qayıdırsan, ürəyim", "Nə bəlayə etdin mübtəla" və s. şeirləri Zülfiyyənin şəxsi həyat, tale, sevgi və digər məsələlərə münasibətini nümayiş etdirən əsərlərdir. Həmin əsərlər bilvasitə Zülfiyyənin həyat yoldaşı Həmid Alimcanın 1944-cü ildə vəfatından sonra yazılmışdır. Maraqlıdır ki, belə şeirlərində Zülfiyyənin şəxsi tale yönümü ön plana çəkilsə də, ümumi mənada hadisələr şəxsi həyat dairəsindən çıxarılır, ona ictimai don geyindirilir.

"Bahar sənin sorağında" şeirində şair dünyasını vaxtsız dəyişən həyat yoldaşının ölümünü təəssüflə yad edir. Şeirdə baharın gəlişində bir sevinc, bir həyat, yeni bir ruh təbliğ olunsa da, H.Alimcanın həyatda olmaması ilə bu sevincə bir kədər, qəm payı əlavə olunur:

Yenə bahar gəlib!
Bahar dünyası,
Badam güllərinin süd rənglərivlə.
Quşların pərvazı, yellərin nazı,
Dünyanın müqəddəs çiçəklərivlə.

Ömrüm! Sən baharı necə sevərdin,
Öpərdin az qala hər tumurcuğu.
Ərik güllərini gözürə sürtüb
Necə də oxşardın hər körpə zoğu.

Budur, canım-gözüm, yaz gəlib yenə
Sənin sorağında gəzir sərsəri,
Qızın yaxasından tutub: "Ver!" - deyir,
O da qan-yaş töküb çəkilir geri .

Lakin şeirdə H.Alimcanın yoxluğu, ölümü cismani mənada qəbul olunur. Şairə görə H.Alimcan öz sənəti və şəxsiyyəti ilə xalqının qəlbində elə bir yüksəkliyə ucalmışdır ki, ölümündən sonra da yüz illər keçsə belə daimi yaşayacaqdır:

Sən göz işığımda, ürək odumda,
Necə ki, mən sağam, bil sən də sağsan.

Gecə yuxumdasan, gündüz yadımda…
Yox… Məndən sonra da yaşayacaqsan!

"Ömrün ötən günləri" şeirində şairin həyatla, tale ilə bağlı görüşləri öz əksini tapmışdır. "Ömrün ötən günləri" avtobioqrafik şeir nümunəsidir.Burada keçən günlərə nəzər salınır, həyatının kədərli və sevincli anları xatırlanır, nəticə etibarilə həyatın dialektikasının dərki özünə yer tapır:

Ötən günlərimə nəzər salanda
Gördüm yaşamışam layəqatlə mən.
Ürəkdən sevindim xoşbəxt olanda,
Sevəndə çalışıb sevdim ürəkdən.

Ya ipək, yad da çit geydim əynimə,
Heç bunun fərqinə varan deyildim.

Baxtım gətirmədi sevgidə, yenə
Qəlbimi kədərdən qoruya bildim.

Eh, ötən günümə, ötən ayıma…
Nə çıxar mənasız üzüntülərdən.
Hörmət də, kədər də düşdü payıma,
Ömrə bunun üçün minnətdaram mən.

Ümumiyyətlə, Zülfiyyə poeziyasında insan ömrünün, həyatın zahiri, cismani və mənəvi qiymətləndirmə paralelliyində hər iki halın qəbulu dayansa da, əbədi mənəviliyə daha çox yer verilir. Yəni məsələnin dərki belədir ki, şairin poeziyasında yaşamaq, ömür sürmək həyatın ən şirin, ən dadlı neməti kimi qəbul olunur.

Ölüm isə həyatın belə bir şirinliyini insanın əlindən alan dərd şəklində təzahür edir. Lakin şairin fəlsəfi şeir yaradıcılığında ölüm insan həyatının cismani, fiziki mənada sonudur. İnsan bu dünyada cismən ölsə də, mənən yaşayır, başqaları isə ünsiyyətini davam etdirir. Bu sahədə Zülfiyyə birinci növbədə yazıçı və şairlərə, böyük əməl sahiblərinə yer ayırır, yəqinliklə bildirir ki, yaradıcılıqları ilə könüllərə işıq salan, qəlbləri oxşayanlar əbədi yaşamaq hüququ qazana bilirlər. S.Vurğunun ev muzeyinin təəssüratları əsasında qələmə alınmış "Bir dənə papiros" şeiri bu baxımdan səciyyəvidir. Zülfiyyə, S.Vurğunun ev muzeyində saxlanılan şairin son dəfə çəkdiyi yarımçıq papirosdan

təsirlənərək həyat, yaşamaq, ölüm problemləri barədə fikirlərini fəlsəfi aspektdən qələmə alır. S.Vurğunun papirosunun yarımçıq qalması əslində onun ömrünün yarımçıq qalması şəklində ifadə olunur. Lakin ölüm S.Vurğunun ömrünü, həyatını yarımçıq saxlasa da, S.Vurğunun poeziyası ölümə qalib gələrək onu həyatda daim yaşadacaq, yaddaşlardan silinməyə qoymayacaqdır:

Əriyib bir anda ulduzlar kimi,
Bəlkə də min sözün ülkəri batdı…
Yarımçıq papiros sıxır qəlbimi –
Bu nə nişanədi, nə xatiratdı!
Sənin dodağında sönən papiros
Qaraldı əbədi, keçdi əbədi.
Amma dodağında qatarlanan söz
Oldu könüllərin işıq məbədi.

Zülfiyyənin poeziyasında Vətənə məhəbbət, Vətən gözəlliklərinin tərənnümü, Vətənə bağlılıq geniş bir sahəni əhatə edir. Bu cür şeirlərində torpaq təəssübkeşliyi, el-obaya məftunluq əsas qayəyə çevrilir. O, "Balxaş axşamı", "Tacikistan xatirələri", "Cənub axşamı", "Ürəyimə yaxın adamlar" və s. şeirlərində həm vətən-təbiət gözəlliklərindən söhbət açır, Vətəni bədii obraz kimi səciyyələndirir, həm də xalqların, ölkələrin dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşamağının fayda və əhəmiyyətindən danışır. "Ürəyimə yaxın adamlar" şeiri ənənəvi olaraq keçmiş sovet adamlarının dostluq və qardaşlıq gücünü əks etdirən bir şeir kimi təhlil edilsə də, əslində şairin şəxsən özünün bəşəri ideallardan güc alan xalqların birlik və dostluq şəraitində yaşamaq arzusunu nümayiş etdirir:

Dostlarımın təmiz eşqi hər axşam-səhər
Mənim ürək mahnım oldu.
Hər evə vardım;
Tapdım orda bu dostluğa qol-qanad verən
Ürəyimə yaxın, doğma adamları mən.
Vətənimin hər yerində, hər bucağında
Çoxdur mənə belə doğma, yaxın adamlar.
Mən bəxtiyar zənn edərdim özümü onda,
Ürəyində yer versəydi şeirimə onlar.

Zülfiyyə müasir özbək uşaq ədəbiyatının inkişafında da misilsiz xidmətləri olan şairlərdəndir. Bu növ şeirlərində Zülfiyyə uşaq dünyasının özüməxsusluğu fonunda uşaqların maraqlarına səbəb olacaq məsələlərdən bəhs açır. "Bir bala var, adı Əlişir", "Qızıl meydanda", "Mən doğulan gün", "Sənin şəfəqin" və s. kimi onlarla şeirlərinin toplandığı "Güllərim" (1959) kitabı bilavasitə uşaq şeir nümunələrindən ibarətdir. Kitaba belə bir adın verilməsi təsadüfi deyildir. Çünki Zülfiyyə uşaqlara həmişə "Mənim güllərim" deyə müraciət etmiş və uşaq aləminin qəribəliklərinə nüfuz edə bilmişdir. Məs., "Bir bala var, adı Əlişir" şeirində şair kiçik Əlişirin həyata maraq və baxışlarını uşaq yaş və psixologiyasına uyğunlaşdıra bilir:

Bizim Fərqanədə, gözəl qışlaqda,
Qəşəng bir binada yaşar Əlişir.
Gözü gah fırçada, gah da varaqda,
Qələmlə, rəng ilə daim əlləşir.

Ancaq bir suala tapmayır cavab:
"Rəssam, ya jurnalist yeni dünyanın.
Fəal qurucusu ola bilərmi?"
Tək budur qayğısı rəssam balanın.

Zülfiyyənin epik yaradıcılığı da olduqca geniş və rəngarəngdir. O, özbək ədəbiyyatında "Ona Fərhad deyirdilər", "İki yoldaş", "Müşairə", "Vadi ulduzları", "Nəğməli qələm" və digər poemaların müəllifi kimi tanınr. "Müşairə" poeması Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarının 1956-cı ildə Hindistanda keçirilən konfransının təəssüratları əsasında qələm alınmışdır. Poema xalqlar dostluğu, beynəlmiləlçilik, insanpərvərlik və s. ideyaların təbliğini özündə əks etdirir. "Nəğməli qələm" poeması isə böyük şair və alim M.Aybəkin xatirəsinə həsr olunmuş və burada onun ədəbi obrazı yaradılmışdır.

Zülfiyyə müasir özbək ədəbiyyatnda məşhur şair olmaqla yanaşı, həm də bir çox libretto, oçerk və publisistik əsərlər müəllifi kimi də şöhrət qazanmışdır.

ŞƏRƏF RƏŞİDOV

ŞƏRƏF RƏŞİDOV
(1917-1983)

Şərəf Rəşidov Özbəkistanın görkəmli şair və yazıçısı, ədəbiyyatşünası, publisisti, ictimai və dövlət xadimi kimi böyük nüfuza malik şəxsiyyətlərindən biridir. O, 1917-ci ildə Cizzax şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini doğma şəhərində başa vurduqdan sonra, Səmərqənd Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. Şərəf Rəşidov 1937-1941-ci illərdə universitetdə təhsil almış, 1941-ci ildə ordu sıralarına çağırılmışdır. 1942-ci ildə cəbhədə yaralanmış və doğma Özbəkis-tana qayıtmışdır. O, 1942-1944-cü illərdə "Lenin yolu" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Ş.Rəşidov bundan sonra daha məsul vəzifələrdə çalışmış, tapşırılan işlərin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir. O, 1944-1947-ci illərdə Səmərqənd vilayət firqə komitəsinin katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1947-1949-cu illərində isə tanınmış sənətkar "Qızıl Özbəkistan" qəzetinin məsul katibi, 1949-50-ci illərdə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəhbəri olmuşdur.

O, 1950-ci ildə Özbəkistan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmiş və Özbəkistan Respublikasının ali qanunverici orqanına 1959-cu ilə qədər rəhbərlik etmişdir. 1959-cu ildə Şərəf Rəşidova daha böyük etimad göstərilərək Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. O,

ömrünün sonuna qədər, yəni 1983-cü ilədək bu vəzifədə çalışmışdır.

Bir ictimai və siyasi xadim kimi onun əməyinə hələ sağlığında böyük qiymət verilmişdir. O, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, bir çox orden və medallarla təltif edilmişdir. Vaxtilə Sovetlər Birliyi zamanında dövlətin ən nüfuzlu təşkilatı olan Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd olmuşdur.

Görkəmli yazıçının 1981-1983-cü illər arasında əsərlərindən ibarət 5 cildliyi işıq üzü görmüşdür.

YARADICILIĞI

Şərəf Rəşidov 30-cu illərin axırlarında ədəbiyyata gəlmişdir. 1945-ci illərə qədər o, əsasən şair kimi tanınmışdır. Görkəmli ədib 40-cı illərin ortalarından başlayaraq ədəbi tənqidlə də məşğul olmuş, bir ədəbiyyatşünas-alim kimi ədəbiyyatın ideya-bədii, estetik xüsusiyyət-lərini özündə əks etdirən çoxsaylı məqalələr çap etdirmişdir. Onun yazmış olduğu "Həyat və ədəbiyyatda yeniliklər", "Bədii və ideya yüksəkliyi üçün", "Yüksək ideallar yolunda" və s. elmi-nəzəri məqalələri bu baxımdan xarakterikdir.

Lakin ayrı-ayrı sahələrdə qələmini sınaqdan çıxarmasına baxmayaraq, Ş.Rəşidov hər şeydən əvvəl qüdrətli nasir kimi uğur qazanmış və yaddaşlarda mühafizə olunmuşdur. Ədibin "Qaliblər" (1951), "Borandan güclü" (1958), "Güclü dalğa" (1964), "Ürək hökmü" (1982) və s. kimi əsərləri müasir özbək ədəbiyyatının ən layiqli yaradıcılıq nümunələrindəndir. Qeyd edək ki, bu əsərlərdə realist təsvir üsuluna geniş yer verilmişdir.

"Qaliblər" romanı əsrlər boyu susuzluqdan əziyyət çəkən sahələrə su çəkməklə həyat verən qəhrəman adamların əməyinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Hadisələrə tarixi-konkret şəraitdə

müdaxilə edən sənətkar romanda Altınsay vadisində gedən ictimai həyat proseslərini, Altınsaylıların həyat şəraiti, arzu və istəklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Ayqızdır. O, zəhmətkeş, təşəbbüskar, təşkilatçı bir qızdır. Ayqız daim yaratmaq və qurmaq əzmi ilə yaşayır. Baxmayaraq ki, onun nəcib işləri qarşısında sədd çəkmək istəyənlər var, son anda Ayqız özünün mətinliyi hesabına qalib çıxır. Romanda müəllif yüksək ideallar yolunda qələbə çalıb qaliblərə çevrilənlərin cərgəsində Alimcanı, Curabayevi, Urumzaq atanı, Smirnovu, Bekbutanı və s. saxlamaqla həyatda qurub-yaradan insanların, böyük əməl sahiblərinin xüsusi bir qrupunu tərənnüm etmiş olur. Bu adamlar müxtəlif yaş qruplarına və müxtəlif iş-xidmət sahəsinə mənsub olsalar da, xeyirxah əməllər uğrunda apardıqları mübarizəyə görə bir sırada dayana bilirlər.

"Qaliblər" romanı maraqlı bir başlanğıca malikdir. Oxucu ilk anda səhərin al-əlvan günəşli bir çağında Ayqız və onun vətəni Altınsayla tanış olur. Romanın qəhrəmanları başda Ayqız olmaqla torpaq adamlarıdır. Torpağın ən böyük həsrəti su olduğundan müəllif öz qəhrəmanlarını bu vacib işin həlli yolunda səfərbər edə bilir. Buna görə də Ş.Rəşidovun obrazları real təsvirdə qeyri-adilikləri ilə seçilirlər. Müəllif bütün hadisə və əhvalatları Ayqızla bağlamağa cəhd göstərir. Ayqızın uşaqlıq dövründən haşiyələr çıxır. Onun dağda qartalla rastlaşmasını Ayqızın ürəyində qorxunun olmaması və qalib gəlmək naminə cəsarətinin böyüklüyü şəklində xarakterizə edir. Müəllif əsərdə Ayqızı əxlaqi-mənəvi baxımdan ən yüksək zirvədə saxlayır. Ayqızın təsəvvüründə xalqa xidmətdən və sədaqətdən başqa heç nə yoxdur. Buna görə də kimliyindən asılı olmayaraq, xalq malına xor baxanlar, xalq maraqlarına zidd gedənlər onun kəskin nifrət və qəzəbi ilə rastlaşırlar. Dayısı Qafurun kolxoz əmlakına xor baxması Ayqızın ona qarşı ittihamları ilə

nəticələnir. Əslində müəllif bu halı verməklə Ayqızın xarakter və hərəkətlərinin prinsipial və çevikliyindən daha geniş danışmaq məqsədi güdmüşdür. Buna görə romanda hərəkətləri pərdələnmiş, ilk baxışdan heç bir mənfi keyfiyyəti görünməyən kolxoz sədri Qədirova qarşı mübarizə aparmaq Ayqız üçün asanlaşa bilir. Həmin mübarizədə Ayqız bir çox tərəfdarları ilə yanaşı, sevgilisi Alimcana daha çox arxalanır. Alimcan zəngin mənəvi keyfiyyətlərə malik gəncdir. O, ilk ən böyük imtahanını Vətən müharibəsində vermişdi. Müharibənin çətinliklərinə sinə gərmiş, düşmənə qarşı amansız olmuşdur. İnsanlara sonsuz rəğbət və qayğısı onu Ayqızla bir cərgədə birləşdirir. Hər ikisinin gənc olmasına baxmayaraq, onlar xalqın gələcək həyat normalarının müəyyənləşdirilməsində, kolxoz əməkçilərinin tale yüklü məsələlərinin həllində diletantlıq etmirlər, real vəziyyətdən baş çıxarmağı, zamanın nəbzini tutmağı bacarırlar. Ona görə də vadidə səlahiyyətləri üstün olan kolxoz sədri Qədirova qarşı mübarziyə girməkdən çəkinmirlər, hər kəsin yanlış mövqeyini üzünə deyə bilirlər.

Roman qalib adamların sonda da mübarizədə zəfər çalması, Altınsayın su həsrətinin başa çatması, Qədirov kimi arxayın, biganə, eyni zamanda məsuliyyətsiz adamın ifşa olunması, ən nəhayət əsərin iki mübariz müsbət personajının ailə həyatı qurması ilə nəticələnir. Maraq doğuran cəhətlərdən biri də əsərdə görülən işlərin verəcəyi faydanın və adamların gələcək arzularının tərənnmünün bədii əksi ilə bağlıdır. Romanın sonunda bu arzu və istək öz ifadəsini belə tapır: "Altınsaylılar əsrlərlə istidən yanan təşnə torpaqlara su çıxarmışlar. Xam torpaqları əkib-becərir, bəndin tikintisini davam etdirirlər. Tezliklə pambıq məhsulu götürəcəklər. Altınsay dərəsində gələn il böyük su hövzəsi tikiləcək, sonra da hidrostansiyanın işıqları ətrafa yayılacaq". "Qaliblər" romanının davamı kimi nəzərdə tutulan "Borandan güclü" əsəri əslində yuxarıdakı hiss və

arzuların təsvir və tərənnümünü özündə əks etmək məqsədi ilə qələmə alınmışdır. Romanda kəndlilərin pambıq sahələrində çiyid əkmək, yeni abad qışlaqlar tikmək arzuları təsvir olunmuşdur. Romanın mərkəzində qəhrəman, zəhmətkeş xalq obrazı dayanır. Xalqın gücünə, qüdrət və əzəmətinə böyük inam nümayiş etdirilir. Umurzaq atanın dili ilə deyilmiş, "boran güclüdür, amma zəhmətkeşlər ondan da güclüdür" ifadələri xalq əzminin qadirliyinin ucalığına bariz nümunədir. "Borandan güclü" romanında qışlaq həyatında baş vermiş hadisələr aparıcılıq təşkil edir. Əsərdə obkom katibi Abdullayev, rayispalkom Sultanov, kolxoz sədri Qədirov, rayon-da məsul vəzifə sahibi Əligül, müxbir Ötkir, cinayət əməlləri ilə tanınan Qafur və başqaları tipik şəraitdə tipik obraz səciyyəsində saxlanılır. Buna görə əsərin həyatiliyi, reallığı təmin olunur. Əsərdə özünün naqisliyi, eybəcərliyi, vəzifəpərəstliyi ilə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri rayispalkom Sultanovdur. Sultanov rüşvətxor, saxta adamların tipik obrazıdır. O, vəzifəyə çatan kimi özünün daxilində gizlətdiyi, bu vaxta qədər çoxlarına aydın olmayan xarakterini nümayiş etdirir. Müəllif bu yolla demək istəyir ki, Sultanov şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutduğu üçün xalq nəzərində arxa planda dayanır.

Əsərdə müəllif məqsədi ondan ibarətdir ki, nə qədər yüksək mənsəb və səlahiyyət sahibi olsan da, xalqdan uzaq düşdüyün üçün məğlub olmalısan. Müəllifə görə, xalq böyük qüvvədir, onun nifrətinə düçar olmaq həyatda məhv olmaq deməkdir. Ona görə də "Borandan güclü" romanında obkom katibindən tutmuş ən kiçik dövlət vəzifəsində otur-muş adamların son anda xalq iradəsinə tabe olmaları bir daha bu fikri təsdiqləyir.

"Güclü dalğa" romanında da xalq həyatı əsas qəhrəman timsalında göstərilmişdir. Əgər Ş.Rəşidov "Qaliblər" və "Borandan güclü" romanlarında kənd həyatı və onun problemlərindən danı-

şırsa, "Güclü dalğa" əsərində daha çox qəhrəman fəhlə sinfinə yer ayırır. Romanda Polad əsas aparıcı və mərkəzi obrazdır. Polad özünün zəhmətsevərliyi, vətənpərvərliyi ilə seçilən gəncdir. Faşistlər ölkəyə hücum edəndə, Polad cəbhəyə gedib almanlara qarşı döyüşmək arzusu ilə hərbi komissarlığa müraciət edir. Lakin onu tibbi müayinədən keçirib, cəbhəyə yararsız olduğunu bildirirlər. İlk anlar Polad bu hadisəyə görə mənən sıxıntı keçirir. Dostu Ənvərin məsləhəti ilə Qələbə HES-də işləməyə gedir. Mənsəbpərəst Toraxanov Poladın bu müəssisədə işləməsinə mane olur. Ancaq Şeirmat Qasımovun köməyi ilə o, betonçu işinə qəbul olunur. Öz xidmətləri ilə ölkəyə fayda verir.

Əsərdə təsvir olunan obrazlar içərisində diqqət cəlb edənlərdən biri də Toraxanovdur. O, az vaxt içərisində rayon icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə qədər yüksələ bilmişdir. Şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutmağa, rüşvətxorluğu, hiyləgərliyi ilə tanınan bir adamdır. Əvvəlki iki romanda olduğu kimi, bu əsərdə də göstərilir ki, xalqa söykənmədən, xalqa xidmət etmədən etimad qazanmaq mümkün deyil. Bu məhrumiyyətlər daxilində məğlubiyyət, rüsvayçılıq mütləqdir. Ona görə də əsərdə Toraxanov xalq nümayəndəsi və təmsilçisi Poladla üz-üzə dayanır və məğlubiyyətə düçar olur. "Güclü dalğa" romanında Bahar, Ənvər, Rüstəm, Nikitin, Heydər, Sadıqov və digər obrazlar yazıçı məqsədindən asılı olaraq bu və ya digər xarakterdə səciyyələndirilmişdir.

"Ürək hökmü" (1982) Şərəf Rəşidovun sonuncu əsəri hesab olunur. Əsərdə Böyük Vətən müharibəsinin döyüş mənzərələri öz əksini tapmışdır. Əsərin mövzusu Rusiyanın Berezovka kəndində baş vermiş əhvalatlardan götürülmüşdür. Yazıçı əsərdə müharibə bölgələrində adamların vətənpərvərlik, mərdlik və döyüşkənliyini tərənnüm etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Rəşidov məqsədinə tam mənada nail olmuşdur.

Əsərin qəhrəmanları 12-13 yaşlarında olan Seryoja, İrina və Taras adlı üç gəncdir. Hər üç gənc yaşlarının az olmasına baxmayaraq, vətən naminə ölüm-dirim vuruşuna atılmaqdan qorxmurlar. Yazıçı əsərdə maraqlı bir məqama toxunmuşdur. Seryoja və İrinanın ata və babaları döyüşdə şücaətləri ilə fərqlənən, partizan hərəkatında ad çıxaran adamlardır. Lakin Tarasın atası Gerasim vətən xainidir. Tarasın atası vətən xaini olsa da, o da dostları kimi vətənini sevir, düşmənə nifrət bəsləyir. Müəllif Tarasın simasında demək istəyir ki, oğul atasına cavabdeh deyildir. Gerasim vətən xainidirsə, onun oğlu Taras vətənpərvər və qəhrəmandır.

Şərəf Rəşidov müasir özbək ədəbiyyatının elə bir sənətkarıdır ki, əsərlərində insanpərvərlik, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, dostluq və s. mövzular yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə canlandırılmış və böyük maraqla qarşılanmışdır.

ERKİN VAHİDOV

ERKİN VAHİDOV
(1936)

Erkin Vahidov 1936-cı ildə Fərqanə vilayətinin Altıarıq nahiyəsində anadan olmuşdur. Sonralar ailələri Daşkəndə köç- düyündən taleyi bu şəhərlə bağlanmışdır. Orta təhsilini başa vurduqdan sonra Daşkənd Pedaqoji institutuna daxil olmuşdur. E.Vahidov 1960-cı ildə institutun filologiya fakültəsini bitirmişdir. İnstitutu bitirərək o, Q.Qulam adına Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Sonra "Gənclik" jurnalının baş redaktoru olmuşdur. 1983-cü ildə "Şərq üfüqləri" toplusuna görə Özbəkistan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. E.Vahidov ədəbiyyata 60-cı illərin başlanğıcında gəlmişdir. Özbəkistanın xalq şairi və xalq deputatıdır.

E.Vahidov tərcüməçilik fəaliyyətində də seçilən sənətkardır. O, İbn Sinadan, Hafizdən, Şillerdən, Getedən, Puşkindən, Yesenindən, Blokdan, R.Həmzətovdan bir çox tərcümələr etmişdir. Xüsusilə Getenin "Faust" və Yeseninin "İran nəğmələri" əsərlərinin mahiranə tərcüməsi E.Vahidova böyük şöhrət gətirmişdir.

Erkin Vahidov hazırda Özbəkistanın ədəbi və ictimai həyatında fəaliyyətinə görə seçilən və tanınan simalardandır. Onun əsərlərindən ibarət 2 cildliyi 1986-cı ildə Daşkənd şəhərində çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Erkin Vahidovun ədəbiyyata gəlişi 60-cı illərə təsadüf edir. Artıq bu illərdən başlayaraq müasir özbək poeziyasında özünü göstərən vətənpərvərlik motivi bir çox şairlər kimi E.Vahidovun da yaradıcılığında möhkəmlənməyə başlandı. "Gözəllik", "Gənclik divanı", "Şirin", "Gəncliyim, gəl" və digər şeirləri yeni mövzu və ideya sahəsində şairin uğurlu axtarışlarının məhsuluna çevrilmişdir.

Erkin Vahidov klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olduğu üçün yaradıcılığında həmin ədəbiyyatın təsiri yüksək planda hiss olunur. O, daha çox Nəvai və Füzuli poeziyasından bəhrələnmiş və onların sənətində olduğu kimi, sözün ifadə və işlənmə imkanlarının müxtəlifliyini yaradıcılığında təmin edə bilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, E.Vahidov poeziyasında fəlsəfilik, sadəlik və musiqilik nəzərə çarpan cəhətlərdən biridir.

70-80-cı illərdə Erkin Vahidovun yaradıcılığının ictimai mahiyyəti güclənməyə başlamışdır. Şairin "Nida" (1965), "İndiki gənclər" (1974), "Məhəbbətnamə" (1986), "Sədaqətnamə" (1986) kimi kitablarında toplanan bir çox şeirlərində özbək xalqının əsasən zəhmətsevərliyi, insanpərvərliyi və s. təsvir olunmuşdur. Onun "Qətrələr", "Ürək və ağıl", "Şahmat və şeir" adlı parçaları, "Nida" poeması özbək gəncliyinin çağdaş düşüncə tərzini əks etdirir" (X.R.Ulutürk). Demək olar ki, Vahidovun şeirlərində xalq arzularının tərənnümü ön plana keçir. Məs., "İndiki gənclər" şeirində müdrik bir qocanın keçdiyi ömür yoluna baxış fonunda bu günkü həyatın reallıqlarına münasibət əks etdirilir. Bu baxışda arxayınçılıq və qürur duyulmaqla yanaşı, həm də bir narahatçılıq özünü göstərir. Şeirdə şairi ölkənin, xalqın şərəfli gələcəyi düşündürür. Ona görə də müəllif müdrik, dünyagörmüş qocanın fikirlərində indiki gəncliyi gələcək tarixin qoruyucuları və layiqli övladları şəklində təqdim edir. Lakin qoca narahatdır ki, indiki gənclik belə tarixi missiyanın həyata keçirilməsinə hazır deyildir:

Cavanlar gözümə dəyir bir təhər.
Biz də gənc olmuşuq,
Bilmirəm nədən
Axı belə oldu indiki gənclik.

Şeir bu günkü gənclərə öyüd-nəsihət vermək baxımından olduqca qiymətlidir. Əsərdə gənclərə vətəni sevmək, elm, mərifət öyrənmək, xalqa bağlı olmaq və s. cəhətlər aşılanır. Asan yolla elm, mənsəb və vəzifə qazanmaq istəyənlərə tənqidi münasibət bildirilir:

Ancaq narazıdır o, nəvəsindən,
Qocanın könlünü dərd-qəm alıbdır:
"Uşaq imtahandan kəsilib nədən?
Niyə yaxşı-yaxşı hazırlaşmır o?
Belə imkan yoxdu biz oxuyanda.
Niyə çətinliyə heç qatlaşmır o?
Görən, qeyrət hissi yoxdumu onda?"

Müdrik qoca mənsub olduğu nəslin uşaqlıq, gənclik, kamillik dövrünün zəhmətə və xalqa bağlılığını indiki gənclərə örnək kimi nümunə gətirir. Lakin əsərdə müasir gəncliyin həyat baxışları və əməlləri tənqid olunsa da, burada düzgün yola, əməyə bağlılığa, gələcəyə layiqli övlad olmağa çağırış olduqca güclüdür. Ona görə də "Özbəyim" şerində zəhmətkeş xalqın obrazını yaratmaqla şair həyatın daha lazımlı örnək ola biləcək xüsusiyyətlərindən danışmışdır. Bir sənətkar kimi Erkin Vahidovun poeziyasında səmimi hiss və duyğuların yüksələn xətt boyu inkişafı müşahidə olunur. Belə halda mənəviyyat məsələləri, fəlsəfilik sadə poetik tərz deyimindədir. "İş görürük biz" şerində şair zəhmətin, əməyin istər cəmiyyətdə, istərsə də insan həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətindən söhbət açır. Şerdə obyektivlik, hər şeyin düzgün, yerli-yerində dərk və qiymətləndirilməsi ən vacib tələb kimi ortaya atılır. Ona görə də zəhmət adamının əməyini qiymətləndirərkən müxbirin müsahibəsində işlənən bəlağətli ifadələr zəhmətkeş kəndlinin əməyinin həyati yox, nəzəri aspektdən təhlili kimi səciyyələndirilərək tənqid olunur:

Bizi vəsf edirsən: "Köhlən çaparlar!"
"Zəfər mərəsinə gedib çatanlar!"
Vallah, bu mədhiyyən yaraşmır bizə,
Bizim cadar-cadar əllərimizə.

Şeirdə ağır iş şəraitindən, çətin əməklərindən həm zövq alan, həm də inciyən sadə özbək xalqının arzu və istəyi də məcburiyyət şəklində süni deyilmişlərin poetik ifadəsi deyil, ömrünü torpağa bağlamış insanların, çox işləyib az qazanan adamların mənən zənginliklərinin və yüksək təmənnada olmamalarının əksidir.

Qonaq-qara gülsə gülər üzümüz,
Bir toğlu kəsməyə çatar gücümüz,
Bircə əhdimiz var: dava olmasın,
Azad nəfəs alsın bu tarla, bu düz.

"Bir damcı göy yaşı" şeiri isə sırf səmimi duyğuların, insani hisslərin yüksək fəlsəfi tərzdə ifadəsini əks etdirir. Həyatda insanın yerini, mövqeyini, adamların bir-birinə münasibətlərini müəyyənləşdirir:

Qayadan bir kiçik daş yumalansa,
Dağlara iz salar – demə neyləyər.
Gözündən bir damcı yaş yumalansa,
Könlünü dağlayar, viran eyləyər.

Köksümə düşərsə, inanın ki, mən
Qadirəm qaldıram dağlar daşını.
Qaldıra bilmərəm kirpiklərimdən
Üzülən bir damcı qayğı yaşını.

"Şeir və şahmat" və "Alimlər – şairlər" şeirləri Erkin Vahidovun bilavasitə elm-sənət görüşlərinin tərənnümünə daha çox yaxınlaşır. Bu vəziyyətdə şair həm də şeirin məqsəd və vəzifələri, həyat problemləri barədə təsirli fikirlərini oxucu ilə bölüşmək imkanı əldə edir:

Sənət, mübarizə, gözəllik, cürət,
Şeirdə, şahmatda daim yanaşı.

Min ildən bəridir: köksündə qüdrət
Onlar çarpışırlar şahlara qarşı.

Sözün meydanında söz gərək olsun,
Şahmat taxtasında zəka şöləsi.
Burda sərrast gərək, düz gərək olsun,
Hər fiqur addımı hər söz zərbəsi.

"Şeir və şahmat" şeirində irəli atılan ideyalardan biri də budur ki, əsərlərinin gələcəkdə yaşamaq ehtimalı çox olan sənətkarlar xoşbəxtdirlər:

Bircə əsərimi, bircə şeirimi
Sabaha üzüağ çıxara bilsəm.
Şahmatı yaratmış o hindli kimi,
Mən xoşbəxt sayardım özümü əslən.

Erkin Vahidov bir çox poemalar müəllifidir. Onun "Arzu çeşməsi", "Nida", "Palatkada yazılan dastan", "Nəğmə diyarı", "Çıraqban", "Ruhlar üsyanı" və s. kimi çoxsaylı poemaları istər mövzu, istərsə də ideya baxımından diqqətəlayiqdir.

"Nida" poeması Böyük Vətən müharibəsində həlak olan adamların qəhrəmanlıqlarından, vətənsevərliklərindən bəhs açır. Onların yollarının övladları tərəfindən davamı böyük fərəh və ümid hissi ilə qeyd olunur.

"Ruhlar üsyanı" poemasının mövzusunu Hindistanın inqilabçı şairi Narzul İslamın həyat və fədakarlığının tərənnümü təşkil edir. Əsərin ideyası isə azadlıq, ədalət və həqiqət prinsiplərinə əsaslanır.

Erkin Vahidovun dramaturji fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Onun "Qızıl divar" (1970) komediyası və "İstanbul faciəsi" (1985) mənzum dram yaradıcılığında ən uğur qazanmış əsərlərindəndir.

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATI

DÖVLƏTMƏMMƏD AZADİ

DÖVLƏTMƏMMƏD AZADİ
(1695-1760)

Dövlətməmməd Azadi klassik türkmən ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından biridir. Arxiv və ayrı-ayrı sənədlərdə onun həyat və yaradıcılığı barədə məlumatlar olduqca azdır. Lakin şairin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı ilə əlaqədar fikirlərin formalaşmasında həmin sənədlərlə yanaşı, özünün və oğlu Məxtumqulunun əsərlərindən, o cümlədən haqqında mövcud olan xalq rəvayətlərindən geniş istifadə edilmişdir. Dövlətməmməd Azadi 1695-ci ildə Gərgəz tayfasının rəhbəri, zəmanəsinin savadlı və mütərəqqi fikirli insanı, həm də şair kimi tanınan Məxtumqulu Yonaçinin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Dövlətməmməd onun adı, Azadi isə təxəllüsüdür. Azadinin atasının adını daşıyan üçüncü oğlu Məxtumqulu Fəraqi şeirlərinin birində bu barədə belə yazır:

Rəsulullah qoymuş adın Azadi,
Atam Dövlətməmməd molla haqq üçün.

O, Ətrak-Gürgen mahalında həm də Qarrı molla adı ilə də tanınmışdır. Dövlətməmməd Azadi ilk təhsilini doğulduğu kənddə almış, mədrəsə təhsilini isə Xivədə başa vurmuşdur. Ehtimal olunur ki, Məxtumqulu Fəraqi də Xivədə atasının oxuduğu eyni mədrəsədə təhsil almışdır. Xivə mədrəsəsində oxuduğu illərdə dəqiq və humanitar elmlərə yiyələnmiş, ərəb, fars və cığatay dillərini dərindən mənimsəyə bilmişdir. Mədrəsə təhsilini tamamladıqdan sonra doğma kəndinə qayıtmış və orada məktəb müəllimi işləmişdir. Azadinin ərəb və fars dillərini bilməsi onun Şərq ədəbiyyatının tanınmış simaları olan

Nizami, Sədi, Hafiz, Ö.Xəyyam, Füzuli, Nəvai və s. yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olmasına imkan vermişdir. Digər tərəfdən bu dillərin köməyi ilə o, İslam dini və mədəniyyətinə aid mənbələri də mənimsəmişdir. Təbii ki, bütün bunlar Dövlətməmməd Azadinin dünyagörüş və yaradıcılığına təsirsiz ötüşməmiş, yaradıcılığındakı Şərq ənənəviliyinin təzahüründə məhz bu təsirin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Onunla bağlı rəvayətlərdə göstərilir ki, Dövlətməmməd Azadi öz həmyaşlarından ağlına, fərasətinə və savadına görə xüsusi şəkildə fərqlənmiş, elm öyrənməyə həmişə səy etmişdir. O, öz övladlarını da elmli görmək istəmiş, onların təhsil alması üçün heç nəyi əsirgəməmişdir. Bu fikirlərin təsdiqini biz Dövlətməmməd Azadinin şair oğlu Məxtumqulu Fəraqinin "elm öyrədən ustad, qibləm pədərdir" misralarından aydın görə bilərik.

Məxtumqulu Fəraqinin "Atamın" adlı şeirində Dövlətməmməd Azadi ilə bağlı bir çox suallara cavab tapmaq mümükündür. O, vardövlətə baş əyməyən, bu dünyada "axirət axtarışlarında olan", dindar və pak əməl sahibi kimi tanınan atasının obrazının belə təqdim edir:

Könlünü dövlətə-vara əymədi,
Bu cahanın badəsinə dəymədi,
Əski şal geyindi, atlas geymədi,
Axirət eviymiş qəsdi atamın.

Dedi: Dünya fani, ömrə vəfa yox,
Gündüz oruc, axşam namaz, səfa yox,
Xalislərə, müxlislərə mehri çox,
Peyğəmbər dostudur, dostu atamın.

Ümumiyyətlə, Dövlətməmməd Azadi ilə bağlı tərcümeyi-hal xarakterli məlumatlara Məxtumqulu Fəraqinin şeirlərində çox rast gəlmək mümkündür. "Can eylədi", "Tərk eyləmə bu məkanı", "Abdulla", "Şirqazi", "Haqq üçün" və s. şeirlərində Fəraqi şahid olduğu, gözü ilə gördüyü hadisələri qələmə almışdır. Ona görə də Azadinin həyatının ayrı-ayrı detalları, ailə faciələri və s. barədə bu tipli nümunələrdən əldə olunan məlumatları dəqiq və inandırıcı hesab etmək olar. Bu şeirlərə istinadən Azadinin bir oğlunun itkin düşdüyünü, digər

bir oğlunun vaxtsız öldüyünü, qızı və gəlininin eyni gündə vəfat etdiyini, şairin ömrünün son illərinin gərgin və əzablı keçdiyini söyləmək olar. Kifayət qədər etibarlı mənbə rolunu oynayan bu şeirlərdə bir övlad kimi Məxtumqulu Fəraqinin hiss və həyəcanlarını da görməmək mümkün deyil. Məsələn, "Can eylədi" şeirində Fəraqi ata itkisindən doğan kədər və üzüntülərini belə ifadə edir:

Dörd yanımı sel bürüyüb, qalmışam yalqız, mənəm
Atam-Azad köçüb getdi, qalmadı Kəbəm-anam,
Mat olub, ötməz daha, bağ içrə əsirdir sinəm
İbrahimtək nar içrə mərdi-mərdan sərmənəm,
Bizi oda salıb fələk, narını reyhan eylədi.

Bir rəvayətə görə Dövlətməmməd Azadinin 18, başqa bir rəvayətə görə isə 11 övladı olduğu bildirilir. Bütün övladlarına məhəbbətli olan Azadi Məmmədsəfa və Abdulladan sonra dünyaya gəlmiş üçüncü oğlu Məxtumqulunun gələcəyinə daha çox ümidlər bəsləmişdir. Dövlətməmməd Azadi atasının adını daşıyan oğlunun sənətini yüksək qiymətləndirmiş, onunla fəxr etmişdir.

Dövlətməmməd Azadi 1760-cı ildə 65 yaşında vəfat etmişdir. Bu fakt bir sıra mənbələrlə yanaşı M.Fəraqinin "Atamın" adlı şeirində də təsdiqini tapır:

Altmış beşdə novruz günü, luv ili,
Durdu əcəl, yolun kəsdi atamın.
Bu dünyanın işi beləymiş bəli,
Ömrünün yarpağı əsdi atamın.

Lakin qeyd etməliyik ki, şeirin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində birinci misradakı "altmış beşdə" sözlərinin səhv olaraq "altmış yaşda" şəklində ifadə olunması Dövlətməmməd Azadinin tərcümeyihalı ilə bağlı müəyyən təhriflərə gətirib çıxarmışdı. Buna görə də bu fakta əsaslananlar onun 65 il deyil (1695-1760), 60 il (1700-1760) yaşadığını iddia etmiş və Dövlətməmməd Azadinin 1700-cü ildə anadan olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar. Qeyd edək ki, türkmən tədqiqatçıları luv ilini 12 illik dövriyyəyə əsasən 1748, 1760, 1772 və s. illərə aid etsələr də, şeirdə ifadə olunan "novruz günü" ilə bağlı luv ilinin məhz 1760-cı il olduğunu təsdiqləmişlər. 1760-cı il isə 65 yaşlı

Dövlətməmməd Azadinin vəfat tarixi hesab olunur. Buna görə də Dövlətməmməd Azadinin 1695-1760-cı illər arasında yaşaması daha inandırıcı görünür.

YARADICILIĞI

XVIII əsr klassik Türkmən ədəbiyyatının inkişafında, onun yeni məzmun və ideyalarla zənginləşməsində xidmətləri olan Dövlətməmməd Azadi təxminən 40 illik yaradıcılıq fəaliyyətində humanist duyğular carçısı kimi şöhrət qazanmışdır. Nurməhəmməd Əndəlib (1660-1740), Abdulla Şahbəndə (1720-1800), Şeydayi (XVIII əsr), Qurbanəli Məğrubi (1735-1810) və s. kimi şairlərlə müqayisədə Dövlətməmməd Azadinin sənəti istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından fərqlənir. Lakin o, zəngin yaradıcılıq irsinə sahib olsa da, əsərlərinin yalnız bir hissəsi zəmanəmizə gəlib çatmışdır. "Vəzi-Azad", "Behiştnamə", "Beş namaz", "Cabir Ənsar" poemaları, o cümlədən məsnəvi, qəzəl, mürəbbe və rübailər müəllifi olan Dövlətməmməd Azadi türkmən ədəbiyyatında ilk dəfə milli birlik ideyasını ortaya atmış, ədalətli dövlət idarəçiliyini millətin nicat yolu hesab etmişdir.

"Azadi nəsihətləri" adı ilə tanınan "Vəzi-Azad" poeması Dövlətməmməd Azadi yaradıcılığının şah əsəridir. 1753-1754-cü illərdə məsnəvi formasında yazılmış poema 4628 misradan ibarətdir. Əsərin Ramiz Əskər tərəfindən türkməncədən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış variantı 2012-ci ildə çap olunmuşdur. Poema dörd baba bölünür. Şair əsərin yazıldığı tarix və onun adı ilə bağlı poemanın sonuncu dörd misrasında belə yazır:

İşbu nəzm içrə əgər sorsan sənə
Min yüz altmış yeddi ərdi, bilsənə
Bu kitab ismi nədir, deyib sorsan ad,
Qoydular adın bunun "Vəzi Azad".

Burada əsərin yazılmasına işarə edilən 1167-ci ili miladi tarixə çevirəndə poemanın 1753-1754-cü illərdə yazıldığı təsdiqini tapır. Filologiya elmləri doktoru Annaqurban Aşurov əsərin yazılması ilə əlaqədar qeyd edir ki, D.Azadi "Vəzi-Azad" poemasına uzun illər vaxt

sərf etməmiş, onu bir-iki ilin ərzində tamamlamışdır. Alim bunun səbəbini şairin elmi və bədii təcrübəsinin yüksəkliyi ilə bağlayır.

Dövlətməmməd Azadinin elmi və didaktik görüşlərini əks etdirən bu əsərin elmi traktat və ya didaktik traktat adlandırılması təsadüfi deyildir. Çünki poemada türkmən həyatı, türkmənlərin dövlət qurmaq istəkləri, milli birlik arzuları, alim, hökmdar, bəy və dərvişlərə münasibət və s. məsələlər, elmi, bədii, dini müstəvidə dəyərləndirilir, mahiyyət əxlaqi-didaktik kontekstdə açıqlanır, oxucu insanın cəmiyyətdəki yerinin, rolunun və borcunun nədən ibarət olduğunu anlamağa başlayır. "Vəzi-Azad" poemasında əsas məqsəd kamil insan formalaşdırmaqdır. Buna görə də şair əsər boyu hadisələri Tanrı-İnsan konteksində canlandırır və fikirlərini bu müstəvidə ifadə edir. Poemanın "Bismillahir-rəhmanir-rəhim..." başlanğıc hissəsində şairin insana müraciəti adi bir təbliğat deyildir. Burada kamilliyə çatmağın, qəlbləri Allah nuru ilə doldurmağın dərgaha üzüağ getməyin, bir sözlə məqsədə çatmağın sanki əməl və şərtləri sadalanır:

Adəm oğlu, al bulardan ibrəti,
Eylə peyda öz-özündən qeyrəti.

Zikrin ayğıl Tanrının şamu-səhər,
Cümlə zikrlər üzə zəhmət yağar.

Kəsmə ümid rəhməti Allahdan,
Olma qafil zikrilüllahdan.

Əhli-huş ol zikri-haqsız urma dəm,
Zar eylə, çək eşqində dərdü ələm.

Yumşadıb könlünü hikmət-söz ilə,
Dərd ilə haq fəzlindən rəhmət dilə.

Ağlagil şamu səhərlər o ki var,
Ağlasa gul, rəhmətin bəhri coşar.

...Qəlbini ücbü riyadan qıl arı,
Haqq üçün qılğıl özündən işləri.

...Bədgülükdən kimsəni incitmədən,
Nəhyi-münkər yollarına getmədən.

Həm dəxi qəhrü qəzəb eyləmədən,
Əhli-dillərə yaman söyləmədən,

Cani dil ilə tanrıya şükrün yetir,
Nəhyindən qaç, barça dərmanın bitir.

"Vəzi-Azad" poemasının birinci babı dövlət və ədalətli hökmdar probleminə həsr edilib:

Babi-əvvəl padişahlar vəsfini,
Yarı versə vəsf edər Rəbbi-qəni.

Qeyd etməliyik ki, dövlət, cəmiyyət və ədalətli hökümdar məsələləri Şərq ədəbiyyatında aparıcı mövzu olmuşdur. F.Gürgani, Firdovsi, Nizami, S.Şirazi, Dəhləvi, Cami, Nəvai və digər sənət korifeyləri ədalətli idarəçiliyin tərəfdarları olmaqla yanaşı, həm də onun təbliğatçılarına çevrilmiş, əsərlərində ideal cəmiyyət modellərini bu və ya digər formada ifadə etmişlər. Dövlətməmməd Azadinin "Vəzi-Azad" əsərində ədalətli hökmdar probleminin qoyuluşu bir tərəfdən ənənənin davamı, digər tərəfdən isə şairin yaşadığı dövrdə gərgin siyasi proseslər nəticəsində ağır həyat yaşayan türkmən xalqının birliyini, normal idarəçiliyini təmin edə biləcək ədalətli, ağıllı hökmdar ehtiyacları ilə bağlı idi. Bildiyimiz kimi XVIII əsrdə türkmən tayfa münaqişələrinin, Nadir şah zamanında türkmən-İran münasibətlərinin daha da gərginləşməsi Dövlətməmməd Azadi başda olmaqla bu xalqın qabaqcıl nümayəndələrində narahatçılıqlar yaratmış, onlar xalq birliyinə nail olmağı qarşılarına yeganə məqsəd qoymuşlar. Dövlətməmməd Azadi poemada adil hökmdardan bəhs açarkən həm öz siyasi görüşlərini, həm də milli maraqlarını ortaya qoyurdu. Çünki onun nəzərində millət ədalətli rəhbərin sayəsində xoşbəxt yaşayar, gələcəyə ümidlə baxa bilər. Bu cür hökmdarları Azadi həm Allahın, həm Peyğəmbərin, həm də insanların istəklisi hesab edir:

Hakim olanlar cahanda ədl ola,
Bəzəyə yer üzünü ədli bilə

Hakimi-adil Xuda peyğəmbəri,
Canişinim diyp, övüpdir oları
Padişah kim, olsa gər ədli onun,
Yer üzündə sayəsidir Tanrının.

Ədlindən olsa xəlayiq cümlə şad,
Dərgahında tapsa məzlumlar murad

Həq-tələnın sevər bəndəsi bil
Ol Rəsul ümmətlərinin xası bil.

Elmi, mərhəməti, düzgün idarəçiliyi, ağlı, fərasəti və s. şahın vacib sifətlərindən hesab edən Azadi I babın "Adil padşahların sifətinin bəyanında durar", "Ötən zamanda hekayəti-iki şahın sözləşməsi", "Allah-təalanın şahı bağışlamasının bəyanı", "Bir padşahın bir dərviş hüzuruna gəlib sözləşməsi", "Zalım padşahların əzabının bəyanı", "Mahmud şahın ağıldan kəm istəməsinin bəyanı" və s. bölümlərində fikirlərini daha çox rəvayət şəklində çatdırır. Şair bu üslub ilə mahiyyətin düzgün və asan mənimsənilməsinə kömək göstərir, həmin parçalarda hökmdarlar üçün vacib saydığı prinsipləri saraydaxili proseslərlə məhdudlaşdırmır, onu geniş ictimai dairədə təqdim edir. Məsələn, şair "Allah-təalanın şahı bağışlamasının bəyanı"nda hökmdarın ov zamanı tutduğu ahunun fəryadlarına dözməyib onu azad etməsini şair hökmdar mərhəmətinin nümunəsi kimi təqdim edir. Azadi bu detalda mərhəmətin saray idarəçiliyində tətbiqi məsələsinə önəm verir, mərhəmətin insanlıq üçün əhəmiyyətini göz önündə canlandırır. Və yaxud "Bir padşahın bir dərviş hüzuruna gəlib sözləşməsi" hekayətində dərvişlərin simasında elmi, irfanı təcəssüm etdirən şair hökmdarın dərviş hüzuruna gəlişini onun elmə səcdəsi kimi dəyərləndirir:

İşbu sözdür ol peyğəmbərdən hədis,
Dinləgil, canın bilə, olma xəbis.

Padişahların əzizi ol olar,
Elm əyəsinə ziyarətə gələr.

Elm əyəsindən yamanraq ol olar,
Padişahlara ziyarət gətirər.

"Adilliyin fəzilətinin bəyanı" hekayəsinin məzmunu belədir ki, bir padşah Həcc ziyarətinə getmək istəyir. Lakin xalq hökmdarın ziyarətə getdiyi təqdirdə çətinliklərlə üzləşəcəyini bildirir və ona Həcc ziyarətinə getməməyi məsləhət bilirlər. Hökmdar bununla razılaşsa da, Həcc ziyarətinin səvabın almaq məqsədi ilə 60 dəfə ziyarətə getmiş bir vəlinin hüzuruna gedir. Lakin hökmdarın bütün var-dövləti bir Həcc ziyarəti səvabını almağa kifayət etmir. Onun kədərləndiyini görən bir dərviş hökmdara ədalətli olmağı məsləhət bilir, bir saatlıq ədalətli rəftarın min Həcc ziyarətindən üstün olduğunu ona bildirir:

Gər ədalət eyləsən bir saəti,
Həm səvabın, bizə qılsan şəfqəti.

Bir səat ədlin səvabın, ey xoca,
Vermək olmaz haqq qatında min Həccə.

Padişah olsan ulus üzrə bu dəm,
Eyləgil hər yaxşı yarana kərəm.

Alimü dərvişlərə ikram edə
Həm təvazölər qılıb, ənam edə.

Gər buların şöhrətin etsə qəbul,
Sevər onu ol Xuda birlə Rəsul.

Ümumiyyətlə, Azadi əsərdə hökmdarlara üz tutaraq onlara rəiyyətin könlünü almağa, Tanrı, peyğəmbər əmrinə tabe olmağa, hökm edəndə nəfsinə qalib gəlməyə, cahillikdən uzaq olmağa səsləyir. O, əsərin "Zalım padşahların əzabının bəyanı" adlı hissəsində bu cür keyfiyyətlərindən məhrum olan hökmdarlara üz tutaraq belə deyir:

Padişahlar gər ədalət etməsə,
Tanrı, peyğəmbər əmrini tutmasa,

Padşaha ol ziyan eylər, ziyan,
Hər iki aləmdə ona olar yaman.
Padişahlar, qazılar cahil ola,
Hökm edəndə nəfsinə mail ola.

Üzünə qara salıb məhşər günü
Kör edərlər oların gözlərini

Həm dəxi kəsərlər olar dillərin,
Bağlayarlar arxasında əllərin.

"Vəzi-Azad" əsərinin ikinci babı xeyirxahlıq, təmənnasız yardım və s. prinsiplərini əhatə edir.

İkinci bab kimsə xeyrat edərlər,
Yaxşı xeyir niyyət eylər gedərlər.
Oların vəsfi-halından ayar bu,
Kim tərifin cahan icrə yayar bu.

Bu fəslin (babın) əvvəlində verilən məsləhətlərdə fəzilətə çağırış əsas yerlərdən birini tutur. Göstərilir ki, ibadət müsəlman üçün vacibdirsə, "xeyrat səvabı"na sahib olmağın özü də bir ibadətdir. Maraqlıdır ki, Azadi yanaşmasında bu məsələ həm dini-irfani və həm də dünyəvi mahiyyət daşıyır. Çünki "xeyratı haqq üçün bünyad edənlər", "kitabı haqq üçün təsnif qılanlar", "məscidi haqq üçün bina edənlər" təkcə siratdan (körpüdən) asan keçməyəcəklər, həm də yaşadıqları dünyada Allahın sevimli bəndəsi olacaqlar.

İkinci fəslin "Su verməyin fəzilətinin bəyanı", "Həzrət Əliyə verilən sualın cavabının bəyanı", "Yaxşı əməllərin şeytanı şikəst etməsinin bəyanı", "Bir quşun Həzrəti Süleymana ərzinin bəyanı" və s. hekayət və nəsihət hissələrində sanki insanlara Tanrı səsi ilə bir çağırış vardır. Bu çağırış insanları Allah itaətinə səslədiyi kimi, bəndə xidmətinə də səsləyir:

Tanrı özü versə dövlət birlə pul,
Adət et verməyi, vergil sağı-sol.

Ya düşünmə hiç müsəlmana yaman,
Barça möminlərə olma bədgüman.

Hər tərəfə oxlagil tiri-niyaz
Barça xəlqə qıl özün bəndənəvaz.

Bu fəsildə bir xeyirxahlığın insanın həm özü, həm də ətrafı üçün nə qədər gərəkli olduğunun şahidi oluruq. Əslində Azadinin də məqsədi budur ki, bu həqiqətlərdən insanları xəbərdar etsin, yolunu azmışları haqq yoluna qaytarsın. Bütün bunlar cəmiyyətdə kamil insan modelinin formalaşdırılmasında az əhəmiyyət daşımır. Çünki Azadiyə görə ən böyük insan Allahın razı qaldığı insandır. Azadi göstərir ki, yaxşı əməl sahibləri Allahın istəkli bəndəsi ola bilər.

Hər kim ol miskin, fəqir könlün alar
Ol kişidən Haqq özü razı qalar.

Əsərin üçüncü babı alimlərin cəmiyyətdəki roluna həsr edilmişdir. Şair yalnız elmdən agah olanları alim hesab edir və bu şəxslərə cəmiyyətdə hörmət bəslənilməsini vacib sayır. Azadi elm əhli üçün dörd əlaməti əsas götürür: pəhriz (Tanrı xofu), təvazö (təkəbbürdən uzaq), zahidlik (könlünü var-dövlətdən təcrid etmək) və cahidlik (cəhd eyləyən, həqiqət yolunu tutan). Qeyd edək ki, şair xalqa fayda verməyən alimi –biəməlləri kitab yüklənmiş eşşəyə bənzədir:

Elmi çox kim bilsə, əməl etməsə,
Haqq təala buyruğun rast tutmasa,

Misli-xərdir ona yüklənmiş kitab,
İstəsən budur sana dedim cavab.

Azadi əhli-elmi daim axtarışda, çalışqanlıqda görmək istəyir. O, belə hesab edir ki, əgər alim öz elmini daim artırmırsa onun hərəkəti Allaha üsyana bərabərdir. Buna görə də əsərin 1755, 1756, 1757-ci beytlərində biəməl alimlər pisləniliir, onların məşhər günü əzab-əziyyətə qatlaşacaqları, cəhənnəm odunda yanacaqları barədə xəbərdarlıq edilir.

Əsərdə əsl alimlər haqq yolunun yolçusu, əməli dürüst, Allah məqamında yeri olan insan kimi təqdir olunur. Elmi qiyməti bilinməyən gövhər, cahilliyi dərmanı olmayan dərd kimi dəyirləndirən Dövlətməmməd Azadi bir sufi, eyni zamanda orta əsrlər maarifçisi olaraq Nizami Gəncəvidən üzü bəri türk düşüncəsində ən uca məqamda yer verilmiş alimlərə olan diqqət və rəğbətini ifadə edir, elmsiz cəmiyyəti cəhənnəmə bənzədir.

"Vəzi-Azad" əsərinin sonuncu-dördüncü babı da haqq yolçuları olan dərvişlərlə bağlıdır. Şair ilk olaraq dərvişlərin kimliyinə aydınlıq gətirir. O, dərvişləri "könlü dolu", "haqq yolcusu", "haqq yolunda nəfsinə qalib gələn", "Tanrı verəninə qane olan" və s. kimi səciyyələndirir, onları rəhminə, səbrinə və həyalarına görə Allahın dostu hesab edir. Dərvişlərin həm düşüncə, həm amal, həm də əməl baxımından qeyri-adiliyi əsərdə irfani müstəvidə təqdim olunur. Aşağıdakı parçada şərtilik daxilində bu cür mənalandırılmanı görməmək mümkün deyil.

Könlü onun bəlkə beytullah ola,
Zikri-fikri, sanışı Allah ola.

Həm görər gözü onun Tanrı bilə
Eşidər qulaqları Tanrı bilə.

Qolları onun xuda birlə tutar
Həm ayaqları onunla seyr edər.

Dillərində sözləri haqdan gələr,
Xeyri-şər nə kim nəfəs qılsa bular.

Azadi şəriət və təriqət yolçularını eyni zamanda axirət aşiqləri hesab edir. Şair bu yanaşması ilə insanları din yoluna təşviq edir. Cəmiyyətin nicatını Allah eşqinə bağlılıqda görür:

Axirətin qıl-nikahın ixtiyar,
Hər iki aləmdə olasan bəxtiyar.

Könlünü var axirətə bağlagil
Arizi qıl hər dəm onu ağlagil.

Fəqir istilahı əsərdə şərti anlamdadır. Düzdür, poemanın 2189-cu beytindəki ictimai-siyasi mənanı inkar etmək mümkün deyil:

Gər fəqirlər olmasaydı dünyada,
Bəs həlak olardı baylar, ey dədə.

Lakin əsərdə peyğəmbərə ünvanlanan "bəs fəqir nədir?" sualına peyğəmbərin "bir xəzinədir, Tanrının xəzinələrindən" (2095-2096-cı beytlər) cavabında təsəvvüf məqamı aydın görünür. Şübhəsiz, burada irfani və dünyəvi paralelliyi danmaq mümkün deyil. Məsələn;

Bir fəqirə bir kişi yetmiş qədəm,
Atsa ol qılsa ziyarət biləm.

Həcci-məqbulun səvabın dər zaman,
Yazar Allah olara, tutma güman.

Olara hər kim təvazö eyləsə.
Lütf edib ya bir şirin söz söyləsə.

Haqq verər olara ulu mərtəbə
Yetirər oları ali mənsəbə.

Və ya:

Bəs fəqirlik fəxridir sərvətlərin,
Cəhd ilə haqq istəyən rəhbərlərin

Bil həqiqət fəqiri can içrə can,
Qüdsi-pak bil, ona olma bədgüman.

Övliya bil, tutgil olar əmrini,
Cani-dil təlimi-din olsun günü...

Dövlətməhəmməd Azadinin "Beş namaz", "Behiştnamə" və "Cabir Ənsar" poemalarının əsasını dini dəyərlər təşkil edir. Bu əsərlər içərisində həcm etibarilə ən böyüyü "Behiştnamə"dir. 1756-1757-ci illərdə yazılmış "Behiştnamə" 984 misradan ibarətdir. Şair "Vəzi-Azad" əsərində olduğu kimi bu poemanın sonunda "Behiştnamə"nin yazılma tarixini qeyd edir:

Behəmdulla tamam oldu bu takrur
Ki min yüz yetmiş olmuş ərdi tahrur
"Behiştnamə" qoyuldu iş buna ad
Düzetmiş nəzm onu miskin Azad.

"Bismillahir-rəhmani-rəhim"lə başlayan poemada ilk olaraq dünyanı yaratdığına, sütunsuz asimanları qurduğuna görə Allaha şükürlər olunur. Bu hissədə kainatda mövcud olan bütün varidatlar Allahın möcüzəsi hesab edilir. Əsər vahid süjet ətrafında qurulmayıb. Lakin yeri gəldikcə cənnət, namaz, insanın vacib əməlləri, paklıq, təmizlik və s. barədə fikirlər poemadaxili mətnlərdə əksini tapır. Bu fikirlərə Peyğəmbər, Cəbrayıl, mələklər, o cümlədən şairin öz yanaşmalarında aydınlıq gətirilir. Məhz onların dili ilə merac səfəri, namazın savabı, cənnət təbəqələri və s. ilə bağlı verilən izahatlar oxucunun dini görüşlərinin genişlənməsinə təsir göstərməklə yanaşı, qəlblərini Allah nuru ilə doldurur, islam əxlaqının möhkəmlənməsinə kömək edir. Məsələn, namazla əlaqədar fikirləri əks etdirən nümunələrə nəzər salaq:

Tamam işlər başı bilgil namazı,
Namaz açay səkkiz cənnətdə yazı

Namazsız qullara ol gün zemistan,
İşi düşvar, açılmaz bəndi-zindan

Xudavəndə, müsəlman eylə bizi,
Muvahhut əhli-iman eylə bizi.

Yaman yoldan, yaman yoldaşdan, ey Haqq,
Sənə ismarladım işimi mutlaq.

Çəkər mən hər zaman dərd ilə ahu
Bu ahum qılma bihuda, İlahi

Xəbər içrə Rəsuldan dür saçıldı,
Oyandı can, könüldən zən açıldı.

"Behiştnamə" əsərinin əhəmiyyəti ondadır ki, cənnətin insan düşüncəsində olan mücərrəd modeli dəyişərək, real (görüntülü) modellə əvəzlənir. İnsan haqq yolunu həm dərk edir, həm də əməllərində təsdiqləməyə çalışır. Bizə elə gəlir ki, əsərin son hissəsində verilmiş,

Behişt vəsfi tamam oldu bu yerdə,
Salam məndən yetişsin əhli-dərdə -

misralarında şairin qarşısına qoyduğu məqsədə çatdığına işarə edən məmnunluq əlamətlərini də görmək olar.

Dövlətməmməd Azadi əsərin dili ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyir. O, əsəri ərəb və ya fars dilində deyil, türk dilində yazması ilə fəxr duyur:

Ərəb, fars dilinə danışım yox,
Ərəblər, farslar birlən işim yox

Bu türkü yarlara nəzm düzetdim,
Doğa birlə anarlar deyib, göz etdim.

Mənə eyib etməyiz, ey türki yaran,
Çıxar ot kəmtəri kəm düşsə baran.

Bu ağlım erdigin nəzm etdim uşda,
Pərişandır könlün yüz min işdə.

"Beş namaz" məsnəvisi Dövlətməmməd Azadi yaradıcılığı üçün xarakterik olan dini mövzuya həsr edilmişdir. Əsər boyu dünyanı yaradan, Allaha şükür edən insan obrazı canlandırılır. Bildiyimiz kimi, dini təlimlərdə insanın Allah qarşısında şükrünün başlanğıcında ibadət dayanır. Bu cəhəti əsərdə önə çəkən müəllif Allah əmri ilə müsəlmana buyrulan namazın vacibliyini belə təqdim edir:

Beş namazın ol cahan içrə səni
Məqsədinə yetirən, qoyma onu.

Beş namaz hər din öyünün nurudur,
Beş namaz uçmaq içinin hüyrüdür,

Beş namazın zinəti-dünyayi-din,
Beş namaz qıl, din öyün saxla əmin.

Maraqlıdır ki, Azadi namaz ibadətinin savabından söz açdığı kimi, bu əməli yerinə yetirməyən bəndənin qazandığı günahları da nəzərə çatdırır. Şair namaz qılmayan insanı iblislə həmrəy hesab edir:

Beş namazı nə üçün xar eylədin,
Özünü iblis ilə yar eylədin.

Gər namazın vəqti girsə, ey cavan ,
Dağıdar ləşkərini iblis həmən.

Ləşkəri-iblis bu xalq içrə gələr,
Hər birin bir iş bilə məşğul qılar.

Bu əsərdə bütün dini fikirlər namaz ətrafında cərəyan edir. Namaz qılmağı insanın zinəti, Allah nuru ilə qəlbinin doldurulması hesab edən şair bu əməldən uzaq olanların günahlarını yuxarıda deyilənlərdən fərqli olaraq başqa şəkildə də ifadə edir. Azadi qeyd edir ki, hər kəs beş namazın birini icra etmirsə, o, özünə bıçaqsız qəsd edir, ikisini icra etmirsə, peyğəmbərlər "varını öldürür", üçünü qılmırsa, Kəbəni viran eləyir, dördünü yerinə yetirmirsə, "anasına zina edir", beşindən də imtina edirsə, Tanrı qəzəbinə tuş gəlir və Tanrının "cahandan çıx" hökmü ilə üz-üzə qalır.

"Vəzi-Azad" və "Behiştnamə" poemalarından fərqli olaraq "Beş namaz" əsərində poemanın nə adı, nə də yazıldığı il göstərilməmişdir. Əsər namazla bağlı ideyaların təbliğinə həsr olunduğu üçün tədqiqatçılar tərəfindən "Beş namaz" adlandırılmışdır.

Dövlətməmməd Azadinin məsnəvi formasında yazılmış, şəxsən özünün "Hekayət" adlandırdığı əsəri də dini mövzudadır. 918 misradan ibarət olan bu əsər şairin digər poemalarına uyğun olaraq dini mövzuları əhatə edir. Əsərdə məzmun hekayətlərə uyğun təqdim olunur. Burada müxtəlif mövzulu hekayətlərə yer verilsə də məzmun vahid ideyaya xidmət göstərir: Allah qüdrət sahibidir, hər şey onun iradəsindədir, insanın əbədi aləm nicatı Allah iradəsinə tabe olmasındadır. Əsərin "Yeddi qat göyün bəyanı", "Yeddi qat yer bəyanı", "Canlar

mənzilinin bəyanı" "Elmin fəzilətinin bəyanı", "Qəbir əzabının bəyanı", "Övliyaların kəramətinin bəyanı", "Peyğəmbərin ata-anasının bəyanı", "Şeytanın düşmənçiliyini bəyanı" və s. bölümlərində şair bir çox məsələlərə İslam ideologiyası daxilində münasibət bildirmiş və insanların dini ideyalarla zənginləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Dövlətməmməd Azadi zəmanəsinin bir lirik şairi olaraq klassik şeir ölçüləri daxilində qələmini sınaqdan çıxarmış, qəzəl, mürəbbe, rübai və s. müəllifi kimi ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Onun rübailəri lirik-fəlsəfi xüsusiyyətlərinə görə klassik tələblərə cavab versə də, dövran və zamandan şikayət motivinə görə fərqlidir. Əgər Ö.Xəyyam və Məhsəti rübailərində fələkdən şikayət motivi diqqət mərkəzində saxlanılırsa, Azadi rübailərində demək olar ki, müəyyən istisnalıqla bu hal müşahidə olunmur. Çünki Azadi yaradıcılığında əsas yeri cəmiyyət ziddiyyətləri, qeyri-bərabərlik motivi tutmur. Düzdür, onun yaradıcılığında bu halın sətiraltı məqamlarının mövcudluğunu inkar etmək olmaz.

Azadi rübailərində insanpərvərlik duyğuları, dini ideyalar əsas yer tutur:

Tövbeyi-tövfiqi təmkin eyləgil,
Rəxşi-eşqin olara zin eyləgil,
Dillərində gərçi təqlid etsələr
Qəlblərin fəzlin bilə çin eyləgil.

Qəflət ilə zikr edənlər könlün aç,
Dərdlidirlər, sən həkimsən qıl əlac.
Qulları tutmuş ümid səndən yana,
Rəhm edib, gəl, rəhmətin dərgahın aç.

Bu Azadi bir qulundur xarü-xas
Fani içrə ömrün ötürdü əbəs
Lütf eyləgil, uzatmış ümid qolun
Hər iki aləm sən mana fəryadrəs.

Bir sıra rübailərində Azadi Tanrıya üz tutub günahkar bəndələrin günahlarının bağışlanmasını diləyir.

Eyləmiş qullar həmmə çirki-günah,
Əhv abın tök olara, ya ilah,
Gər yamandır, getməyə yox yerləri
Səndən özgə kimdir onlara pənah.

Cümlə möminlər pənahısan, xuda,
Əhv eylə cürmü-günahı sən, xuda.
Zari-heyran arasan qullarına
İndi görkəz doğru rahı, sən xuda.

Azadinin qəzəl yaradıcılığı olduqca azdır. O, qəzəlllərində ilahi eşqi tərənnüm edir, aşiq-məşuq modelində sufiyanə tərzi daha çox qabardır. Şair "İqbal bilə", "Dağ, hey", "Dözər" və s. qəzəllərində aşiqləri eşq odunda yandırmaqla onları "öz dünyalarının" sakinlərinə çevirir və məqsədlərinə çatmış aşiqləri dünyanın xoşbəxti hesab edir.

Kim yansa eşq oduna, dünyadan əlin üzər
Haqdan gələn bəlaya səbr əhliyali dözər.

Eşq odu bir od bolup, bolmaz tütün ol odda,
Məşuqunun sayasi hər düşən şayi, guzar.

Aşiqlərin məşuqu cilvənəmə eyləyir,
Aşiq görsə məşuqun barundan bolar bizar.

Başqa bir qəzəlində isə öz eşqi yolunda Azadi ah-nalə çəkən, fəryad qoparan aşiq obrazı yaradır.

Qəm dumanı basdı könlümü, açılmaz dad, hey,
Bark urup barani-rəhmətlər saçılmaz, dad, hey.

Kale-kale[1] Haqq şərabın, silk[2] üzrə qoymuş,
Yox xiridarı onun bir kəf açılmaz, dad, hey.

---

[1] Kuzə, badə

[2] Yol

Rəhməti-Haqq tidə-tidə hər qarış yerdə nihan,
Üstünə doğru gələn yoxdur, içilməz, dad, hey.

Azadi "Ya Rəbb, yetiş fəryadıma" şeirində* yaradıcılıq idealına sadiq qalaraq dini dəyərlərə yer ayırmış, fikirlərini bu aspektdə nəzərə çatdımışdır. Məsələn,

Hərçəndu bədkar olmuşam,
Aşüftə-əfkar olmuşam.
Əhvindən ümid qılmışam,
Ya Rəbb, yetiş fəryadıma.

Mən bilmədim bəhbidimi,
Leyk üzmədim ümidimi.
Görsət mana maksudumu
Ya Rəbb, yetiş fəryadıma.

Klassik türkmən ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Dövlətməmməd Azadi yaradıcılığı türk-İslam mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamış, özündən sonrakı ədəbi nəsillərin sənətinə təsirsiz ötüşməmişdir.

---

* Şairin türkmən dilində çap olunmuş kitabında (Dövlətməmməd Azadi. Əsərləri, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2012, səh.379) bu şeir mürəbbe kimi təqdim olunur. Lakin göründüyü kimi şeirin vəzni, heca bölgüsü və qafiyə sitemi gəraylı janrına uyğundur

MƏXTUMQULU FƏRAQİ

MƏXTUMQULU FƏRAQİ
(1730 (31) - 1780)

Məxtumqulu Fəraqi XVIII əsr türkmən realist ədəbiyyatının banisi, böyük mütəfəkkir şairi, mövzu və formasına görə yeni ədəbiyyatın yaradıcısı kimi şöhrət qazanmışdır. Məxtumqulu Fəraqi 1730-cu ildə şair ailəsində anadan olmuşdur. Məxtumqulu şairin adıdır. Lakin bununla yanaşı şeirləri Məxdumqulu, Maxdımqulu, Maxtımqulu, Məhtimqulu adı ilə də çap olunmuşdur. Fəraqi isə şairin təxəllüsüdür. O, mənşə etibarilə Ətrək bölgəsində yaşayan Gərgəz tayfasına mənsubdur. Şeirlərinin birində səslənən "əsli gərgəz, yurdu Ətrək" ifadələrində Fəraqinin tayfa mənsubiyyətinə tam aydınlıq gəlir. M.Fəraqinin uşaqlığı saf və mənzərəli təbiətə malik Gürgəndə keçmişdir. M.Fəraqi Gürgənin füsunkar təbiətini belə təsvir edir:

Önündə uca dağ, başında duman,
Dənizdən güc alar yeli Gürgənin
Buludlar oynayar, çaylar kükrəyər,
Axar boz, bulanıq seli Gürgənin.

Onun atası Dövlətməmməd Azadi (1695-1760) klassik türkmən ədəbiyyatının tanınmış şəxslərindən biri olmuşdur. O, "Behiştnamə" və "Vəzi Azadi" adlı iki məşhur poemasında dini və əxlaqi görüşlərini geniş təbliğ etmişdir. M.Fəraqi ilk olaraq atasının işlədiyi məktəbdə oxumuş və ondan dərs almışdır. O, təhsilini başa vurduqdan sonra təsərrüfat işlərində çalışmışdır. Bir müddət məşğ-

uliyyətini zərgərlik sahəsində davam etdirmişdir. Lakin M.Fəraqinin oxumağa olan böyük həvəsi onu mədrəsə təhsili almağa sövq etmişdir. O, əvvəlcə Buxara, sonra isə Xivə şəhər mədrəsəsində təhsil almışdır. Bu mədrəsələrdə onun hansı tarixlərdə oxuduğu dəqiq bilinmir. Lakin yaradıcılığından məlumdur ki, o, yüksək təlim-tərbiyə keyfiyyətinə görə seçilən Xivə şəhərinin "Şirqazı" mədrəsəsində üç il oxumuş və təhsilini tamamladıqdan sonra doğma elinə qayıtmışdır.

Qonaq olub üç il yedim duzunu,
Gedirəm, əlvida, gözəl "Şirqazı"!
Sevdim sərt qışını, gülgün yazını
Gedirəm, əlvida, gözəl "Şirqazı"!

Haqqın dərgahına bağlıdır belim,
Səndə təlim aldım, açıldı dilim,
Yolumu gözləyir elatım-elim,
Gedirəm, əlvida, gözəl "Şirqazı"!

Məxtumqulu Fəraqinin həyatı daha çox mübarizə, kədər və möhnət içində keçmişdir. Onun Mənli adında bir qızı sevməsinə baxmayaraq qızın atası Məxtumqulunun kasıblığına görə bu sevgi qarşısında sədd çəkmiş və qızını varlı bir oğlana vermişdir:

Ayrıldım göncə gülümdən
O saçları sünbülümdən
Xoş avazlı bülbülümdən
Şirin göftardan ayrıldım.

Dağları var, başı çənli,
Buz bulaqlı, tər çəmənli
Eli-Göklən, adı Mənli
Nazlı dildardan ayrıldım.

Bundan sonra Fəraqi dul qadınla evlənmiş və bu qadından 2 oğlu olmuşdur. Lakin şairin hər iki oğlu uşaq yaşlarında vəfat etmişdir. Şair oğlanlarının ölümündən təsirlənərək "bəxtini qara", "ciyərini

para-para", "ürəyini yara" edən bu dərdin ağırlığını və dözülməzliyini şerlərinin birində belə ifadə edir:

Sorağında gözüm giryan,
Edərəm naleyi-əfqan
Oğul dərdi məni hər an
Sərgərdan, avara etdi.

Məxtumqulu Fəraqi türkmən tayfalarının birliyi uğrunda mübarizə aparmış, bu məqsədlə danışıqlar aparmaq üçün bir sıra ölkələrə səyahət etmişdir. Onun Hindistana getmək naminə atasından icazə istəməsi, əfqan hökmdarı Əhməd şahla görüşmək arzusu, türkmənlərin görkəmli siyasi xadimi Çovdur xanla danışıqlar aparması bilavasitə türkmən xalqını yadelli təcavüzlərdən qorumaq və xalqın birliyini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Şairin istər Əhməd şaha, istərsə də Çovdur xana ithaf etdiyi şeirlərində xalq birliyi, vətənpərvərlik ideyası əsas yer tutur. M.Fəraqi müxtəlif dövrlərdə Nadir şaha (1746) və Xivədə Nurəli xana (1767) qarşı türkmənlərin qaldırdığı üsyanlarda iştirak etmişdir. M.Fəraqinin qardaşları da türkmən xalqının birliyi, azadlığı uğrunda mübarizənin önündə getmiş və canlarını bu yolda fəda etmişlər. Qardaşlarının vaxtsız itkisinin şairdə doğurduğu acı təəssüratlar "Gəlmədi" şeirində öz əksini belə tapmışdır:

Xəbərsiz, ətərsiz getdi Abdulla,
Hamı gedib–gəldi, bunlar gəlmədi,
Məmmədsəfa getdi köməkləşməyə
Yola salan gəldi, bunlar gəlmədi.

M.Fəraqinin iranlılara qarşı mübarizə dəstələrində iştirak etməsi və əsir düşməsi bir sıra mənbələrdə təsdiqlənir. Tale elə gətirmişdir ki, M.Fəraqi ölkə daxili siyasi proseslərin gərginliyi ucbatından müəyyən zamanlarda doğma vətənindən kənarda yaşamışdır.

M.Fəraqi 1780-cı ildə vəfat etmiş, Şimali Xorasanın Ağ Toğay ərazisində yerləşən qəbirstanlıqda atası Dövlətməmməd Azadinin məzarı yanında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Xalq və klassik şeir ənənələri zəminində inkişaf edən XVIII əsr türkmən ədəbiyyatı (Dövlətməmməd Azadi və Nurmühəmməd Qərib Əndəlinin simasında) Məxtumqulu Fəraqi yaradıcılığı ilə yeni tarixi inikşaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məxtumqulu XVIII əsr klassik türkmən ədəbiyyatında realist şeirin əsasını qoymuşdur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq onun sənətinin realist təsvir üsulu və dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə M.P.Vaqif və A.S.Puşkin yaradıcılığı ilə müqayisə edirlər.

Nəticə etibarı elə demək olar ki, M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında, A.S.Puşkin rus ədəbiyyatında kimdirsə, müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa Məxtumqulu da türkmən ədəbiyyatında eyni funksi- yanı yerinə yetirən görkəmli sənətkardır.

M.Fəraqi yaradıcılığı əsasən türkmən həyatı ilə bağlıdır. Bu sənətdə türkmən xalqının həyat tərzi, məişəti, dünyagörüşü və s.cəhətlər öz əksini tapa bilmişdir. Onun sənəti geniş mövzu dairəsi ilə seçilir. M.Fəraqinin ictimai-siyasi, fəlsəfi, məhəbbət, didaktik, tərcümeyihal xarakterli və s. şeirlərində türkmən xalqının həyatı və tarixi ilə tanış olmaqla bərabər həm də bu xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji düşüncəsinin səviyyəsini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

M.Fəraqinin həyatı XVIII əsr türkmən ictimai-siyasi proseslərinin ən gərgin və acınacaqlı dövrünə təsadüf edir. Tayfa və feodal çəkişmələrinin, ölkələrarası müharibələrin türkmən xalqının həyatına vurduğu ağır zərbələr bir vətəndaş kimi Məxtumqulunu narahat etmiş, onun qəlbini ağrıtmış, yaradıcılığında bir haray, etiraz motivinə çevrilmişdir. Şairin ictimai-siyasi şeirlərində əsas hədəf və tənqid obyekti zəmanə eybəcərlikləridir.

Haray, dostlar, ömür-gün
Keçdi, deyib ağlaram.
Ağlım getdi başımdan
Çaşdı, deyib ağlaram.

Tərs dövran etdi zaman,
Gəzir dillərdə yalan,
Zülm, nifaq, ey cahan,
Coşdu, deyib ağlaram.

Buna görə də şair şərin xeyrə, əyrinin düzə, gücün haqqa qalib gəldiyi cəmiyyətə qarşı barışmaz mövqedə dayanır. Zəmanədə yaxşı ilə pisin bir-birinə qarışmasını heç cürə qəbul etməyən Məxtumqulu bunlara qarşı etiraz səsini ucaldır:

Dərd görmüşəm diyarımdan, dövrümdən,
Xeyir hansı, ehsan hansı bilinməz.
Zalımların cəfasından, cövründən
İslam hansı, iman hansı bilinməz.

Məxtumqulu, can mehmandır, bədən leş,
Pisə pis ol, mərd igidə de qardaş
Bu əyyamda baş ayaqdır, ayaq baş,
Yaxşı hansı, yaman hansı bilinməz.

Həyatından məlumdur ki, Məxtumqulu mənsub olduğu doğma xalqının azad, xoşbəxt, müstəqil olması naminə əlinə silah alaraq mübarizə meydanlarına atılmış, vətənini müdafiə etmiş, qəsbkarlara qarşı ölüm-dirim savaşına girməkdən çəkinməmişdir. Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığında müharibə və daxili çəkişmələr kəskin şəkildə pisləniliir. Ölkəsinin, xalqının müharibə fəlakəti ilə üzləşməsi nəticəsində kənd və şəhərlərin xarabazara çevrilməsi, insan talelərinin faciələrə düçar olması hallarının tənqidi Məxtumqulu lirikasında geniş yer alır. Şair vətənin düşmən tapdağı altında olması, soydaşlarının yurdlarından dərbədər düşməsi ilə bağlı təəssüfləri poetik fikrin ən təsirli ifadəsində özünə yer tapır:

Mərd igidlər düşdü eldən dərbədər,
Kimə ağız açsın indi bu ellər,
Hanı bizim o gül, çəmən, bülbüllər,
Gözlərimi örtən qana neyləyim?

Əsir gördüm qələmi mən, sözü mən,
Gurlayır qul dolu bazar səhərdən.
El namusu hanı? Geyib ruh kəfən
İnlər tənha, gəlib cana, neyləyim?

Müharibələr, feodal qarşıdurmaları nəticəsində M.Fəraqi də vətəndən didərgin düşmüş və bir müddət vətən həsrəti ilə qürbətdə acınacaqlı həyat yaşamışdır. Şair cəhənnəm əzablı qürbətdə "namərdə, zalıma möhtac olmamaq", "əslinə qovuşmaq" naminə güc və qüvvət payı almaq üçün tanrıya üz tutur:

Kərəm eylə, yarəb, qüdrətli sübhan,
Qərib-qəmgin keçən halıma mənim
Özüm peşimanam, ağlım da heyran
Başımdakı qeylü-qalıma mənim.

M.Fəraqi "Ceyhun ilə bəhri Xəzər" arasında yaşayan, özünün tarix və mədəniyyətini yaradan türkmənlərin bu günkü həyat tərzi, gələcək arzularını özündə əks etdirən silsilə şeirlərində sevgi yanğısı dolu hisslərinin tərənnümü dayanır. Bu şeirlərin bir çoxunda şairin romantik duyğuları diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, daim müharibə və tayfa davalarından gileylənən, onlara etirazını bildirən Məxtumqulu bu qrup şeirlərində türkmənlərin birliyindən, qardaşlığından, xoş iqbalından, qəhrəmanlığından, yurdunun gözəl mənzərə-lərindən və s. ürək dolusu söhbət açır. Əslində bu cür yanaşmasında şair xalqı ilə bağlı özünün gələcək arzu, istək və ümidlərinin bədii tərənnümnə meydan verir:

Birləşib, həmrəydir könüllər, başlar,
Qıy vursa, əriyər torpaqlar, daşlar.
Bir süfrəyə gələr çörəklər, aşlar,
Qardaşlıqdır xoş iqbalı türkmənin.

Qəmdən uzaq olar, qəlbi dağlanmaz,
Yıxar dağı-daşı, yolu bağlanmaz.

Başqa bir elatda könlü saxlanmaz,
Maxdımqulu, susmaz dili türkmənin.

Məxtumqulu Fəraqi lirikasında tərcümeyi-hal xarakterli nümunələr çoxluq təşkil edir. Bu nümunələr bir tərəfdən şairin həyat və taleyi ilə konkret şəkildə bağlanır, digər tərəfdən də onun həyatının ümumi səciyyəsini əks etdirir. Əgər birinci halda biz M.Fəraqinin atası, qardaşları, övladları, sevgisi, qürbət həyatı və s. haqqında məlumat əldə ediriksə, həyatının ümumi səciyyəsini əks etdirən şeirlərində isə tər-cümeyi-hal faktı şairin vətənə, dostlarına, türkmən həyatına ümumi bağlılığı kontekstində diqqəti cəlb edir. Məs., şairin həyatından məlumdur ki, onun atası D.Azadi 1760-cı ildə 65 yaşında vəfat etmişdir. M.Fəraqinin "Atamın" adlı şeirində bu hal öz əksini konkret olaraq belə tapmışdır:

Altmış beşdə novruz günü, luv ili,
Durdu əcəl, yolun kəsdi atamın.
Bu dünyanın işi beləymiş bəli,
Ömrünün yarpağı əsdi atamın.

Və yaxud, "Mübtəla etdi" şeirində Məxtumqulu övlad itkisi ilə bağlı kədərini belə izhar edir:

Dostlar, məni çərxi-fələk
Bir dərdə mübtəla etdi.
Ayırdı əziz balamdan,
Ürəyimi yara etdi.

Aşağıdakı şeir parçası da tərcümeyi-hal xarakterlidir. Heç şübhəsiz, bu sətirlərdə bəxtindən gileylənən, dostlarından uzaq düşən şair həyatının müəyyən dövrünü əks etdirmişdir. Lakin buradakı ifadələr ümumi səciyyə daşıyır:

Tayım-tuşum el-obanı dolaşdı
Dostlar getdi, hicran ömrə yol açdı.
İstəyim, muradım qəmlə bulaşdı,
Rəhm edən olmadı, bəxtim qaradır.

Məhəbbət mövzusu Məxtumqulu yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Hər şeydən əvvəl şairin şeirlərində məhəbbət real, həyati

və həqiqi duyğuların ifadəsinə çevrilir:

Ay kimi camalın gördüm,
Nur saçılar, yar üzündən,
Bir məcnunam, dəli oldum
Sənin o xoş avazından.

Məxtumqulu lirikasında Günəş və Aya bənzədilən və onlarla müqayisə olunan gözəl öz zahiri görkəmi ilə insanları məftun edir, onların ağlını başından çıxarır:

Göydən günəş kimi yenə nur saçan,
Günəşlə bəhs edən Ay sənsən, gözəl.
Usta Cabbar nəqşi, Səncab paltarı,
İsfahandan gələn pay sənsən, gözəl.
Saçına vurmusan gümüş saç bağı,
Yel əssə dağılar, örtər buxağı
Ağzın abi-həyat, Zəmzəm bulağı
Ayna tək əks edən çay sənsən, gözəl.

Məxtumqulu təqdim etdiyi gözəli adilikdən yüksəkdə saxlayır, dünyanın əşrəfi olan bu gözəl hamını özünə əsir etsə də, özü də zəmanə "əsiridir". Şairin qəhrəmanı bu halda kiçilmir, əksinə insanlığın, zamanın, gözəlliklərin fövqünə çıxarılaraq əlçatmaz məqamda "yerləşdirilir". "Əl çatmayan, ün yetməyən" bu məqamda şair onun "halından" xəbər tutan yeganə insandır. Ona görə də şair bu "qabiliyyətinə görə" fərəh hissi keçirməsini gizlətmir, lakin eyni zamanda sevgi "iztirablarından" doğan kədər hissini də oxucularla bölüşür:

Sən dünyanın əşrəfi, bu can səndən xəbərsiz,
Sən cahana gəlibsən, cahan səndən xəbərsiz.

İstər səni dənizlər, sahillər səni gözlər
Sən ümmanda damlasan, ümman səndən xəbərsiz.

Asiman zəmindədir, zəmin də asiman da
Bunlar bəlkə gümandır, güman səndən xəbərsiz.

Maxdımqulu, gör, indi aşinalar neyləyir?
Sən canandan xəbərdar, canan səndən xəbərsiz.

Məxtumqulu xalq şeiri üslubunda yazmasına baxmayaraq göründüyü kimi bir sıra hallarda qəzələ də müraciət etmiş, janrın imkanları daxilində poetik fikrin ən gözəl nümunələrini yarada bilmişdir. O, qəzəl üslubuna uyğun fikri məna "paltarı" ilə bəzəmək, ona zinət verməklə türkmən ədəbiyyatında heç kimin görə bilmədiyi bir işin öhdəsindən gəlmişdir:

Yandı canım, neyləyim, ol yara düşdü gözlərim,
Zəhr olubdur, bilmədim, bal tək əriyib sözlərim.
Hərlənib çərxi-fələk, tərs günü saldı başıma,
Bir yağışlı-yağmurlu qışa dönübdü yazlarım.

Var-dövlətə qaçıb bizdən, bir miskin gəda mənəm
Fərağı der: uçdu laçın, gəldi yesir qazlarım.

Aşiq-məşuq münasibətlərində müşahidə olunan giley, şikayət motivi klassik ənənəyə uyğun olaraq Məxtumqulunun məhəbbət lirikasında orijinal obrazlı deyimlərdə əksini tapır. Şairin qəhrəmanı "bəxt atını suya batırsa da" "sonasının ona əl verməməsini" haqlı olaraq özünə dərd edir və məhbubunun bivəfalığından çəkdiyi əzabları belə mənalandırır:

Könül verdim bir bivəfa məhbuba,
Çıxdı əldən, dağı cana dərd oldu.
Aşıq deyər: ta baxmaram o xuba,
Yol üstündə düşdü gözüm, dörd oldu.

Şairin eşq qəhrəmanı (aşiq) məhəbbətində sədaqətlidir. Məhəbbət qulu olan bu insanı sevgilisinin vüsal ümidi yaşadır, onu həyata bağlayır. O, əslində allahın ona verdiyi ömrü yox, əsiri olduğu gözəlin ona bəxş etdiyi "vüsal" ömrünü yaşamaq istəyir. Ona görə də bu ömürdən pay almayanda ayrılıq odu onu tez yandırıb kül edir.

Məxtumqulu, bəy idim, yar camalı qul etdi,
Vüsal ümidim verib, min dilli bülbül etdi,
Ayrılıq oda saldı, gendə durub əl etdi,
Eşqin atəşi artıb, yaxıb məni kül etdi,
Qəm ələyin ələyib, yelə sovurdu məni.

Məxtumqulu Fəraqi ilk növbədə vətəndaş şairdir. O, vətənə, onun dağına, aranına, suyuna, torpağına – bir sözlə, yurdunun bütün varlıqlarına qəlbən bağlı olan, onu sevən və yaradıcılığında bu gözəllikləri mədh edən sənətkardır. Onun poeziyasında əks olunan təbiət lövhələri ən mahir sənətkar qələmi qüdrəti ilə ərsəyə gələn tablonu xatırladır. Şair bir tərəfdən təbiət lövhəsi yaradır, digər tərəfdən təsirli ifadələrdə yurd sevgisinin təbliğatçısı rolunda çıxış edir. Bunun nəticəsində oxucuya elə gəlir ki, "buluddan yapışan qayaları", marallar mələyən çöllərin gözəllikləri haqqında məlumatı şeirdən oxumur, sanki öz gözləri ilə görür:

Çoxlu meşəsi var, qarğı-qamışlı,
Çoxlu gözəli var zərli-gümüşlü,
Sürülü, ilxılı, atlı, camışlı,
Tükənməz dövləti-malı Gürgənin.

İgidlər tirmə şal bağlar belinə,
Köhlən minib, tərlan alar əlinə,
Ceyranlar döş verər dəniz yelinə,
Mələyər marallı çölü Gürgənin.

və yaxud

Gedək seyrə çıxaq Nuxa mülkünü
Könlünü oxşayan yaylaqları var.
Dərib qoxulayaq qönçə gülünü
Yaşıl reyhanları, zanbaqları var.

Qeyd edək ki, "Nuxa mülkü" ifadəsi ilə əlaqədar müəyyən mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bu sözü "Nuxa" kimi oxuyan bəzi tədqiqatçılar Məxtumqulunun Azərbaycana gəlməsini təsdiqləyir-

lər. Lakin prof. P.Xəlilov bu sözün "Nöhrəstə" olduğunu bildirir, misrada ifadənin "Nuxa" kimi yazılmasını nəşr xətası hesab edir. Onun fikrincə Məxtumqulu Azərbaycanın Nuxa şəhərinə deyil, Türkmənistanın Nohur deyilən ərazisinə getmişdir.

Klassik türkmən poeziyasında fəlsəfi şeir Məxtumqulu Fəraqi sayəsində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Cəmiyyət hadisələri, insan, həyat, yaşamaq, ölüm və s. problemlər barədə şair dü- şüncələrinin poetik mənalandırılması Məxtumqulu fəlsəfi şeirinin əsasını təşkil edir. Şairin istər sufiyanə, istərsə də dünyəvi mahiyyət kəsb edən şeirlərində fəlsəfi ifadə tərzi daha üstündür. Ona görə də Məxtumqulu şeirlərində sırf əxlaqi-didaktik və sırf fəlsəfi şeir bölüm standartını tətbiq etmək əhəmiyyətli görünmür. Çünki bütün hallarda məsələlər insan və cəmiyyət problemləri daxilində şair baxışlarının bədii ifadəsində məna qazanır.

İnsan nədir? – quru olmaz torpaq
Bədəndə can olmasa.
Qara dağın nə qiyməti,
Seli, dumanı olmasa.

və ya

İnsan oğlu, ömrə olma həmayıl,
İgidliyin dizə belə mehmandır.
Sən haqqın yolunda gəl tənbəl olma,
Atdığın qədəmlər yola mehmandır.

İbrətamiz nəsihətlər, əxlaqi-didaktika Məxtumqulu şeirində geniş məzmun daşıyır.

Məxtumqulu yaradıcılığında didaktika özündən əvvəlki nəslin – Bayram xanın, Azadinin, Qərib Əndəlibin ədəbi ənənələri üzərində boy atmışdır. Lakin Məxtumqulu özünəməxsus formada bu tərzin inkişafına nail olmuşdur. Şair didaktikadan bir növ insanlara müraciət kimi istifadə edir. Bu özünəməxsus müraciətdə insanlar düzlüyə, vətən sevgisinə, böyüklərə hörmət etməyə, təhsilə biganə olmamağa, halal işlərin sahibinə çevrilməyə və s. səslənilir.

Nadan söz oxunu havayı atar,
Qeybət edib, özü günaha batar.
Yamanın ziyanı xalqına çatar
Nakəsin xeyri özünə dəyməz.

Bu dünyada olma çirkin
Hər bir yerə çatar ərkin
Evdə asıb, kəsər hər kim,
İgid savaşdan tanınar.

Eyni zamanda yaxşını pisdən ayırmaq, namərdə bel bağlamamaq və digər məsələlər haqqında didaktik kəlamlar təsirli bədii ifadələrlə diqqətə çatdırılır:

Bədəsilə cəfa çəkmək əbəsdir,
Mis nə qədər döyülsə də zər olmaz
Nə qədər çalışsan çəkər əslinə,
Hər qarğadan gözəl kəbutər olmaz.

Olmaz müftəxorun imanı, dini,
Dar gündə tabı yox, tərk edər səni.
Kəmfürsətin, müxənnətin on mini
İz salan igidin izinə dəyməz.

Məxtumqulu Fəraqi özünəqədərki ədəbi ənənələrdən bəhrələnərək xalq danışıq dili əsasında formalaşan, yeni ideya və məzmun kəsb edən orijinal yaradıcılığı ilə türkmən ədəbi-bədii fikrinin inkişafına nail olmuş, onun bənzərsizliyini təmin etmişdir.

QAZAX
ƏDƏBİYYATI

Türklərin çoxminillik siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni, ədəbi-bədii fikir və s. inkişaf tarixində hər bir türk tayfasının özünəməxsus rolu və yeri olmuşdur. Bu aspektdə qazaxlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Qazaxlar qədim türk təfəkkürünü, xarakterini özündə əks etdirən bir xalqdır. Digər türk xalqları kimi qazaxlar da ümumtürk estetik təfəkkürünün formalaşma və inkişafında müstəsna xidmət göstərmiş, eyni zamanda müasir qazax ədəbi-bədii fikrində varislik ənənələrindən layiqincə bəhrələnmişlər. Ona görə də müasir qazax ədəbiyyatı qədim və eləcə də ümumtürk ədəbiyyatı ilə müəyyən genetik-funksional əlaqədə inkişaf etmiş, XX əsrin 70 illik bolşevizm ideyaları təsirində belə tarixi genetik-funksional vəhdət özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli türk ədəbiyyatlarının formalaşmasında varislik prinsiplərinin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu ədəbiyyat ümumdünya ədəbi prosesinə daxil olmaqla yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Artıq bu mərhələdən sonra hər bir milli türk ədəbiyyatı kimi, qazax ədəbiyyatı da müasir ictimai və milli estetik prinsiplər daxilində inkişaf etmiş, böyük bir ədəbi-bədii epoxanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

ABAY KUNANBAYEV

ABAY KUNANBAYEV
(1845-1904)

Abay Kunanbayev XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, yeni forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkardır. O, 10 avqust 1845-ci ildə Tobıkdı qəbilə başçısı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası Kunanbay ciddi, həm də sərt xarakterli şəxs olmuşdur. Bu sərtlik sonralar Abay Kunanbayevə də münasibətdə özünü göstərmişdir. Abayın əsl adı İbrahim olmuşdur. Anası Ulcan xatunun onu nəvazişlə Abay (mənası nəzakətli, mehriban deməkdir) deyə əzizlədiyinə görə qəbilədə hamı ona bu adla müraciət etmişdir. Sonralar o, bu adı özünə təxəllüs seçmişdir. Qeyd edək ki, Abay Kunanbayev sevimli anasını uşaq yaşlarında itirmiş, bu itki haqqında şeirlərindən birində belə yazmışdır:

İlahi, ilahi, mənə nə qədər
Acı göz yaşını rəva bilmisən?
Hələ körpə ikən, bir aydın səhər
Doğmaca anamı itirmişəm mən.

Abayın atası nə qədər sərt və qəddar olsa da, oğlunu təhsilli görmək istəmiş və bu arzu ilə 1857-ci ildə onu Semipalatinskdə Əhməd Rza mədrəsəsinə təhsil almağa göndərmişdir. O, mədrəsədə əlavə olaraq fərdi şəkildə ərəb, fars və cığatay dillərinin

incəliklərini öyrənməyə başlamışdır. Lakin Abay Kunanbayev mədrəsə təhsilini yarımçıq saxlamış, burada fəaliyyət göstərən rus məktəbinə getmişdir. Heç şübhəsiz, rus təhsili almaq gənc Abayın rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanışlığına şərait yaratmış, onun dünyagörüşünə müəyyən təsir göstərmişdir. Abay Semipalatinskdə 5 il oxuduqdan sonra atasının təkidi ilə təhsilini yarımçıq qoyub Tobıkdıya qayıdır. Atasının məqsədi oğlunu qəbilə rəhbəri kimi formalaşdırmaq idi. Ata ilə oğul arasında ziddiyyətlər 1873-cü ildə Abay Kunanbayevin atasından ayrılmasına gətirib çıxarır. Bu ziddiyyətlərin kökündə atasının feodal dünyagörüşü, Abayın anasına olan ögey münasibəti, qonşu qəbilələrlə Abayın humanist mövqeyinə qarşı atasının sərt mövqeyi və s. dayanırdı.

A.Kunanbayev müasirləri olan Ç.Vəlixanov, İ.Altınsarı, Şal Kuleke oğlu, Məhəmbet Ötemis, Süyunbay Aran oğlu, C.Cabayev kimi şəxsiyyətlərlə həmsöhbət olmuş, qarşılıqlı təsir qazax ictimai-mədəni fikrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

A.Kunanbayev yaşadığı qəbilədə mədəni həyatın yüksəlişinə böyük təsir göstərmişdir. O, həm Şərq, həm də Qərb ədəbi və fəlsəfi fikir tarixinin bir çox aparıcı simalarının yaradıcılığı ilə tanış olmuş, bunlardan bəzi nümunələri şifahi və yazılı formada yaya bilmişdir. A.Kunanbayev Şərqin mütəfəkkir sənətkarları olan Firdovsi, Sədi, Nizami, Nəvai, Füzuli və s. şairlərin yaradıcılıqları ilə orijinaldan tanış olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən "Leyli və Məcnun" və "Koroğlu" əsərlərini qazaxlar şifahi şəkildə onun sayəsində mənimsəyə bilmişlər. O cümlədən A.Dümanın, Puşkinin, Krılovun, Saltıkov-Şedrinin, L.Tolstoyun və başqalarının əsərlərinin məzmunu haqqında şifahi məlumat həmvətəndaşlarına çatdırılmış və bu yolla XIX

əsrin II yarısında qazaxların Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə bağlı tanışlığının əsası qoyulmuşdur.

Ancaq onun dünyagörüşü ilə cəmiyyət, idarəçilik qanunları arasında olan ziddiyyət Abaya qarşı kəskin ittihamların və hücumların başlamasına səbəb olmuşdur. Lakin bunlar onu qorxutmamış, öz demokratik, humanist fikirlərini deməkdən çəkinməyən A.Kunanbayev cəmiyyət eyiblərini qamçılayan, bəy və bolısların harınlığını, xalqı talayan siyasətini ifşa etmiş, əsl həqiqətləri xalqa çatdırmışdır. Bir neçə dəfə ona qarşı sui-qəsdlər edilsə də, bunlar nəticəsiz qalmışdır. 1895-ci ildə böyük oğlunu, 1904-cü ildə isə şeir-sənət sahibi kiçik oğlunu vaxtsız itirməsi Abay Kunanbayevin mənəvi sarsıntılarına səbəb olmuş, böyük sənətkar 1904-cü ildə kiçik oğlunun ölümündən 40 gün sonra vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

XIX əsr qazax ictimai-siyasi proseslərini özündə əks etdirən Abay Kunanbayev yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın ölməz bədii irsidir. Abay Kunanbayev 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifidir. "Dəvə qovan" adlı ilk şeiri 1855-ci ildə 10 yaşında olarkən yazılmışdır. O, öz maarifçi görüşlərini poeziya və nəsrin imkanları daxilində dilə gətirmiş, xalqına mənəvi dəstək olaraq onların həyat tərzini, arzu və istəklərini, çətinliklər girdabında əziyyətlərini realist tərzdə qələmə almışdır. A.Kunanbayevin yaradıcılıq ideyalarının əsasında maarifçi görüşləri dayanır. Bir maarifçi kimi o, cəmiyyətin inkişafını, onun nicatını maariflənmədə görürdü. Çünki A.Kunanbayevin yaşadığı mühit nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü ən qatı feodal-patriarxal mühiti idi. Ona görə də demokratik ideyalar carçısı olan şair ye-

Abay oğlanları ilə birlikdə

ganə çarə kimi oxumağa, təhsilə üstünlük vermiş, bunun təbliğini ön plana çəkmişdir:

Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.

Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.

A.Kunanbayev əsərlərində xalqına məsləhətlər vermiş, öyüd-nəsihətləri ilə onları yaxşı işlər görməyə səsləmişdir. Bu çağırışda o, insanları elm oxumağa, müdriklərdən nümunə götürməyə, zəhmətə qatlaşmağa, təvazökar olmağa səsləyir, haqq yolunun qapısını onlara nişan verir:

Aylar, illərlə oxu
Alim olarsan bir vaxt
Ağılsıza vida et,
Müdriklər dalınca get…
və yaxud,
Nadan qəlbi daş olar
Mənasız söz boş olar,
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan
Biliklə axar zaman
Bilikdir qəlbə çıraq
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq…

Lakin cəmiyyətin nadanlıq cəbhəsi A.Kunanbayevi nəinki başa düşməmiş, hətta ona qarşı düşmən mövqedə dayanmaqdan, sui-qəsd etməkdən belə çəkinməmişdir.

Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram
Nə çarə bu dünyadan köçməyə də hazıram? –

deyən şairin xalq sevgisi, ona xidmət amalının böyüklüyü o qədər güclüdür ki, bu yolda ölümə də hazır olduğunu bildirir. Bu sevginin nəticəsidir ki, A.Kunanbayev həmişə üzünü xalqına tutub onun məhrumiyyətlərini dilə gətirir, zalımları ifşa etməkdən çəkinmir:

Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım
...Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən,
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən...
Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı...

Şair şeirlərində xalqı bu kökə salan insanları "tör-töküntü" hesab edərək, bu halın bir səbəbini də xalqın mübarizəsizliyində, biganəliyində görür:

Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.

Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər
Bir halda ki, bu sayaq biganəsən iqbala.

Tənqidi realizm ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi kimi şair şerlərində azğın və tamahkar bəylərin obrazını yaradarkən onların xarakterinin bütün cəhətlərini açmağa təşəbbüs göstərir. Məhz bəylərin münasibətlərini onların xarakteri ilə bağlayır. "Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay", "Dövlətlinin bir dərdi var…", "Xoş söz eşitmədim mən", "Axırı volostnoy seçildim" və s. şeirlərində bu halın poetik ifadə tərzinə rast gəlirik:

Dövlətlinin bir dərdi var o da mal-qara,
Var yığmaqçın aldadır o yaxını, yadı
Öz nəfsinin qara qulu olan bu adam
Kasıbları süfrəsinə yaxın qoymadı.

və ya

Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu.
Hara baxırsan onlar.
Bu azğınlar, harınlar
Xalqı talayıb, soyur.

A.Kunanbayev poeziyasının rəngarəng mövzu dairəsi vardır. Hər şeydən əvvəl bu sənət öz ictimai səciyyəsi ilə seçilsə də, lirik duyğuların ifadəsi poeziya keyfiyyəti kimi yaradıcılığında diqqətdən kənarda dayanmır. İstər məhəbbət, istər təbiət, istərsə də avtobioqrafik səciyyə daşıyan şeirlərində poetik hisslərin yüksək tərənnümü özünü göstərir, duyğu, həyəcan, ruh və s. kimi insani keyfiyyətlər ön plana keçir:

Gözlərimin giləsi,
Ruhun odu, naləsi

Qəlbimdə dərd azalmaz
Yaramın yox çarəsi.

Eşq dərdinin çarəsizliyindən giley edən şair əsl Füzuli "dərdinin" böyüklüyünü sanki bir daha dilə gətirir, eşqi belə xarakterizə edir:

Eşqin dili sözsüz olur
Dil söz tutur ki, söz deyə?
Eşq baxışla axıdılır
Bir ürəkdən, bir ürəyə.

Ona görə də bu dərd onda sevgilisinə qovuşmaq üçün dəryaları coşduran, dünyanı məhvərində qoparan, sadə, səmimi, eyni zamanda təsirli vüsal harayına çevrilir:

Salam sənə, qaşı yayım,
Bu dünyada yoxdur tayın.
Gözlərimi yaş tutubdur,

Razı olma, mən ağlayım.
Sən hamıdan göyçəyimsən
Yer üzünə bəzəyimsən
Təkcə sənsən məhəbbətim
Əzəl arzum, diləyimsən.

Abay Kunanbayevin həyatından məlumdur ki, o, iki oğul itirmiş, bu itki onun həyatında sağalmaz yaraya çevrilmişdir. Şair böyük oğlu Əbişin ölümü ilə bağlı kədərli duyğularını bir neçə şeirində ifadə etmiş, bu acı qismətin doğurduğu qəlb harayını aşağıdakı şəkildə qələmə almışdır.

İlahi, ilahi mənə nə qədər
Acı göz yaşını rəva bilmisən…
Əbədi yaş qurub qəlb otağında
De niyə çox gördün Əbişi mənə?

Sinəmdə qövr edən dərdi, kədəri
Qoy açım, söyləyim eşitsin cahan:
Zülmətdə gəzirəm haçandan bəri,
Günəş də əbədi köçüb dünyadan.

Şair 1895-ci ildə yazdığı "Gəlinim Məhişə başsağlığı" şeirində də Allahın ona əlacsız dərd verdiyini söyləyir, təsəlli dolu misralarda, gəlinini bu kədərə dözməyə çağırır:

Ağlama, Məhiş, ağlama
Sən qüvvətli ol kədərdən.
Bu dərdinlə gəl dağlama
Ürəyimi neçə yerdən.
Al çiçəyin soldu vaxtsız
Əritməsin səni bu qəm.

"İsgəndər" poeması tarixi şəxsiyyət olan Makedoniyalı İsgəndərin adı ilə bağlansa da, onun həyatının müəyyən fraqmentlərini özündə əks etdirsə də, əsərdə qoyulan problem İsgəndərin

həyatının və hakimiyyətinin hər hansı dəqiq, konkret faktları ilə bağlanmır, humanizm və insanpərvərliyin təbliği, müharibə dəhşətləri, nahaq qan tökmək, istila, qarət və s. etiraz ümumi səciyyədə poemanın mərkəzində dayanır. Düzdür, əsərin əvvəlində tarixilik müəyyən dərəcədə gözlənilmişdir. Belə ki, müəllif əsərdə İsgəndərin atası şah Filippin ölümü, 21 yaşlı İsgəndərin hakimiyyətə gəlməsi, imperiya yaratması, müəllimi Aristotelin ona məsləhətçi olması və s. halları göstərməklə tarixilik prinsiplərinə əməl etmiş və əsərdəki ideyanı qabartmaqdan ötrü bunlardan ustalıqla istifadə etmişdir. Bu mənada Şərq və Qərbdə məşhur olan İs-gəndərin obraz kimi seçilməsi də təsadüfi yox, məqsədli xarakter daşıyır. Abay Kunanbayev əsərin əvvəlində İsgəndəri belə xarakterizə edir:

İsgəndəri heç zaman unutmamış bu dünya
Ona şahlıq tacını verib Makedoniya
Şah Filippin övladı-İsgəndərin şöhrəti
Yayılmış bu cahana, çatıb ulduza, aya.

Tutduqca ölkələri, artdı nəfsi, tamahı
Qələbəylə, zəfərlə o açdı hər sabahı
Yaltaqlar onun haqda hər tərəfə yaydılar:
"İsgəndər – şahlar şahı, yer üzünün allahı".

Əsərin məzmunu belədir ki, ölkələr fəth edən İsgəndər öz ordusu ilə bir gün zəmiyə, yaşıllığa həsrət susuz bir səhrada susuzluqdan əziyyət çəkir və su arzusu ilə Allaha üz tutur. İsgəndərin atı susuzluqdan ölür. Bu zaman qəribə bir hadisə baş verir. İsgəndərin «gözündə şəfəq seli» əmələ gəlir. Həmin sel "şəffaf ləpəli çaya" dönür. Hamı bu sudan doyunca içir. Var-dövlət hərisi olan İsgəndər yeni sərvətlər ələ keçirmək məqsədi ilə çayın mənbəyinə doğru getməyi əmr edir:

Mənbəyində bulağın yəqin varlı ölkə var
Ellərini soyarıq, bizə təslim olarlar.
Sərvətini çaparıq, dönərik evimizə,
Qılınclı şöhrətimiz bir də ərzə səs salar.

Çayın mənbəyinə çatan İsgəndər bu çayın qorxunc dağda yerləşən qızıl qapılı mağaradan axdığını görür. Qapını döyüb: "aç" – desə də, bura "Allah qapısıdır, açmağa cəhd eyləmə" - deyə ona cavab verirlər. Lakin bunu dərk etməyən İsgəndərin təkəbbürlüyünü, lovğalığını, mənəm-mənəmliyini görəndən sonra qapı arxasından ağ parçaya bükülmüş bir göz çanağını (kəllə sümüyü) pay kimi qabağına atırlar. Tərəzi gətirib bir gözünə qızıl, o biri gözünə sümüyü qoysalar da sümük qızıldan ağır gəlir. Qəzəblənən İsgəndər tərəzinin qızıl gözünü taya hündürlükdə qızılla doldursa da əvvəlki vəziyyət dəyişməz olaraq qalır:

Heyran qalmış İsgəndər sual verdi alimə
"Görünür çox az qızıl keçirmişəm əlimə",
Sümük ağırlığında sərvətim yoxdu mənim.
Nəylə çəkək sümüyü? Bu sirri deyək kimə?"

Aristotel yerdən bir ovuc torpaq götürərək çanağın gözlərini doldurur və tərəzidə olan sümük sanki yüngülləşərək yuxarı qalxır. Əhvalatı bu cür tamamladıqdan sonra müəllif acgözlüyün, mənəmliyin, şöhrət əsiri olmağın və s. acı nəticələrindən danışır və öz ideyalarını qabardaraq insanları vicdan, namus, ləyaqət yoluna səsləyir:

Ömür elə qısadır, sanki əl edib gedir,
Səadət ildırım tək gəlib yanından ötür.
Vicdanını, namusu mal kimi satmısansa
Sənin işin, şöhrətin nifrət gölündə itir.

Sevər-özünü öysün o kəs ki, heç nə qanmaz
Pul ilə heç bir zaman mərifət almaq olmaz.

Öz qədri-qiymətindən nə lazım danışasan?
Varsa münəvvərliyin, işıq zülmətdə qalmaz!

"Masqud" poeması ibrətamiz və əxlaqi-didaktik görüşlər fonunda ağıl, tale, aqibət və nəfs problemlərinə şairin orijinal baxışlarını özündə əks etdirən maraqlı əsərlərdən biridir. Şair insan idrakını şəxsiyyət, cəmiyyət və məhəbbətin əsası hesab edir, ağılsızlığın ağıla hakimliyini cəmiyyət üçün faciə kimi qiymətləndirir. Poemada hadisələr Harun Rəşidin hakim olduğu Bağdad şəhərində baş verir. Masqud adlı gənc oğlan yolla keçərkən bir quldurun qoca kişini qarət etdiyini görür və ona kömək etmək məqsədilə atını ora sürür. Quldur əlindəki bıçaqla Masqudu yaralayıb qaçır. Qoca kişi (xeyirxah Xıdır) onun sübh çağı qədim bir sərdabənin həyətinə gəlməsini xahiş edir. Masqud ora gəlir və qoca kişi sərdabənin həyətində üç rəngli – ağ, sarı və qırmızı meyvəsi olan ağacı göstərərək, ona yalnız istədiyi rəngdən olan bir meyvə seçməsini bildirir. Məlum olur ki, ağ meyvə ağlı, sarı meyvə var-dövləti, qırmızı meyvə isə qadınların məhəbətini artıracaq sehrli qüvvəyə malikdir. Masqud qırmızı rəngli meyvəni seçir və seçimini belə izah edir:

Belə isə, seçəndə üç meyvədən birini-
Qadın eşqi deyilmi ən dadlısı, şirini?
Hökm eyləyən qadındır, yarısına dünyanın,
Hansı hədiyyə verər məhəbbətin yerini?

Masqud qısa müddətdən sonra vəzir təyin olunur. Yuxuda o, qoca Xıdırı görür. Xıdır ona bildirir ki, zəhərli yağış yağacaq. Kim yağışın qarışdığı suyu içsə dəli olacaq. Ona görə bir həftəlik su ehtiyatı götürmək lazımdır ki, zəhərli su içib ağlını itirməyəsən. Masqud bu yuxunu şaha danışır. Onlar ehtiyat olaraq su götürürlər. Yağış yağır. İnsanlar yağışlı sudan içib ağıllarını itirirlər. Şah və vəzir bazara çıxırlar. Ağılsız insanlar onları dəli adlandırıb öldürmək istəyirlər. Onlar məcburi çarə kimi zəhərli

sudan içib dəlilərə qoşulmaq yolunu seçirlər. Bundan sonra dəli cəmiyyət onları müdrik hesab edib qarşılarında səcdə edir.

Müəllif burada üç əsas prinsipin – qüdrət, dövlət və məhəbbətin hansının cəmiyyət üçün vacibliyi məsələsinə toxunur. Və məhəbbət seçiminin bu cür sonluğunu göstərməklə, əslində A.Kunanbayevin problemin kompleks yanaşmada təsdiqinə işarəsini bildirir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, müəllifin konkret yanaşmasında normal cəmiy-yətin əsasında normal düşüncənin saxlanılması, ağlın təntənəsinin vacibliyi, insanların xoşbəxtliyinin əsasında ağlın dayanması və s. məsələlər özünə yer tapır.

Şərq nağıl motivləri əsasında qələmə alınan "Əzim haqqında nağıl" poeması gənc rəssam Əzimin sərgüzəştləri ilə bağlıdır. Əzim rəssamlığı atası Mustafadan öyrənir. Atasının ölümündən sonra zəhməti ilə pul qazanıb ehtiyaclarını ödəyə bilir:

Əzim rəssamlığa göstərib həvəs,
Aldı atasından mükəmməl bir dərs.
Mustafa öləndə onun oğlunu
Ehtiyac içində görmədi bir kəs.

Əzimin öz halal zəhməti ilə məşğul olduğu vaxt ona bir qoca yaxınlaşır. Əzimə misi qızıl etməyi öyrədən bu qoca kimyagərin onu sərxoş edərək oğurlayıb dərya içərisində dinini dəyişmək – atəşpərəst etmək istəyi, əjdaha və cinlərin yerləşdiyi dağda Əzimi ölümlə üz-üzə saxlaması hiylə və xəyanətin nəticəsi kimi göstərilir. Müəllif Əzimin simasında zəhmət sevərliyi, insani hissləri, dözümü, əqidə dönməzliyini, yurd sevgisini və s. bədii boyalarla nümayiş etdirir, bu təqdimatda dərin oxucu məhəbbəti yaratmış olur.

OLJAS SÜLEYMENOV

OLJAS SÜLEYMENOV
(1936)

Müasir qazax ədəbiyyatının dünya şöhrətli nümayəndəsi Oljas Ömər oğlu Süleymenov 18 iyun 1936-cı ildə Alma-Ata şəhərində anadan olmuşdur. O.Süleymenov 1954-1959-cu illərdə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin Geoloji kəşfiyyat fakültəsində təhsil almışdır. O, 1959-cu ildə neft geologiyası mövzusu üzrə diplom müdafiəsi edərək universiteti bitirmişdir. Onun sənətə gəlişi 1955-ci ilə təsadüf edir. O.Süleymenov təhsilini bitirdikdən sonra ixtisası üzrə işləməyə başlamışdır. O, 1961-1962-ci illərdə M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. Dövrü mətbuatda ilk dəfə məqalə ilə çıxış etmişdir. Onun "Köçərilər və Rus" adlı həmin məqaləsi 1962-ci ildə çap olunmuşdur. 1959-cu ilin iyun ayında Oljas Süleymenovun "Literaturnaya qazeta"da dərc olunan seçilmiş şeirləri şairin mərkəzi mətbuatda çap olunan ilk mətbu əsəri hesab olunur. O, 1962-ci ildə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin aspiranturasına daxil olur, elə həmin ildə Yazıçılar İttifaqına üzvlüyə qəbul olunur. Oljas Süleymenov 1962-1971-ci illərdə "Kazaxskaya pravda" qəzetində ədəbiyyat məsələləri üzrə əməkdaş və "Qazaxfilm" kinostudiyasında baş redaktor işləyir. 1972-ci ildən Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları ilə Qazaxıstan əlaqə komitəsinin sədri vəzifəsinə təyin olunur. 1975-ci ildə O.Süleymenov "Az-Ya" əsərini yazır. Əsər təkcə filologiya, tarix sahəsində yox, siyasi düşüncəyə təsirinə görə cəmiyyətdə böyük rezonans doğurur. Əsərin ruhu o vaxtkı ideologiyaya zidd olduğu üçün O.Süleymenovun "Az-Ya" kitabı haqqında Qazaxıstan KP MK-nın 17 iyul 1976-cı il tarixli

xüsusi qərarında kitab "ideoloji və metodoloji" baxımdan qüsurlu hesab olunur.

O.Süleymenov 1971-1981-ci illərdə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının katibi vəzifəsini tutur. 1981-83-cü illərdə isə Qazaxıstan SSR Kinomatoqrafiya Komitəsinə rəhbərlik edir. O, 1983-cü ildə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi seçilir. O.Süleymenov 1989-cu ildə "Nevada - Semipalatinsk" ictimai hərəkatının əsasını qoyur.

O, 1991-ci ilə qədər bir neçə çağırış Qazaxıstan və SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuşdur. O.Süleymenov 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsi ilə əlaqədar doğma türk soydaşlarına başsağlığı vermək üçün Bakıya gəlmiş və Kremlin Qurultaylar sarayında faciənin günahkarı olan ermənipərəst Qorbaçov rejimini tənqid etmişdir. 1991-ci ildə Qazaxstanda milli müstəqillik elan olunduqdan sonra O.Süleymenov ölkənin ictimai-siyasi, mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş və etməkdə davam edir. Hazırda YUNESKO-da Qazaxıstanın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının "Dostluq" ordeni ilə təltif edilmişdir.

YARADICILIĞI

Yaradıcılığında daha çox milli-estetik normaların dürüst formalarını tətbiq edən, dünya miqyasında tanınan müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri (eyni zamanda deyərdim ki, birincisi) Oljas Süleymenovdur. "Oljas Süleymenov dünyanın bizə məlum olan, bəlkə də yeganə şairidir ki, təfəkkürü eyni zamanda həm zəngin etnoqrafik potensiala, həm də müasir poetik "diplomatiya"ya malikdir – naturalizmlə analitizmin bu cür üzvü vəhdətini verən ikinci bir şairi təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür…"[1] O.Süleymenov yaradıcılığında bu gündən keçmişə və gələcəyə körpü salan təəssübkeş sənətkardır. Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, onun "Az-Ya" əsəri türk xalqlarının tarixinə, dilinə, ictimai-siyasi tarixi nüfuzuna orijinal yanaşmasına görə tayı-bərabəri olmayan əsərdir. İki hissədən ibarət olan, bütün məsələlərə elmi-tarixi prinsiplər daxilində obyektiv münasibət bildirən "Az-Ya" kitabı təkcə qədim tarixə malik türklərin deyil, eyni

1. N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998, səh.204.

zamanda Avro-Asiya məkanında yaşayan bir çox xalqların mədəni və siyasi tarixini öyrənmək baxımından səciyyəvidir.

Lakin Oljas Süleymenov bir tarixçi alim, etnoqraf olmaqla yanaşı, həm də müasir qazax şeirinin görkəmli, məşhur nümayəndəsidir. Onun poeziya qüdrəti bir neçə cəhətinə görə fərqlənir və seçilir. O.Süleymenov yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından orijinaldır. Ona görə də O.Süleymenov oxucuların nəzərində sovet şairlərinin (bəziləri istisna olunmaqla) ənənəvi mövzu və forma modelini əsasən qəbul etməyən şair "görkəmi" ilə daha çox fərqlənir. Onun poeziyasında sovet rejiminin qadağalar qoyduğu mövzu məhdudiyyətinin olmaması, fərqli düşüncə tərzi və bunun poetik detal, poetik nümunə şəklində özünü büruzə verməsi adi hala çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, O.Süleymenov lirikasında siyasi motiv və çalar ön planda dayanmış, şair idealının əsas göstəricisi kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Ölkəm!
Sən də Qazaxıstanla bil,
Ən sınanmış,
Ən dözümlü oğullarını
Biz təkcə səni sevirik
Yanırıq,
Təkcə sənin eşqinə.
Qoruyuruq haqqımızı –
Dişlərimiz kilidlənmir
Tab eləmir
Qoruyuruq
Çöl genişliyiynən,

Alatau dağlarının ucalığıynan
Qışqırmaq haqqımızı!

O.Süleymenov yaradıcılığında tarixi özünüdərkin əhatə dairəsi olduqca böyük görünür. Bu qrup şeirlərində şair narahatçılıqlarını oxucu tam mənada dərk edir, ona şərik çıxır. Şair də öz növbəsində milli-etnik kimlik düşüncə təsirində tarixi səyahətə üstünlük verir: "Mən şəhər oğluyam, çöl-biyabanla döyüşə yollanmalıyam. Nurani qocalar,

bilmək istəyirəm, deyin, mənim şəhərlərim necə məhv olub?" – deyimi ilə tarixi suala cavab axtarır:

Bəyaz Otrar şəhərim,
Hanı qala divarların?
Yarım ilə alov tutub yandımı?
Dözmədimi döyüşlərə?
İki yüz gün, gecə-gündüz?
Uzun çəkdi mühasirə.
Yeraltı yollar kəsili.
Nə çörək var, nə ət, nə ot.

Bütün hallarda şairin tarixə "boylanması" mənsub olduğu xalqın minillərdən üzübəri gəlişi və tarixi faciələrlə üzləşməsinin salnaməsini xatırladır. Bu məqamda uzaq və yaxın keçmişin xatırlanması xalqı üçün döyünən həssas bir ürəyin narahatçılıqları təsirindədir:

El-obalar kül altda,
Hələ çox anmaq olar
Külə dönən o çölü
Ürək istəmir nəsə
Çünki o səsləyir
Qisas almağa!
Necə ovunduraq
Nə cür atlandıraq
Ürəyim səni?

O.Süleymenov sənətində türkün tarixi dünyasına səyahət və ona həsrət ifadə edən münasibət diqqəti cəlb edən xüsusi haldır. Daha doğrusu o, bu halda "türk çölləri boyu Şərqdən Qərbə çapan bir atlıya bənzəyir" (N.Cəfərov). Qeyd edək ki, şair öz "səyahətində" vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirir:

Mən yenə üz tutdum
uzaq səfərə.
Beynimdə həkk olub
bir qanun ancaq. (səh.269)

Diqqətlə izlədikdə şair bu "səyahətində" dünyanı "hədəf" seçir.

Belə geniş masştaba iddialı olan şairin məqsədi tarixin daş yaddaşında türkün izlərini görmək və müəyyənləşdirməkdir. Bu halda O.Süleymenov haqlı görünür. Gəzdiyi yerlərdə mənsub olduğu xalqın dünənindən və bu günündən söhbət açmağı özünə borc bilir:

Köç edib gəzirəm bu yer üzünü
qarışbaqarış,
Məsləhət görürlər bir bina qurum.
Mənsə fürsət düşən kimi
Afrikanı,
Fransanı,
Asiyanı dolaşıb,
Açıb gözlərini
Hələbdəki ərəbin,
Nyu-Yorkda
dastanlardan söz açıb
geri dönürəm..

"Dastanlardan söz açıb geri qayıdan" şair nə qalibdir, nə də məğlub. O, bütün görüntülərdə sadəcə vətəndaş və insandır. Ürəyində bəşəri duyğuları yaşadan, torpağına qəlbən bağlı olan bir insan və vətəndaş. Onun insan və vətəndaş hüququ yüksək olduğu üçün sözünün kəsəri daha da artır, haqq sözünü daha da cəsarətli deyir:

Ölkəm,
Sən Qazaxıstan sınağından
çıxmısan –
Bu yerdə
Xaç əlindən tərpənməyə
yer yoxdur.

O.Süleymenov bu cür deyimdə inzibati-amirlik və totalitar dövrünün amansızlıqlarını göz önünə gətirir. O dövrün dəhşətlərini xatırlayır. Sürgün yeri kimi seçilmiş Qazaxıstanın "milyonlara qəbir evi" olmasını təəssüflə qeyd edir. Torpağının, ölkəsinin bu işdə günahsız olduğunu bilsə də, başqalarından üzr istəməyi özünə borc bilir. Əslində şairin üzrxahlığı öz ölkəsinin günahlarından irəli gəlmir, bu

poetik üsyankarlıqla O.Süleymenov böyük bir rejimi, böyük bir imperiyanı, onun qanunlarını ittiham edir:

Qazaxıstan!...
Təkcə səndə yerləşir
Bütün yer üzündəki
Paytaxtların türməsi
Sən ucsuz-bucaqsız sürgün yerisən
Kiçik bir xəritədə.

"Bir çəkməçi vardı bizim aulda" şeirində O.Süleymenov təkcə kəskin deyim və ittihamları ilə diqqəti cəlb etmir, həm də ümumsovet poeziyası üçün xarakterik olmayan bir baryeri aşır, fikirlərində analitizmə geniş yer verməklə "inqilabçı" təsiri bağışlayır:

Hamıya çəkmə tikirdi,
Öz ayağının üstündə.
Ona elə gəlirdi,
Ayrı-seçkilik salmır,
Bərabərləşdirir hamını
bu yolla..

Konkret məkan və zaman reallıqlarını özünə əks etdirən bu şeirdə mövcud bir rejim, o cümlədən konkret bir "ideoloq" obrazı fikri daha çox məşğul edir. Oxucu bir növ arxada qalan yaxın keçmişin reallıqlarının dəhşətlərini yenidən "yaşayır".

Boyu vardı
Bapbalaca
Napoleon sayağı.
O tikdiyi çəkmələrdə
Div boyda adamlara
Gəzmək asan deyildi-
Çəkmə sıxır ayağı.
Hamı elə bilirdi
Çəkməni Allah verib
Verib ki, qoy müsəlman
Dua eləyən zaman

Ayaqlarını sıxan
Çəkmələrini çıxartsın.

"…Oljasın poetik təfəkkürü çox qədim mənbələrdən gəlir – XI-XII əsrlərdən etibarən türk poeziyasında: həm Mərkəzi Asiya, həm Ural – Volqaboyu, həm də Qafqaz – Kiçik Asiya regionunda eyni vaxtda İran motivləri, metaforaları, intonasiyası və s. qüvvətləndi, türk şeiri sərbəstliyini, nəfəs genişliyini itirdi və poetik özünüifadə əruz standartlarına tabe oldu"[1].

Lakin nisbətən sonrakı əsrlərdə müəyyən mənada epos sərbəstliyinə yiyələnən türk şeiri əvvəlki ənənələrə kifayət qədər yaxınlaşa bilmədi. Düzdür, XX əsrdə ümumən türk şeiri milli-ictimai baxımdan nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafını bərpa edə bildi. Zəngin epos təfəkkür və mədəniyyətinə qayıdış, onun sənətdə tam bərpası O.Süleymenov yaradıcılığında özünü təsdiqlədi. "Mən səni…", "Uşaqlıq, bağ, bürkü", "Akın Smetin son nəğməsi", "Köçəri" və s. onlarla digər şeirləri məzmun, eyni zamanda forma, quruluş baxımından epos təfəkkürü elementlərinə xeyli yaxındır:

Vur-tut səkkiz yaşım
olardı yəqin.
Uşaqlıq illəri.
Yay. Arxa cəbhə.
Yastı daxmaların yanından keçən
Köhnə arabaların cırıltı səsi.
Bürkü təntidəndə – yaxınlıqda çay
Bağlar toz içində.

Bu səbəbdəndir ki, onun istər məhəbbət, istərsə də fəlsəfi lirikası tam mənada orijinal məzmun və ideyaya söykənir. Çünki burada "zamanın tələbi" ilə "sənətkarın sənət tələbi" arasında yeni əlaqə tipi ortaya çıxır:

Mən səni…
Mən səni salamlayıram,
Şeirtək doğulan düşmənçiliyim.

---

1. N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998, səh.207.

Daha çox gərəkdir həmişəkindən
Sevgi şeirləri,
Bəlkə də indi…

Diqqətlə izlədikdə O.Süleymenovun məhəbbət şerlərində hər şeydən azad olmuş saf məhəbbətdən söz getmir. Sözün mənası ilkin qatda deyil, sonrakı qatlarda diqqətə çatdırılır.

Su ki girdi qaba
Tələsir almağa
Qabın şəklini
Söz isə –
Elə ki, yatdı ürəyə
Dəyişmir donunu,
Necə var, eləcə salır əksini

– deyən şair özünün məhəbbət fəlsəfəsini də bu uyğunluqda ifadə etməyə nail olur:

Yuxun şirin olsun, dədə
Rahat yat, ata.
Halım yaxşıdır.
…Varlı-hallıyam.
Görürəm doğmalaşdığını hər şeyin,
Məni varlı görmək istəmirdinmi?

O.Süleymenovun poetik "mən"i çoxcəhətli aspektdə görünür. "Mən" onun şeirlərində aparıcıdır, təbiidir. Bütün etirafları səmimi təsir bağışlayır. Şairin "mən"i konkret və ümumi dəyərləri özündə ehtiva edə bilir:Bir sözüm iki olmayıb hələ,

Boş yerə
Əl atmamışam xəncərə.
Tapmışam
Nə itiyim olubsa
Tale verdiyinə
Qane olmuşam.

Problemə bu cür yanaşma onun şeirlərində insan faktorunu və amilini əsas obyektə çevirir. Hadisələrin mərkəzində dayanan insan şairin etnoqrafik təfəkkürə bağlılığının göstəricisidir. Həmin insan şairin əc-

dadı, özü və müasirləridir. Məhz buna görə də insan obyekt kimi O.Süleymenovda olduqca güclüdür. O, həm də çevik və aparıcıdır. Dünənin acılarına acıyan, keçmişinin uğurlarından qürur duyan, gələcəyə ümidlə baxan şəxsdir:

Mən səni sevirəm, Fransa
Sənin adınla çağırardılar.
bütün gəlmələri
"firəng" –deyə Mənim əcdadlarım
cəngavərlərini
kəməndlə sürüyüb
saldı yəhərdən.

İnsanın bir ölkənin deyil, həm də bəşər övladı olması məsələləri O.Süleymenov yaradıcılığında özünü qabarıq göstərir. Əsasən, şairin milli təəssübkeşlik amillərinin güclü olduğu sənətində bəşəri ideyaların da özünəməxsus planda təcəssümü milli-etnik və bəşəri tarixi-təkamül problemlərinin sintezindən doğur. Artıq şairin kəşf etdiyi yeni insan "inqilabçı təfəkküründən" uzaqlaşır, düşüncələrində bəşəri dəyərlərə üstünlük verir:

Demək olar ki, keçən əsrin 80-ci illərinə qədərki yaradıcılığında O.Süleymenov insanı həm milli, həm də bəşəri platformada saxlayırdısa, 80-ci illərdən sonrakı poeziyasında o, insanı əsasən "milli-etnik müəyyənləşmədə" təqdim edir. Sənətində bu ideyanı bayraq kimi dalğalandırmağı vacib sayır.

Əlbəttə, bu nəzərə çarpacaq hal O.Süleymenov yaradıcılığı üçün tam yeni keyfiyyət göstəricisi deyildir. Bunun rüşeym və izləri onun sənətində bütün dövrlərdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərmiş, aktual mövzuya çevrilmişdir. Lakin XX əsrin 80-ci illərdən etibarən insanın etnik məzmunu, onun etnik-psixoloji, etnik-kulturoloji amilləri şairin poeziyasında tarixi proseslər və müasir özünütəsdiq səviyyəsində təqdim olunur:

Boz örtüklü Monqolustan çölündə,
Yatır
Noqayların,
Bulqarların,

Qazaxların
orduları.
Bizi üzü Qərbə dəfn eyləyiblər.
Bizim arxamızda sonuncu dəniz!
Fırlan, Yer kürəmiz!
Bu gün anlayıram daha çox səni.
Ağrın, acıların kaş mənə gələ.
Dolan, Aynalayn, dönüm başına,
Köç edib dönürəm yolların ilə.

Lirik-fəlsəfi, lirik-psixoloji şeirlərin imkanlarından istifadə məsələləri O.Süleymenovda özünün dolğun və geniş ifadəsini tapa bilir. Şair poetik axtarışlarının nəticəsi olaraq tamamilə yeni fikirlər, yeni ideyalar ortaya atır. Əslində bu cür "yeniləşmə"də poetik detalların orijinallığı da az əhəmiyyət daşımır. Şair bu qrup şeirlərində mövzu və forma imkanlarının genişliyindən tam istifadə edir:

Harda söz salmaq olar
De, aclıqdan, küləkdən?
Harda hər addım başı
Deşilə bilər, görən
Minillik bir inamın
Kiçik bir qəlpələriylə
Maşınların təkəri?..

"Az-Ya" O.Süleymenov yaradıcılığında əsas yer tutur. Əsər türk etnik-kulturoloji, etnogenezis məsələlərinin öyrənilməsində, tarixi araşdırmalar nəticəsində türklərin geniş mənada "həyat qrafikinin" tədqiqində əhəmiyyətinə görə seçilir. Müəllif rus dilində yazmış olduğu bu əsərinə maraqlı və orijinal bir ad seçmişdir. "Az-Ya" öz adının orijinallığı baxımından deyil, mahiyyət dərinliyinə, qoyulan problemlərin elmi-analitik şərhi baxımından da fərqlənir. "Az" əski slavyancada "mən", "Ya" isə müasir rus dilində "mən" deməkdir. Yəni "mən və mən". Eyni zamanda "Az" kiril əlifbasının ilk, "ya" isə son hərfidir. Lakin burada məna formal "sən və mən" şərtiliyində açıqlanır. Və bu şərtilik daxilində rus ədəbiyyatı (Az) və türk xalqlarının (Ya) tarixi, mədəniyyəti, etnik kimliyi barədə müfəssəl məlumatlar verilir, müqa-

yisəli təhlil aparılır. Bu müqayisədə elmi-tarixi əsaslandırma yolu ilə türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin qədimliyi, üstünlüyü, təsir gücü üzə çıxır. Müəllif türk mədəniyyətinin Şumer mədəniyyətinin varisi olduğunu sübuta yetirir. "İqor polku" dastanında dil, üslub, tarix və ideoloji baxımdan türk təsirinin olması faktlar əsasında təsdiqini tapır. Əsərdə özünə yer tapan türkçülük ideyaları o vaxtkı ideoloji tələblərə uyğun olmadığı üçün rəsmi şəkildə müəllifə qarşı ittihamların irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır. 1976-cı ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən müzakirə və məhkəmə qərarlarının nəticəsi olaraq "Az-Ya" ideologiyaya zərərli, elmi faydası olmayan əsər kimi qadağan olunur.

Qədim türk mədəniyyətinin iki inkişaf zirvəsi olan türk-Şumer və türk-Sibir mərhələlərinin neçə minillik tarixini izləmək, onların dünya mədəniyyətində, dünya sivilizasiyasında rolunu müəyyənləşdirmək, türklərin haqsız qeyri-elmi-tarixi hücumlara məruz qalmaq və s. məsələlər müəllifin obyektiv və haqlı təhlil və tədqiqlərində özünə yer tapır. O.Süleymenov təhlil və tədqiqlərində bir tərəflilikdən uzaq dayanır. Demək olar ki, fikirlərini dünya elmi "kürəsində" bişirir, heç bir xalqın tarixi haqlarını tapdamır. İki əsas hissədən ("Qızılquşlar və Qazlar", "Şumernamə") ibarət "Az-Ya" əsəri bir növ türklərin əhatə və əlaqədə olduğu tarixi yer və məkanların əhali, etnik tərkibi, dil və mədəniyyət nümunələri barədə fikir yürütmək baxımından xarakterikdir. Təbii olaraq burada türk inkişaf xətti əsas mərkəzi xətt kimi önəm təşkil edir.

Ona görə də hadisələrə, elmi-mədəni prosesin gedişi və aşkarlanmasına tarixi və müasir prizmadan yanaşma, türklərin tarixdə yeri, onların dünya mədəniyyəti tarixində təsdiqi və inkarı problemlərinə münasibət böyük maraq doğurur: "Qədim türk mədəniyyətinin bu iki inkişaf zirvəsi [kök türk-Şumer və qədim türk-Sibir] arasında neçə minillik bir uçurum var. Tənəzzül uçurumu! Tarix elmində köçərilərin mədəni geriliyi haqqında çox yazılıb. Biz bu təyini inkar etmədən, ona dialektika baxımından daha dəqiq və tutumlu bir söz əlavə edirik – yorğunluq. Nadan mənbələr tarixi qrafikin çox kiçik bir parçasını izləyə biliblər və nadan tarixçi bu bir parçanın əsasında iddia edir ki, guya türklərin inkişaf relyefi həmişə hamar olub. Deməli, türk xalqı

yarandığı gündən bədnam bir vəziyyətdə, - yəni Avropa tarixçisinin hazırda onu gördüyü, daha doğrusu görmək istədiyi Vəhşi Tayfa cildində olub.

Hər bir xalqın tarixinin qrafiki kardioqramı xatırladır. Tibb elmində düz xətt ölümü bildirir. Tarixdə isə xalqın yeni sıçrayış üçün güc yığdığı zamanı.

Türklərin həyat qrafiki hələ başa çatmayıb."[1]

O.Süleymenov əcnəbi-xristian tədqiqatçılarının türkü köçəri, vəhşi tayfa hesab etmələrinə, köçərilərin isə bu qədər mədəniyyət nümunəsi yaratmaq imkanlarının olmamasına etirazı sözə yox, fakta və məntiqə söykənir, hind-Avropa mədəniyyətinin zənginləşməsində bu mədəniyyətin baza rolunu xüsusi qeyd edir: "Biz Ön Asiyada yaranmış Sözün və İşarənin Misir incəsənəti kürəsində bişəndən sonra Hind-Avropa mədəniyyətinin necə zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Lakin sivilizasiyaların qaynar qazanından hind-Avropalılar da bilavasitə bəhrələnirdilər."[2]

Sitata diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, alim türkə qarşı ədalətsiz iddiaları ilə çıxış edən, onun tarixi haqqına və milli hissiyyatına toxunan əcnəbi tədqiqatçılardan fərqli olaraq obyektiv elmi mühakimələr irəli sürür, hər bir xalqın tarixi-mədəni haqqını düzgün qiymətləndirir: "1791-ci ildə A.İ.Musin-Puşkin Müqəddəs Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. Həmin il avqustun 11-də II Yekaterinanın fərmanı ilə Sinoda monastr arxivlərindən və kitabxanalardan rus tarixi üçün dəyərli olan əlyazmaları müsadirə etmək icazəsi verildi.

Bu iş A.İ.Musin-Puşkinə tapşırıldı. Təxminən 1792-ci ildə (dəqiq tarixi müəyyənləşdirilməyib) o, XVI əsrə aid bir məcmuə əldə etdi. "İqor polku dastanı"nın nüsxəsi də oradan tapıldı.

1812-ci il Moskva yanğını zamanı qrafın evi də, kitabxanası da yanıb külə döndü. XVI əsrə aid nüsxə beləcə məhv oldu. Hazırda elm aləmində Musin-Puşkinin nəşrindən və Yekaterina üçün surəti köçürülmüş nüsxədən istifadə edilir.

---

1. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.217.
2. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.249.

XVI əsr nüsxəsiylə bağlı bu maraqlı əhvalat elə həmin dövrdə rus alimlərində də, əcnəbi mütəxəssislərdə də dastanın həqiqiliyinə şübhə oyatdı; güman edilirdi ki, əldə olunan nüsxə saxtadır və bundan məqsəd keçmiş dövrlərdən alınmış dəlillərlə Yekaterinanın imperialist siyasətinə haqq qazandırmaqdır. Hətta saxta nüsxənin gümana gələn müəlliflərinin adları çəkilirdi (o cümlədən Musin-Puşkinin).”[1]

“İqor polku dastanı” tarixinə dair” tədqiqatlarında O.Süleymenovun fikirləri elmi prinsiplərə söykənir. Burada əsas sual kimi səslənən “İqor polku dastanı” həqiqətən olubmu, yoxsa bu XVIII əsrdə düzəldilmiş saxta əlyazmadır?” – sualına cavab tapmaqda O.Süleymenov üst-üstə düşən, kəsişən fikirləri götür-qoy edir, konkret cavaba tələsmir. Məqsəd isə əsl alim təmkini və obyektivliyi ilə dəqiq faktları üzə çıxarmaq, başqa bir xalqın mədəni tarixinə kölgə salmamaqdır.

Ona görə də müəllif “İqor polku dastanı” ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatçı alimlərin fikir və mülahizələrinə diqqətlə yanaşır, onları süzgəcdən keçirir, qənaətlərini ortaya qoyur[2]. Məlumdur ki, dastanın XII əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı əsrlərdə (XVIII əsrə qədər) formalaşdığı iddia edilir. O.Süleymenova görə “heç olmasa bir faktı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. “İqor polku dastanı” ən azı iki zaman kəsiyinin – XII və XVI əsrlərin məhsulu, ədəbi abidəsidir.” Əlbəttə, burada bir incə məqam özünü göstərir. O.Süleymenov bu fikirləri deməklə, heç də nasixlərin (əlyazma nüsxəsini köçürən şəxslərin) dastana etdikləri saxta əlavələrini nəzərdən qaçırmır. “O, (nasir nəzərdə tutulur – E.Q.) nəinki dastanın canına bir xristian ab-havası hopdurur, ən kədərlisi odur ki, öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq, bəzi parçalara vətənpərvərlik donu geydirməyə cəhd edirdi”[3].

O.Süleymenov “İqor polku dastanı”nın üzü köçürülən üç nüsxəsi və bu nüsxələrin taleyi barədə məlumat verir: "Bu nüsxələrdən birini XVIII əsrdə Musin-Puşkin əldə edir. O biri nüsxə XX əsrdə Peçorada görünüb yox olur. Üçüncüsünü isə Həştərxan bazarından naməlum bir

1. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.5.
2. Geniş bax: O.Süleymanov. Az-Ya, Bakı, 1993, səh.5-20.
3. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.15.

qazax alıb harasa aparır…”[1]

O.Süleymenov “İqor polku dastanı”nı nadir abidə hesab edir. O, əsərdə türkizm məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Türkizmlərin olmasını “İqor polku dastanı”nın XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmasını sübut edən əsas dəlil kimi qiymətləndirir: “Mənə belə gəlir ki, slavyan-türk tarixinin maraqlı epizodlarından birinə həsr edilmiş “İqor polku dastanı”nın müəllifi də türk dilinin ab-havası, poeziyası hopmuş bir mühitdə yaşayıb-yaratmışdır.

O öz dövrü və zümrəsinin övladı idi və mətndə artıq sıradan çıxmış türkizmlərdən deyil, oxucuların başa düşməyəcəyindən qorxub-çəkinmədən canlı türk terminləri və leksemalarından bol-bol istifadə etmişdir. Çünki o öz əsərini XII yüzilliyin ikidilli oxucusuna hesablamışdı.”[2] Göründüyü kimi, burada müəllif dastanda türkizmlərin işlənmə və ifadəsinə ehtiyac doğuran mühitin qismən də olsa mənzərəsini verə bilmişdir. Məhz əsər boyu bir çox söz qruplarının etimoloji variantlarının verilməsi, bu sözlərin digər dillərdəki söz yaradıcılığında oynadığı rolun göstərilməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn: batır-batur-bootur, boqatur-boqatır və ya buy-biy-bay-bey-boy və s.

Lakin O.Süleymenov təhlil və tədqiqlərində belə bir fikri irəli sürür ki, “bir neçə əsr sonra Rusiyada türk dili öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirdiyindən” türk sözlərinin işlənmə imkanları daralmağa başlayır. Ona görə də XVI əsrdə “İqor polku dastanı”nı köçürən nasix əsərdəki türkizmlərin çoxunu tərcümə etmiş, onları şimal rus şivələrində işlənən sözlərlə əvəzləmişdir. O.Süleymenov bu halı, - yəni türk sözlərinin əvəzlənməsinə təəssüflənir. Amma təsadüf nəticəsində tərcümə edilməyən türk sözlərinin mövcudluğunu isə yüksək qiymətləndirir: “Lakin köçürmələr zamanı möcüzə nəticəsində qalmış türk sözləri dastana xüsusi kolorit və dad verir. Dnepr suyundə həll olunmuş Baskançuk duzu kimi. Yaxud qan kimi. Yaxud göz yaşı kimi.”[3]

Şumer-türk dili və tarixi əlaqələrinin, Şumer mədəniyyəti izlərinin,

1. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.20.
2. Yenə orada., səh.153.
3. Yenə orada., səh.154.

bu mədəniyyətin dünya mədəniyyətinə təsiri məsələlərinin öyrənilməsi O.Süleymenov yaradıcılığında xüsusi yer tutur. "Az-Ya" kitabına daxil olan "Şumernamə" hissəsində müəllif ana türklərin bir zamanlar Mərkəzi Asiyanın "mədəniyyət qazanında "bişmələrini" və "Asiya çöllərinə çəkilərək şumer leksemini də özləriylə aparmalarını" qeyd edir. Burada türk sözləri, onun şumer leksemiylə bağlılığı, şumer dövründə türk dillərinin mövcudluğu tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilir. Türk və Şumer kurqanlarının rəmzi atributlarının oxşarlığı ilə bu əlaqələrin təsadüfi olmadığı göstərilir. O.Süleymenov Şumerlərlə bağlı özünə qədərki yazılan saxtalığa qarşı çıxaraq mənbələrə kor-koranə münasibət bəsləmir. Faktlarla sübuta yetirir ki, Şumerlərlə bağlı əksər yazılarda yanlışlığa yol verilib. Həqiqət isə Şumer-Türk bağlılığının göstərilməsindədir. Əlbəttə, Şumer-Türk etnik bağlılığı fikirləri qarşısında hər cür sədd çəkən totalitar rejimin qadağaları dövründə belə bir mövzudan bəhs açmaq olduqca çətin idi. Lakin O.Süleymenovun etnik-tarixi problemlərə təəssübkeş türk qeyrəti ilə müdaxiləsi bütün çətinliklərə sinə gərməsinə gətirib çıxarırdı. Bu barədə O.Süleymenovun fikirlərini xatırlamaq olduqca maraqlı görünür: "Əgər Şumerə görə sənin ciyərini çıxarırlarsa, sən onun yolunda Vətən uğrunda döyüşdüyün kimi döyüşməlisən. Onun qarşısında Vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən. …Daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşüncə və duyğuları kağıza köçürməliyəm."[1]

Qeyd edək ki, müəllifin Şumerlərlə bağlı kağıza köçürdüyü "düşüncə və duyğuları" illərdən bəri araşdırdığı və tədqiq etdiyi arxeoloji tapıntılara, e.ə. aid Çin salnamələrinə, Avropa, rus və Şərq alimlərinin fikirlərinə, Avesta və qədim türk yazılarına və s. söykənir. Nəticədə "Şumer" sözünün etimologiyasından tutmuş, Şumerlərin qədim bir xalq kimi tarix meydanında keçdiyi yolun "hərəkət cədvəlinə" qədər bütün məsələlərə aydınlıq gətirilir.

1. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.168.

TATAR
ƏDƏBİYYATI

İSMAYIL BƏY QASPİRALI

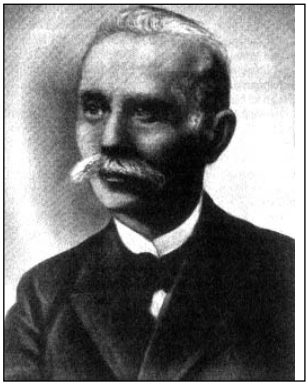

İSMAYIL BƏY QASPİRALI
(1851-1914)

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, "üsuli-cədid" hərəkatının və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış, "bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması" (Yusif Akçura) hesab edilən İsmayıl Qaspiralı 1851-ci ildə Baxçasaray yaxınlığında yerləşən Ovçu kəndində (Ovçuköydə) anadan olmuşdur. O, Qafqazın baş valisi knyaz Vorontsovun tərcüməçisi olan atası Mustafa ağanın doğulduğu Qaspiralı kəndinin adını özünə ləqəb götürmüşdür. Sevastopol müharibəsi ilə əlaqədar Mustafa ağanın ailəsi 1854-cü ildə Baxçasaraya köçür və İsmayıl Qaspiralı 7 il burada yaşayır. O, ilk tərbiyəni düşüncəsi xalq ruhunda köklənmiş Həbibə adlı sadə bir xanımdan almışdır. Hacı İsmayıl əfəndi isə onun ilk ibtidai təhsil müəllimi olmuş, gənc İsmayıl əlifba və oxumağı bu şəxsin sayəsində öyrənmişdir. İsmayıl Qaspiralı 1861-ci ildə Ağməscid gimnaziyasına daxil olur və orada 2 il təhsil alır. Daha sonra o, rus ordusunda zabit olmaq arzusu ilə təhsilini Voronej və Moskva hərbi məktəblərində davam etdirir. Moskva mühiti onun milli türk düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə "slavyançılığın və rusçuluğun mərkəzi olan" Moskvada,

xüsusilə yaxından əlaqədə olduğu "Moskovski vedemosti" qəzetinin redaktoru İvan Katkovun ailəsində, o cümlədən təhsil aldığı hərbi məktəbdə türklərə olan düşmənçilik təbliğatının şahidi olur, bütün bunlar onda təəssübkeşliyi artırır, ruhunda türkçülük ideyalarının oyanmasına təkan verir. Moskva hərbi məktəbində oxuyarkən əslən krımlı olan, lakin Litvada yaşayan Mustafa Mirzə ilə birlikdə Kritdə türklərə qarşı qiyama qalxmış qüvvələrlə mübarizə aparmaq məqsədi ilə gizli olaraq İstanbula keçmək arzusu pasportunun olmaması səbəbindən baş tutmur. İsmayıl bəy Qaspiralı Türkiyəyə gedə bilməsə də bir daha Moskvaya qayıtmır, 1868-ci ildən başlayaraq Baxçasarayın "Zəncirli" mədrəsəsində rus dili müəllimi işləyir. O, 1869-cu ildə daha yüksək maaşla Yaltanın Dərəkənd məktəbinə müəllim təyin edilsə də, burada iki il işlədikdən sonra, 1871-ci ildə yenidən Baxçasaraya qayıdaraq "Zəncirli" məktəbində rus dili müəllimi kimi fəaliyyətini davam etdirir. Lakin İ.Qaspiralının məktəbdə tələbələri türk dilində danışmağa həvəsləndirməsi, yeni üsullu tədrisi tətbiq etməsi birmənalı qarşılanmır, müəyyən tənqid və hədələrlə üzləşir. Buna görə də İ.Qaspiralı Türkiyəyə gedərək orada zabit olmaq qərarına gəlir. Lakin onun hərbi məktəbi tamamlamaması bu istəyi reallaşdırmağa imkan vermir. O, hərbi təhsilini tamamlamaq məqsədilə 1872-ci ildə Parisə gedir. Parisdə fransız dilini mükəmməl öyrənən İ.Qaspiralı qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanır. O, Parisdə əslən tatar olan görkəmli rus ədibi Turgenevlə tanış olur. Bu tanışlıq dostluğa çevrilir, Turgenevin şəxsi mirzəsi kimi əsərlərinin üzünü köçürür və çapa təqdim edir. 1874-cü ildə türk zabiti olmaq arzusu ilə Parisdən İstanbula gələn İ.Qaspiralının ümidləri boşa çıxır. Türk ordusunda zabit olmaq məqsədilə təxminən bir il müddətində ayrı-ayrı şəxs və təşkilatlara müraciətinə əhəmiyyət verilmədiyini gördükdən sonra o, 1875-ci ildə doğma və-

təni Krıma qayıdır. 1875-78-ci illər arasında heç bir rəsmi təşkilatda işləmir. O, 1878-ci ildə Baxçasaray şəhər bələdiyyəsinin sədri seçilir və 1882-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışır. Bu müddətdə bələdiyyə sədri kimi onun məktəb və xəstəxanalar açmaq, küçələri təmir etmək, mədəni sosial layihələr həyata keçirmək təklifləri çox böyük maneələrlə üzləşir. O, eyni zamanda 1879-cu ildə qəzet çıxarmaq məqsədilə hökumətə ərizə ilə müraciət edir. Lakin çar hökuməti bu müraciəti rədd edir. İ.Qaspiralı 1882-ci ildə Kazanın məşhur Akçuralar nəslindən olan İsfəndiyar bəyin qızı Zöhrə xanımla Baxçasarayda tanış olur. Onu da qeyd edək ki, Yusif Akçura Zöhrə xanımın qardaşı Həsən bəyin oğlu idi. Zöhrə xanım əmisi İbrahim bəylə Krıma müalicəyə gəlsə də İ.Qaspiralının onunla evlənmək təklifini qəbul edir. İ.Qaspiralı 1882-ci ilin sonlarında Zöhrə xanımla evlənmək niyyəti ilə Simbirski vilayətinə gedir. Zöhrə xanımın atası İsfəndiyar bəy varlı zavod sahibi, zəngin əsilzadə olduğu üçün qızını şəhər bələdiyyə sədrinə verməyi özünə əksiklik bilir və İ.Qaspiralını evdən qovur. Lakin İ.Qaspiralı Zöhrə xanımı qaçıraraq onunla kəbin kəsdirir. Bundan sonra çarəsiz qalan Zöhrə xanımın atası Simbirskidə onlara toy edir və Baxçasaraya yola salır. Rusiyada Krımın II Yekaterina tərəfindən işğal edilməsinin (1783) 100 illik bayram tədbirlərinin keçirildiyi 1883-cü ildə İ.Qaspiralıya "Tərcüman" qəzetini nəşr etməyə icazə verilir. Lakin qəzeti çap etmək üçün maliyyə vəsaiti olmadığından İ.Qaspiralı bu mətbu orqanının ilk nömrəsini çox əziyyətlə çap etməyə müvəffəq oldu. Krım əsilzadələrindən birinin qızı olan anası Fatimə xanımın, həyat yoldaşı Zöhrə xanımın qiymətli əşyalarını satmaqla əldə etdiyi vəsaitin, Kazan və Nijni-Novqoroda gedərək şəxsən özünün topladığı pulların hesabına 10 aprel 1883-cü il tarixində "Tərcüman" qəzetinin ilk sayı işıq üzü görür. Beləliklə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada yaşayan 14 milyonluq türk

ЕЖЕДНЕВНАЯ
ТЕРДЖИМАНЪ
ترجمان

إنا لله وإنا إليه راجعون

بوراق اسماعيل بك

İsmayıl Qaspiralının vəfatı ilə əlaqədar "Tərcuman" qəzetində dərc olunmuş nekroloq

müsəlmanlarına 34 il müddətində xidmət göstərən "Tərcüman" qəzetinin əsası qoyulur. "Tərcüman" qəzeti 32 il İsmayıl Qaspiralının baş redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. İsmayıl Qaspiralının ölümündən sonra (1914) "Tərcüman"ın sonrakı iki illik fəaliyyəti dövründə qəzetə Həsən Səbri bəy Ayvazov redaktorluq etmişdir. "Tərcüman" təkcə Rusiyada yaşayan türklər arasında deyil, İran, Türkiyə, Türkistan, Çin, Misir və s. Şərq ölkələrində geniş şəkildə yayılırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəzetdə türk-islam dünyası ilə bağlı yazılar əsas yer tuturdu, "dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyası əsas xətt kimi qorunurdu. Qəzetin bilavasitə irəli sürdüyü ideyaya uyğun olaraq 1884-cü ildə Baxçasarayın Qayıtmazağa məhəlləsində "üsuli-cədid" məktəbi açılır. İsmayıl Qaspiralının yazdığı "Xocayi-sübyan" dərsliyi yeni üsullu məktəbdə əlifba kimi istifadə edilirdi. 1890-cı ildə Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə İ.Qaspiralı ilə görüşmək üçün Baxçasaraya gedir və 10 gün onun qonağı olurlar. 1901-ci ildə İ.Qaspiralı Qafqaz səyahəti zamanı Şəkidə olur. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı Bakıya gəlir. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı ilə "Şərqi-rus" qəzetinin redaktoru M.Şahtaxtlı arasında (ərəb və latın əlifbası ilə bağlı) ixtilaf baş verir. İş o yerə çatır ki, İ.Qaspiralı M.Şahtaxtlını məhkəməyə verir. M.Şahtaxtlının İ.Qaspiralıya yazdığı məktubdan sonra məhkəmə münaqişəsi başa çatır. 1903-cü ildə Zöhrə xanım vəfat edir. İ.Qaspiralı onun bacısı Xurşid xanımla evlənir. Zöhrə xanım (Rifat, Şəfiqə, Behiyə, Leyla, Daniyal, Nigar, Mənsur, Heydər) 8 övlad dünyaya gətirmiş, qızlarından Şəfiqə xanım Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tanınmış nümayəndəsi Nəsib bəy Yusifbəyovun həyat yoldaşı olmuşdur.

İ.Qaspiralının bilavasitə təşəbbüsü ilə başlayan və qısa zaman fasiləsində Rusiyanın əksər türk bölgələrində geniş yayılan "üsuli-cədid" hərəkatı bu bölgələrdə yeni tipli məktəblərin açılmasında və qərb mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli

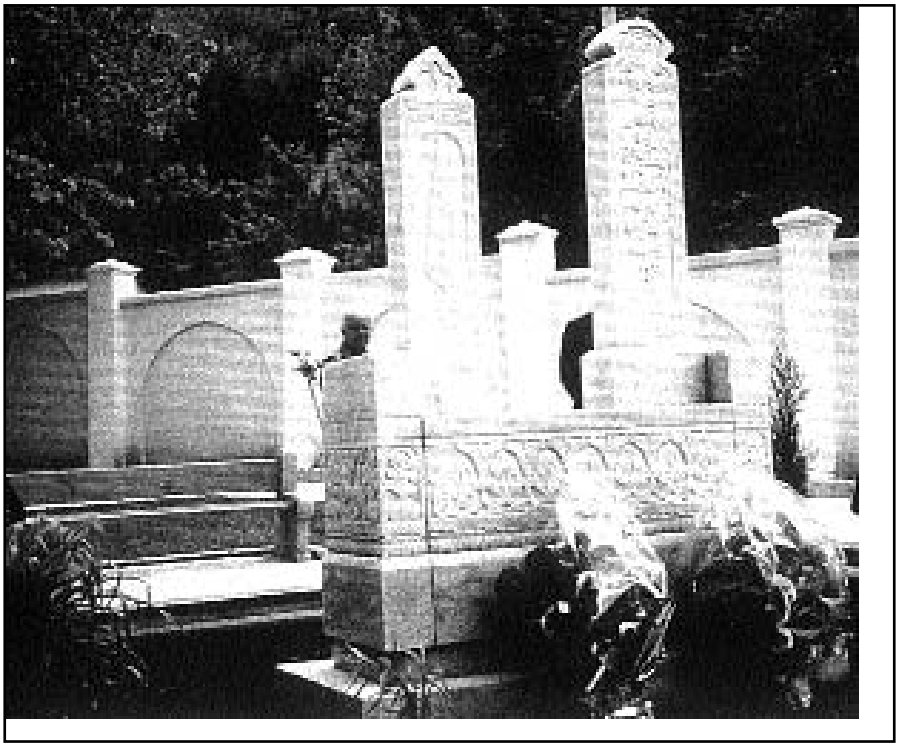

İsmayıl bəy Qaspiralının məzarı (Bağçasaray)

dərəcədə rol oynamışdır. "Üsuli-cədid" hərəkatının miqyasını genişləndirmək məqsədi ilə İ.Qaspiralı 1912-ci ildə Hindistana səfər edir. Təxminən iki ay ərzində Bombey şəhərində yeni tipli "Üsuli-səvtiyyə" müsəlman məktəbinin açılmasına nail olur və məktəbin 2 aylıq xərcini "Tər-cüman" qəzetinin vəsaiti hesabına ödəyir.

İ.Qaspiralı 1907-ci ilin sentyabr ayında Qahirə toplantısında müsəlmanlar konqresinin keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. 1906-cı ildə İ.Qaspiralı "dil, fikir, iş birliyinə xidmət naminə" "Millət" qəzetini çap etdirir. Və bu qəzetin fəaliyyəti barədə 27

sentyabr 1906-cı ildə "Tərcüman"da məlumat dərc edilir. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı bu illərdə digər məcmuələrin də nəşrinə nail olur. Belə ki, 1906-cı ilin mart ayında "Aləmi-nisvan" ("Xanımlar dünyası") məcmuəsinin, elə həmin ilin aprel ayında isə "Xa-xa-xa" qəzetinin nəşri Qaspiralının mətbuat sahəsində uğurlu fəaliyyətini təsdiqləyirdi. İ.Qaspiralı 1906-cı ildə vahid ədəbi dil yaratmaq məqsədi ilə Ə.Hüseynzadəyə müraciət edir. O, 1908-ci ildə Türkistan səfəri zamanı Bakıda olur, Xəzər dənizi vasitəsilə Türkistana keçir. İ.Qaspiralı 1911-ci ildə Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə İttihad və Tərəqqi Partiyası Baş məclisinə üzv seçilir. 1911-ci ildə bronxit xəstəliyindən əziyyət çəkən İ.Qaspiralı həkimlərin məsləhəti ilə qəzetçilik fəaliyyətini dayandırıb oğlu Rifat bəyin naşirliyi ilə "Zaman" qəzetinin nəşrini planlaşdırır. Lakin "Zaman" qəzetinin nəşri mümkün olmadığına görə o, "Tərcüman" qəzetinin fəaliyyətini bərpa edir. İ.Qaspiralı 1913-cü ildə Moskvaya gedir. 1914-cü ildə İ.Qaspiralı Rusiyada müsəlman fraksiyasını dirçəltmək məqsədi ilə Peterburq səfərinə çıxır. Səfər zamanı onun bərk soyuqlaması xəstəliyinin şiddətlənməsinə səbəb olur. Ölümündən düz iki ay əvvəl oğlanları Rifat və Heydərə, qızları Şəfiqə və Nigara, kürəkəni Nəsibə və Cəfər Seyidəhməd Krımlıya öləcəyi təqdirdə "Tərcüman" qəzetinin nəşri, özünün harada dəfn olunması, yas mərasiminin hansı şəkildə keçirilməsi barədə vəsiyyət edir. İsmayıl bəy Qaspiralı 1914-cü il sentyabrın 11-də saat 8:30 dəqiqədə 63 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Onun cənazəsi sentyabrın 12-də Baxçasaraydakı "Zincirli" mədrəsəsinin həyətində yerləşən Mənli Gərəyxan həzrətləri türbəsinin yanında dəfn edilmişdir. İsmayıl Qaspiralının ölümündən 14 gün sonra "Tərcüman"ın 1914-cü il 25 sentyabr tarixli 195-ci sayında bu barədə belə bir xəbər dərc olunur: "Tərcüman"ın təsisçisi böyük İsmayıl bəy Qaspirinski həzrətləri düçar olduqları xəstəlikdən sentyabrın 11-də saat 8:30-

da ruhunu təslim etmişdir. Sentyabrın 12-də cümə günü saat 2-də cənazə namazı qılınıb dəfn edilmişdir.

32 yaşından sonra babasını itirmiş "Tərcüman" bütün sevgili oxucularına bəyani təziyə ilə yas və ələmdə iştiraklarından dolayı ərzi-təşəkkür eylər".

İsmayıl Qaspiralının ölüm xəbəri təkcə Krımda deyil, bütün türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda da kədər hissi ilə qarşılanmış, xatirəsinə həsr olunmuş şeirlər ölümündən iki gün sonra müxtəlif qəzet və jurnallarda davamlı olaraq dərc olunmağa başlamışdır. Əlabbas Müznibin "Qiymətli atamız İsmayıl bəy Qasprinskinin vəfatı münasibətilə" ("Bəsirət" qəzeti, 13 sentyabr, 1914), "Sevgili atamız İsmayıl bəy" ("Dirilik" jurnalı, 16 sentyabr, 1914), Məhəmməd Hadinin "Kəbəyi-müəllayi-ürfanın qurbanı böyük İsmayıl bəy" ("İqbal" qəzeti, 14 sentyabr, 1914), Əmin Abidin "Dühayi-əzimimiz İsmayıl bəy Qasprinskinin vəfatı münasibətilə" ("İqbal" qəzeti, 17 sentyabr, 1914), Əli Səttarın "Ustadi-əzim İsmayıl bəy Qasprinskinin ruhu əğdəsinə ithaf" ("İqbal" qəzeti, 17 sentyabr, 1914), Əlipaşa Səbur Hüseynzadənin "Ustadi-əzəm İsmayıl bəy Qasprinskinin ruhuna ithaf" ("İqbal" qəzeti, 18 sentyabr, 1914), Əhməd Cavadın "Qasprinski üçün" (Gəncə, 22 sentyabr, 1914), Ziya Axundzadə Lənkəraninin "İsmayıl bəyin ruhuna" ("İqbal" qəzeti, 26 sentyabr, 1914), Molla Mahmud Çakər Naxçıvaninin "Ustadi-erşadımız böyük İsmayıl bəy" ("İqbal" qəzeti, 30 sentyabr, 1914), Hüseyn Cavidin "İsmayıl bəy" ("Məktəb" jurnalı, 21 oktyabr, 1914) şeirlərində İsmayıl bəy Qaspiralının ölümünə təəssüf edilməklə yanaşı, bir millət fədaisi kimi xatırlanır, əməlləri yüksək qiymətləndirilir, adının əbədiyaşar olacağına ümidlər bəslənilir. Məsələn, Məhəmməd Hadi onun ölümündən üç gün sonra "İqbal" qəzetinin 14 sentyabr 1914-cü il tarixli sayında dərc etdirdiyi "Kəbəyi-müəllayi-ürfanın qurbanı böyük İsmayıl bəy" adlı şeirində İ.Qaspiralının millət

yolunda xidmətlərinə yüksək dəyər verir, fikirlərinin milləti parlaq gələcəyə aparacağına inam nümayiş etdirir:

Verdin həyat bizlərə, öldün özün sənin,
Millət göz açdı, gərçi yumuldu gözün sənin.
Həp ruhdur ki, şəkli-soxənində sözün sənin,
Topraqlara bürünsə də parlar yüzün sənin.
Sən söndün isə fikirlərin bərqərardır,
Tabəndə qəlblər sana parlaq məzardır...

...Xəlq anlasın deyə o tənin bəyanını,
Çox zəhmət ilə xəlq edərək "Tərcüman"ını,
Vəkf eylədin bu qövmə cavanlıq zamanını,
Göstərdin iştə fikri həqiqət fəşanını!
Sən söndün isə fikirlərin bərqərardır,
Tabəndə qəlblər sana parlaq məzardır...

Hüseyn Cavid "İsmayıl bəy" şeirində ("Məktəb" jurnalı, 21 oktyabr, 1914-cü il) İ.Qaspiralının xidmət və ideyalarının türk millətinin həyatında oynadığı rolu poetik şəkildə belə mənalandırmışdır.

İsmayıl bəy, o bir böyük türk idi,
Bir günəşdi Krım üfüqlərindən,
Parlayıb ətrafı nura qərq etdi.
Yıldızlar yaratdı şəfəqlərindən.
İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz-ölgün millətinə can verdi...

...İsmayıl bəy ölməz, yaşar, həp yaşar,
Tarixlərdə, könüllərdə dillərdə.
Böyük ruhu yüksək göylərdən aşar
Böyük adı yad olunur hər yerdə!
İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz-ölgün millətinə can verdi...

YARADICILIĞI

İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığının şah əsəri olan "Tərcüman" mənsub olduğu türk xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında dirçəliş rolunu oynamaqla yanaşı, görkəmli şəxsiyyətin irəli sürdüyü "dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyalarının reallaşmasında güclü təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Böyük ideyalar carçısı İ.Qaspiralı mütərəqqi fikirlərin həyata keçməsində heç şübhəsiz, bədii ədəbiyyat və publisistikanı daha əhəmiyyətli hesab edirdi. İ.Qaspiralıya görə hər bir milləti millət kimi tanıtmaqda din və ədəbiyyatın rolu əvəz olunmazdır. Bu mənada İ.Qaspiralının ədəbiyyatsız xalqları "vəhşi tayfa" adlandırması təsadüfi görünmür. "O, belə hesab edirdi ki, bədii əsər hər şeydən əvvəl geniş xalq kütləsinin arzu və istəklərinin ifadəçisi və düşüncələrinin tərcümanı olmalıdır" (Xeyrulla Məmmədov).

İsmayıl Qaspiralı türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ideoloqu olmaqla yanaşı, ilk növbədə nasir və publisist kimi məşhurdur. Onun yaradıcılığında roman və hekayələri mühüm yer tutur.

İsmayıl Qaspiralı Avropa və Afrika ölkələrini səyahət edən eyni bir qəhrəmanın macəraları əsasında silsilə romanlar yazmış, bunları "Tərcüman" qəzetində çap etdirmişdir. "Firəngistan məktubları", "Darürrahat müsəlmanları", "Sudan məktubları", "Qadınlar ölkəsi" və "Molla Abbas Franseviyə təsadüf*: Gül Baba ziyarəti" əsərləri eyni qəhrəmanın - Molla Abbasın iştirak etdiyi müxtəlif romanlar silsiləsidir. Silsiləyə daxil olan ilk əsər "Firəngistan məktubları"dır. Roman 1887-1889-cu illərdə "Tərcüman" qəzetində "Molla Abbas" imzasıyla dərc edilmiş, az vaxt keçmədən ayrıca kitab halında çap olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz

* Təsadüf - görüş, rastlaşma

kimi "Firəngistan məktubları" əsərinin baş qəhrəmanı Daşkəndli Molla Abbasdır. Onun vətənindən Fransaya gəlməsi, oradan İspaniyaya getməsi, başına gələn əhvalatları hekayə etməsi əsərin məzmununu təşkil edir. Əsərdəki hadisələr bilavasitə Molla Abbasın dili ilə nəql olunur. Əsərin əvvəlində Molla Abbas özü və səfərinin məqsədi haqqında belə məlumat verir: "Daşkənddən səfərə çıxanda iyirmi iki yaşında idim. Atamdan qalmış mal və sərvətlə nə qədər dolaşsam da yetərli idi. Özüm harda, vətən və yurd orda olacaq kimi tək başına bir gənc idim. Səyahət, elm və bilik üçün nə qədər uzaqlarda olsam da ardımca baxıb qalacaq yox idi. Orenburqdan keçib Moskvaya gəldim. Burada gördüklərim və Kazanlı tanışlarımdan anladığım məlumata görə Firəngistan qayət könlümə düşdü, bu ölkələri görməyə həvəs etdim. Bir də ki, əski kitabda Avropada zamani ərəb və türkdən qalmış əzizlər və ziyarətlər olduğunu bilib, bunları ziyarət etməyə murad etdim. Bu halda Ades (Odessa) şəhərinə gəldim". Molla Abbasın səfər zamanı məqsədinə uyğun olaraq Macarıstanda "Gül Baba" (Macarıstanda XVI əsrdə Osmanlı türklərindən qalmış bir bəktaşi şeyxinin türbəsi), Fransada "Qırx əzizlər" adlı (732-ci ildə islam ordusunun Fransadan geri çəkilərkən şəhid olmuş əsgərləri üçün tikilmiş məqbərə. Hazırda onun mövcud olub-olmaması məlum deyil.) müqəddəs ocaqları ziyarət etməsi barədə əsərdə məlumat verilir. Romanda Molla Abbasın Odessada teatr tamaşasına baxarkən firəng qızı Jozefin ilə tanışlığı və ondan Fransa haqqında məlumatlar alması bilavasitə baş qəhrəmanda hələ Avropanı görmədən Avropa təəssüratlarının yaranmasına, onun Avropaya olan meylinin artmasına xidmət rolunu oynayır. Molla Abbasda şərq yox, Avropa marağının güclənmə səbəbi də əsərdə bu tanışlıqla əlaqələndirilir: "Bir həftə keçdi. Bu günləri həp firəng qızı ilə keçirdim. Firənglər və Firəngistan haqqında mənə məlum etdiyi əhvalatlara görə firəng qövminin diqqətəlayiq və təəccüblü ol-

duğuna şübhəm qalmadı. Belə ki, Jozefinlə tanış-biliş olunca islam ölkələrini ziyarət etməzdən əvvəl yabançı ölkələri gəzib, görüb, anlamağa qayət həvəsli oldum". Göründüyü kimi, Molla Abbasın bir tərəfdən kazanlı tanışlarından, digər tərəfdən də firəng qızından Avropa haqqında eşitdikləri onun bu diyara getmək həvəsini nəinki artırmış, eyni zamanda "firəngin diqqətəlayiq və təəccüblü" cəhətlərinə meylini gücləndirmişdir.

Hadisələrin inkişafı zamanı biz Molla Abbasın Jozefinlə nigah bağladığının şahidi oluruq. Molla Abbas dünyaya gələcək övladlarının müsəlman kimi tanınmasını vacib şərt hesab edir. Bu şərti müəllif əsərdə bir məqsəd kimi işlədir. Lakin əsas məqsəd Molla Abbasın Avropaya doğru səyahəti zamanı keçdiyi ölkələrdə gördüyü hadisələr və onlara münasibətində açıqlanır.

Rusiya, Ukrayna, Polşa, Qalitsiya, Almaniya, Macarıstan torpaqlarından keçərkən Molla Abbasın keçirdiyi hisslər, bu ölkələr haqqında onda yaranan təəssüratlar olduqca orijinal təsirə malikdir. Xüsusən alman və macar elm, təhsil, mədəniyyəti onda heyrət doğurur. Zəngin kitabxanaların, modern təhsil sisteminin olmasını müəllif qəhrəmanının dili ilə cəmiyyətin inkişaf təməli kimi səciyyələndirir. İ.Qaspiralıya görə "elm, mərifət günəş işığı kimidir. Cümlə aləmə aydınlıq və qüvvət verir." Əslində bu fikirlərdə öz maarifçi görüşlərini əks etdirən İ.Qaspiralı xalqların tərəqqisini elm və təhsildə görərək millətinin də bu yolu tutmasını arzulayır. Əsərdə Molla Abbasın Vyana şəhərində görkəmli türkoloq Vamberi ilə görüşü maraqlı tərzdə təqdim olunur. Müəllif Vamberinin Türkistanda tarixi abidələrin tədqiq etmək marağını ora gəlişinin bir səbəbini də məhz onun özünün və mənsub olduğu macar xalqının türk əsilli olması ilə bağlayır. Düzdür, əsərdə Vamberinin Türkistana getməsinin başqa bir səbəbi də açıqlanır: "Rəvayətə görə Vamberi dərviş qiyafəsinə girib Türkistanı dil kəşfi üçün dolaşmamış. Bu adamı bu tərəfə ingilis hökü-

məti yollamışdır. Bu səyahət zamanı ruslar Ağməscid və Evliyata qalalarını alıb Kokand və Daşkənd tərəfə gəlməkdə imişlər. İngilislər qısqanclıq və daha ziyadəsi Hindistanda malik olduqları ölkələrdən qorxub Rusiyanın Türkistana irəliləməsindən xoşlanmayıb Türkistan durumunu anlamaq istəmişlər. Bir türlü şübhə olmamaq üçün ingilis casusu yollamayıb, venqriyalı Vamberini yollamışlar. Vamberi İrandan, Xivədən keçib Buxaraya yetmişdir." Əsərdə səslənən bu fikirlərdə müəyyən tarixi faktların sadalanması ilə yanaşı, türk, mənəvi-mədəni tarixinin qədimliyinin təsdiqi də dayanır. Bir qədər əvvəldə adlarını sadaladığımız Avropa ölkələrində Molla Abbasın türk tarixi abidələrini axtarması, həmsöhbət olduğu şəxslərdən bu günkü qərb mədəniyyətinin əsasında dayanan bir sıra islam mənəvi dəyərlərinin mövcudluğu ilə əlaqədar məlumatlar eşitməsi türk-müsəlman təsirinin təkcə Şərqə yox, həm də Qərbə nüfuzundan xəbər verir. Əsərdə Molla Abbas çox hadisələrlə üzləşir. O, Parisə gəldikdən sonra Jozefini boşayır. Müsyo Şalon adlı tanınmış bir şəxslə tanış olur. Onun qızı Marqaritaya fars və türk dillərindən dərs keçir. Avropa mədəniyyəti, təhsil sistemi, əxlaq, ailə və məişət tərzi barədə bu şəxslərlə söhbətlərində Molla Abbas Şərqin nə qədər geri qaldığını açıq-aşkar duya bilir.

Molla Abbas Marqaritaya türk və fars dillərini öyrətdiyi kimi, özü də fransız dilini öyrənmək üçün məktəbə gedir. O, Marqaritaya olan sevgi hisslərini cilovlaya bilmir. Əslində onların məhəbbəti qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulur. Parisdə demək olar ki, 8 ay problemsiz yaşayan Molla Abbas bir yaşlı qadının qətlində günahlandırılıb həbs edilir. O, azadlıqda olarkən tez-tez elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində Qərb ilə Türkistanın fərqini müqayisə etdiyi kimi, həbsxanada da Avropa həbsxanalarının Şərq həbsxanalarından fərqləndiyini görür və bunun timsalında Fransa məhbəslərini cəza yeri yox, islah məktəbi kimi qiymət-

ləndirir. Əslində, obrazın geniş müqayisələrində İ.Qaspiralı özünün islahatçılıq görüşlərini oxucuya təqdim edir. Molla Abbas 16 gün həbsxanada saxlanıldıqdan sonra məhkəməyə gətirilir. O, məhkəmədə qadının öldürülməsindən xəbərsiz olduğunu, nahaqdan tutulduğunu bildirsə də, heç bir fakt, dəlil gətirmədiyi üçün məhkəməni inandıra bilmir. Hətta onun vəkili də hüquqlarını qoruduğu insanı müdafiə etməkdə aciz qalır. Əsərlə tanışlıq zamanı görürük ki, qətl törənən zaman Molla Abbas şəhərdən uzaqda yerləşən bir məkanda Marqarita ilə gizli şəkildə görüşdə imiş. Molla Abbas bilirdi ki, əgər bu dəlili məhkəmənin nəzərinə çatdırsa, onu günahsız kimi buraxa-caqlar. Lakin başa düşür ki, Marqarita ilə olan gizli görüşlərinin sirri açılsa təkcə bir qızın yox, həm də bir şərəfli ailənin namusuna ləkə yaxılacaqdır. Necə deyərlər, öz başını qurtarmaqla başqa bir başı bəlaya salacaqdır. Məhkəmənin gedişi zamanı salona üzləri və başları tamamilə örtülmüş, sifətləri görünməz olan iki qadın daxil olur. Məlum olur ki, onların biri şahid qismindədir. Digəri isə şahid olacaq qadının halı pis olduğundan onu məhkəmə binasına gətirməyə yardımçı olmuşdur. Şahid qadın adını, kimliyini məhkəməyə bildirmədən ifadə vermək istəyir. Çünki qadın bilir ki, kimliyi aşkar olsa ailə namuslarına xələl gələcək, günah sahibi kimi qınaq obyekti olacaqdır. Lakin hakim ifadə verən şəxsin kimliyinin bilinməsinin vacibliyini tələb etdiyinə görə çarşablı qadın örtüyünü başından götürərək Marqarita olduğunu söyləyir.

Marqarita yaşlı qadının qətl olunduğunu gün Molla Abbasla şəhərdən 2-3 saatlıq kənarda olduğunu, ayrı-ayrı günlərdə isə hotellərdə öz adlarını gizlədərək, başqa ad altında gün keçirdiklərini bildirir. Marqaritanın atası Müsyo Şalon bu sözləri eşitdikdə halı pisləşir və bir qrup adam onu zaldan kənara çıxarır. Lakin Müsyo Şalon beyninə qan sızmasından vəfat edir.

Marqritanın çıxışı Molla Abbasın günahsız olduğunu sübuta

yetirir. Onu azadlığa buraxırlar. Marqarita atasının ölümündən bir müddət xəbər tutmur. Müsyo Şalonun guya ticarət məqsədi ilə Moskvaya getdiyini Marqaritaya bildirib onu sakitləşdirsələr də, az vaxtdan sonra qız atasının ölümündən xəbər tutur. O, Molla Abbasa olan məhəbbətinin atasının ölümünə səbəb olduğundan günahını əfv etmək xatirinə dərvişanə ömür sürməyə qərar verir. Elə bu səbəbdən də Molla Abbasa olan məhəbbət və ünsiyyəti üzərindən xətt çəkir.

Molla Abbas Pale Royal bazarında Şeyx Cəlal adlı fransız, ingilis, ispan dillərini öz ana dili kimi bilən bir ərəbə rast gəlir. Şeyx Cəlal 15 il Avropa məmləkətlərində ticarətlə məşğul olduğundan bu yerləri yaxşı tanıyır. Onun Avropa barəsindəki fikirləri Molla Abbasda müəyyən maraq doğurur. İ.Qaspiralı bir növ özünün ictimai-siyasi, elmi-mədəni, əxlaqi və s. görüşlərini bu yolla oxucusuna çatdırmağı daha məqsədəuyğun hesab edir. İ.Qaspiralı haqqın, ədalətin təntənəsində və bunların mövcudluğunda insan səadətinin dayandığını bəyan etmişdir. Əks təqdirdə mərifətə, ağla, tərbiyəyə qalib gələn eqoizmin, nəfsin cəmiyyət üçün ziyanlarından bəhs açaraq əsl həqiqət yoluna çatmağın mümkünlüyünü belə görürdü: "Malın çoxluğu, artıqlığı insanları səadətli etməz. İnsan səadətinin çeşməsi birdir və bu da haqq və ədalətdir. Elm, təhsil və tərbiyə haqqın və ədalətin yayılmasına hizmət etmədikcə növi-bəşər səadətdən uzaq qalacaqdır". Bu fikirlər İ.Qaspiralının ictimai-sosial və maarifçi görüşlərinin əsasında dayanan fikirlərdən biridir. İ.Qaspiralı dünyanı gəzdikcə, millətlərin halı ilə tanış olduqca belə bir qəti fikrə gəlir ki, türk millətinin gələcək səadət yolu təhsil və elmdədir. O, məktəblərin açılmasını bu yolda vacib addım hesab edir.

"Firəngistan məktubları" romanının baş qəhrəmanı Molla Abbasın bir sıra Avropa ölkələrinə səyahəti fonunda müəllifin elm və maarifi təbliğ obyekti kimi ön planda saxlaması da bu zəru-

rətdən irəli gəlmişdir. "Firəngistan məktubları" əsəri Şeyx Cəlalın məsləhəti ilə Molla Abbasın "müsəlmanların əvvəlki zamanlarda qazandığı şərəf və mədəniyyətini öyrənmək üçün Əndəlisə"* getməsi ilə başa çatır.

Molla Abbasın İspaniyaya səyahəti və burada başına gələn əhvalatlar "Darürrahat müsəlmanları" əsərinin mövzusunu təşkil edir. Əsər "Tərcüman" qəzetindən əlavə, müəllifin sağlığında iki dəfə kitab şəklində (1891, 1906) çap olunmuşdur.

Qeyd edək ki, "Darürrahat müsəlmanları" "Firəngistan məktubları"nın davamıdır. "İdareyi-tərcüman" imzası ilə əsərə yazılmış ön sözdə bu fikir öz təsdiqini belə tapır: "Daşkəndli Molla Abbasın-Fransaya səyahətindən ötrü fransalı ad almış əfəndinin Fransada gördükləri "Firəngistan məktubları" başlığıyla "Tərcüman"da çap edilmişdir. Bu məktubların ikinci qismi Əndəlisə səyahəti və indiyə qədər naməlum bir cəmiyyəti - İslamiyyənin hal və vücudundan xəbər verir. "Firəngistan məktubları"nın bu ikinci qismi ayrıca bir əhəmiyyətə layiq olub bəxtiyaranə bir surəti-məişətə yetişmiş cəmiyyəti-müslimidən bəhs etdiyinə görə … "Darürrahat müsəlmanları" başlığı ilə risalə (kitabça) şəklində çap edildi və qəzetimizin cümlə müştərilərinə acizanə hədiyyə olaraq göndərildi."

Əsərdə bəzi kənara çıxmaları nəzərə almasaq, hadisələr əsasən Darürrahatda - xəyali İslam ölkəsində cərəyan edir. Molla Abbasın "gizli bir vadidə yaşayan müsəlmanlar" arasında görüb yaşadıqları "Darürrahat müsəlmanları" əsərinin mövzusunu təşkil edir.

---

* Əndəlis – İspaniyanın cənubunda yerləşən tarixi vilayətin adı olmuşdur. VIII əsrin əvvəllərində İspaniya ərazilərini işğal edən ərəblər buranı Əndəlis adlandırmışlar. Əndəlis ərəb mütəfəkkirlərindən İbn Tüfeyl, İbn Rüşt, İbn Əbd Rəbbihi, Əbu Hamid əl-Qəznati və başqalarının vətəni hesab edilir.

Əsər maraqlı mövzü üzərində qurulmuşdur. Fransa ilə vidalaşan Molla Abbas 43 saatdan sonra İspaniya sərhəddinə çatır. İlk öncə bu ölkədə gömrük məmuru ilə rastlaşan Molla Abbas məmura İspaniyanı ziyarət etmək məqsədi ilə gəldiyini bəyan edir. Sonra İspaniyanın tarixi haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir. Məğrib valisi Musa ibn Nusayr və Tarik ibn Ziyad tərəfindən bir çox Qərb əyalətlərinin, o cümlədən İspaniyanın fəth olunması faktları əsərdə tarixi-xronoloji ardıcıllıqda yer alır. "Darürrahat müsəlmanları" əsərində göstərilir ki, İspaniyaya İslamın gəlişi özü ilə mədəniyyət gətirdi. Şəhərlər, məktəblər, yollar tikildi, fabriklər işə düşdü, su boruları çəkildi və s.

Yazıçı İslamın Əndəlisdə qurub-yaratdıqlarının saysız həddə olduğunu nəzərə çatdırır. Bu məqsədlə müəllif ərəb tarixlərindən götürdüyü faktlara istinad etməklə ispan müsəlmanlığı dövründə mövcud olan şəhər, cami, mədrəsə, xəstəxana, hamam və s. sayları haqqında məlumatı əsərə daxil edir. Ərazidə İslamın zəfər çalması, "əhli - islamın" çoxalması inkişafın əsas səbəbi kimi təqdim edilir: "Əhaliyi-islamiyyənin çoxalması və tərəqqisi, günbəgün məsud olması Əndəlis qitəsini cənnət misallı bir mahal etmişdir…"

Lakin 800 ildən sonra İspaniyadan İslam ordusu geri çəkilməyə məcbur olur, Ferdinantın rəhbərlik etdiyi ispan əsgəri qələbə çalır, İslamdan qalmış bütün abidələr dağıdılır və əhaliyə divan tutulur: "Dağlar arası Darürrahat namı verdiyimiz mahalın cəmiyyəti-islamiyyəsi baba Seyid Musanın əqraba və dostlarından hasil olan xalqdır. Əndəlisü tamam istila edib, güc və qüvvət aldıqdan sonra ispanlar əhli-islama aman və mərhəmət etməyib,…camilərdə namaz və azan oxutmayıb, məktəblərdə təhsil və tərbiyəni yasaqlayıb. İslamın əlini-qanadını kəsməyə başlamışlar". Əsərdə Şeyx Cəlalla Molla Abbasın mükaliməsi fonunda

istər Avropa, istərsə də Türkistan tarixi, mədəniyyəti haqqında fikirlərə, millət və cəmiyyətin formalaşmasında elmin, təhsilin rolu məsələlərinə geniş yer verilir.

Əsərdə Əndəlisün məşhur sərdarı mərhum Seydi Musanın dost və əqrabalarına ünvanladığı, yazıldığından 700 il sonra (miladi 2076-cı ildə) açılması vəsiyyət olunan möhürlü məktub haqqında məlumatın verilməsi ilk baxışdan qəribə görünsə də, müəyyən mənada ölkə və millətin gələcəyi barədə oxucunu düşünməyə vadar edir. Amma Seydi Musanın vəsiyyətinin dəqiq mətninin nədən ibarət olması təbii olaraq əsərdə açıqlanmasa da, obrazların ehtimallarında burada xalq və millət problemindən, digər millətlər ilə müsəlmanların münasibətlərindən bəhs edilməsi güman edilir.

Əsərin sonunda Molla Abbas Parisdən bir məktub alır. Məktubu Molla Abbasa Marqarita yazmışdır. Məktubdan məlum olur ki, Sudanda Mehdi Məhəmməd Əhməd adlı bir vətənpərvər igid Misiri tutmuş ingilislərin əleyhinə müharibəyə hazırlaşır. Bəzi vətənpərvərlər Mehdi ordusuna kömək məqsədilə Sudana gedirlər. Marqaritanın yazdığına görə bu məqsədlə Avropada pul toplanır və şəxsən özü buna görə 25000 frank yardım etmişdir. Marqarita Molla Abbasın ərəb dilini bildiyi üçün Sudana gedən fransızlara qoşulacağına ümid etdiyini bildirir və bunu arzulayır. Molla Abbas Marqaritaya Parisə gəlib onunla görüşəcəyi və bundan sonra Sudana gedib-getməyəcəyi qərarını verəcəyi barədə məktub yazır.

Əsər bu sonluqla başa çatır. Əslində sonluğun bu cür verilməsi ilə müəllif yeni hadisələrə keçid alır. Daha doğrusu, oxucu qabaqcadan anlayır ki, sonrakı hadisələr Sudanda cərəyan edəcəkdir. Məhz bu ölkə ilə bağlı cərəyan edən hadisələr "Sudan məktubları" əsərinin mövzusunu təşkil edir. "Sudan məktub-

ları”nın ilk nəşri “Tərcüman” qəzetinin 1889-cu il tarixli 35-46-cı saylarında dərc olunmuşdur.

Əsərin məzmunu belədir: “Darürrahatdan Parisə gələn Molla Abbas Marqarita ilə görüşür. Marqarita ona atasının ölümündən sonra atasının ticarət işlərini davam etdirdiyi, Bombey, Bağdad, Təbriz və s. yerlərə məktub yazıb bu şəhərlərin tacirləri ilə ticarət əlaqələri qurmaq niyyəti barədə məlumat verir. Marqarita həmçinin İslam ölkələri ilə Fransa ticarət əlaqələrindən də söhbət açır. Lakin o, İngiltərənin Misirə girməsindən sonra fransız-Misir ticarəti arasında böyük ən-gəllərin yaranmasını narahatçılıqla qeyd edir. Marqarita bildirir ki, Sudan ölkəsində ingilislərə qarşı Şeyx Məhəmməd Əhməd* müharibəyə başlayıb. Ancaq onların balta, ox, qılınc və s. ilə ingilis topunun qarşısında duruş gətirməsi müşküldür. Buna görə sudanlılara top atmağı öyrətmək, əsgəri hərbi təlim keçmək üçün köməyə getmək lazımdır. Marqaritanın məsləhəti ilə Molla Abbas, Müsyo Marten, Müsyo Mark və Müsyo Jan özlərini Dağıstan çərkəzləri kimi qələmə verərək Sudana yola düşürlər. Şeyx Şamilin Şərqdəki nüfuzuna və Sudanda heç kimin çərkəz dilini bilməməsinə görə onlar özlərini çərkəz adlandırırlar. Əks təqdirdə ərəb məmləkətində onları avropalı bilib qətlə yetirə bilərdilər. Sudana gedən şəxslərin hərəsi bir sahənin mütəxəssisi – Müsyo Marten top məmuru, Müsyo Mark hərbi mühəndis, Müsyo Jan isə həkim idi. Molla Abbas özü kimi bu üç şəxsin də adını dəyişir. Müsyo Marten Əli Özden, Müsyo Mark Noqay Timur, Müsyo Jan isə sənətinə uyğun olaraq Loğman adını qəbul edir.

---

* Şeyx Məhəmməd Əhməd (1843-1895) Sudan təriqət şeyxidir. İngilislərə qarşı müharibədə xüsusi fərqlənmişdir. Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, o, türklərin qatı əleyhdarı olmuş, hətta onları kafir adlandırmışdır. İ.Qaspiralı buna görə əsəri tam olaraq işləməkdən vaz keçmişdir. (Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, İstanbul, 2003, səh.285)

Şeyx Abbas Dağistani (Molla Abbas) – Cəzayir ərəblərinin yaşadığı yerə gəlir. Onlara Şeyx Şamilin ruslara qarşı mübarizəsindən danışır. Səhrayi-Kəbir (Böyük Səhra) və Sudan haqqında məlumatlar öyrənir, oraya getməyin yollarını arayır. Molla Abbasa anladırlar ki, Sudana gedən ən rahat yol "Divanələr ölkəsi"ndən və "Qadınlar ölkəsi"ndən keçir. Abdulla Dari adlı bir şəxs onlara bələdçilik etmək arzusunda olduğunu bildirir: "Loğman dostlarına bildirir ki, qorxuram bu insan bizə xəyanət edə". Molla Abbas və mühəndis isə Abdulla Daridən xəyanət gözləmədiklərini bildirirlər. Lakin əsərin sonunda hər kəs özlüyündə belə fikirləşir ki, əgər o, xəyanət edib bizi təslim edərsə, divanələrə yox, qadınlara əsir düşməyimiz daha yaxşı olar. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı əsərin sonunda "davamı irəlidə" (yəni "ardı var") yazsa da "Tərcüman"ın sonrakı saylarında bu əsərin çapına rast gəlinməmişdir. Lakin qəzetin növbəti saylarında "Qadınlar ölkəsi" əsəri dərc olunmuşdur.

Məzmunundan da göründüyü kimi, "Sudan məktubları"nda hadisələr Avropadan Afrikaya köçülür. Qarşısına Daşkənddən İstanbula gəlib, oradan da Hicaza yollanmaq məqsədi qoyan Molla Abbas taleyin qisməti ilə Firəngistana, oradan da Afrikaya - Sudana gəlməli olur. Müəllif Molla Abbası az qala dünyanın böyük bir qismində gəzdirməkdə məqsədi Avropa, Asiya və Afrika xalqlarının həyatı üzərində apardığı müşahidələri və bunlardan hasil olan nəticələri oxucu ilə bölüşməkdir. "Sudan məktubları"nda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa imperializminin Şərq istilası, Şərqdə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, xalqların öz müqəddəratlarını həll etmək uğrunda mübarizəsi və digər məsələlər əksini tapır. Lakin İ.Qaspiralı maarif və tərbiyəni bütün məsələlərin mərkəzində saxlayır. Ona görə də "Sudan məktubları"nda öz idealına uyğun olaraq yeri

gəldikcə tərbiyə və mədəniyyət məsələsinə də toxunur və Molla Abbasın baxışları timsalında fikirlərini ortaya qoyur. Heç şübhəsiz, qadına münasibət və cəmiyyətdə qadının rolu İ.Qaspiralını daim düşündürmüşdür. Çünki yaşadığı müsəlman mühiti, üzvü olduğu cəmiyyət qadına İslam ehkamları münasibətləri daxilində baxmağı tələb edirdi. Ona görə də bu mühitdə qadının bütün fəaliyyət dairəsi təkcə yaşadığı mənzil divarları arasında məhdudlaşmır, həm də haqları tapdanır.

İ.Qaspiralı "Sudan məktubları" əsərində İslam ölkələrinin qadınları ilə Avropa qadınlarını müqayisə etməklə fərqləri sadalayır və qadını cəmiyyətin aparıcı insanı kimi görmək istəyir: "İslam və frenk qadınları arasında hal və tərbiyədə fərq çoxdur. Frenklərin haqqı inkar olunmaz: Çocuğa baxmaq, tərbiyə vermək, təbiblik etmək qadınlarının hünəridir. Bunlar ədəbli və pak olsalar dünyanın ən iyi qadınları olurlar. Frenk hünəri ilə İslam ədəbi bir yerə gəlsə daha gözəl olur".

"Sudan məktubları" əsərində bəşəriyyətin bütün nizamını kitab, məktəb və tərbiyə ilə bağlayan müəllif bu sahədə avropalıları başqalarına nümunə göstərir, bütün bunları müsəlman həyatı üçün vacib hesab edir: "Firənglərin hər işi kitablara görədir. Hər işi məktəblərdə kitablardan öyrənirlər".

"Sudan məktubları"nın bir növ davamı olan "Qadınlar ölkəsi" əsərində Molla Abbasın macəraları sona çatır. "Qadınlar ölkəsi" 10 avqust 1890-cı ildən 2 iyul 1891-ci ilədək "Tərcüman"ın müxtəlif saylarında dərc edilmişdir. Bu əsərdə Molla Abbasın və onunla bərabər üç fransız gəncin, Şeyx Məhəmməd Əhmədə kömək üçün getdiyi zaman Qadınlar ölkəsində əsir olmaları və çətinliklə də olsa əsirlikdən qurtulmaları və s. hadisələr öz əksini tapır. Molla Abbas Cəzayir şəhərindən ayrılıb 18 gün yol getdikdən sonra Səhrayi-Kəbirə çatır. Sudanlı zənci Abdulla Dari on-

lara bələdçilik edir. Abdulla Darinin xəyanəti nəticəsində yolda onları Qadınlar ölkəsinin əsgərləri əsir edirlər. Buna görə bu ölkənin Malikəsi (kraliçası) Abdulla Dariyə qızıl bağışlayır. Bu ölkə qəribəlikləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada qadınlar ixtiyar sahibləridirlər. Ölkəni onlar idarə edir. Çöl işlərini onlar görür, müharibəyə gedir. Qadınlar üzləri açıq gəzir və s.

Əksinə kişilər ev işləri görür, uşaqları böyüdür, yemək bişirir, paltar yuyur, qadınlara qulluq edirlər. Digər bir fərqli cəhət də o idi ki, bu ölkədə qadınlar çox kişi alırdılar.

Ölkənin kraliçası Molla Abbasdan Avropa və müsəlman ölkələrində qadınların vəziyyəti ilə əlaqədar məlumatlara qulaq asdıqca bu adətlərə nifrət və ikrah hissi ilə münasibət bildirir. Bütün bunlar real həyatı əks etdirmir. İ.Qaspiralı belə bir fantaziya ilə diqqəti fanatik İslam cəmiyyətinə yönəldir. Qadına münasibətin dözülməzliyinə etirazı başqa bir formada təqdim edir. O, Qadınlar ölkəsində kişilərin bu halının təsviri ilə insanları təəccübləndirir. Yazıçı bununla demək istəyir ki, müsəlman mühitində də qadınlara münasibət belədir. Bu təkcə təəccüblü yox, həm də dözülməzdir.

Üç fransız ilə Molla Abbas gənc kraliçanın karvan qarətinə getdiyindən istifadə edib qaçırlar. Onlar qarət olunacaq karvana çatıb onları bu işdən xəbərdar edirlər və birlikdə Qadınlar ölkəsinin əsgərlərini məğlub edərək Tunisə yol alırlar. Otuz yeddi gündən sonra Tunisə yetişirlər. Molla Abbas Tunisdə Şeyx Məhəmməd Əhmədin vəfat etdiyi Sudanda qıtlıq düşdüyü xəbərini eşidir. Buna görə onlar Sudana getməkdən imtina edirlər. Üç fransız gənc Tunisdən Fransaya, Molla Abbas isə İstanbula yola düşür. Molla Abbas uzun illərin həsrətinə son qoymaq üçün tezliklə Daşkəndə qayıtmaq fikrini qətiləşdirir.

"Tərcüman" qəzetində oxuculara "Divanələr ölkəsi" və "İs-

tanbul məktubları" adı ilə Molla Abbas "məktub"larının yayımlanması vəd olunsa da, bu əsərlər haqqında indiyə qədər məlumat əldə edilməmişdir. Lakin İ.Qaspiralının Molla Abbasın şagirdinin Macarıstanda yerləşən Gül Baba pirini ziyarəti zamanı müəllimi ilə görüşməsini və aralarındakı danışıqlarını əks etdirən "Molla Abbas Franseviyə təsadüf" adlı əsəri 1908-ci ildə "Tərcüman"ın ayrı-ayrı saylarında bütöv halda dərc olunmuşdur.

Əsərdən məlum olur ki, Molla Abbasın şagirdi öz müəllimi ilə 4-cü sinifdə oxuduğu zaman tanış olmuşdur. Lakin Molla Abbası məktəbdə ona müəllim kimi dərs dediyinə görə yox, onun "Firəngistan məktubları"nı oxuduğu üçün özünə müəllim hesab edir. Əsərdə əsas hadisələr Macarıstanda baş verir. Molla Abbas öz şagirdi ilə bu ölkədə görüşür. Gül Baba ziyarəti zamanı Molla Abbas bu ziyarətgahın tarixi haqqında şagirdinə belə məlumat verir: "Gül Baba iranlıdır. Türklərin Macarıstana gəlişindən əvvəl bu ölkəyə səyahət edib və burada vəfat etmişdir." (Lakin bundan fərqli olaraq prof.Yavuz Akpınar "Firəngistan məktubları" əsərinə verdiyi izahatda Gül Babanı Bəktaşi şeyxi hesab edir, bu ziyarətgahı Macarıstanda Osmanlılardan qalmış XVI əsr dini abidəsi kimi göstərir). Macarların rəvayətinə görə Gül Baba Budin şəhərində xəstələnir. Şəhər əhli ona xidmət göstərir. Bu zaman bir gənc dərviş zühur edir. O, canını təslim edən Gül babanı dəfn etdikdən sona qeyb olur. Şəhər əhalisinin gözləri qarşısında baş vermiş bu hadisədən sonra insanlar onun məzarını ziyarətgaha çevirirlər. Türklərin Macarıstana gəlişi ilə bu məzarın üstündə sərdabə tikilir. Türklərin macar elindən gedişindən sonra da bura ziyarətgah olaraq qalmışdır. Əsərdə Rəşid əfəndi ilə tanışlıq və onun haqqında verilən məlumat hissələri də oxucu marağından kənarda dayanmır. Rəşid əfəndi Şərq siyasi durumunu, rus, ingilis, İslam və türk dünyası münasibətlərini yaxşı

bilən türk mütəxxəssisi kimi təqdim olunur. Onun 75 yaşı olsa da, 60 yaşlı insan kimi görünür. Şərq ictimai-siyasi, mədəni həyat tərzini ingiliscə yazaraq avropalılara çatdırır. Lakin onun bütün danışıq və müqayisələrində bir türk təəssübkeşliyi var. Əsərin sonunda özünün dediyi kimi: "Avropaya və əlalxüsus ingilislərə türkləri, aləmi-islamı tanıtdırmaqda, sezdirməkdə xidmətlərimlə iftixar duyuram. Türklərin düşmənləri məni sevməzlər, mən də onları sevməm."

Bu sevgidəndir ki, o müsəlman dünyasını, onun aparıcı qüvvəsi olan türk millətini daim dünya xalqları içərisində mədəni cəhətdən öndə görmək istəyir. Lakin hazırki məqamda avropalılardan müsəlmanların geri qalması onu mütəəssir edir, bu geriliyin səbəbini o, ilk növbədə cəhalətdə görür:

"Müsəlmanlar harada bulunurlarsa bulunsunlar, nasıl yaşayırlarsa, yaşasınlar avropalılara nisbətən hər cəhətdən geridirlər. Əcabə bunun səbəbi nə?...

— Cəhalətdir, əfəndim, cəhalət."

İ.Qaspiralının əsəri bu sonluqla bitirməsi təkcə onun millət sevgisini göstərmir. Eyni zamanda türk millətinin geriliyinin səbəbləri tərəqqi inkişaf xətti barədə oxucuda kompleks düşüncə yaradır. İsmayıl Qaspiralının eyni qəhrəmanın iştirakı ilə hadisələrin müxtəlif ölkə, əyalət və şəhərlərdə davam edən 5 roman – epopeya – "Firəngistan məktubları", "Darürrahat müsəlmanları", "Sudan məktubları", "Qadınlar ölkəsi" və "Molla Abbas Franseviyə təsadüf" silsiləsi ilə yanaşı digər nəsr əsərləri də mövcuddur. "Aslan qız" qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərdir. Əsərin mövzusu tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Şərqi Türkistan bölgəsinin Üçturfan şəhərini Çi Linq adında zalım sərkərdənin başçılığı altnda 30 min çinli əsgərin və 10 min kalmık bütpərəstinin mühasirəyə alması və onlara qarşı

Gülcamal adlı cəsur bir türk qızının başçılığı ilə xalq mübarizəsinin təsviri əsərin mövzusunu təşkil edir. Üçturfan şəhəri ilə Kaşqar arasında rabitəni kəsən Çi Linq şəhər əhalisinə təslim olmaq üçün bir gün vaxt verir. Əks təqdirdə bütün insanları qılıncdan keçirəcəyi ilə hədələyir. Bölgə mühafizi Alaca bəylə Şeyx İzzət Ata çinlilərin məktubunu müzakirə edib təslim olmamağı qərarlaşdırsalar da əksər məmurlar təslim olmağa tərəfdar çıxırlar. Lakin pərdə arxasında məclisin qərarını dinləyən Şeyx İzzətin qızı Gülcamal məclisə gəlir və təslim qərarını verən məmurlara öz etirazını bildirir. O, hamının qarşısında bıçaqla saçlarını kəsib Kaşqara gedəcəyinə, onlarla əlaqə yaradacığına söz verir. Lakin həm Üçturfan şəhərində, həm də Kaşqarda çinlilərin yerli əhalidən satın alınmış casusları olduğu üçün şəhərdən çıxmaq çətin idi. Gülcamal onun gedişindən casuslar xəbər tutmasın deyə atının ayaqlarına keçə bağlayır ki, atın ayaq səsləri eşidilməsin. Gülcamal Kaşqara gəlir, kaşqarlılara gəlişinin məqsədini açıqlayır və onlardan kömək istəyir. Lakin şəhərin hakimləri ona kömək etməkdən imtina edirlər. Az vaxt keçəndən sonra onun qız olduğu bilinir. İgidliyinə görə hamı ona Aslan qız deyə müraciət edir. Daşdəmir bəy Kaşqar hakimliyindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra o, Süleyman bəy ilə birlikdə tədbir hazırlayıb yeni şəhəri çinlilərdən azad edir. Döyüş zamanı 1000 türk igidi şəhid olur. Bundan sonra Kaşqar əsgərlərinin Üçturfan şəhərini müdafiə etmək üçün yol düşməsinə qərar verilir. Gülcamal bir qədər tez gəlir. Onun qurduğu plan əsasında Çin sərdarı Çi Linq Üçturfan şəhərini mühasirə edən qoşunlarını geri çəkərək Çinə qayıdır. Düşməni Aslan qız – Gülcamal şəhərdən belə qovur.

Bu əsərdə biz Gülcamalın simasında əsl vətənpərvər bir qızın obrazını görürük. Müəllif onun simasında bir çox qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini cəmləşdirə bilmişdir. O, ilk növbədə namuslu

türk qızıdır. Başa düşür ki, düşmən şəhəri alarsa, ilk növbədə qadınlar cariyəyə çevriləcək, onların isməti tapdanacaqdır. Gülcamal şərəfsiz, namusu tapdana-tapdana yaşamaqdansa, vətən uğrunda "fədayi-can" olmağı şərəf bilir: "Əlimiz ilə əsarəti boynumuza salıb, vücudumuzu düşmən üçün hifz etməkdənsə, canımızı fəda edərək şöhrət və rahat kəsb etmək daha əfsəldir" fikirləri onun hansı əqidə sahibi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Gülcamal min illər boyu döyüşlərdə türk ərənləri ilə çiyin-çiyinə vuruşub ad qazanan, idarəçilikdə xidmət göstərən türk qadınlarının layiqli nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Onun amalı vətənin istiqlalı və insanların xoşbəxtliyidir. O, vətəni canından, sevgisindən üstün tutur. Buna görə də vətən darda olanda həyatı üçün ən təhlükəli məqamı belə nəzərə almadan addım atmağı qərarlaşdırır.

Gülcamal tədbirli sərkərdə rolunu oynayan obraz kimi də yaddaqalandır. Onun Kaşqarda, Yenişəhərdə, Üçturfanda ordu qüvvələri cəm etmək, döyüş taktikası həyata keçirmək tədbirləri fikrin təsdiqinə əsas verir.

Müəllif bu əsərində vətən müqəddəsliyinin kimliyindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların son damla qanına qədər vətən cəbhəsində müdafiəyə hazır olmalarının, qeyrət nümayiş etdirmələrinin və s. əhəmiyyət və vacibliyindən söz açır, yadelli ölkələrin müstəmləkə cəhdlərini tənqid edir.

Avtobioqrafik səciyyə daşıyan "Gündoğdu" romanı İ.Qaspiralının həyat və fəaliyyətinin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Roman 1905-ci ildə "Tərcüman" qəzetinin 4, 1906-cı ildə isə 3 sayında dərc olunmuşdur. Lakin müəllif romanı tamamlaya bilməmiş, əsərdə təsvir olunan hadisələr yarımçıq qalmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı krımlı gənc Daniyal bəydir. İ.Qaspiralı əslində Daniyal bəyin prototipidir. Həyatından məlumdur ki, İ.Qaspiralı daim millətin tərəqqisini

arzu etmiş, bütün varlığını şam kimi bu yolda əritmişdir. O, doğma Krımı qarış-qarış gəzərək xalqın adət-ənənə, məişət və yaşayış tərzlərini öyrənmiş, bu səyahətlərin nəticəsi kimi millətin cəhalət qaranlığında kor olduğunu görmüş, çarə yolları axtarmışdır. Daniyal obrazının simasında biz bu halın şahidi oluruq. Daniyal bəydə millət sevgisi yüksəkdir. Lakin o, "millətin halına aşina olmadıqca millətə xidmətin mümkün olmayacağını" başa düşür və buna görə millət haqqında "məlumatını artırmaq qərarı verib millət arasına atılır." Bu zaman biz Daniyal bəyin toylarda, məclislərdə, ağalar ziyafətində, mədrəsə bölmələrində iştirak edərək "əməli dərslər" aldığının şahidi oluruq. Bütün əsər boyu Daniyal millət fədaisi rolunda çıxış edir. O, millətə daha yaxından kömək olmaq üçün kənddən vilayət mərkəzinə köçüb advokatlıq etməyə başlayır. Daniyal millətin vəkili kimi az vaxt içində şöhrət tapır. Lakin bu şöhrət onu arxayın salmır. Millətin geriliyi onu ciddi narahat edir, daim düşündürür: "Nə etməli, millət uyumuş isə nə ilə oyandırmalı, xəstə isə nə ilə sağaltmalı, yaralanmış isə yarasını nə ilə bağlamalı, sehirlənmişsə sehri nə ilə pozmalı, canını və vücudunu nə ilə hərəkətə gətirməli?" Göründüyü kimi "nə etməli?" suallar narahatçılığı əhatəsində Daniyal əzilib-yorulsa da, çarənin müşkül olduğunu anlasa da millət sevgisi onun qüvvət və ümidlərinə güc verir. Eyni zamanda yazıçı əsərdə millət sevgisini Daniyalın ümid və qüvvətini artıran yeganə səbəb hesab etmir: "Daniyal bəyin ümidinə daha bir səbəb var idi. Hər nə qədər müsəlmanlara vaxtı keçmiş bir millət, hətta ölü bir millət demək adət olmuş isə də, Daniyal bəy bu qənaətdə deyildi, …millətin diri olduğuna ancaq dərin yuxuda bulunduğuna inanmışdı."

Bu səbəbdən Daniyal millət yolunda çalışmaqdan çəkinmir. Başa düşür ki, millət ölü deyilsə, yatmışsa onun oyanması mümkündür. Əgər oyanarsa, ayağa qalxacaq, ayağa qalxacaqsa

başqa millətlər kimi irəli gedəcək. Bu cəhət əsərin ideyasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, "Gündoğdu" romanı maarifçilik ideyalarının təbliği və təntənəsi baxımından İ.Qaspiralı yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, İ.Qaspiralı yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı prof. Xeyrulla Məmmədov bu halı belə qiymətləndirir: "O (İsmayıl Qaspiralı-E.Q.) belə hesab edirdi ki, zəmanə dəyişmiş, orta əsrlərdə dəbdə olan istilalar və fəthlər dövrü artıq arxada qalmışdır. Müasir şəraitdə xalqın vaxtilə nail olduğu möhtəşəm şöhrəti indi maariflənmək yolu ilə geriyə qaytarmaq olar."[1]

İ.Qaspiralının "İvan və Süleyman" hekayəsində tərəqqi və inkişaf maarifçi ideyalarla birbaşa əlaqələndirilir. Bu ideya eyni məhəllədə yaşayan, eyni yaşda, eyni qabiliyyətdə olan iki oğlan uşağının həyatı fonunda təqdim olunur. Müəllif bu eyniliklər içərisində məqsədli olaraq fərqləri də nəzərdən qaçırmır. İdeya məhz bu fərq müstəvisində açıqlanır. İki məhəllə uşağı İvan və Süleyman 8 yaşında məktəbə gedirlər. İvan rus, Süleyman isə müsəlman məktəbində oxuyur. Dörd il oxuduqdan sonra İvan oxuyub-yazmaq, hesab öyrənir, İncili başa çıxır. Süleyman isə bir il əlifba keçdikdən, üç il isə təkrar 3 dəfə Quranı başa çıxdıqdan sonra məktəbdən çıxarıldı. Amma nə yazı-pozu, nə də hesab bilmir. Misirdən Müsyo Bardo adlı bir tacir gəlir. O, hər iki uşağı Misirə oxumağa göndərmək istəyir. İvanın anası Mariya, oğlunun təhsil almağa getməsinə icazə versə də, Süleymanın anası Həlimə xanım bu işə razılıq vermir. İvan oxumağa gedir. Süleyman isə məhəllədə qəhvə satmaqla gün keçirməyə başlayır. Onun qazancı olmadığı üçün anası aclıqdan əziyyət çəkir və dünyasını dəyişir. Süleyman anasının ölümündən sonra evlənsə

1. X.Məmmədov. «Tərcüman»da Azərbaycan ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat qəzeti», 17 noyabr, 2000-ci il.

də ailəsini dolandırmaqda çətinlik çəkir, yenə də maddi sıxıntı içində boğulur, İvan isə oxuyub ticarət sahibi olur və anasına vaxtlı-vaxtında pul göndərir. Bir gün İvan doğma şəhərinə gəlir. Süleymanın ağır vəziyyətini görüb onu özü ilə Misirə aparmaq istəyir. Lakin Süleymanın həyat yoldaşı və onun qohumları bu gedişə mane olurlar. İvan dostuna bir qədər pul verib, təəssüf hissi ilə ondan ayrılır.

Müəllif Süleymanın düşdüyü vəziyyəti bilavasitə fanatik müsəlman baxışları və mollaxana təhsil sistemi ilə bağlayır. Çünki Süleyman da İvan kimi tərbiyəli, ağıllı, təhsilə maraqlı, zəhmətkeşdir. Lakin İvandan fərqli olaraq Süleyman heç bir yazı-pozu öyrədə bilməyən məhəllə məktəbini bitirir. Müəllif bunu Süleymanın həyatının sonrakı dövrünün çətinliyi üçün səbəb hesab etsə də, Müsyö Bordonun gəlişi ilə onun həyatını yaxşı mənada dəyişmək imkanlarının mümkünlüyünə yer saxlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, mühitin cəhalət, təfəkkür və baxışları yaranmış bu imkanın da üstündən xətt çəkir. Çünki müəllifə görə nə qədər ki, müsəlman mühiti maarif və məktəbdən uzaqdır, insanlar bir o qədər də cəhalət qaranlığında həyata kor baxacaq, tərəqqidən uzaq olacaqlar. İ.Qaspiralı maarif və məktəbi cəhalətə, nadan- lığa son qoya biləcək yeganə varlıq hesab edir. O, hər bir insanın, hər bir millətin gələcəyini yüksək maariflənmədə görürdü.

İ.Qaspiralının həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında qadına münasibət bir problem kimi xüsusi, ardıcıl və əhəmiyyətli yer tutur. «Hər evə bir qadın necə lazımdırsa, hər qadına da elm o cür lazımdır» deyən İ.Qaspiralı say baxımından qadınla kişilərin bərabərliyinə rəğmən cəmiyyətin formalaşmasında və tərbiyəsində qadının rolunun səviyyəsini müəyyənləşdirir və belə bir qənaət irəli sürür ki, bir şəhər, vilayətin qadınları cahildirsə, ümumiyyətlə yarısı cahil olar. Ona görə də ədibin «bir qızın tər-

biyəsi iki oğlan tərbiyəsindən əfsəldir» qənaəti tərbiyə və təhsil məsələsində qadının təsirinin əhəmiyyət dərəcəsini müəyyənləşdirən göstəriciyə çevrilir. İ.Qaspiralının qadınla əlaqədar düşüncə və görüşləri ictimai-siyasi həyatımızda xüsusi bir mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Onun fikirlərinə görə insanı dünyaya gətirən, onları böyüdüb bəsləyən, dil öyrədən, dil öyrətməklə yanaşı tərbiyə verən qadın cəmiyyətin inkişafının aparıcı qüvvəsidir. Bu mənada İ.Qaspiralı qadına adi insan kimi yox, insanlığa böyük şərəf və hörmət gətirmiş tərbiyəçi insan kimi baxır.

Şərq və Qərb kontekstində qadına müqayisəli yanaşma İ.Qaspiralı görüşlərində mühüm yer tutur. Heç şübhəsiz, İ.Qaspiralı haqlı olaraq Şərqi insanların qədim yurd yeri, ən qədim cəmiyyət və mədəniyyətlərin beşiyi hesab edir. Lakin Şərq ilə müqayisədə Avropanın dövlət və mədəniyyət tarixinin gənc olmasına baxmayaraq, qadınlara münasibətdə Avropanın daha irəli getdiyini, daha mütərəqqi mövqe tutduğunu qeyd edir.

İ.Qaspiralı Şərq qadınının Avropa qadınından geri qalmasını dinlə bağlamağı əsassız hesab edir. Hərçənd ki, Qərbin nəzərində bu görüntü bilavasitə İslam və müsəlmanlıqla əlaqələndirilsə də, İ.Qaspiralı Şərq və Qərb qadını arasındakı fərqin səbəbini haqlı olaraq başqa amillərə bağlayır. «Avropada Şərq qadınlarının ifrat dərəcədə məşrutə, hüquq, hürriyyətdən bibəhrə, elm və tərbiyədən məhrum qaldıqlarını İslama bağlayırlar. Buna görə avropalılar böyük xəta edirlər. Çünki «müslümə» ilə Asiya qadını arasında dağlar qədər fərq vardır».[1] Müəllif Şərq qadınını iki qrupa bölməklə hüquqsuz, cahil «Asiya qadınını» «müsəlman qadını» ilə müqayisə edir, aralarındakı «dağlar qədər fərqi» göstərməyə çalışır. Bildirir ki, İslamiyyətdən öncə qadınlar kişilərin

[1] *İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, II cild, (tərtibçi prof. Yavuz Akpınar) İstanbul, 2004, səh.296*

malı və «zövq aləti» olsalar da, İslamın qəbulundan sonra «dinimübin qadınların kişilər kimi Cənabi Haqqın qulları olduğunu bəyan və elan edib, insanlıqca bu cür huquqlarını təyin və mühafizə etdi».[1] Bu mənada İ.Qaspiralı İslam dininin bərabərçilik xəttini nəinki müdafiə edir, həm də təşviq etməkdən belə çəkinmir. O, Şərq müsəlman qadınının kişilərlə bərabər ibadət etmək, Həccə getmək hüquqlarından tutmuş təhsil almaq, ailə qurmaq, zorla başqasına verilməmək, mal-mülk sahibi olmaq və s. hüquqlarının olmasını İslami qanunların tətbiqi kimi dəyərləndirir. Vaxtilə qızların anadan olarkən diri-diri basdırılmasına İslamın qadağa qoymasını diqqətə çəkən İ.Qaspiralı hazırda qadına cismani və mənəvi əzab verən insanların şəriət və dövlət qanunlarına görə cəzalan-dırılmasını da dinin təsiri kimi səciyyələndirir. İ.Qaspiralı qadınla bağlı maraqlı bir məqama toxunur. Halına, vəziyyətinə görə qadınlara verilən imtiyazları yüksək qiymətləndirən ədib hamilə qadınların bir sıra cəzalardan, o cümlədən qətl edilməkdən azad olunmasını təqdir edir və bunu dini imtiyaz kimi dəyərləndirir. O, qadını nəcibliyin, cəmiyyət nizamının əsası hesab edərkən, ilk növbədə ona tərbiyəçi kimi baxır, millətin tərəqqisində qadın rolunun əvəzedilməzliyini ön plana çəkir. «Hacının fərasəti» və «İki imam» hekayələrində qoyulan problem məhz yuxarıda səslənən fikirlərlə birbaşa bağlanır, ideyanın möhkəmlənməsinə xidmət göstərir. «Hacının fərasəti» hekayəsində üç qardaşın hekayəsi verilir. Cəlal, Sabit və Cəmil adlı üç qardaş ataları Müslümün ölümündən sonra onlara qalmış vardövlətin mübahisəsiz sahibi olaraq həyatlarını davam etdirirlər. Böyük qardaş Cəlal Həcc ziyarətinə gedir və səkkiz illik səyahətdən sonra geri qayıdır. O, doğma qardaşlarının yanına gələr-

---

[1] *İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh.297*

kən qardaşların ailə həyatı qurduğunu və birinin 6, digərinin 5 yaşında oğlunun olduğunu gördükdə olmazın dərəcədə sevinir, uşaqları dizi üstə oturdaraq onlara nəvaziş göstərir. Uşaqların geyimlərinin səliqəli, əl-üzünün təmiz, dırnaqlarının kəsilmiş və s. olduğuna diqqət kəsilib gəlin xanımları görməsə də, onlar haqqında heç kəsdən məlumat almasa da həmin gəlinlərin əxlaq və mədəniyyət baxımından yüksək, xüsusilə yaxşı ana olduqlarını qeyd edir. Qaspiralıya görə ana qayğısı və tərbiyəsi insanın gələcək formalaşmasında əsas təməldir. Bu təməl təkcə ayrılıqda bir fərd üçün deyil, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edir. «İki imam» əsərində qoyulan problem məhz cəmiyyət müstəvisində həllini tapır. Müəllif əsərdə Çin ölkəsində Qansu və Sinanko adlı müsəlman vilayətlərinin mövcudluğundan söhbət açır. Daha sonra hər iki vilayətin imamı haqqında haşiyə çıxır. Bu haşiyə eyni dinə qulluq edən iki imamın fərqli cəhətlərini özündə əks etdirmək baxımından xarakterikdir: «Qansu imamı müslüm və müslümələrin bacardıqca təhsil və elmdən məhrum qalmamalarını nəsihət və təşviq etdiyindən Qansuda kişi və qadınlar təhsil görüb başqa elmlərdən xəbərdar olmasalar da dini elmlərə aşina ola bilmişdilər.

Sinanko imamı, bəzi zəif məsələlərə istinadən, qadın-qızın təhsilinə maraq göstərməyib qadınların cahil qalmasına səbəb olmuş idi».[1] Göründüyü kimi, müəllif iki şəxsin fəaliyyət, maraqları dairəsində onların dünyagörüşü və baxışlarındakı əsaslı fərqləri üzə çıxarır, bu fərqlər müstəvisində ideyanı açıqlaya bilir. Əsərin məzmunundan aydın olur ki, Çinli çoban donuz sürüsünü apararkən donuzlardan biri ayrılıb Caminin həyətinə girir. Cami gözətçisi donuzu həyətdən çıxarmaq üçün bir daş atır

---

[1] *İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh.303*

və daş donuzun qulağına dəyir, donuz bərkdən özünəməxsus səs çıxarmağa başlayır. Çinli çoban bunu gördükdən sonra gözətçiyə hücum edir. Səs-küyə müsəlman və çinlilər yığışır. Dava düşür, müsəlmanlar çinliləri döyür və öz hökumətlərini qururlar. Bunu eşidən Çin hökmdarı qoşun çəkərək hər iki müsəlman vilayətinin kişilərini qılıncdan keçirir, qadın və uşaqları əsir etdirir. Əsir düşmüş müsəlmanlar uzun müddət çinlilərin təsiri altında yaşamağa məcbur olurlar. Qadınları savadsız olan Sinanko əhalisi yad təsirlərə tab gətirməyib dinlərini itirirlər. Əksinə, Qansu əhalisinin qadınları dünyaya gəlmiş yeni nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaqda davam edərək onların milli-mənəvi, dini aşınmaya düçar olmasına imkan vermirlər. Bu məntiq qadının cəmiyyətdəki rolunun yüksəkliyini bir daha təsdiq edir və əsərdəki son cümlə sənətkarın təsdiqlədiyi həqiqətin özünəməxsus ifadəsinə çevrilir: «Analara elm, bilik və hünərin lazım olmadığını kim söyləyə bilər?»

İ.Qaspiralının bədii yaradıcılığı ilə publisistikası arasında bir paralellik mövcuddur. Onun publisistikasının mövzu dairəsi olduqca genişdir. Rusiya müsəlmanlarının modernləşmə problemləri, ortaq dil idealı, Rusiya və Avropa ilə əlaqəli məsələlər İ.Qaspiralı publisistikasının baş mövzusudur. Düzdür, onun publisistik yaradıcılığında ədəbiyyat və sənət məsələləri də az yer tutmur. Lakin mənsub olduğu millətin problemlərinə ictimai-siyasi kontekstdə yanaşma və onun həlli yollarını göstərmək marağı İ.Qaspiralı publisistikasında əhəmiyyətli dərəcədə diqqəti cəlb edir. İ.Qaspiralı hər şeydən əvvəl millətini düşünən, onun xoşbəxtliyini arzulayan yazıçı-publisist, görkəmli ictimai xadim olmuşdur. Buna görə yüzilliklər dönəmindən bəri Rusiyanın təsiri altına düşmüş türklərin (Ryazan, Kazan, Astraxan, Sibir, Güney Qafqaz, Orta Asiya və s. türklərinin) assimliyasiyaya

düçar olmaması, tərəqqi etməsi bir ədib, bir millət atası kimi onu daim düşündürmüşdür. «Baxçasaray məktubları» (1881), «Rusiya müsəlmanları» (1881), «Rus-Şərq anlaşması» (1896), «Rusiyanın İslam siyasəti» (1910), «Qadınlar» (1903), «Zamanımızın məsələləri» (1906), «Müsəlmanlar konqresi» (1909) və s. kimi proqram səciyyəli əsərlərində mənsub olduğu millətin bu günü və gələcəyi barədə, belə demək mümkünsə, araşdırmalar aparmış, bu nəticələri əsasən «Tərcüman» qəzeti vasitəsilə oxuculara çatdırmışdır. İ.Qaspiralının «Rusiya müsəlmanları» və yaxud da «Rusiyada əhli-İslam» adı ilə çap etdirdiyi publisistik əsərinə 1881-ci ilin 01 iyun tarixində yazmış olduğu izahatda bu məqsəd aydın görünür: «Bu yazıların məqsədi vətənimizin və mədəniyyətimizin yaxşılığı üçün Rusiya müsəlmanlarının gələcəyinin nə olacağı məsələlərini müzakirə etmək və bu məsələlərin araşdırılmasına başlamaqdır».[1]

İ.Qaspiralı Rusiya himayəsində olan türklərin ağır sosial həyat tərzi, müdhiş bir cəhalət, yoxsulluq, ətalət girdabından qurtulmasının vacib şərti kimi mədəni tərəqqini ön plana çəkir. Düzdür, İ.Qaspiralı Rus hökümətində bir qanun altında hakim rus milləti ilə bir torpaqda müsəlmanların necə yaşamağı, necə rəftar etməyi və əvəzində türklərin onlara necə münasibətdə olmaları və s. ilə bağlı sosial, eyni zamanda siyasi suallar qoyur; bunları cavablandırmağa çalışır. Zamanı üçün bu cür köklü məsələlərin ortaya çıxmasını da, eyni zamanda həllini tapmamasını da Rusiya ərazisində yaşayan türklərin mədəni-mənəvi, milli-sosial problemlərini həll edə biləcək siyasət proqramının olmaması ilə bağlayırdı: «Rusiya müsəlmanlarının arasında mədəniləşmənin yayılması kimi yüksək bir idealdan ilham alan, ciddi olaraq

---

[1] *İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh. 77*

müəyyənləşmiş düzənli şəkildə davam edən bir siyasətin olmaması bu günə qədər özünü hiss etdirir. Bu həm bizim Rusiya müsəlmanları üçün, həm də məmləkətimiz üçün bir çox acı sonluqlar doğurmuşdur». Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı 500 il əvvəl rusların qələbəsi ilə bitən Kulikova döyüşündən sonra türk ellərinin bir-birinin ardınca hərb yolu ilə Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi faktını təsdiqləyir, bu «ittifaqın» ortaya çıxardığı bir çox fəsadlardan bəhs açır. Lakin İ.Qaspiralıda türk ellərinin hərb yolu ilə Rusiyaya qatılmasına kəskin etiraz və barışmazlıq müşahidə edilmir. Maraqlıdır ki, o, ruslarla müsəlmanlar arasında yaranmış münasibətlərin pozulmasına xidmət göstərən Avropa siyasətçilərinin ideologiyasına etiraz edir. Və burada böyük bir siyasətin olduğunu dilə gətirir. İ.Qaspiralı onların bu siyasətini türklərə qayğı və diqqəti kimi yox, öz mənafelərini həyata keçirmək üçün apardığı anti-türk siyasətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir. Çünki onun gəldiyi qənaətə görə «vəhşiləşən Avropanın Şərqə amansızcasına necə zülm etdiyinə nəzər saldıqda, Şərqin Qərbdən bir xeyir gözləməsi əhəmiyyətsiz görünür». İ.Qaspiralı türk insanlarının təhsil, ticarət və s. məqsədlə Qərbə deyil, Rusiyaya üz tutmalarını təbii hesab edir, bunu bir ərazidə iki millətin uzunmüddətli qarşılıqlı yaşayışının tələbi şəklində qiymətləndirir. Görkəmli qələm sahibi öz xalqının müstəqilliyini arzulasa da, ruslarla türklərin 500 illik əlaqələrinin nəticəsi olaraq iki xalqın mədəni yaxınlaşması faktını təsdiqləyir və bunu təqdir edir. 1896-cı ildə yazıçının «Tərcüman» qəzetində dərc olunmuş «Rus-Şərq anlaşması» adlı əsərində maraqlı bir fikir diqqəti cəlb edir. İ.Qaspiralı adını çəkmək istəmədiyi türk yazıçısının aşağıdakı fikirlərini oxuculara təqdim edir:

«Adını söyləmək haqqım olmayan mümtaz türk yazarlarından biri mənə belə demişdi: «Osmanlı nəyin bahasına olursa-olsun

öz müstəqilliyinə qovuşmalıdır, amma bunu itirəcəyi uğursuz zaman gələrsə, mən xalqımın başqa bir dövlətin deyil, Rusiyanın hakimiyyətinə girməsini istərəm. Belə düşüncəmin səbəbi rus sevgisi deyil. Mən osmanlıyam, amma ruslarla birgə yaşamanın daha yaxşı, daha asan olacağını düşünürəm. Onlar bizə yapıca və kültürcə Batı xalqlarından daha yaxındır».[1]

Böyük türkçü, «dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyasının reallaşması yolunda böyük xidmətləri olan, bütün mənalarda xalqını sevən, dilini, mədəniyyətini dünyaya təbliğ edən İ.Qaspiralının məsələlərə bu cür yanaşması səbəbsiz deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu məsələdə İ.Qaspiralı real şəraiti qiymətləndirirdi. O, «zamanında tək və qüdrətli olan türk-tatar boylarının dağınıq halda tədricən Rusiyanın hakimiyyəti altına girdiyini və onun ayrılması mümkün olmayan bir parçası halına gəlməsini»[2] yaxşı başa düşürdü (hətta qəbul etmədiyi təqdirdə belə). Məlumdur ki, artıq XIX əsrdən başlayaraq Avropada Osmanlıya qarşı böyük bir siyasət – anti-türk siyasəti həyata keçirilirdi. Bu siyasət təkcə Osmanlı siyasi qurumuna qarşı deyil, həm də Osmanlı türkünə qarşı yönəldilən bir siyasət idi. Heç şübhəsiz, həmin siyasət Rusiyada dövlət səviyyəsində türklərə qarşı aparılan «aziat», «vəhşi millət» təbliğatından sərt və amansız olsa da, müəyyən mənada onunla üst-üstə düşürdü. Lakin İ.Qaspiralının fikirlərində Avropaya nisbətən ruslara «məhəbbəti» XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mövcud şəraiti düzgün qiymətləndirməsi kimi başa düşülməlidir. Təbii ki, Avropa siyasətinin türk dövləti və türk millətinə qarşı düşmən təbliğatı qarşısında rusların öz himayəsində olan türklərə ögey münasibəti arasındakı fərq, o cümlədən

---

[1] *İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh. 130*

[2] *Yenə orada, səh. 80*

türklərin hakim rus siyasi dövlət qurumunda yaşamaları Qasipiralını ruslara qarşı daha ehtiyatlı yanaşmağa vadar edirdi. O, bu yolla bir tərəfdən Rusiyada və Osmanlıda yaşayan türklərdə Avropaya nifrət oyadır, digər tərəfdən şəraitə görə məcburi gediş olaraq türk-rus milli münasibətlərinin pozulmasının qarşısını alır, əksinə bu münasibətlərin yaxşılaşmasına zəmin hazırlayırdı. Bu mənada o, türklərin Rusiyada etibar qazanmasını artırır, hakim rus ideologiyasında anti-türk meyllərin qismən də olsa azalmasına çalışırdı. Qeyd edək ki, bir qədər sonra Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanovun da ruslara qarşı münasibətdə təxminən bu cür mövqedə olması təbii idi və onun bu gedişini Rusiya hakimiyyəti təsiri altına düşmüş xalqının gələcək taleyi naminə ehtiyatlı davranmasının nəticəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

Lakin millətini daim savadlı, mədəni görmək istəyən İ.Qaspiralı rus-müsəlman mədəni əlaqələrində bir çatışmazlıq görürdü. Məlumdur ki, Rusiya ərazisində yaşayan xalqların həm rus, həm də dünya mədəniyyətlərinə qovuşma prosesi tarixən rus dili vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Buna görə də İ.Qaspiralı zamanı üçün türklərin geniş dairədə rus dilini bilməməsini onların rus və dünya ədəbiyyatı və düşüncəsindən təcrid olması kimi xarakterizə edir və bundan dərin təəssüf hissi keçirir. Bu mənada adını demək istəmədiyi türk yazarından gətirdiyi sitatda müstəqillik olmayacağı təqdirdə türk millətinin ruslarla (hələlik - E.Q.) bir olmaq istəyi əbədi olaraq hansısa yad bir xalqın boyunduruğuna çevrilməyin yox, məhz əsrlərlə qonşu və yaxın mədəni əlaqədə olduğu bir xalqın dilinin köməyi ilə dünya mədəniyyətinə qovuşmaq istəyinin göstəricisidir. Daha doğrusu, yazıçının bu mövqeyi yad bir təsir altında yaşamaq meylinə deyil, rus dilinin əlaqə imkanlarının böyüklüyü nəticəsində Rusiya ərazisində ya-

şayan türklərin XIX əsr şəraitində hələlik bu dil vasitəsilə Avropa mədəniyyətini mənimsəmək, bu mədəniyyətə qovuşmaq məntiqinə uyğundur.

Yazıçı-publisistin 1909-cu ildə «Tərcüman» qəzetində dərc etdiyi «Müsəlmanlar konqresi» yazısında (*İ.Qaspiralının bundan əvvəl 1907-ci ilin avqust ayında bu başlıq altında başqa bir yazısı İstanbulda «Sirati-Müstəqim» dərgisində çap olunmuşdur.*) bilavasitə proseslərin içində olduğu zaman müşahidə etdiyi, səyahətlər zamanı gördüyü problemlərdən bəhs açılır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, səyahətləri zamanı millətinin erməni və yəhudilərlə müqayisədə «geridə, dalda və aşağıda» qalmasından məyus olmuş, narahatçılıq hissi keçirmişdir. O, Misir xristianlarının «təməddünü», Cəzayir yəhudilərinin öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, inkişaf etdirmək naminə Fransa maliyyə qurumlarına «əl uzatmaları» müqabilində müsəlman-ların xurma ağacı altında, «dəvə ayağında» səadət gözləmələrinə təəssüf edir, bu gün Qaşqar, Buxara və Qərbdə yaşayan müsəlmanların hətta bir araya gətirildikdə belə «fikir, məqsəd, hərəkət etibarilə fikirsiz, mətləbsiz, hərəkətsiz qalacaqlarından» son dərəcə məyus olur. Türk-islam dünyasının digər millətlərə nisbətən geri qalmasının səbəbləri və bu gerilikdən qurtarmağın yolları İ.Qaspiralını daim düşündürmüşdür. Maraqlıdır ki, o, millətinin gələcək tərəqqisinə böyük inam bəsləyir. Məhz millətinin «ölü millət» deyil, «qəflətdə yatan millət» olması düşüncəsi onda belə bir fikir oyadır ki, əgər millət ölü deyilsə, qəflət yuxusundadırsa, o millətin yuxudan oyanıb tərəqqi etməsi mümkündür. Onun millətin tərəqqisi naminə gələcək inamı da bilavasitə bunlarla bağlı idi.

İ.Qaspiralı «Müsəlmanlar konqresi»ndə bu cəhəti belə əks etdirir: «Fəqət təcrübədən əldə etdiyim sosial inancıma görə millət

(*müsəlman millətləri* – E.Q.) hərəkətə gətirilməz dərəcədə deyildir. Mənə ümid verən cəhət də budur. Bu etiqadıma binaən «milləti-mərhumə» (*ölü millət* – E.Q.) adı və klişesini (*ştampı* – E.Q.) qəbul etmirəm. Zənnimcə, «Milləti-qafilə» (qafil millət) və «milləti-məzlumə» (zülmə uğramış millət) demək daha doğru olar. Qəflət və zülmə uğramaq keçicidir. Bunlar ilə mücadilə insanların ixtiyarında və gücündədir»[1]

İ.Qaspiralının bu fikirləri bir konsepsiya kimi millətin gələcəyi ilə bağlı «nə etməli» sualına cavab tapmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd edək ki, bu cür yanaşma onun bədii yaradıcılığında qoyulan milli problemlərlə yaxından səsləşir. Məsələn, «Gün doğdu» romanının qəhrəmanı Daniyalın «millətin dərin yuxuda olsa da, diri olduğu üçün» dərdlərinə çarə tapmağın mümkünlüyünə inamı həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığından əsas bir xətt kimi keçir.

İ.Qaspiralı roman və hekayələri ilə Türk və Şərq dünyasında modern ədəbiyyatın yaranmasına nail olmuş, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında türkçülük ideyalarını geniş şəkildə təbliğ etmişdir.

[1] *İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh. 373*

MUSA CƏLİL

MUSA CƏLİL
(1906-1944)

XX əsr tatar ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Musa Cəlil (Zalilov) 2 fevral 1906-cı ildə Orenburq vilayətinin Şarlık rayonunun Mustafin kəndində anadan olmuşdur. Əvvəlcə Mustafin kənd ibtidai məktəbində, 1913-1918-ci illərdə isə Orenburq şəhərində fəaliyyət göstərən "Hüseyn" mədrəsəsində təhsil almışdır. O, uşaq yaşlarında ikən atadan yetim qalmış, ailəni dolandırmaq məqsədi ilə ağır zəhmətə qatlaşmağa məcbur olmuşdur. Musa Cəlil ilk şeirini 8 yaşında yazmışdır. Şeirləri ilk dəfə 1919-cu ildə dərc olunmuşdur. M.Cəlil 1919-cu ildə komsomol sıralarına daxil olmuş, komsomol fəalı kimi tanınmışdır. O, Rusiyanı bürüyən vətəndaş müharibəsinin faciələrini gözləri ilə görmüş, gənc olmasına baxmayaraq, siyasi proseslərin önündə getmişdir. 1921-ci ildə ölkədə kütləvi aclığın başlaması nəticəsində M.Cəlil doğma kəndini tərk edir və Kazan şəhərinə köçür. O, 1923-cü ildə Kazanda rabfaka (fəhlə fakültəsi) daxil olur, 1927-ci ilə qədər Orsk və Orenburq komsomol təşkilatlarında çalışır. M.Cəlil 1927-1931-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Universiteti bitirdikdən sonra əvvəlcə "Balaca dostlar" adlı tatar uşaq

jurnalının redaktoru, daha sonra "Kommunist" qəzetinin redaktor müavini olmuşdur. Bu dövrdə o, intensiv şəkildə yaradıcılıqla məşğul olmuş, müəyyən sayda şeir, poema, mahnı mətni, ballada, opera librettosu və publisistik əsərlər yazmışdır. Musa Cəlil 1935-1938-ci illərdə Tatarıstan Dövlət Opera Studiyasında, 1939-cu ildən 1941-ci ilə qədər Tatarıstan Yazıçılar İttifaqının sədri vəzifəsində işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar 1941-ci ildə cəbhəyə getmiş, Volkov cəbhəsinin orqanı olan "Otvaqa" qəzetində cəbhə müxbiri vəzifəsində çalışmışdır. M.Cəlil 25 iyun 1942-ci ildə Volkov cəbhəsinin Qluxar – Krest çayı sahilində partlayış dalğası nəticəsində ayağından yaralanmış və faşistlərə əsir düşmüşdür. Vətənpərvər şair 1942-ci ildə Çuss, 1943-cü ildə Radom-Yedlina, 1944-cü ildə Tegel və s. düşərgələrində məhbəs həyatı keçirsə də, işgəncələrdən qorxmayaraq Qumerov familiyası altında gizli şəkildə fəaliyyət göstərmiş, əsirlərin düşərgədən qaçmasına kömək göstərmişdir. Moabit zindanxanası Musa Cəlil üçün daha çox işgəncə və sınaq meydanı olmuşdur. Müharibədən sonra onun kamera yoldaşlarının Moabit ölüm zindanında şairin işgəncələr qarşısında qeyriadi dözümlüyü və iradə möhkəmliyi haqqında dediklərinə heyrət doğurmamaq qeyri-mümkündür. Musa Cəlil anti-faşist təbliğatı aparmasına və əsirlərin kütləvi şəkildə düşərgədən qaçmasını təşkil etdiyinə görə ölüm cəzasına məhkum edilmiş, 25 avqust 1944-cü ildə Pletsenze həbsxanasında gilyotin üsulu ilə onun başı kəsilmişdir. Lakin müharibədən sonra ona vətən xaini damğası vurulmuş, ailə üzvləri Tatarıstandan sürgün edilmişdir. Xoşbəxtlikdən Musa Cəlilin ölüm düşərgələrində yazdığı şeirlər itməmiş, onların bir qismi məhbəs yoldaşları tərəfindən qorunub saxlanılmışdır. 1946-cı ildə şəxsiyyəti haqqında məlumat verməyən bir

şəxs onun şeirlərini Tatarıstan Yazıçılar İttifaqına təqdim etmişdir. 1949-cu ildə M.Cəlilin belçikalı əsir yoldaşı Andre Timmermans şairin ərəb əlifbası ilə yazılmış şeirlərini (M.Cəlil bu şəxsə bir neçə şeir həsr etmişdir) SSRİ-nin Brüsseldəki səfirliyinə çatdırmış, onun anti-faşist fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir. 1956-cı ildə M.Cəlilə bəraət verildiyi üçün vətən xaini damğası üzərindən götürülmüş, əsərlərinin çapına, bədii irsinin tədqiqinə qoyulan qadağalar ləğv edilmişdir. Musa Cəlilin əsirlikdə bir yerdə olduğu həmyerlisi Qimran Təlqətov 1956-cı ildə onun şeirlər kitabını çap etmişdir. Musa Cəlil 1956-cı ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına, Moabit zindanxanasında yazdığı şeirlər əsasında 1957-ci ildə çap olunmuş kitabına görə isə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür.

YARADICILIĞI

Musa Cəlil XX əsr tatar ədəbiyyatında lirik şeirlər, epik poemalar, librettolar, felyetonlar və publisistik əsərlər və s. müəllifi kimi şöhrət tapmış, əməlləri ilə qəhrəmanlıq, dözüm və Vətənə sədaqət simvoluna çevrilmişdir. Təsadüfü deyildir ki, Azərbaycanın xalq şairi S.Vurğun M.Cəlilin qəhrəmanlıq taleyini Bayronun, Petefinin və Yulius Fuçikin taleyi ilə eyniləş-

dirmiş, yaradıcılığı və hünərpərvər ölümü ilə ölməzliyə qovuşduğunu qeyd etmişdir.

M.Cəlil lirikası tatar poeziyasının zirvəsi hesab olunur. Onun lirikasının siyasi tutumu olduqca böyükdür. Uşaqlıq dövrünün keşməkeşləri, vətəndaş və Böyük Vətən müharibəsinin faciələri Musa Cəlil yaradıcılığında ağrı qatı əmələ gətirmiş, siyasi pafosu gücləndirmiş, onu tribun şairə çevirmişdir.

Mənim həyatım-xalqın nəğməsi,
Mənim ölümüm-döyüş cəngəsi.

Demək olar ki, şairin əksər əsərləri onun bioqrafiyasından xəbər verir. Çünki M.Cəlil istər vətəndaş müharibəsi (20-ci illər), istər Moskvada oxuduğu (30-cu illər), istərsə də Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1944) yazdığı şeirlərdə mövzudan asılı olmayaraq (müharibə, sevgi və s. şeirlərində) hadisələri öz taleyi ilə bağlaya bilmiş, lirik hiss və siyasi baxışlarını əks etdirmişdir.

Çıxmaz yadından, Ayşə, əzizim
Çiçək dərməyə getdik ikimiz...
Seçib gülləri yaxana sancdım,
Az qala döndün alova, oda
Ağ gün rəmzidir, -dedim, -qızılgül,
Ağ günlərimiz hələ qarşıda.
("Xatirə", 11may, 1922)

və yaxud

Öldür! Diz çökmərəm qarşında, qatil!
Dustağam, ürəyim sənə qul deyil?
Başımı baltanla üzə bilərsən,
Fəqət ayaq üstə öləcəyəm, bil!
("Qatilə", 1949)

M.Cəlil böyük amal şairidir. O, özünü insanlığın əsgəri hesab edir. Azadlıq yolunda mübarizə aparmaqdan qorxmayan şair qul olmaqdansa, ölməyi üstün tutur. M.Cəlilin 15 yaşında yazdığı "Müqəddəs diləklər" şeirində üsyankar şairin ictimai-siyasi baxışlarının yetkinliyi açıq-aşkar hiss olunur:

Azad bir qüvvətik, Qalxıb uçarıq,
Ən uca, ən parlaq zirvələrdə biz,
Bütün xalqlar üçün yollar açarıq.
Bütün diləklərə yetərik şəksiz.

Ölüm-dirim cəngi getdiyi yerdə
Səmum da, tufan da bizi saxlamaz,
Assalar, kəssələr, öldürsələr də
Bizi heç bir zaman qul etmək olmaz.

"Moabit dəftəti" şeirlər silsiləsi M.Cəlil yaradıcılığının zirvəsi və şairin qəhrəmanlıq ruhunun təcəssümüdür. 1942-1944-cü illərdə həyatla ölüm arasında qələmə alınmış bu silsilədə vətənə sədaqət, qələbəyə inam, düşmənə nifrət hissləri poetik ümumiləşmədə əksini tapa bilmişdir. Bu silsiləyə daxil olan "Yaz gələr", "Elim-obam", "Oğluma", "Yaz iməciliyi" və s. kımi onlarla şeirlərdə vətən gözəlliklərinin tərənnümü ilə yanaşı, yurd həsrəti, vətənə qovuşmaq istəyi özünəməxsus ifadədə diqqəti cəlb edir, oxucunu təsirləndirə bilir.

Sənincün burnumun ucu göynəyir,
Yarı canım qalıb o bağça-bağda.
Doğma yurd!
Qar altda yatan güllərin
Bahar günəşini arzulamaqda...

"Moabir dəftəri" şeirlər silsiləsində şair qəlbinin dərin-

liklərində yer alan vətən sevgisini görməmək mümkün deyil. Qəribədir ki, M.Cəlil bu gündən sabaha yaşamaq ümidini itirsə də, qələbəyə olan inamını itirmir, düşmənin məğlub olacağına şübhəsiz yanaşır. Düşmən önündə əyilməməyi, vətən andına sadiq qalmağı, yurd üçün qurban getməyi hər şeydən uca tutan şair "Quşcuğaz", "Yalnız, yalnız azadlıq", "Mənim nəğmələrim", "Azadlıq" və s. şeirlərində əsl vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirir, bir növ "nəğmələri ilə düşməni məhv etməyi" bacarır:

Azad yaşamağı öyrətdi nəğmam,
Ölərkən əyilmə! – söylədi təkrar.
Qəmli bir nəğməydi həyatım mənim,
Elə ölümüm də bir nəğmə olar.

Musa Cəlil tikanlı məftilləri ərşə dayanmış ölüm düşərgəsindən xilas olmağı qeyri-mümkün saysa da, qəlbində daim nikbinlik və azad insan ruhu yaşadığının şahidi oluruq. Çoxsaylı şeirlərindəki qələbəyə inamı, cisminin olmasa da, ruhunun vətənə qovuşacağı ümidləri bu nikbinlikdən doğur, xəyalını vətənə bağlayır:

Uç, mənim nəğmam ol, can quşcuğazım.
Budur son istəyim, diləyim mənim,
Özüm burda qalım,
(Özüm nəyəm ki?)
Təki xalqa çatsın ürəyim mənim.
("Quşcuğazım")

və ya

Mən qaranquş olsaydım,
Qanadlanmış olsaydım,
Ayla ülkər batanda,
Dan ulduzu çıxanda,

Ay mənim yurdum, yuvam,
Qucaqlayardım səni
Üzümə gün doğanda.

("Yalnız, yalnız azadlıq!")

Musa Cəlil şeirlərində düşmənə nifrət hissi ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Müharibələrə, qan tökməyə etiraz, haqqın qələbəsinə inam onun poeziyasında şair idealı kimi səslənir:

Qoy düşmən bilsin ki, içdiyi qanlar,
Axıtdığı yaşlar, kəsdiyi başlar.
Dönər intiqamın od qılıncına
Odu öz başına yağmaya başlar.

Musa Cəlilin müharibə dövrü yaradıcılığında ailə-məişət və sevgi mövzulu şeirləri daha çox şairin qəlbinə hakim kəsilən lirik duyğularının tərənnümünü əks etdirir. İlk baxışdan adama elə gəlir ki, Musa Cəlil bu şeirləri qələminə tikan sarılmış ölüm düşərgələrində yox, sanki müharibəsiz dünyanın sakit güşələrindən birində, ruhən bağlı olduğu azad vətənində qələmə almışdır:

Aylı bir gecədə, çay qırağında,
Yenə canan ilə qoşayıq, qoşa.
Sarılır boynuma, oxşayır məni,
Bəxtəvər olmuşuq, verib baş-başa.

(«Birə», 1943)

və ya

Açıram gözümü, gözəldir dünya,
Şadlıq, şənlik saçır işıqlı aləm,
Uçmaq istəyirəm əngin səmaya
Elə bil həyata təzə gəlmişəm.

(«Sağalandan sonra», 1943)

«Moabit dəftəri» kitabında yer alan «Xədicə» şeirinin maraqlı mövzusu vardır: Bir gün Xədicə bağçaya gəzməyə gedir və gec qayıdır. Xədicənin bağçada gəzdiyini bilmədiyi üçün qarovulçu qapını bağlayır. Xədicə evə getmək üçün divardan aşmağa məcbur olur. Bu zaman onun yubkası ətək hissəsindən çırılır. O, səhər tezdən işə getdiyinə görə yubkasını tikə bilmir. Ətrafdakılar bunun təzə dəb olduğunu zənn edib, öz yubkalarını həmin hissədən kəsib geyməyə başlayırlar. Şeirin son iki bəndində «yeni dəb macərasının» poetik mənalandırılmasındakı incə yumor diqqətdən yayınmır.

Ay Xədicə, Xədicə!
Evə qayıtdın gecə,
Bir günün içindəcə
Dəb çıxartdın gör necə!

Qızlar, gecə gəzməyin
Hasarları aşmayın
Yubkaları qısaldıb
– Dəbdir! – deyə çaşmayın!

1943-cü ilin may ayında yazılmış «Aşiq və inək» şeirinin məzmununda sanki bir «Leyli və Məcnun» əfsanəsi yatır: Oğlanın sevdiyi qıza hədiyyə etdiyi gül dəstəsi pəncərədən aşağı atılır. Bu zaman bir qaşqa inək gülləri yeyir. Bunu görən oğlan əsəbiləşir. Amma biləndə ki, sevdiyi qız həmin inəyin südündən, qaymağından istifadə edir, öz nəfəsi və gülün ətri inəyin südünə qarışsın deyə inəyə yemək üçün gül dəstəsi gətirir:

İnəyə baxdıqca təsəlli tapdım,
Yığdım təzə çiçək – təzə hədiyyə,
Qızın yox, inəyin yanına çapdım,
Öpdüm qaşqasından: – Buyur, – dedim, ye!

Musa Cəlil poeziyasının mövzu dairəsi genişdir. Zindanda ölümün gözlə qaş arasındakı məsafəsi şairin sevib-sevilmək, yaşamaq duyğularının ahəngini poza bilməmişdir. Ona görə də bu poeziyada onun belçikalı dostu Andre Timmermansa («Yeni il dəftərləri», «Hədiyyəm»), yuxularında, xəyallarında görüşdüyü, bağrına basdığı övladlarına («Zindanda yuxu», «Ana bayramı» və s.), məhəbbətin tərənnümünə («Sevgilimə», «Əzizim», «Bəla», «Qızın sevib seçdiyi», «Sevgi», «Bir qıza», «Aşiq və inək») və s. həsr etdiyi şeirlərində həyatdan zövq alan, yaşamaq eşqi ilə çırpınan ürəyinin döyüntülərini nəinki hiss edir, həm də insanlara təsirinin şahidinə çevrilirik.

Həyatda hər şeydən əzizdir mənə
Sənin məhəbbətin, sənin ülfətin.
Əgər gözləməsən, unutsan, gülüm,
Çətin yaşayaram cahanda, çətin!

Eşqin qarşısında diz çökür ölüm,
Üzmə ümidini, məni gözlə sən.
Sudan, oddan çıxıb gələrəm, gülüm,
Əgər məni sevsən, məni gözləsən.

Musa Cəlilin bədii irsi tatar xalqının milli-mənəvi dəyərlərini zənginləşdirmiş, əbədiyaşar sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

QIRĞIZ
ƏDƏBİYYATI

ÇİNGİZ AYTMATOV

ÇİNGİZ AYTMATOV
(1928-2008)

Milli qırğız ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni ideyalarla zənginləşməsində böyük xidmətləri olan müasir qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Çingiz Torequl oğlu Aytmatov 12 dekabr 1928-ci ildə Qırğızıstan Respublikası Talas vilayətinin Şəkər kəndində anadan olmuşdur. Atası Qırğızıstanda Kommunist partiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olmuş, 1937-ci ildə həbs olunaraq bir il sonra güllələnmişdir. Milliyyətcə tatar olan anası Naimə Həzi qızı teatr aktrisası kimi tanınmışdır. Uşaq yaşlarında Çingiz Aytmatovun tərbiyəsi ilə nənəsi məşğul olmuşdur. Çingiz Aytmatov Böyük Vətən müharibəsinin birinci ili kadr çatışmazlığına görə orta məktəbin 6-cı sinfini bitirdikdən sonra kənd sovetinin katibi vəzifəsində işləmişdir. O, təxminən 2 il ərzində bu vəzifədən başqa vergi agenti, uçotçu və digər işlərdə də çalışmışdır. O, 1943-cü ildə orta məktəbdə 8 illik təhsilini başa vurduqdan sonra Cambul Zoobaytarlıq texnikumuna daxil olmuşdur. Texnikumu fərqlənmə diplomu ilə bitirdiyinə görə Ç.Aytmatov 1948-ci ildə Qırğızıstan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna imtahansız qəbul olunur. İlk əsəri 1952-ci ildə dövrü mətbuatda dərc olunmuşdur. O, 1953-cü ildə ali məktəbi bitirmiş, üç il ixtisası üzrə

heyvandarlıq təsərrüfatında çalışmışdır. Ç.Aytmatov 1956-1958-ci illərdə Moskvada Qorki adına Ali Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. 1958-ci ildə Moskvada "Oktyabr" jurnalında onun "Üzbəüz" əsəri çap olunmuşdur. 1958-ci ildən başlayaraq ədibin hekayə və povestləri "Novıy mir" jurnalında dərc olunmağa başlayır, həmçinin Ç.Aytmatova dünya şöhrəti gətirən əsərlərindən birincisi "Cəmilə" povesti də ilk dəfə 1958-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, Lui Araqon əsəri fransızcaya tərcümə edərək onu geniş müqəddimə ilə çap etdirmişdir.

Ç.Aytmatov 1958-ci ildə Moskvada Ali Ədəbiyyat İnstitutunu bitirdikdən sonra Qırğızıstana qayıdaraq "Literaturnıy Kirqizstan" jurnalının baş redaktoru olmuş və 5 il Qırğızıstanda yerli "Pravda" qəzetinin xüsusi müxbiri işləmişdir. O, "Dağlar və çöllər povestləri" silsiləsinə daxil olan əsərlərinə görə ("Cəmilə", "Köşək gözü", "İlk müəllim", "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim", "Ana tarla") 1963-cü ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür. Görkəmli ədib 1965-ci ilə qədər əsasən qırğız dilində yazmışdır. 1965-ci ildən etibarən əsərlərini rus dilində yazmağa başlamışdır. Ç.Aytmatovun 1965-ci ildə yazdığı "Əlvida, Gülsarı" əsəri (ilk adı "Yorğa atın ölümü") onun yaradıcılığına ilk rusdilli povest kimi daxildir. XX əsrin 70-ci illəri Ç.Aytmatov yaradıcılığında povest ənənəsinin davamı kimi xarakterikdir. Ədibin qələmə aldığı "Ağ gəmi" (1970), "Erkən durnalar" (1975), "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş" (1977) povestləri professional nəsr nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

"Gün var əsrə bərabər" (1980) romanı ilə görkəmli nasir yaradıcılığında povestdən romana keçidin əsasını qoydu. Yazıçının 1986-cı ildə yazdığı "Cəllad kötüyü" romanı nəsr təfəkküründün yeni nümunəsi kimi uğur qazandı. "Gün var əsrə bərabər" roma-

nına əlavə olaraq yazılmış "Çingiz xanın ağ buludu" povesti ədibin 90-cı illər məhsuldar bədii yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Ç.Aytmatovun zəngin yaradıcılıq irsi yüksək qiymətləndirilərək üç dəfə Dövlət mükafatına (1968, 1977, 1983) və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına (1978) layiq görülmüşdür. Bundan başqa o, geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə tanınan şəxsiyyətlərdən biridir. Ç.Aytmatov dəfələrlə SSRİ və Qırğızıstan Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Asiya və Afrika ölkələri ilə Sovet həmrəylik komitəsinin rəhbərlərindən biri olmuş, "İssıkkul" Beynəlxalq ictimai hərəkatının əsasını qoymuşdur və s. O, 1990-1994-cü illərdə Benilüks ölkələrində səfir işləmişdir. Ç.Aytmatov Belçika, NATO və Avropa İttifaqında Qırğızıstanın səlahiyyətli səfiri vəzifələrində ölkəsinin ləyaqətli təmsilçisi olmuşdur. O, Azərbaycan və qırğız xalqları arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə 25 fevral 2008-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının "Dostluq" ordeni ilə təltif edilmişdir. Türk dünyasının böyük oğlu Çingiz Aytmatov 10 iyun 2008-ci il tarixində vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Türk tarixi-mədəni inkişaf xəttinin layiqli davamçısı olan, əsərlərində mənsub olduğu xalqın keçmiş və bu gününün reallıqlarını əks etdirən sənətkarlardan biri də dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovdur.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığı mənsub olduğu xalqa bağlılıq və sədaqəti nisbətində onun "təpədən dırnağa qədər qırğız" (B.Vahabzadə) hesab olunması, əslində yazıçının ümumtürk və

dünya ədəbiyyatı xəttində yerinin məhdudlaşmasından çox, elə bu xəttə sənətkarın adının əbədiləşdirilməsinin təsdiqinə çevrilir. Çünki Ç.Aytmatov dünyaya ərazisi və əhalisi kiçik, lakin tarixi və mədəniyyətinin qədimliyinə görə haqqı böyük olan qırğız elindən baxmaqla bir xalqın timsalında dünya ədəbi-bədii fikrinin zirvəyə yüksəlməsini təmin etmişdir. Ona görə də böyük qələm sahibinin mövzu və ideyasından asılı olmayaraq, hər bir əsəri dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi hadisəyə çevrilir. Ç.Aytmatovun Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin və SSRİ Dövlət mükafatı laureatı və s. fəxri adlara layiq görülməsi onun daxilən qəbul etmədiyi və xidmət göstərə bilmədiyi o vaxtkı ideologiya və siyasətin başında duranların məhdud sərhədləri aşıb dünya ədəbi-bədii fikir tarixində özünə layiqli yer tutan sənətkar istedadının məcburi və danışıqsız qiymətləndirilməsindən irəli gəlirdi. Ç.Aytmatov yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ümumi səciyyə daşısa da, bu sənət özünün spesifikasına, fərdiliyinə və s. xüsusiyyətlərinə görə daha çox fərqlənir. Yazıçının sənəti sadədir. Adi həyat hadisələrinə, bu hadisələrin sadəliklərinə fəlsəfi münasibət, zirvədən müşahidə etmək və daxilə enmək bacarığı Aytmatov sənəti üçün xarakterikdir. Ç.Aytmatov sənət və xalq qarşısında həmişə məsuliyyəti ilə seçilir. Bu da təsadüfi deyildir. Yazılarının birində bunun səbəblərini o, belə açıqlayır: "İnsanlar mənə onların adından danışmaq hüququ veriblər, mən də bütün həyatım boyu sübut etməliyəm ki, onlar yanılmayıblar". Yazıçı istər tarixi, istərsə də müasir mövzulu əsərlərində insan taleyinə, insan maraqlarına geniş yer verir. Və bu maraqları daha çox bəşəri ideallara uyğunlaşdırır, diqqəti qeyri-insani, qeyri-bəşəri ehtiraslarla, əsl insan maraqlarının üz-üzə dayanması və toqquşmasına yönəldir, bu situasiyada mənanı açıqlayır. Onun yaradıcılığı

üçün məqbul və səciyyəvi olan bu vəziy-yətdə təsvir olunan hər hansı adi bir şey kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə dəyişməyə məruz qalır. Müəllif öz idealı olan obrazların, aşılamaq istədiyi ideyaların həm faciəsini, həm qələbəsini bu durumda çatdırır.

"Cəmilə" (1958) povesti böyük ədəbiyyata böyük sənətkarın gəlişini təsdiq etdi. Yazılması ilə ədəbi aləmdə "partlayışa" səbəb olan bu əsərin mərkəzində o vaxtkı ədəbi-tənqidi məqalələrdə qeyd olunduğu kimi ailə-məişət qanunlarına zidd, qeyri-etik normaların təbliği dayanmırdı. Əksinə, "Cəmilə" povesti Lui Araqonun təbirincə desək "məhəbbət haqqında yazılmış ən gözəl əsər" kimi dünyanı heyran qoydu. Povestdə təhkiyəni 15 yaşlı yeniyetmə aparır. Onun təhkiyəsində oxucu Cəmilənin kimliyi, həyata baxışı, Daniyarla olan münasibətləri və s. haqqında məlumat əldə edir. Əsər boyu bütün digər hadisə və əhvalatlar, başqa obrazların xarakteri də bu təhkiyələrdə açıqlanır.

Cəmilə dağların qoynuna sığınmış Bakair ailində yaşayan ilxıçı ailəsinin yeganə qızıdır. Baharda cıdır yarışında Cəmilə Sadıqa qalib gəlmiş, Sadıq da bu "məğlubiyyətinin" heyfini çıxmaq məqsədi ilə onu qaçırmışdı. Sadıq müharibəyə getdiyindən cəmi 4 ay birgə yaşamışdılar. Əsərdə onun Sadıqla sonrakı əlaqəsi ancaq cəbhə məktubları "üzərində qurulur." Povestdə təhkiyə vasitəsilə biz onun təkcə həyatı yox, həm də xarakteri haqqında da ətraflı məlumat əldə edirik. Cəmilə ilk növbədə səmimi və ədalətli olması ilə tanınır. O, böyüklərə hörmətlə yanaşır. Ürəyindəki sözü açıq deməyi daha çox xoşlayır. Mahnı oxumağı sevdiyi üçün, hətta evdə böyüklərin də yanında mahnı zümzümə etməkdən çəkinmir. Lakin onun açıq-saçıq danışması, yeri gəldigəlmədi ucadan gülməsi, həyətdə hoppanıb gəzişməsi, qayınata və qayınanasını birdən-birə öpməyə başlaması və s. xasiyyətləri

qayınanasının ürəyindən deyildi. Ancaq müəllif bu cür "etiraz və barışmazlığı" qayınana ilə gəlin arasında konfliktə çevirmir. Yazıçı Cəmiləni təqdim olunan xasiyyəti ilə "ailədən kənara çıxarır."

Cəmilənin Daniyarla ilk tanışlığından tutmuş, öz səadətlərinə qovuşmaq arzusu ilə bir-birinin əlindən tutub Kurkurey çayını keçənə qədərki "həyatı" əsərin mərkəzi xəttində dayanır. Daniyarın həyat tarixçəsi ürək açan deyildir. Uşaqlıqdan yetim qalmış Daniyarı tale "oyuncaq topu kimi bu başdan o başa atmışdır". O, müharibə zamanı yaralanıb şikəst halda qırğız elinə qayıtmışdı. Onun at arabasında stansiyaya Cəmilə ilə birlikdə yük daşımağa başlaması həyatının "yeni dövrü"nü təşkil edir. Daniyar onun ərköyün danışıq və rəftarında özünə qarşı məhəbbət hiss edir. Bu məhəbbətdən Cəmilə də öz payını "hissə-hissə" götürür. Kəntdə demək olar ki, heç kimin "diqqətini çəkməyən", heç kimin bəyənmədiyi Daniyarla Cəmilə arasında heç kimin və ilk əvvəllər isə özlərinin də xəbəri olmadan sevgi münasibətləri başlayır. Cəmiləni əksər kənd adamlarının nəzərində "bir şineli, bir də yırtıq çəkmələri olan", "əsli-nəcabəti olmayan", "avara Daniyara" bağlayan hisslər isə əsl insani və saf sevgi duyğularıdır. Yazıçı bu düşüncə və yanaşma fərqi ilə Cəmiləni yaşadığı mühitin, arasında olduğu insanların fövqündə saxlayır. Və Cəmilənin Daniyara qoşulub getməsi ilə məhəbbətin müqəddəs gücünü ilahiləşdirir, bu qərarında ona haqq qazandırır: "Sən, Cəmiləm, arxana baxmadan geniş çöllə getdin. Bəlkə sən yorulmusan, bəlkə özünə inamı itirmisən? Daniyara sığın! Qoy o, sevgi haqqında, torpaq haqqında, həyat haqqındakı mahnısını sənə oxusun. Qoy çöllər rəngdən-rəngə düşsün, dalğalansın! Qoy o avqust gecəsi yadına düşsün! Get, Cəmilə peşman olma, sən öz çətin səadətini tapmısan".

"Əlvida, Gülsarı" povesti 60-cı illər Ç.Aytmatov yaradıcılığının ən kamil nümunəsidir. Əsərdə insan və şəxsiyyət amili onun bütün milli özünəməxsusluğu ilə cəmiyyət müstəvisinə çıxarılmışdır. Ona görə də povestdə istər obrazlara, istərsə də hadisələrə münasibətdə sosial-psixoloji tərzin aparıcılığı üstünlük təşkil edir. "Əlvida, Gülsarı"nın bütün uğuru yazıçının hadisələrə insan və zaman kontekstində yanaşmasında üzə çıxır.

Əsər Tanabayla Gülsarının yoxuşa doğru gedişi ilə başlayır. Bu gedişdə müəllif obrazların baxışlarında, üz cizgilərində bir yorğunluq, bir inciklik, bir narazılıq əks etdirir. Yazıçı ilk dəqiqədən oxucunu təsvir etdiyi səhnənin təsirinə salır. Oxucu obrazların düşdüyü vəziyyətin səbəbi ilə maraqlanır. Əslində təsvir olunan səhnə əsərin son hissəsidir. Yazıçı povestə bir növ sondan başlayır, daha doğrusu Ç.Aytmatov əsərdəki bütün hadisələrə Tanabayın yorğun-yorğun qalxdığı "yoxuşdan baxır". Bu "baxışda" hər şey simvolik və realist təsvirdə əks etdirilir, bəzən paralellik, çox hallarda isə ikincinin üstünlüyü təsvir komponentlərində dərinləşir.

Povestdə Tanabay və Gülsarı (at) obrazları bərabər hüquqlu qəhrəman tipi kimi düşünülmüşdür. Müharibədən qayıtdıqdan sonra dəmirçilik edən Tanabay kolxoz sədri işləyən dostu Çoronun məsləhəti ilə ilxıçı təyin olunur. O, ilk dəfə Gülsarını da burada görür. Yazıçı Gülsarı obrazının simasında Tanabayın taleyinin "dərinliyinə" enə bilir, insan taleyinin bütöv mənzərəsini yaradır. Çünki Gülsarıdan danışılanda da insan taleyi əksini tapır. Ona görə də oxucu belə bir suala cavab tapmaqda çətinlik çəkmir. Əgər yazıçı əsərə Gülsarı obrazını əlavə etməsəydi Tanabay surətinin bədii gücü və xarakter zənginliyi indiki səviyyədə ola bilərdimi? Cavab sadə və aydındır: Əlbəttə ki, yox.

“Yazıçı sanki bizə sözsüz şəkildə deyir ki, mənim təsvir etdiyim at insan kimi görür, eşidir, hiss edir”[1].

Oxucu ona görə də Gülsarının taleyini Tanabayın taleyi bilir. Tanabayın fikirlərinə qulaq asdığı kimi onun da ürəyini oxumağa maraq göstərir. Hiss və həyəcanlarına şərik olmağı özünə borc bilir. Kolxoz sədrinin minik atına çevrildiyi və axtalandığı zaman “sınmış qürurunu onun gözlərindən oxuyur”. Ç.Aytmatov bu paralellikdə hər şeyi təfər-rüatına qədər çatdırmağı bacarır.

Tanabayın ilxıçı işləməsi, onun qoyun fermasına göndərilməsi, partiya sıralarından çıxarılması və s. məsələlər təfərrüatların iç xəttində dayanır. Heç şübhəsiz, Tanabay Gülsarı paralelliyində Tanabay bir qədər öndə dayanır. Ç.Aytmatov Tanabayı bütün keyfiyyətləri ilə verməyə çalışır və buna nail olur. Tanabay hazırda üzvü olduğu, yaşadığı sosializm cəmiyyətini bir növ “özü qurub”. O, bu cəmiyyətin ideallarına inanıb və hətta qardaşının bu ideallardan kənar “hərəkətlərinə” güzəşt etməyib.

Lakin əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə biz Tanabayın içində “öz idealına şübhə yaradan” sual görürük: “Yaşamaq haçana qədər belə pis olacaq?” Ona görə də adamlardan ancaq “işləyin, plan doldurun əmrini eşidən”, “vəziyyətin yaxşılığını yalnız nitqlərdən dinləyən” Tanabayın daxili narahatçılığının təqdimində cəmiyyətin ictimai-siyasi mənzərəsinin əks olunması heç kimdə şübhə doğurmur.

Yazıçı öz qəhrəmanını “problemlər içində” batırmır. Əslində Tanabayın iradəsi, dözümlülüyü hər şeyi həll edir. Siyasi düşüncə çevikliyi olmasa da, Tanabayın özünəməxsus təmkini ona yardımçı olur. Onun Gülsarıdan başqa dostu Çoro, arvadı Çaydar,

1. Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim. Bakı, 2007, səh.144.

gənc çoban Bektay, komsomol komitəsinin katibi Kərimbəyov, I katib Kaşkatayev, prokuror və s. ilə qarşılıqlı münasibətində bütün daxili aləmi açılır, arzu və istəkləri təsvir olunur. Bütün sərt təzyiq və təsirlər qarşısında Tanabayın dəyişməməsi əsərdə inandırıcı şəkildə verilir. Onun fermada prokurorla sərt rəftarına görə raykomun bürosunda partiyadan çıxarılması səhnəsində oxucu Tanabayın mənəvi-psixoloji dünyası ilə üz-üzə dayanır və nəticə çıxarır.

Əsərdə müşahidə olunan folklor qatı povestin janr imkanlarını və təsir gücünü artırmağa xidmət göstərir. "Dəvənin mahnısı" adlı folklor nümunəsi bu baxımdan səciyyəvidir. Ağ dəvə çöllərə düşüb gecə-gündüz qara gözlü balasını axtarır. Bu deyim o vaxta təsadüf edir ki, artıq Gülsarı ölmüşdü. Ç.Aytmatov povestdə Tanabay-Ağ dəvə tale oxşarlığının şərti mənalandırılmasında insan taleyinin tarix, zaman, hadisə və s. ilə qırılmaz əlaqəsini göstərmiş, konkret-tarixi şəraitdə obrazını milli-mənəvi bütövlükdə təqdim etmişdir.

Ç.Aytmatov sənəti bir çox hallarda reallıqla mifikliyin sintezində yaranır. Düzdür, onun sırf ailə-məişət problemlərilə bağlı əsərlərində daha çox real əhvalat və təsəvvürlər özünə yer tapır. Lakin belə əsərlərdə də (məs., "Cəmilə" povestində) "rənglər silsiləsi"nin qəhrəmanların (Cəmilə və Daniyar) bu günkü və gələcək həyatlarında özünü göstərə biləcək rəmzlərə çevrilməsi müəyyən məcaziliyə uyğun gəlir. Ancaq sırf mifik anlamda qəbul edilmir.

"Əlvida, Gülsarı", "Ağ gəmi", "Gün var əsrə bərabər" və s. bu kimi əsərlərdə də reallıqla mifiklik paralelləşir, bəzən birincinin, bəzən də ikincinin müəllif məqsədinə xidmət göstərmək baxımından aparıcı olduğu nəzərə çarpır. Ona görə də istər "Əl-

vida, Gülsarı" (Tanabay, Gülsarı, Vəhşi qaz, Ağ dəvə), istər "Ağ gəmi" əsərində (Mömin baba, Ana maral) istərsə də digər əsərlərində Ç.Aytmatov obrazlara daha çox "fenomenoloji şərh verir", onlarda "həyat əlaməti axtarır" (N.Cəfərov). Bu kəşfin, bu yeniliyin uğuru kimi biz Tanabay, Gülsarı, Mömin baba, Ana maral və s. eyniliyindən tam mənada danışa bilirik. Misal üçün, "Ağ gəmi" əsərində olduğu kimi, Mömin baba və Ana maral paralelliyi. "Ağ gəmi"də yazıçı 7 yaşlı uşağın iki nağılının olması faktı ilə sonrakı hadisələrə keçid alır. Qeyd edək ki, bu nağıllarda təfərrüat şərtilikdə ehtiva olunur. Nağılların biri Ana maral, digəri Ağ gəmi haqqındadır. Bu nağıllar müəyyən mənada keçmiş və gələcəyin simvollarıdır. Hər iki simvolda inam və ümid yaşayır. Ona görə də 7 yaşlı uşağın balıq olub özünün ümid rəmzi Ağ gəmiyə çatmaq istəyi böyükdür. Maraqlıdır ki, əsərdə hadisələrin çətin və gərgin məqamlarında bu rəmzlər daha çox yada düşür, müqəddəs varlıq kimi onlardan kömək istənilir. Məs., Mömin babanın diləyi, "Buynuzlu ana maral, sən kömək elə, qoyma tir ilişə, qoyma at yıxıla" və 7 yaşlı uşağın yalvarışları, "Buynuzlu ana maral, Bekey xalaya buynuzunda beşik gətir! Səndən çox xahiş edirəm, ona beşik gətir. Qoy onların uşağı olsun" şəklində ifadə olunan sözlərində Buynuzlu ana maralın – ümid obyektinin müqəddəsliyi təsdiqlənir. Bu mənada "Ağ gəmi"də Orozqulun bu günkü fiziki və mənəvi işgəncələrinə məruz qalan Mömin babanın, 7 yaşlı oğlanın və Bekey xalanın haqqın əbədiliyinə inamı itmir. Əsərdə səslənən son sözlər insan idealının əbədiliyinin təsdiqinə çevrilir: "İndi mən yalnız bunu deyə bilərəm, - uşaq qəlbinin barışa bilmədiklərini sən rədd etdin. Təsəllim də elə budur. Sən şimşək kimi yaşadın – bircə dəfə çaxdın və söndün. Şimşəyi çaxdıran göydür. Göy isə əbədidir. Bu da

mənim təsəllimdir. Bir də təsəllim budur ki, insanda uşaq vicdanı – toxumun rüşeymi kimidir, rüşeymsiz dən cücərməz.

Bizi dünyada nələr gözləyir, gözləsin… Haqq əbədi olaraq yaşayacaqdır…"

Əsərin sonunda Mömin babanın öz idealı olan Ana maralı məcburiyyət qarşısında qalaraq öldürməsi də, hələ də totalitar maraqların insan maraqlarına güc gəlməsi şəklində qəbul olunur, lakin idealın insan qəlbindən çıxarılmasına, onun yaşamasına mane olmaqda totalitar maraqların insan maraqları qarşısında acizliyi yüksək məntiqin gücünə çevrilir.

Ç.Aytmatov bir sənətkar kimi məsuliyyətlidir. Maraqlıdır ki, yazıçının məsuliyyəti daha çox tarixi xarakter daşıyır. O, bütün məqamlarda mənsub olduğu xalqın – qırğızların tarixinə, onun günümüzə qədər keçdiyi şərəfli yola, milli maraqlarına, ideallarına sədaqətli olmuş, bütün milli-mənəvi dəyərlərə əsl vətəndaş – yazıçı mövqeyindən yanaşmışdır. Digər əsərlərində bu məsələnin müəyyən ştrixlərinə rast gəlsək də, "Ağ gəmi" və "Gün var əsrə bərabər" əsərində bunun geniş təzahürü üzə çıxır. "Gün var əsrə bərabər" əsərində müəllif əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, mif və əfsanələrə istinad edir, lakin yaradıcılığında ilk dəfə fantastik süjetlər yaradır. Ç.Aytmatov fantastikanı reallığa uyğunlaşdırır, nəticədə hadisələr həqiqət təsiri bağışlayır. Təsadüfi deyildir ki, ədib bu barədə fikirlərini oxucularla belə bölüşür: "Mən (Ç.Aytmatov – E.Q.) bu əsərimdə də, əvvəllər olduğu kimi, yenə də həyatın, yaşayış tərzinin təcrübəsi kimi qiymətləndirilən keçmiş nəsillərdən bizə miras qalmış miflərə, əfsanələrə istinad etmişəm. Bununla yanaşı yazıçılıq təcrübəmdə ilk dəfə olaraq fantastik süjetə müraciət etmişəm. Lakin nə bu, nə də o biri mənim üçün əsas məqsəd daşımır, bu ancaq təfəkkür

metodu, real gerçəkliyi öyrənmə və yozum vasitəsidir". Ona görə də əsər boyu yazıçının "kosmik əhvalatları" öyrənmə və yozumunda əsas məqsədi "yer kürəsində yaşayan adamların gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətinin potensial gücünü tam aydınlığı ilə təsvir etmək"dir.

"Gün var əsrə bərabər" Ç.Aytmatov yaradıcılığında fantastik süjetlər əsasında yazılmış ilk romandır. Əsərdə fantastika həyatı daha geniş dairədə görmək və dərk etmək üçün işlədilən metaforadır. Onu da qeyd edək ki, Ç.Aytmatov müsahibələrinin birində Azərbaycan dilinə tərcümədə əsərin adının bu şəkildə olması ilə razılaşmadığını bildirmişdir. Belə ki, romanın rus dilindəki adında ("İ dolşe veka dlitsa den") "gün" (den) sözünün ehtiva etdiyi məna müsbət anlamda işlədilməmişdir. Əsərdə "əsrdən betər", "başa çatması əsr qədər davam edən", "başa çatıb qurtarmayan, əsrə bərabər bezdirici, yorucu və sitəmli gündən" söhbət gedir.

Boranlı Yedigey əsərin baş qəhrəmanıdır. "Hər günü bir əsrə bərabər" olan bu müdrik insan xalq ruhunun ifadəçisidir. Yedigey zəhmətsevər insandır. Onun düşüncələrində əsas yeri mənəviyyata, insanlığa zidd olan problemləri həll etmək tutur. Müəllif bu problemləri həll etməkdə öz qəhrəmanının mənəvi gücünə inanır, eyni zamanda ona etibar edir, bir növ onun simasında özünü görür. Ç. Aytmatovun öz sözləri ilə desək "Yedigey, necə deyərlər, dünyanın yükünü çiynində saxlayan adamlardandır. Mənim anlayışıma görə o, öz dövrünün adamıdır. Öz dövrünə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onun qiyməti də məhz elə bundadır ki, öz dövrünün oğludur.

Romanda qarşıya qoyulan problemlərə bu keçmiş cəbhəçi, hazırda dəmiryol fəhləsi olan şəxsin taleyinin prizmasından bax-

mağa, bu prob-lemləri onun anlayışı, onun gözü ilə həll etməyə çalışmışam. O, məhz bu keyfiyyətlərinə görə də mənə vacib olmuşdur. Mən bu işi öz anlayışım səviyyəsində həll etməyə çalışmışam".

Ç.Aytmatov Yedigeyin zəhmətkeş və həyatsevərliliyini bütünlükdə insanın mənəvi aləminin zənginliyi, eyni zamanda şəxsiyyət amili ilə sıx bağlayır. Ona görə də əsərdə Yedigeyin "zəhmət adamı" obrazı onun "təsərrüfat adamı" olmasında açıqlanmır, mənəvi aləminin zən-ginliyində üzə çıxır. "Boranlı Yedigey təkcə öz təbiəti və məşğuliyyət tərzinə görə zəhmət adamı olaraq qalmır. O, ruhən zəhmətkeşdir. Ruhən zəhmətkeş adam isə həmişə düşünür, özünə suallar verir" (Ç.Aytmatov).

Məs., Sarı-Özək kosmodromundan göyə qalxan kosmik raketin məhz niyə gecə vaxtı uçuşa başlaması, onun içində neçə nəfər heyətin olması, indiyə qədər belə uçuşdan nəyə görə müşahidə edə bilməməsi və s. barədə Yedigeyin özü-özünə verdiyi suallar əsərdə səslənən çoxsaylı sualların yalnız cüzi bir hissəsini təşkil edir. Maraqlıdır ki, oxucu onun xarakterini özü üçün bir növ bu cür "suallar dünyasında" kəşf edir. "Gün var əsrə bərabər" romanında Yer kürəsinin dərinliklərindən tutmuş kainatın ənginliklərinə qədər uzanan, onu idarə etmək iqtidarında olan insan zəkasının şər işlərə, müharibələrə "qida verməsi" pisləni-lir. Müəllif əsərdə öz məqsədini "Lesnoy qrud" planetindən yerdəki "şər işləri" müşahidə edən kosmonavtların fikirləri əsasında təqdim edir. İki müxtəlif dövlət və müxtəlif ideologiya təfəkküründə malik kosmonavtlar (Sovet-Amerika) başqa planetdə düşüncə, əqidə birliyi nümayiş etdirirlər. Onlar göydə yerdəki kimi düşünmürlər. "Lesnoy qrud" planeti sakinlərinin bəşəri düşüncə tərzi onlarda fikir dəyişikliyinə səbəb olur. Çünki səma planeti-

nin adamları yerdəki insanların ərazi, sərvət uğrundakı müharibələrinə təəssüf edirlər. Romanda hər cür ədaləti və rəqabəti yer üzərindən yox etmək arzusu və onunla bağlı suallar bəşəriyyətin maraqları səviyyəsindən təqdim olunur. Bu cəhət müəllifin əsərlə bağlı fikirlərində də əksini tapır: "Bu gün ən proqressiv fikir, ancaq beynəlxalq gərginliyin azaldılması fikri ola bilər. Bu gün bundan daha məsul bir vəzifə yoxdur. Bəşəriyyət sülh şəraitində yaşamağı öyrənə bilməsə, məhv olub gedəcək".

Ç.Aytmatov bəşəriyyətin gələcək taleyində insan zəkasının rolundan danışarkən, onun milli-mənəvi etnik təfəkkür formasının bu taledəki təsir roluna da böyük diqqət yetirir. Bu mənada manqurdlaşma – yaddaşı itirmə prosesi ilə bağlı əsərdə səslənən əfsanədə bir xalqı bağlı olduğu tarixdən, milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdırmaq siyasəti tənqid edilməklə, millətin həyatındakı faciə göstərilməklə yanaşı, həm də bəşəriyyəti müstəmləkəyə, işğala sürükləyən məhkumlar ordusu yaratmaqla onları istismar edən qüvvələr ittiham edilir. Çünki əsərdə juan-juanların işğal etdikləri ərazidəki gənclərin başına dəri keçirib onların beyinlərini sıxmaqla yaddaşdan məhrum etmək planları kökündən, tarixindən ayrılmış bir xalqın timsalında istismara məhkumluğunun göstəricisidir. Müəllif əsərə yazdığı müqəddimədə bu fikri belə təsdiqləyir: "Ta qədimlərdən bu günə kimi insanı fərdi keyfiy-yətlərdən məhrum etmək imperiya, imperialistlər və hegemonçuluq iddiasında olanların məqsədi olmuşdur.

Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini təzədən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənarda qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa qabil olur".

Əsərdə tarixin yaddaşı, milli yaddaş heykəli – Nayman Ana ilə manqurdlaşmış oğlu Joloman arasında gedən söhbət milli faciənin ən yüksək nöqtəsi kimi təqdim olunur. Milli yaddaşsızlıq – manqurdlaşma nəticəsində Joloman nə anasını, nə atasını, nə tayfasını, nə də özünü tanıyır. Buna görə də sual kimi səslənən ananın etirazlarında bir milli harayın sədaları eşidilir: "Torpağı almaq olar, malı-dövləti almaq olar, lap adamın həyatını da almaq olar, - deyə ana söylədi, - ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eyləyə bilər, bunu kim fikirləşib tapıb?! Pərvərdigara, varsansa bunu insanların beyninə necə salmısan?! Məgər dünyada zülmşər azdır?!"

Müəllif Nayman-Ananın oğlu tərəfindən oxla vurulub öldürülməsini əsərdə milli maraqla totalitar maraqların toqquşması kimi dünyanın ən böyük "zülm-şəri" hesab edir. Nayman-Ananın basdırıldığı Ana-Beyit (Ana məskəni) qəbiristanlığının dağıdılmasına Yedigeyin etiraz və harayı da mahiyyət etibarı ilə bu toqquşmanın davamını xatırladır. Müəllif yaşadığımız əsrin ən böyük faciəvi ziddiyyətini də totalitar maraq sahiblərinin əməlləri ilə bağlayır. Əsərdə manqurdlaşmış Sabitcan, Taksınbayev və s. obrazlar bu əməlləri həyata keçirən icraçılardır. Ç.Aytmatov romanda Yedigey və Sabitcanı qarşı-qarşıya qoymaqla dünya ziddiyyətlərinin mənzərəsi fonunda milli mənəviyyata imperialist maraqların təcavüzünü əks etdirmişdir. Və əslində müəllif əsər boyu maraqlı gedişlə ümumiləşmədən fərdiliyə və əksinə fərdiləşmədən ümumiləşməyə keçidi təmin etmiş, hadisələrin təsir gücünü artırmışdır. Bu əsərdə də müəllif imperiya və hegemonçuluq şəraitində milli unutqanlıq faciələri ilə üz-üzə dayanan adamların həyat problemlərini ön plana çəkir. Buna görə də əslində dünyanın heç bir yerində olmayan Sarı-

Özək və Nevada kosmodromları həyatın iki tərəfinin qəbul edilmiş şərti anlamındadır. "Gün var əsrə bərabər" romanında tarixilik, tarixi dəyərlər ictimai mövcudluğun şərti kimi verilir"[1]. Yazıçı bu şərtilik daxilində Yer kürəsinin gələcək taleyi üçün zəhmət adamının daşıdığı məsuliyyəti onun özünə xatırlatmaq istəyir. Əsərdə səslənən "biz hara gedirik, bu yol bizi hara aparıb çıxaracaq?" sözləri müəyyən mətləblərə aydınlıq gətirmək baxımından səciyyəvidir.

Ç.Aytmatov xalqına qəlbən bağlı olan, onun keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə biganə qalmayan görkəmli şəxsiyyətdir.

1. N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və Kosmos. Bakı, 1998, səh.201.

QƏDİM TÜRK EPOS NÜMUNƏLƏRİ

“BİLQAMIS” DASTANI*
(ixtisarla)

CADUGƏR
SİN-LİKE-UNNİNİNİN DİLİNDƏN
BİLQAMIS HAQQINDA DASTAN

I LÖVHƏ

Dünyanın bu başından, o başına dolaşmış,
Dənizləri adlamış, uca dağları aşmış.
Dostu ilə birlikdə düşmənləri haqlamış,
Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk eləmiş
Bir insan haqqındadır bizim bu dastanımız.

O hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşıb, yorulub əldən düşdü,
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü,
Sonra hasara alıb, adını Uruk qoydu,

Müqəddəs Eananın qalası oldu Uruk.
Divarlara nəzər sal, bürcləri düzüm-düzüm,
Bu cür səddə bərabər sədd görməz əsla gözün.
Keçmişin yadigarı, bu qədim divara bax,
İştarın mənzilinə – Eanaya gəl çıxaq.

*. Tərcümə edən: İsmayıl Vəliyev

Heç gələcək şahlar da tikə bilməz bu sayaq.
Çıx Uruk qalasının divarı üstə yeri,
Gör özülü necədir, necədir kərpicləri.
Divar bişmiş kərpicdən bərk hörülüb başa-baş,
Yeddi müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?

O bütün insanlardan əzəmətli, ucadır.
O insandır, yarıdan çoxu tanrıdır ancaq,
Heç kəs ona tay olmaz – onun görkəminə bax!

Urukun divarını odur ucaldan belə
Çılğınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ,
Döyüşdə yarağının yox tayı-bərabəri,

Təbil səslənən kimi oyanır igidləri –
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri:
“Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs
Özü öz başına o gecə-gündüz açar iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?

Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli hər şeyə qadirdi o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın”.
Onların gileyini eşidirdi tanrılar.
Göylərdən deyirdilər, ey ulu hökmdar,

“Sən igid yaratmışsan, oxşayır qızmış kələ,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri!
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri
“Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs

Özü öz başına o gecə-gündüz açar iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?

Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdi o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın".
Çox zaman bu gileyi Anu da eşidərdi.

Ararunu pənaha çağırardılar onlar,
"Aruru, Bilqamısı bu cür yaratmısan sən.
Bir igid də yarat ki, gücdə olsun ona tən.
Bir-biriylə qoy onlar həmişə yarışsınlar
Uruk da tamaşa edib, bir az eyni açılsın".
Aruru eşidərək onların sözlərini
Öz qəlbində yaratdı Anunun bənzərini
O yuyub əllərini...
Gildən bir şey yoğurub, göylərdən yerə atdı,
Qüvvətli bir qəhrəman – Enkidunu yaratdı.
Gecəyarı törəyən Ninurta döyüşçüsü
Yun kimi qalın tüklə bədəni örtülmüşdü
Qadın kimi başında uzun saçları vardı.
Saçının hər çəngəsi sünbül kimi sıx idi,
Adamlardan uzaqdı, xəbərsizdi dünyadan.
Şöhrətli Sumukantək geyimi vardı onun,
Cüyürlərə qoşulub çöllərdə ot yeyirdi.

Vəhşilərlə birlikdə o da su üstə gəlir,
O da yırtıcılarla su içib şənlənirdi.
İnsandı: balıqçıydı, həm də mahir ovçuydu.
Suvatların məskəni məskəni idi onun.
Birinci, həm ikinci, həm də üçüncü günü.
Suvatların məskəni məskəni idi onun.

Bir ovçu gördü onu, tamam rəngi dəyişdi.
Yığıb mal-qarasını evinə yola düşdü.
Dəhşətə gəldi, susdu, dili tutuldu onun
Ürəyini qəm üzdü, qəlbini örtdü bulud.
Bu kədər lap işlədi iliyinəcən onun.
Yol gəlib yorğun düşmüş yolçuya bənzədi o,

Ovçu xəbər gətirib, atasına söylədi:
"Ata, dağlardan enmiş, bir igid kişi gəlmiş,
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri
Bütün dağları gəzir, veyillənir, dolaşır,

Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
O həmişə yolunu suların üstə salır.
Qorxuram yaxınlaşam, cürətim çatmır mənim!
Mən quyular qazıram, o doldurur onları,

Mən tələlər qururam, o dağıdır onları,
Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən".

Atası da üz tutub ona belə söylədi:
"Oğul balam, Bilqamıs yaşayır o Urukda.

Ondan güclü, qüdrətli adam yoxdur dünyada.
Bütün eldə tanınır, qüdrətlidir əlləri,
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdır əlləri!
Get ona üz tutgunan,
Danış həmin adamın qüdrətindən, gücündən,
O sənə şəhvət dolu gözəl qadın verəcək.

Yensə həmin adamı yalnız qadın yenəcək.
Vəhşiləri su üstə o aparan zamanda
Qoy o qadın soyunsun o ərin qabağında.
O, qadını görəntək ona yaxınlaşacaq.
Bunu görən vəhşilər ondan uzaqlaşacaq".

Ovçu öz atasının sözlərini eşitdi,
Yollandı, Bilqamısla görüşmək üçün getdi.
Yol aldı addım atdı birbaş Uruka sarı.
Bilqamısın önündə durub sözə başladı:
"Uca dağlardan enib, bir igid kişi gəlmiş,

Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz.
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdır əlləri
Bütün dağları gəzir, veyillənir, dolaşır,
Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
O həmişə yolunu suların üstə salır.

Qorxuram yaxınlaşam, cürətim çatmır mənim,
Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
Mən tələlər qururam o dağıdır onları.
Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən
İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən."

Bilqamıs qulaq asıb sonra dedi ovçuya.
"Get, şəhvətli Şamxatı götür özünlə apar.
Vəhşiləri su üstə o suvaran zamanda,
O qadını görəntək, ona yaxınlaşacaq,

Bunu görən vəhşilər ondan uzaqlaşacaq".
Ovçu gedib Şamxatı özü ilə apardı,
Yola çıxıb bir başa doğma yerlərə vardı.

Üç gündən sonra onlar həmin yerə gəldilər.
Ovçuyla həmin qadın ordaca gizləndilər.
Bir-iki gün səbrlə dayanıb gözlədilər.
Vəhşilər su üstünə budur enib gəlirlər,

Yırtıcılar oynayıb su ilə şənlənirlər,
Vətəni dağlar olan Enkidu da onlarla,
Bir gəzir ahularla, qidalanır otlarla
Vəhşilərlə birlikdə o da su üstə gəlir,

O da yırtıcılarla su içərək şənlənir.
Şamxat burada gördü insanla vəhşiləri
Qalın çöllərdən çıxıb gəlmiş o qorxunc əri.
Ovçu dedi ki, "Şamxat! Tez ol aç öz qoynunu,
Ağ bədənini göstər, sehrlə tezcə onu.
O səni görən kimi yanına gələsidir.

Çəkinmə, qorxma ondan nəfsini qəbul elə.
Soyun paltarlarını, qoy girsin ağuşuna!
Onu əyləndir, zövq ver, sən bu işdə mahirsən.
Onunla bir boy atan vəhşilər yadlaşacaq,

Güclü bir ehtirasla o sənə sarmaşacaq".
Şamxat döşünü açdı, bədənini göstərdi,
Nəfsini qəbul edib, onun qoynuna girdi –
Soyundu paltarını, o girdi ağuşuna.
Qadın ona zövq verdi, o bu işdə mahirdi.

Ər igid ehtirasla ona bərk-bərk sarıldı
Altı, yeddi gün keçdi, həmin yava qadından
Enkidu əl çəkmədən, aramsız ləzzət aldı.
Nəvazişdən doyaraq

O vəhşilər səmtə üz tutub gedən zaman
Enkidunu görəntək üz döndərdi vəhşilər.

Çöl heyvanları onun cismindən yan qaçdılar.
Enkidu cəld sıçradı, canı zəifləmişdi,
Ayağı yerimirdi, vəhşilərsə getmişdi.
Bildi əvvəlki kimi, qaça bilməz yerindən.
Ağlı gəldi başına, fikirləşdi dərindən –

Gəlib yava qadının qarşısında diz çökdü,
O şəhvətli qadının sifətinə göz dikdi.
Görsün nə söyləyəcək, qulaqları səsdədir.
Qadın sözə başlayıb Enkiduyə söylədi:
“Sən qəşəngsən, Enkidu, tanrıya bərabərsən

Niyə vəhşilər ilə bu çöllərdə gəzirsən?
Gəl səni aparım mən, o hasarlı Uruka –
O yaraşıqlı evə, Anunun məskəninə.
Bilqamısın hünərlə, qoç kimi igidlərə
Qüdrətini göstərib məskən saldığı yerə”.

Söylədi ki, bu xəbər onun yatır qəlbinə,
Onun müdrik ürəyi dost axtarır özünə.
Enkidu o şəhvətli qadına belə dedi:
“Gəl, Şamxat, məni apar, apar məni oraya
O müqəddəs mənzilə, Anunun məskəninə

Bilqamısın hünərlə, qoç kimi igidlərə
Qüdrətini göstərib məskən saldığı yerə.

Urukda haray sallam, mənim güc, qüdrətim var
Çöldə doğulanların qüvvəsi də çox olar!”
“Gedək, Enkidu, gedək, Uruka tut üzünü,

Bilqamıs olan yerin mən bilirəm yolunu.
Gedək, Enkidu, gedək, o hasarlı Uruka –
O yerə ki, adamlar şux geyimlə öyünür.
O yerə ki, hər günü, toya, bayrama dönür.
O yerə ki, ucalar arfanın, sincin səsi,

Şəhvətli qadınların sonsuzdur əyləncəsi.
Şirin ehtirasları, min bir sevinc vəd edir.
Böyük adamları da gecə yerindən edir.
Enkidu, görməmisən sən həyatın dadını,
Əzabkeş Bilqamısın sonsuz istedadını.

Sən bir ona nəzər sal, üzünə diqqət yetir,
O mərddir, ər gücüylə gözəldir, qüdrətlidir.
Onun var gövdəsindən yalnız ehtiras yağır.
O səndən heybətlidir, həm güclüdür, həm ağır.
Gecə-gündüz bilmir o, dinclik, oturmaq nədir!

Sən öz çılğınlığını gəl, Enkidu, ələ, al,
Onu Şamaş da sevir, Anu, Ellil, Eya da,
Ona ağıl bəxş edib Allahlar dərya boyda.
Sən dağdan enməmişdən, gəlməmişdən buraya
O Urukda Bilqamıs, səni yuxuda görmüş.

Oyanaraq Bilqamıs, yuxusunu yozmuşdu.
Anasına demişdi:
“Mənim anam, bu gecə yuxu gördüm yatanda
Gördüm ulduzlar dəyir gözümə asimanda.
Elə bil daş düşdü göydən mənim başıma,
Onu yerdən götürdüm, gördüm ağırdı məndən.

Silkələmək istədim, tərpənmədi yerindən.
Qalxdı onun üstünə bütün Uruk diyarı

Camaat ellik ilə yeridi ona sarı.
Dövrəyə aldı onu ər igidlər hər yandan

Yoldaşlarım öpdülər onun ayaqlarından.
Sevgilim kimi sevib onu basdım bağrıma
Sonra onu gətirdim ayağına mən sənin,
Onu mənə tay tutdun, mənə bərabər dedin.”

Bilqamısın anası – müdrik qadın söylədi:
“Göylərdə ulduz kimi gözlərinə sataşan,
Bir daş kimi göylərdən sənin üstünə düşən
Sən yerdən qaldırdığın, səndən də ağır olan,
Silkələmək istəyib, tərpədə bilmədiyin,

Sevgili qadın kimi öz bağrına basdığın,
Sonra da ayağıma gətirdiyin o insan,
Sənə bərabər bilib, tay bildiyim o insan

Güclü bir həmkarındır, dostun, xilaskarındır,
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz.
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri,
Sevgilin kimi onu bağrına basacaqsan,
Ürəkdən sevəcəksən.

O sənin dost olub, səni tərk etməyəcək –
Gördüyün o yuxunun bax belədir yozumu”.
Öz doğma anasına Bilqamıs belə dedi:
“Mənim anam, mən yenə yatanda yuxu gördüm.
Gördüm Urukda yerə bir balta düşüb, hamı
dövrəsinə yığılıb:
Qalxıb ayağa durmuş, bütün Uruk diyarı
Camaat ellik ilə yeriyir ona sarı.
Dəstə-dəstə axışır, hamı gəlib yığılır.

Sevgilim kimi sevib onu basdım bağrıma,
Sonra onu gətirdim ayağına mən sənin

Onu mənə tay tutub, mənə bərabər dedin".
Bilqamısın anası – Ninsun beləcə dedi:

"Bax, o balta yerinə sən bir adam görmüsən,
Sevgilin kimi onu basacaqsan bağrına.
Onu sənə tay bilib bərabər tutacağam,
Dedim ki, o olacaq dostun və xilaskarın.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz.
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri".
Bilqamıs anasına dedi:

"Ellil buyurubdusa – gərək öyüdçüm olsun,
Qoy elə yaxın dostum olsun mənim öyüdçüm.
Mən də ki, öz dostumun öyüdçüsü olaram".
Belə yozdu o özü özünün yuxusunu".
Enkiduya danışdı Şamxat bu hadisəni,
Sonrasa başladılar sevişməyə.

III LÖVHƏ

El ağsaqqalları ona xeyir-dua verdilər,
Bilqamısa yol üçün nəsihət elədilər:
"Bilqamıs, öz gücünə çox da arxayın olma,
Üzdən laqeyd ol sən, güclü zərbə vur amma.
Həmişə öndə gedən yoldaşını qoruyar,

Birinci cığır açan öz dostuna yol açar.
Səndən qabaqda getsin qoy Enkidu gedəndə,
Sidrə gedən yolu o səndən yaxşı bilir.
O döyüşdə çox olub, vuruşmada mahirdi,
Enkidu, qoru onu, qoru öz dostunu sən

Sən onu qucağında xəndəklərdən keç apar,
Biz sənə tapşırırıq şahı – belədir qərar
Qayıdanda sən bizə sağ-salamat ver onu".
Bilqamıs söhbət açıb Enkiduya söylədi:

"Dostum, gəl Egalmaxdan yolumuzu salaq biz,
Şah anası Ninsunun hüzuruna buyuraq
Böyük Ninsun müdrikdir, hər şeydən xəbərdardı,
Bizə məsləhət verər, doğru yol göstərər o"
Əl-ələ tutub dostlar – Bilqamısla Enkidu

Egalmaxa getdilər.
Bilqamıs daxil oldu şah anası mülkünə:
"Ninsun, çıxacağam mən çətin, uzaq yürüşə –
Humbaba olan yerə.

Heç bələd olmadığım bir savaşa gedirəm
Heç bələd olmadığım bir yola çıxıram mən.
"Neçə ki, mən gedirəm, geriyə dönməmişəm,
Neçə ki, mən çatmamışam Sidr meşələrinə,
O zalım Humbabanı neçə ki, əzməmişəm,

Neçə ki, şər işləri dünyadan silməmişəm
Sən qamətinə layiq gözəl paltarlardan gey,
Şamaşın şərəfinə qarşına buxurdan qoy!"
Bilqamısın yanıqlı nitqinə qulaq asan
Şah anası Ninsunun qəlbini qubar aldı.

Ninsun dönüb özünü aramxanaya saldı.
Sabunlu köklər ilə bədənini yudu o.
Öz qamətinə layiq gözəl paltar geydi o.
Sinəsinə yaraşan boyunbağı da saldı
Belinə qurşaq vurub, başına tac qoydu o.

İgidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı.
Pillələrlə çıxıb o evin damına qalxdı,
Qalxıb tərif dedi o
Şamaşın şərəfinə,
Əlini göyə tutdu, un qurbanı qoydu o,
Şamaşın şərəfinə.

“Niyə bir oğul verdin mənə sən Bilqamıs tək,
Niyə onun köksünə qoydun narahat ürək.
Oyatmasın yerindən, o, yoldan qalmayacaq,
Humbabanın dalınca çətin yola gedəcək.
Heç bələd olmadığı bir savaşa girəcək
Heç bələd olmadığı bir yol ilə gedəcək.

Nə qədər ki, gedəcək, geriyə dönməyəcək,
Neçə ki, o çatmayıb Sidr meşələrinə,
O zalım Humbabanı neçə ki, məhv etməyib,
Yer üzündən neçə ki, şər qüvvəni silməyib,
Vaxtın yetişdiyini agah etdiyin zaman

Sənin yadına salsın qorxmadan Aya-gəlin
Axşamlar dinclik üçün evinə çəkilərkən
Gecə keşikçilərə tapşırarsan onu sən”.

Buxurdanı söndürdü, qurtardı ibadəti,
Enkidunu çağırıb ona belə söylədi:
“Enkidu, ey qüdrətli, ey mənim doğmadığım!

Tanrı üçün qurbanlıq kahinlər, qızlar ilə

Mən səni Bilqamısa sirdaş elan etmişəm”.
Çıxarıb Enkidunun boynuna tilsim asdı.
Tanrının arvadları ona əl uzatdılar,

Qızlar da ürəkdən ona dua etdilər.
“Enkiduyam! Bilqamıs məni də özü ilə
yürüşlərə apardı!” –
“Bilqamıs Enkiduyla ağır yürüşə vardı”.

Nə qədər ki, o gedir, geriyə qayıtmayıb,
Nə qədər ki, o hələ sidr çölünə çatmayıb
Ay ötsə də onunla birlikdə olacağam.

İl ötsə də onunla birlikdə qalacağam!

V LÖVHƏ

Onlar gəlib durdular meşənin qırağında,
Gördülər ağacların upuca qamətini,
Gördülər sidr dağının, tanrılar məskənini
Humbaba gəzən yerdən ayaq səsləri gəlmir:

Cığırlar var burada; yollar, keçidlər rahat
Gördülər sidr dağının tanrılar məskənini
İrnişninin taxt-tacını.
Dağların ətəyində güclü çətir bağlamış ağacları
gördülər
Ağacların kölgəsi rahatdır, göz oxşayır,
Göyəmlər pöhrələyib, oranın kol-kosu var,

Sidrlər boy atdıqca, boy atır oleandrlar.
Meşənin hər tərəfi xəndəklə dövrələnib,
Onun üçdə ikisi xəndəklərə bülünüb.
Enkidu söhbət açıb Bilqamısa söyləyir:
“Humbaba

Təklikdə inan, bizə o heç nə edə bilməz,
Ayrılıqda bizim də əlimizdən iş gəlməz.

Sıldırım tək keçilməz, ikilikdə keçilər.
Üçqat hörülmüş kəndur asanlıqla qırılmaz,
Bir cüt şir balasının gücü şirdən az olmaz!”

Bilqamıs söhbəti açıb Enkiduya söyləyir:
“Humbabanı birlikdə öldürməyə gedəndə
Saçılan o şüalar karıxıb yox olacaq.
Şüalar itən zaman dünya da qaralacaq!”
Enkidu cavabında Bilqamısa söyləyir:
“Dostum”, cücələr qaçmaz anası tutulanda!
İşıq şüalarını sonra da tapmaq olar,
Onlar otun içində cücə kimi qaçışar,
Əvvəl özünü öldür, sonra o biriləri”.
Bilqamıs eşidəndə silahdaşın sözünü.

Öz döyüş baltasını əzəmətlə qaldırdı,
Qurşağından qılıncını sıyırdı,

Düşmənin peysərinə var qüvvə ilə vurdu.
Bu an dostu Enkidu zərbə vurdu sinədən,
Düşmən yerə yıxıldı üç qüvvətli zərbədən.
Əzaları sustaldı, qüvvədən düşdü bədən.

Keşikçi Humbabanı vurub yerə sərdilər.
İki mənzilə qədər inildədi meşəlik,
İki dost məhv etdilər ağacları-tirləri,
Onlar qırıb-tökdülər sidr ağaclarını.
Livanda, Sariada[1] – adı saya salınan

Meşə gözətçisini Enkidu məhv elədi.

[1] *Saria – Suriya və Fələstin arasındakı Hermon dağının qədim adıdır.*

Bir rahatlıq bürüdü uca-uca dağları.
Meşəli zirvələri, yaşıllıqları.
O məhv etdi meşədə bütün keşikçiləri –
Məhv etdi Humbabanın bütün şüalarını,
Yeddisini də tamam məhv eləyəndən sonra
Açdı döyüş torunu,
Bir də yeddi talantlıq sanballı xəncərini

Açdı səkkiz talantlıq yükü də bədənindən,
Annunakların gizli məskənin o tapdı.
Bilqamıs doğrayırdı bircə-bircə sidrləri,
Enkidu çıxarırdı torpaqdan kötükləri.
Söz açaraq Enkidu söylədi Bilqamısa:
"Mənim dostum Bilqamıs, biz öldürdük sidrləri
Götür döyüş baltanı keçir daha belinə,
Şamaşın qarşısında dil tök, təşəkkür elə
Sidrləri aparırıq Fəratın sahilinə".

IX LÖVHƏ

Bilqamıs əziz dostu Enkidudan ötrü
Acı-acı ağlayıb, gəzir çölü-düzəni:
"Mən də öləcəyəmmi bir gün Enkidu kimi,
Qorxu canımı alır, qüssə yeyir içimi.

Ölümün qorxusundan qaçıram səhralara
Ubar Tutunun oğlu Untapiştim hardadır,
Onun hökmü altına keçmək üçün tələsib
İndi gedirəm ora.
Bələnləri adlayıb dağlara qalxdım gecə,
Orda şirləri görüb qorxudan əsdim necə,

Üz tutub, ağız açıb Sinaya yalvarıram
Mən bütün tanrılara duaçı minnətdaram.
Məni əvvəlki kimi qoruyun, hifz eləyin!"
O gecə yatdı, sonra yuxu görüb oyandı,
Gördü şirlər oynaşır, sonsuz sevinc içində.

O döyüş baltasını qaldırdı çox cəld, zirək,
Kəmərindən qılıncı çıxartdı siyirərək,
Nizə kimi onların arasına düşdü o,
vurdu, yıxdı, öldürdü, hər şeyi alt-üst etdi...

X LÖVHƏ

Utnapişti söz açıb, Bilqamısa söyləyir:
"Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə,
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?

Niyə sənin içində sonsuz bir nisgil yaşar,
Görkəmin yollar basmış yorğun adama oxşar?
Bürkü, sazaq qarsıyıb niyə sənin üzünü,
İlğımmı axtarırsan, gəzib çölün düzünü?"
Utnapiştiyə ordan belə deyir Bilqamıs:

"Yanaq necə batmasın, baş necə əyilməsin.

Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?
Qəmlər mənim içimə bəs necə yol salmasın,
Yolların yorğununa can necə tay olmasın?
Necə qarsılamasın bürkü, sazaq üzümü,
Necə dolanmayım mən, axı çölün düzünü?

Səhrada heyvanları, o vəhşi eşşəkləri
qovan qardaşım mənim
Səhraları dolaşan Enkiduya-dostuma,

kiçik qardaşıma mən –
Birlikdə uca-uca dağları çıxdığımız,
Buğanı ikilikdə məhv edib yıxdığımız,

Sidrdə Humbabanı birgə öldürdüyümüz,
Dağın gədiklərində şirləri qırdığımız,
Bütün zəhmətlərimə tən olan qardaşıma –
Enkidu sirdaşıma ürəkdən bağlanmışdım.
Əziz dostum, istəklim, sirdaşım Enkiduya –
Bütün zəhmətlərimə tən olan qardaşıma:
Axırda qismət oldu adi insan taleyi?
Qəbrə qoymazdan əvvəl.

Qurdlar onun burnuna yol salmamışdan əvvəl
Gecə-gündüz göz yaşı tökdüm onun üstündə.
Ölüm məni qorxudur, səhralara qaçıram,
Qəhrəmanı düşünüb ola bilmirəm aram,
Səhraları gəzirəm, uzaq yollar məskənim,
Enkidu yada düşür, dincliyim yoxdur mənim

Axı necə susum mən, necə sakitləşim mən?
Mənim əziz dostumun artıq həyatı sönmüş,
Əziz dostum Enkidu artıq torpağa dönmüş,
Məndəmi onun kimi əbədi yatacağam?!"
Bilqamıs uzaqdakı Utnapiştiyə deyir:
"Mən gedib çatmaq üçün uzaqda məskən salmış,

Haqqında söz söyləmiş, əfsanələr qoşulmuş
məşhur Utnapiştiyə
Nə qədər yollar gəzib, ölkələri dolaşdım,
Uca dağları aşdım,
Çoxlu dənizlər keçdim,
Gözümü həsrət qoydum bal kimi yuxulara:

Canımı üzə-üzə
Dərd qazana-qazana, ağrı, qəm yığa-yığa,
Tanrılar xanımının yanına çatanacan
cırıldı paltarlarım,
Ayı, kaftar ovladım, vurdum neçə-neçə şir.
Ovun ətini yedim, büründüm dərisinə
Xanım qorxdu görəndə, qapı açmadı mənə
Şüvülə qatran sürtdüm,
Qayıqla üzüb gəldim, sulara əl vurmadım.

Mənə əbədi həyat qismət olacaqdımı?"
Utnapişti söz açıb, Bilqamısa söyləyir:
"Niyə, Bilqamıs, bütün kədərə qərq olmusan?
Ona görəmi sənin bədənində həm tanrı,
həm də insan canı var?
Ona görəmi səni öz doğma ata-anan
ölümlü yaradıblar?

Öyrənməmisənmi bəs, öləri Bilqamışçün
Tanrıların yanında taxt qoyulubdumu?
Bilmirsənmi bəs sənə həyat həddi qoyulub?
İnsan ayran kimidir, tanrılarsa yağ kimi,
Adam saman kimidir, tanrılar buğda kimi.
Dəriyə bürünməkdən, Bilqamıs, tələsmisən,

Onu şah qurşağı tək bədənindən asmısan.
Heç bir cavabım yoxdur onunçün mənim sana.
Bilqamıs, sən üzünü çevir adamlarına

Niyə onların şahı cırıq-cındır geyinir?

Qəzəbli, qəddar əcəl adama verməz aman,
Əbədimi tikirik evləri tikən zaman?

Əbədilikmi vurur məgər möhür vuranlar?
Əbədimi ayrılır qardaşlar qardaşından?
Əbədidirmi məgər nifrət hissi insanda?
Əbədi axır məgər çayda sular daşanda?

Mütləqdimi cücünün cırcırama olmağı?
Ayna əvəz edərmi əbədilik günəşi?
Dünya bina olandan belə şey görünməmiş.
Ölüyə bənzəmirmi, söylə, əsir olanlar,
Ölümün sifətini məgər göstərmir onlar?

Hökm edən insandırmı? Böyük Ellil onlara
xeyir-dua verəndə
Bəs niyə toplaşırlar bir yerdə Annunaklar,
Mamet, ulu tanrılar?
Talelər yaradanı məgər sorğu-suala tuturmu taleləri?
Onlar təyin eləmiş ölümü və həyatı,
Ölüm saatınısa söyləməmişlər qəti
Beləcə buyurmuşlar: "Qoy yaşayan yaşasın!"

XI LÖVHƏ

Bilqamıs uzaqdakı Utnapiştiyə deyir:
"Utnapişti, mən burdan baxıb görürəm ki, sən
Boydan çox seçilmirsən, elə mənim kimisən,
Görünüşdə, duruşda fərqimiz yoxdur elə.
Sənin lə vuruşmağa, düzü qorxmuram heç mən.
Dincələndə mənimtək uzanıb dincələrsən.
Tanrı yığıncağına necə qəbul olundun,
De, sən necə sağ qalıb, əbədi həyat buldun?"

Utnapişti söz açıb Bilqamısa söyləyir:
"Bilqamıs, eşit, sənə sehrli söz deyəcəm.
Tanrıların sirrini sənə agah edəcəm.

Fəratın sahilində əbədi məskən salan,
Şuruppak şəhərini sən yaxşı tanıyırsan.
Həmin qədim şəhərə tanrılar yaxındırlar,
Tufan istədi könlü, ürəkləri onların
İstədilər ki, qopsun tufanı tanrıların

Onların ataları Anu da ora gəlib,
O qəhrəman Ellil də onlara məsləhətçi.
Çaparları Ninurta, mirabları Ennugi
Gəlib yığışmışdılar, məşvərət etmişdilər,
Səma gözlü Eya da onlarla and içmişdi.

Lakin Eya sirləri danışmışdı daxmaya,
"Ey daxma, daxma, daxma! Eh divar, divar, divar!
Eşit, a daxma! Divar, yadda saxla nə ki var.
Şuruppak şəhərində, Ubar-Tutunun oğlu!"
Sökərək mülklərini, onlardan gəmi düzəlt

Bu var-dövləti tərk et, həyat barədə düşün!
Zənginliyə nifrət et, ruhunu xilas elə.
Sən bütün canlıları yığıb gəminə yüklə.
Qoy dördkünc olsun sənin düzəldəcəyin gəmi.

Eni də uzununa qoy tən olsun, düz gəlsin,
Taxtapuş vurdur ona, örtük çəkdir üstündən!"
Mən bunları anladım,
Hökmdar Eyaya sonra da belə dedim:
"O söz ki, sən söylədin, hökmdar, mənə dedin.
Borcumdur, lazımınca gərək bu işi görüm.

Bəs mən ağsaqqallara, xalqa nə cavab verim?"
Eya cavab verərək aramla mənə deyir,
İtaətkar quluna – o bu cürə söyləyir:

“Sən onların önündə belə nitq irad elə.
De, bilirəm ki, Ellil mənə nifrət bəsləyir.
Onunçun bu şəhəri biryolluq tərk edirəm,

Ellilin torpağından birdəfəlik gedirəm,
Mən hökmdar Eyanın yanına enəcəyəm,
ümmana gedəcəyəm.
Sizin üstünüzəsə leysan yağış yağacaq
Siz xəbər tutacaqsız balıqların yurdundan.
O vaxt quş sehirindən başınız da çıxacaq,

Dünyanın hər yerində bol məhsul yetişəcək
Səhərdən axşamacan gurşad leysan yağacaq,
Gecə buğda yağışı yağacaq yerə göydən.
Dan yeri yenicə ağarışanda
Səslədim, bir yerə yığışdı hamı.

Mən biyara çağırdım elin ərənlərini
Evlərimi sökdülər, hasarı dağıtdılar,
Uşaqlar da işləyir, qatran daşıyırdılar,

Güclülər ağır yükü çəkib aparırdılar,
Beşin günün içində mən banı düzəltdirdim
Sahəsi bir hektarın üçdə biri olardı.
Yanların hündürlüyü düz iyirmi dirsək,
Üst yanların hərəsi, ayrılıqdaca tək-tək,
Olardı nə az-nə çox, düz yüz iyirmi dirsək.
Naxışlar da düzəltdim, cızdım quruluşunu.

Göyərtəyə əməlli dar ağacı bərkitdim,
Beləliklə, mən onu yeddi hissəyə böldüm,
Onun dibini isə doqquz yerə ayırdım.
Dibinə lazımınca su mıxçaları çaldım.

Sükan seçdim, hər şeyi sonra yerbəyer etdim,

Sonra da mən düz üç qab yaxşıca qır əritdim.
Düz üç qab qatranı da qarışdırdım onunla.
Hamballar gətirdilər üç qab da zeytun yağı
Yağlamaqçün gəmidə bir qab yağdan savayı,
Sükançı da iki qab zeytun yağı gizlətdi,

Şəhər sakinlərinə yaxşı bir öküz kəsdim,
Hər gün adətim idi, mütləq qoyun kəsərdim,
Çay suyu qədər xalqa doyunca şərab verərdim –

Meyvə şirəsi, şərbət-sikera, ağ, al şərab
içirdilər o ki var.
Yeni il şənliyi tək kef çəkirdi adamlar.

Əlimə ətir yaxdım
Günün batan çağında gəmi tam hazır oldu.
Onu biz yavaş-yavaş tərpətməyə başladıq,
Həm altdan, həm də üstdən payalarla qısnadıq,
Çox ağır zəhmət ilə axır ki, suya çatdıq.
Tam üçdən iki payı gəminin suya batdı.

Mənim nəyim vardısa o gəmiyə yüklədim,
Nə gümüşüm vardısa o gəmiyə yüklədim,
Nə qızılım vardısa o gəmiyə yüklədim,
Nə heyvanım vardısa o gəmiyə yüklədim.
Külfətimi, nəslimi yığışdırdım gəmiyə.

Çöl heyvanlarını da yerləşdirdim gəmiyə,
Mənə qəhrəman Şamaş vaxt da təyin elədi:
“Səhər gurşad yağacaq, leysan tökəcək, – dedi –
Taxıl yağışını da hamı aydın görəcək,

Gəmi qapılarını bağlatdırıb qatran çək!”
Şamaşın dediyi vaxt gözlədim, gəlib çıxdı,

Göydən heç görünməmiş güclü bir leysan yağdı,
Taxıl yağışını da gördüm öz gözümlə mən.
Mən havaya boylandım, gördüm göyün üzündən
Sanki dəhşət tökülür çətindir görmək onu,
Gəmiyə mindim, sonra qatranladım qapını.
Gəmiyə qatran çəkən o Puzur-Amurriyə,

Bir qəsr bağışladım içinin sərvətiylə.
Sübhün gözü açılıb, üfüqə düşəndə dən,
Qara bir bulud qalxdı, göylərin təməlindən
Buludun ortasında Əddu guruldayırdı,
Önündə Şullat ilə Haniş addımlayırdı.

Çaparlar çapırdılar düzənlərə, dağlara,
Ereqal işləyirdi bənddə tir qıra-qıra
Ninurta çör-çöpləri süpürüb aparırdı.
Annunaklar işıqlı mayakı yandırırdı,
Onların parıltısı yerə işıq saçırdı.

Uddunun əməlindən göylər nura büründü,
İşıqlı nə vardısa tamam qaralıb söndü,
Yer üzü çat-çat olub sınıq küpəyə döndü.
Birinci gün cənubdan dəli küləklər əsdi,
Dağları qərq elədi, zirvələrə tələsdi.

Elə bil qovğalara bürünmüşdü Yer üzü
Hər yan qaranlıq idi, göz-gözü seçmirdi heç,
Göydən boylananda da gözə dəymirdi heç kəs
Tanrılar özləri də vahiməyə düşdülər,
Qalxıb göyə, Anunun səmasına köçdülər,

Ev iti kimi onlar Anuya qısıldılar.
O tanrılar xanımı, o gözəl səsli İştar,
Ağrı çəkən qadın tək, haray salıb qışqırdı:
“Kaş ki, həmin o günə daş yağaydı göylərdən
Tanrı məşvərətində bu cür qərarım nəydi?

Mən ilk dəfə yamanlıq etmək fikrinə düşdüm,
İnsanlarıma ölüm davasını mən seçdim.
Onunçunmü törəyib, çoxaldıram ki, onlar
Balıq kimi sulara, dənizlərə dolsunlar?!”
Annunak tanrıları ağlayıb için-için;

Tanrılar ram olublar, ağı deyirlər hər gün.
Bir-birinə sığınıb quruyub dodaqları,
Altı gün yeddi gecə dəli küləklər əsir,
Tufanlar yer üzünü daşqınlara bürüyür.

Bu cürə qovğa ilə gəlib yeddi gün oldu,
Daşqın tamam dayandı, qasırğalar sovuşdu,
Mən nəfəsliyi açdım, üzümə işıq düşdü.
Baxdım sakit dənizə, gördüm qəzəbi sönüb,
Bütün bəşəriyyətsə tamam torpağa dönüb.
Yerlə yeksan olmuşdu, dünya dümdüz dam kimi.

Mən dizi üstə çökdüm, yaş tutdu gözlərimi,
Ağladım hönkür-hönkür.
Baxırdım sahillərə, görüm nə var orada,
On iki mənzillikdə görünürdü bir ada.

Həmin Nisir dağında dayandı bizim gəmi.
Dağ gəmini saxlayıb tutmuşdu dayaq kimi,
Düz iki gün qoymadı gəmini tərpənməyə.
Üç-dörd gün də qoymadı, dağ gəmini saxladı,
Beş-altı gün də keçdi gəmini buraxmadı.

Yeddinci gün gələndə
Mən göyərçin çıxarıb onu buraxdım göyə,
Göyərçin uçdu, uçdu, gedib döndü geriyə,
Qonmağa yer tapmadı bir də geri qayıtdı.
Qaranquşu çıxarıb, onu buraxdım göyə,

Qaranquş uçdu, gedib döndü geriyə
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı,
Mən quzğunu çıxarıb, onu buraxdım göyə,
Quzğun yol gedib tapdı suyu çəkilmiş yeri,

Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə qurban verdim,
Qalxıb dağın başına göylərə tərif dedim.
Mən orda yeddi dəfə, yeddi buxurdan düzdüm,
Buxurdana tökməkçün mərsin, sidr, qamış, əzdim.
Tanrılar buxurdanın buxarını duydular,

Xoş ətri tanıdılar, ora qədəm qoydular.
Tanrılar qurbanların başına yığışdılar
İlahələr anası Anu da gəlib çıxdı,

Taxmışdı altun qaşlı gözəl boyunbağını:
“Ey tanrılar! Boynumda əvəzsiz daş olacaq
O mənim əbədilik yaddaşımda qalacaq,

Bu tarixi günlər də xatirimdə olacaq,
Onları ömrüm boyu unudan deyiləm mən!
Ey tanrılar, yığışın, yaxın gəlin, qurbana,
Tək Ellili qoymayın, bu qismət deyil ona
Çünki o düşünmədən belə daşqın törətdi,
Mənim adamlarımı ölümə düçar etdi!”

Ellil oraya gəlib artdı qəzəbi, kini;
İqiq tanrılarına artdı qəzəbi, kini;
“Bu necə ruhdur, görən, salamat qalıb hələ.
Gərək sağ çıxmayaydı tufandan bir kəs belə”
Ninurta söz söyləyib belə söylədi ona
Sonra dedi Ellilə – o güclü qəhrəmana:

“İstəkləri Eyadan daha yaxşı kim görür,
Eya idarə edir, Eya məsləhət verir!”
Eya da söhbət açıb Ellilə belə dedi:
“Sən müdrik qəhrəmansan, tanrıların içində.
Niyə daşqın yaratmaq fikri yarandı səndə?

Günahların üstünə bir günah daha gəldi.
Sən təqsiri olanın üstünə yüklə təqsir,
Gözlə ki, məhv olmasın, hifz elə dağılmasın.
Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
Şir gəlib adamları dişə çəksə yaxşıydı.
Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
Canavar adamları bir-bir yesə yaxşıydı!
Bu cür tufan qaldırıb daşqın törətməkdənsə,
Aclıq düşüb onları tamam qırsa yaxşıydı.

Mən isə tanrıların sirrini verməmişəm,
Ən çox müdrik olana vaqiə göndərmişəm,
O da vaqif olubdur tanrıların sirrinə.
İndisə məsləhət ver, qoy qulaq assın sənə!”
Qəhrəman Ellil durdu, qalxıb gəmiyə girdi.

Mənim əlimdən tutub göyərtəyə gətirdi,
Yanımda dizi üstə oturtdu arvadımı,
Alnımıza əl qoyub, aramızda oturdu,
Bizə böyük qəlbiylə xeyir-dua verdi o:

“Utnapişti adam idi.
İndən belə tanrılara tay olacaq!

O əbədi sağ qalacaq,
ulu-ulu çaylar üstdə yurd salacaq!”
Sonra məni uzaqlara apardılar,
Çay ağzında yurd saldılar,
De, sənincün kim yığardı
tanrıları bir məclisə?
Sən də arzuna çatasan,
Əbədi həyat tapasan?

İndi buyur, altı gündüz,
yeddi gecə yatma görüm”

Ayağını uzadaraq bir anlıq oturan kimi,
Onu basdı zülmət yuxu, səhradakı toran kimi.
Utnapişti istehzayla arvadına söylədi:
“Həyat gəzən igidə bax, göz yumdu oturan kimi,
Bircə anda yuxu basdı, səhradakı toran kimi”.

Arvadı da bəyan edib Utnapiştiyə söylədi:
“Onu tərpət, ona toxun, o adamı qoyma yatsın,
Qoy gəldiyi yolla keçib öz torpağına qayıtsın,
Qoy gəldiyi qapılardan keçib
getsin öz yurduna!”
Utnapişti cavabında belə dedi arvadına:

“Adamlar yalançı olub! O da səni aldadacaq.
Gəl ona sən çörək bişir,
balışının yanına qoy,
Neçə gün yatacaqdırsa,
Hər gün divara bir xətt oy!”
O çörəkləri bişirdi, qoydu balışın yanına,
Yatdığı günləri sayıb, cızdı evin divarına,
Onun birinci çörəyi dağılıb yerə ələndi

İkinci çörəyi çatladı, üçüncüsü də kifləndi,
Dördüncüsünün rəngi döndü,
Çörək bomboz bozardı,
Beşincisi boyat oldu, altıncısı təzə qaldı,
Yeddincinin ətri isə onu oyatdı yuxudan.

Bilqamıs söhbət açaraq Utnapiştiyə söyləyir:

“Necə oldu heç bilmirəm, yuxu məni üstələdi
Sonra qəfildən oyandım,
Deyən kimsə mənə dəydi”.
Utnapişti söz açaraq, Bilqamısa söylədi:
“Bilqamıs, bir dur ayağa,
Say ordakı çörəkləri
Hər gün bir çörək bişirdik,

Sən yatdığın gündən bəri
Sənə bişən ilkin çörək, dağılıb yerə ələndi,
İkinci çörək çatladı, üçüncüsü də kifləndi.
Dördüncü çörəyin rəngi dəyişdi,
bomboz bozardı,
Beşincisi boyat oldu, altıncısı təzə qaldı,

Yeddincisi bişən zaman,
sən birdən-birə ayıldın”.
Bilqamıs bəyan edərək Utnapiştiyə söyləyir:

“Neyləyim, Utnapişti, mən, bir də,
İndi hara gedim?

Canıma oğru göz dikib, söylə axı mən nə edim?
Yatağıma əcəl girir aman vermir mənə bir an.
Hara baxıram ölümdür, ölümlə doludur hər yan!”

Utnapişti bəyan edir, gəmiçi Urşanabiyə:

“Bərə səni gözləməsin, bərə səni qoy unutsun,
Sahilə kimsə gələrsə, o da bərəyə can atsın!
Sən gətirən bu adamın cırıq-cındırdı hər şeyi
Dərilər məhv edib onun bədənində gözəlliyi.
Urşanabi, onu apar, təmiz sularda yuyunsun,

Suya çəksin paltarını, qoy ağartsın, təmiz olsun.
Dəriləri dənizə at, su batırsın köhnə şeyi,
Geri dönüb həm də artsın qəhrəmanın gözəlliyi.

Təzə çalma dolasın qoy, onda daha yaxşı olar,
İbadət paltarı geysin,
bədənini örtsün paltar.
Bu yolları keçənəcən, şəhərinə gedənəcən,

Dənizləri aşanacan, torpağına yetənəcən,
Geyimi yırtılmayacaq, hamısı təzə qalacaq!”
Gəmiçi yuyunmaq üçün, götürüb onu apardı,
O yuyundu, yuduqca da kirli paltarı ağardı.
Dəriləri suya atdı, götürüb apardı sular.

Gözəlləşdi, qəşəngləşdi,
Gör necə xoş görkəmi vardı.
Təzə qurşaq doladı o, qoydu başına çalmanı,
Əyninə paltar geyindi,
paltarlar şax tutdu onu.
Bu yolları keçənəcən, şəhərinə gedənəcən,
Dənizləri aşanacan, torpağına yetənəcən.

Geyimi yırtılmayacaq,
hamısı təzə qalacaq.
Bilqamıs Urşanabiylə,
qayığa addımladılar.
Qayığı tərpədib onlar,
coşqun sulara saldılar.

Arvadı bəyan eləyib, söyləyir Utnapiştiyə:
“Bilqamıs, çox yollar keçib,
od götürüb gözü ilə,

Sən ona nə verəcəksən, o aparsın özü ilə? –
Bilqamıs artıq sahildən açıb,
çəkmişdi bağını,
Sahillərə yönəltmişdi, artıq o öz qayığını,
Utnapişti bəyan edib, belə deyir Bilqamısa.
“Bilqamıs, çox yollar keçib,
od götürdün gözün ilə,

Axı sənə nə verim ki, aparasan özün ilə?
Bilqamıs, onda qulaq as,
sənə bir sirr açacağam,
Çiçəyin gizli sirrini sənə mən danışacağam.
bu çiçək dəniz dibində,
göyəmtək bitib boy atır,

Qızılgül tək tikanlıdır,
tikanları ələ batır.
Çiçək sənə qismət olsa,
əgər gedib ona varsan.
Bax, o gənclik çiçəyidir,
gəncliyinə qayıdarsan".

Bilqamıs eşidən kimi, quyunun ağzını açdı.
Ayağına daş bağlayıb, cumdu dəryanın dibinə.
Əlini tikan didsə də.
O çiçəkdən bərk-bərk tutdu,
Ayağından daşı açıb, Dəryanın dibinə atdı.
Sular onu qaldıraraq, sahilə üzə çıxartdı.

Bilqamıs bəyan edib gəmiçiyə söyləyir:
"Urşanabi, bil, o çiçək çox məşhurdur, sehrlidir,
Çünki adamlar onunla sonsuz həyat əldə edir.

Onu mütləq mən hasarlı Uruka çatdırmalıyam.
Onu xalqıma yetirib, camaata verməliyəm.
Görsəm qoca cavanlaşır, mən də o cür edəcəyəm,
Gəncliyimə qayıdaraq məqsədimə yetəcəyəm".

İyirmi mənzil yol gedib,
tək bir yol avar çaldılar,
Otuz mənzil qət eləyib,
bir yol düşərgə saldılar,

Bilqamıs suyu səpsərin,
tərtəmiz bir dəryaça gördü,
Könlünə sərinlik düşdü,
qalxıb o suya baş vurdu,

İlan çiçək ətri duyub,
yuvasından baş çıxardı,
O çiçəyi oğurlayıb sakitcə çəkib apardı.
Cavanlaşdı, təzələşdi yuvasına dönən kimi,
Köhnə qabığından çıxıb,
o dəyişdi qabığını

Yaman sarsıldı Bilqamıs,
oturub qan ağlayırdı,
Onun yanaqları ilə sellər kimi yaş axırdı.
Gəmiçi Urşanabiyə üz tutub belə söylədi:
“Bu əllər kimin yolunda, dəridən,
Nədən ötrü qabıqdan çıxdı?
Özünü odlara yaxdı?

Öz xeyrimə çalışmadım,
özüm də dadmadım onu,
Yer şirinə qismət oldu.
Çiçək tapdığım yer
qalıb iyirmi mənzil uzaqda,
Yarağım da orda itdi, quyunu açdığım çağda.
Nə qazandım, nə tapdım ki,
şöhrətimə layiq ola?

Qayığım qalıb sahildə”.
İyirmi mənzil yol gedib,
tək bir yol avar çaldılar,
Otuz mənzil qət eləyib,
bir yol düşərgə saldılar,
Beləliklə onlar gəlib doğma Uruka çatdılar...

DÜNYANIN YARANMASI HAQQINDA

...Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ ana göründü. O, Qara xana "yarat" deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uça bilməyəcəyini nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa "böyü" deyə buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona "tüpür!" deməsəydi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hirslənən Qara xan itaət-siz kişiyə "Erlik" (şeytan) adını verib, özünün işıqlı dünyasından qovdu.

Sonra yerə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular. Erlik insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlik istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların azğınlığını, Erliyə aldanmalarını görəndə acıqlandı, onları öz başlarına buraxdı. Erliyi yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya

çəkildi. Mələklərindən birini insanları qorumaq üçün yer üzərinə göndərdi.

Erlik Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb, ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini göndərib həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və acıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı xan göyün on yeddinci qatında oturub, kainatı idarə etməkdədir. Ondan bir qat aşağıda Batı Ölgün Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün ana, altıncı qatında Ay ata oturmuşlar.

TÜRKLƏRİN TÖRƏYİŞİ HAQQINDA

(Boz Qurd dastanları)

I variant

Qədim hunların soyundan gələn Göytürklər Aşina adlı bir ailədən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlar halında yaşamağa başlamışlar. Lin adlı bir xalq tərəfindən məğlub edilib qırıldılar. Yalnız on yaşında bir uşaq qaldı. Düşmən onun zəif olduğunu nəzərə alıb öldürmədi, qıçlarını kəsib bataqlığa atdılar. Orada peyda olan bir dişi qurd uşağı ətlə bəsləyib böyütdü, onunla ər-arvad kimi yaşamağa başladı. Və hamilə oldu. Gəncin yaşadığını bilən düşmən onu tapıb öldürdü. Qurd isə qaçıb dağlara getdi. Ətrafı yaşıl çöl olan bir mağaraya sığınıb orada on oğlan uşağı doğdu. Oğlanlar böyüdükdən sonra kənardan gətirdikləri qızlarla evləndilər. Hər birindən bir soy törədi. Aşina da həmin soylardan biri idi. Çoxalıb yüz ailə olduqdan sonra yaşadıqları yerə sığmayıb mağaradan çıxdılar. Altay dağlarının ətəklərində məskunlaşdılar.

II variant

Göytürklər Hun ölkəsinin Şimalındakı Sou diyarından çıxmışlar. Onların başında A Panqpu dururdu. Onun on yeddi qardaşı vardı. Qardaşları düşmən hücumu nəticəsində öldürüldü. Yalnız Qurddan doğulmuş, yağışa-küləyə hökm edən İci Nisu Tu qaldı. Onun biri Yaz, digəri Qış tanrının qızları olan iki arvadı vardı. Bunlardan dörd uşağı oldu. Uşaqlardan biri ağ leyləyə çevrildi. İkincisi Çiqu ilə üçüncüsü Çucin hərə bir məskən tutub yaşamağa başladılar. Ən böyükləri olan dördüncüsü Na Tuliu isə ulu babası A Panqpunun törəmələrinin məskunlaşdığı Şin dağlarına çəkildi. Burada məskunlaşmış xalq soyuqdan çox əziyyət çəkirdi. Na Tuliu od tapıb onlarnı canını qurtardı. İnsanlar rahat yaşamağa başladılar. Bunu görən qardaşları onu başçı seçib adını Türk qoydular. Na Tuliu – Türkün on arvadı vardı. Onun oğlanları soyadlarını analarından alırdılar.

Türk öləndən sonra oğlanları bir böyük ağacın altına toplaşdılar. Ən yüksəyə hoppananı başçı seçmək qərarına gəldilər. Türkün ən cavan arvadı Aşinanın oğlu ən gənc olsa da ən yüksək hoppandığına görə başçı oldu. Aşina soyu buradan törədi.

III variant

Qədim Kun yabqularından birinin o qədər gözəl iki qızı vardı ki, o, Tanrının bunları insan övladı ilə evlənmək üçün yaratdığına heç cür inanmırdı. Düşünürdü ki, həmin qızlar yalnız Tanrıyla evlənə bilərlər. Bu məqsədlə ölkəsinin Şimal ucqarlarında yüksək bir qala tikdirdi. Qızlarını oraya köçürdü. Və Tanrıya yalvardı ki, onun qızlarnı arvadlığa qəbul etsin.

Qalanın ətrafında qoca bir Qurd gecə-gündüz dolaşmağa başladı. Qorxunc bir səslə ulayan Qurd qalanı qoruyurdu. Nəhayət, qalanın dibində özünə bir yuva düzəltdi. Uzun zaman onları qoruyan Qurdun məhz Tanrının özü olduğunu, atalarının diləyi ilə gəldiyini anlayan kiçik qız bacısına başa saldı ki, aşağı enmək lazımdır.

Bu evlənmədən doğulan Doqquz Oğuzların səsi Qurd səsini xatırladır. Və nəğmə oxuyarkən sanki Qurd ulamasını təqlid edirlər.

OĞUZ KAĞAN DASTANI

...Ay kağan günlərin bir günü hamilə olub bir oğlan uşağı doğur. Gözləri ala, saçları, qaşları qara bu gözəl oğlan anasının ilk südünü əmib daha əmmir, dil açıb çiy ət, bişmiş yemək, şərab istəyir. Qırx günə böyüyür. Ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, köksü ayı köksünə oxşayır. Bədəni başdan-başa tüklə örtülü imiş.

İlxıya baxır, at minir, xalqa əziyyət verən vəhşi heyvanları ovlayırdı.Yenilməz bir igid idi.

Oğuz bir gün tanrıya yalvararkən göydən bir işıq düşdü. Yüyürüb gördü ki, işığın ortasında gözəl bir qız oturub. Qızı sevib aldı. Günlər, gecələr keçdikdən sonra qızın Oğuzdan üç övladı oldu: birinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adı qoydular.

Yenə gunlərin birində Oğuz ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Ağacın koğuşunda gözəl bir qız oturmuşdu. Oğuz onu gorəndə ağlı başından getdi. Qızı aldı. Günlər, gecələr keçəndən sonra o da üç oğlan doğdu: birinin adını Göy, ikincininkini Dağ, üçüncüsününkünü Dəniz qoydular.

Oğuz xalqı başına yığıb, yemək-içmək verdi. Məclisin sonunda dedi:

Mən sinlərqə boldum kağan,
Alalınq ya, takı qalqan.
Tamqa bizqə bolsun buran,
Kök börü bolsun qıl uran.
Təmir çidalar bol orman,
Av yirdə yirisin qulan.

Takı taluy, takı müren,
Kün tuq bolqıl, kök qurıqan.

Sonra hər tərəfə elçi göndərib xəbər çatdırdı ki, mən hər yerin, hamının hökmdarı, kağanı oldum. Yəni Tanrı özü məni kağan seçdi. Kim mənə baş əysə, hədiyyələrini qabul edib, onu özümə dost sayaram; kim itaət etməsə, düşməndir, üstünə qoşun çəkərəm.

Sağ tərəfdə hökmdarlıq edən Altun kağan baş əydi, itaət elədi, sol tərəfdə hökmdarlıq edən Urum kağan boyun qaçırdı. Oğuz kağan hirslənib onun üzərinə yeridi.

Qoşun Buz dağının ətəyində dayandı. Səhər açılanda Oğuz kağannın çadırına bir işıq düşdü. İçindən böyük erkək Göy Qurd (Boz Qurd) çıxıb "Ey Oğuz, mənim arxamca gəl" dedi. Oğuz kağan qoşunu ilə qurdun arxasınca getdi, İtil çayına çatdı. Urum kağan ilə vuruşub qoşununu yendi, kağan qaçdı. Oğuz kağan onun ölkəsini ələ keçirdi.

Oğuz kağan yoluna davam etdi.Göy Qurd yenədə öndə gedib yol göstərirdi. Kağan Hind, Tanqut, Suriya və.s ölkələri döyüşlə aldı,bir sıra yerlərə, igidlərə ad verdi. Uluğ Türük adlı bir ağıllı qocanı özünə baş vəzir elədi.

Uluğ Türük bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Yay gündoğandan günbatana uzanmışdı, üç gümüş oxsa şimala doğru uçurdu.

Uluğ Türük yuxusunu Oğuz kağana danışıb "Tanrı bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın" deyir. Oğuz kağan baş vəzirin sözünü bəyənir. Üç oğlunu gündoğana, üçünü də günbatana göndərir. Böyük oğullar bir qızıl yay, kiçik oğullar üç gümüş ox gətirirlər... Oğuz kağan yayı böyük oğlanlarına, oxları da kiçik oğlanlarına verir.

Qurultay çağırıb xalqla yeyib-içib məsləhətləşdikdən sonra ölkəsini oğulları arasında bolüşdürdü.

Və onlara:

Ay oğullar, köp mən aşdum,
Uruşqular köp mən gördüm.
Çıda bilə oğ köp mən atdum,
Ayğır birlə köp yürüdüm,
Düşmanlarımnı ıqlaqurdum,
Dostlarımı mən kültürdüm
Kök tenqriqə mən ötədim...
Sənlərqə birə mən yurdum, - dedi.

SİYENPİ DASTANI

Molo Neu adında bir Siyenpi Kunların ordusunda üç il əsgərlik edir. Bu müddət ərzində arvadı bir oğlan doğaraq adını Tanşe Hoay qoyur. Molo Neu yurduna qayıdıb uşağı görəndə qəzəblənir, arvadını da, uşağı da öldürmək istəyir. Qadın bu işin onun iradəsi ilə baş vermədiyini, bir gün möhkəm göy gurultusundan qorxaraq yuxarı baxdıqda ağzına bir dolu dənəsi düşdüyünü, bundan hamilə olub on aya uşağı doğduğunu söyləyir.

Molo Heu arvadına inanır, lakin uşaqdan imtina edir. Anası öz övladını gizlicə böyüdür. Uşaq yeniyetmə yaşlarına çatanda onların sürülərini yağmalamağa gələn quldurlarla elə qəhrəmancasına döyüşür ki, böyük şöhrət qazanır. Başına çoxlu igidlər toplanır...

ALP ƏR TONQA DASTANI

Turan hökümdarı Beşəng bir gün türk ulularını başına yığıb söylədi ki, iranlılar bizə çox zülmlər vermişlər, türkün öc almaq zamanı gəlib çıxmışdır, nə deyirsiniz?.. Hökümdarın oğlu, köksü aslan köksü kimi möhkəmlənmiş Alp Ər Tonqa irəli yeriyib: "Baba, öc almağa, izn ver, mən gedim"- dedi. Beşəng rüsxət verdi.

Alp Ər Tonqanın başçılığı altında türk-Turan ordusu yazda İrana girdi. Düşmənin ordusunu pozub Dehistan qalasını aldılar. Hökmdar əsir düşdü. Alp Ər Tonqanın qardaşı Alp Aruz satqınlıq etdi. Alp Ər Tonqa onu öldürdü.

İrana tabe olan Kabul ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gələrək türk-Turan ölkəsinə böyük ziyan vurdu. Alp Ər Tonqa bundan acıqlanıb dustaq saxladığı İrana hökümdarını öldürdü.

İran taxtına Zev keçdi. İranla Turan arasında savaş yenidən başladı. Qıtlıq oldu. İnsanlar qırılmasın deyə sülh bağladılar. İran torpaqlarının Şimal hissəsi Turana qatıldı.

Zev öldükdən sonra türk-Turan ordusu yenidən İrana girdi. Lakin bu dəfə Zalın oğlu Rüstəm onların qarşısına çıxdı. Alp Ər Tonqanın ordusunu dağıtdı. Alp Ər Tonqanı da yenəcəkdi, lakin türk bahadırları onu qurtardılar. Rüstəm Keyqubadı taxta çıxardı. Sülh bağlandı və Alp Ər Tonqa vətənə döndü.

İran taxtına Keykavus çıxanda türk-Turan ordusu yenidən irana girdi, ancaq bu dəfə də yardıma gələn Zal onları məğlub edib İrandan çıxardı.

Keykavusun əyləncələrlə məşğul olduğunu bilən Alp Ər Tonqa yenidən İran üzərinə yeridi. Keykavus oğlu Siyavuş ilə

Rüstəmi onun qarşısına göndərdi. Qara qayğılı yuxu görən Alp Ər Tonqa sülh bağladı. Buxara, Səmərqənd və Çaçı düşmənə verib Qanq şəhərinə çəkildi. Həmin sülhdən razı qalmayan Keykavus Siyavuşla Rüstəmə qəzəbləndi. Rüstəm acıqlanıb, öz ölkəsinə getdi. Siyavuş isə Alp Ər Tonqaya sığınıb əvvəl türk qəhrəmanlarından birinin qızı ilə, sonra isə Alp Ər Tonqanın gözəl qızı Firəngizlə evləndi. Birinci qadınından bir oğlu oldu, adını Keyxosrov qoydular.

Siyavuşu sevməyənlər onu Alp Ər Tonqaya çuğulladılar. Siyavuş öldürüldü. Alp Ər Tonqa ordusuyla öc almaq üçün yeridisə də, məğlub olub Çin dənizinə qədər qaçdı. Turan yıxılıb yaxıldı.

Alp Ər Tonqa Turanın yıxılıb yaxıldığına, ordunun dağıldığına çox ağladı, öc almağa and içdi. Nəhayət, ordu toplayıb İrana yeridi, ölkəni darmadağın etdi.

Keykavus taxtı nəvəsi Keyxosrova verdi. Keyxosrov türk-Turan ordusunu da dağıdıb dünyanın yarıdan çoxunu tutdu. Lakin onun əsas məqsədi Alp Ər Tonqanı məhv etmək idi. Ona görədə Turanın paytaxtı Qanqda-qalada yaşayan ixtiyar Alp Ər Tonqanın üzərinə yeridi. İran ordusu Turan ordusunu yenib qalaya girsə də, Alp Ər Tonqa iki yüz bəyi ilə qaçıb Çin padşahının yanına getdi. Keyxosrov Turan hökmdarının ardınca düşdü. Qonşular üz-üzə dayandılar. Alp Ər Tonqa Keyxosrova məktub yazıb təklif etdi ki, onun seçdiyi kənar bir yerdə təkbətək döyüşsünlər. Keykavus təklifi qəbul etmədi. Ordular vuruşası oldular. Düşmən hiylə işlədib türk-Turan ordusunu yendisə də, Alp Ər Tonqa imkan tapıb yenə düşməndən qurtardı. Ordusunun dağılması, Çin hökmdarının ondan üz döndərməsi Alp Ər Tonqaya ağır təsir etdi, onu sarsıtdı.

Öz ölkəsinə qayıdıb dağda-daşda ac-yalavac dolaşan Alp Ər Tonqa bir mağarada acı günlər yaşayır, taleyinə yana-yana öz-özünə, tapdalanmış vətəninə ağı deyirdi. Türkcə danışdığını

görüb onun kim olduğunu anladılar və tutmaq istədilər. Ancaq qaçıb suya atıldı. Keyxosrov məsələdən agah oldu. Alp Ər Tonqanı hiylə ilə sudan çıxarıb öldürdülər.

Turan hökmdarının ölümü türklər-turanlılar arasında böyük həyəcana səsəb oldu, onun ölümünə ağı deyib ağladılar, qan-yaş tökdülər:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İssiz ajun qaldımı,
Ödlək öcün aldımı,
İmdi yürek yırtulur.

Ödlək yaraq gözətti,
Oğru tuzaq uzatdı,
Bəglər bəgin azatdı,
Qaçsa, kalı qurtulur?

Ulaşıb ərən börləyü,
Yırtıb yaka urlayu,
Sıkıbünü yurlayu,
Sığtab gözü örtülür...

ŞU DASTANI

İsgəndər Səmərqəndi keçib türk torpaqlarına girəndə türklərin hökmdarı Şu adlı bir gənc idi. Balasaqunda Şu qalasında böyük bir ordu ilə oturmuşdu. Kimsədən xəbərsiz bir dəstə göndərmişdi ki, İsgəndər ordusunun hərəkətlərinə nəzarət etsin.

Şunun bir gümüş hovuzu vardı. İçərisində qazlar, ördəklər üzürdülər. Gənc hökmdar isə onları seyr edib dincəlirdi. Ondan soruşanda ki, "İsgəndər gəlir, nə edək? Döyüşək, yoxsa?.." cavabında dedi: "Bu qazlara, ördəklərə baxın, görün necə gözəl üzürlər".

Xalq gördü ki, dünya hökmdarın vecinə deyil, nə döyüşə hazırlaşır, nə də bir yana qaçmaq fikri var. Şunun göndərdiyi öncüllər gəlib xəbər gətirdilər ki, İsgəndərin qoşunları yaxınlaşır. Hökmdar gecə ilə yürüş əmrini verdi. Hazırlıqsız xalq əlinə nə keçdisə minib Şunun arxasınca getdi, minik tapa bilməyən 22 kişi ailəsi ilə yurdda qaldı. Onlar "nə edək?" deyə düşünərkən daha iki kişi ailələri ilə oraya yaxınlaşdı. Dedilər ki, bu hərif (İsgəndər) gəldi-gedərdi, necə olsa çıxıb gedəcək, yurdumuzu tərk etməyək. Həmin iki kişiyə "qalaç" dedilər, onların övladları indii "qalac" (kalaç / xalaç) adlanır.

İsgəndər qoşunu ilə gəlib haqqında söhbət gedən 22 kişini gördü. Onların üzərindəki əlamətlərə baxıb, kimsədək soruşmadan "türk manənd" dedi (yəni "türkə bənzəyirlər"). İsgəndərin həmin sözü ilə bu kişilərin adı "türkmən" olaraq qaldı. Türkmənlər 24 boydur. 2 boy qalaçlardır ki, onlar 22 boy əsl türkmənlərdən fərqlənirlər.

Türklərin hökmdarı Şuya gəlincə, o, Çinə keçdi. İsgəndər də onun ardınca düşdü. Uyğurda Şu İsgəndərin önünə gənclərdən ibarət bir qoşun göndərdi. Onlar İsgəndərin öncüllərinə gecə basqını edib, onları məğlub etdilər.

Sonra İsgəndər Uyğurda şəhərlər saldı. Bir müddət oralarda qaldıqdan sonra çəkildi getdi. İsəgəndər gedəndən sonra Şu geriyə döndü. Balasaquna gəlib Şu şəhərini saldı. Oraya tilsim qoydurdu. İndiyə qədər leyləklər o şəhərin önünə gəlir, ancaq o yana keçə bilmirlər. Tilsim öz qüvvəsini bu günə qədər saxlayır.

ƏRGƏNƏKON DASTANI

Moğol elinə Oğuz xan soyundan olan İl xan hökmdarlıq edirdi. O, tatarların da başında duran Sevinc xanla vuruşur, həmişə qalib gəlirdi. Sevinc xan hədiyyələr göndərərək Qırğız xanını öz tərəfinə çəkdi. Moğollar bütün döyüşlərdə üstün olduqlarına görə digər türk boylarının onlarda qisası vardı. Ona görə də Sevinc xanın ətrafında toplaşıb moğolların üzərinə yeridilər.

Moğollar möhkəm dayanmışdılar. Sevinc xan qoşunun məğlub olacağını görüb hiyləyə əl atdı. Xan və bəyləri toplayıb geri çəkilmək, gedərkən lazımsız malları buraxmaq buyruğunu verdi. Moğollar elə bildilər ki, düşmən yenilib qaçır. Möhkəmləndirilmiş ordugahlarından çıxıb, onların ardıncı düşdülər. Tatarlar geri dönüb vuruşmağa başladılar, moğolların böyüklərini qırdılar, kiçiklərini isə dustaq elədilər. Dustaq olanlar yiyələrinin soy adını aldılar. Və moğollardan dünyada əsər-əlamət qalmadı.

Moğol hökmdarı İl xanın oğlu Qiyanla qardaşı oğlu Nüküz də dustaq olmuşdular. Hər ikisi təzəcə evlənmişdi. İmkan olan kimi qadınları ilə birlikdə qaçıb yurdlarına gəldilər. Döyüşdən on gün keçmişdi. Gördülər ki, bəzi heyvanlar da düşməndən qaçıb yurda dönüb. Onları da götürüb dar dağ cığırı ilə əlçatmaz, ünyetməz bir yerə gəldilər. Bu yer çox gözəl idi: Axar çaylar, bulaqlar, çayır-çəmənlər, meyvəli ağaclar, cürbəcür ov heyvanları... Tanrıya şükür elədilər. Qışda mallarının ətini yeyir, dərilərini geyir, yazda südünü içirdilər. Bu yerin adını Ərgənəkon qoydular,

yəni (“hündür dağ yamacı”).

Qiyanla Nüküzün övladları oldu, mal-heyvanları artıb çoxaldı. Böyük bir xalq əmələ gəldi. O qədər də artdılar ki, Ərgənəkon onlara darlıq elədi. Buraya gəlişlərindən dörd yüz il keçmişdi.

Bir gün toplaşıb söhbət elədilər. Babalarımız deyərdi ki, Ərgənəkondan kənarda gözəl, geniş bir ölkə var, xalqımızı tatar qırmış, ölkəmizi yağmalamış-deyə söylədilər. -İndi gərək dədə-baba yurdumuza qayıdaq.

Ancaq dədə-babaların buraya qaçıb gəldikləri dar cığırı heç kim xatırlamırdı. Ona görə də Ərgənəkondan çıxış üçün yol aradılar. Lakin tapmadılar. Bir dəmirçi gəlib dedi ki, burada bir dəmir mədəni var, onu əritsək yol açılar.

Camaat kimi kömür, kimi odun gətirdi. Bir sıra odun, bir sıra kömür düzdülər. Dəridən yetmiş körük düzəltdilər. Od vurub körüklərin hamısını birdən körüklədilər. Tanrının köməyi ilə dəmir əriyib yüklü bir dəvə keçəcək qədər yol açıldı. Ərgənəkondan çıxdıqları həmin günü moğollar həmişə bayram edirlər. Bir dəmiri qızarana qədər odda saxlar, sonra onu çəkiclə döyərlər. Bu gün “zindandan çıxıb baba yurdumuza gəldiyimiz gündür”- deyərlər.

Ərgənəkondan çıxıb öz ölkələrinə dönəndə moğolların hökmdarı qiyan soyundan olan Börtə Çinə idi. Bütün boyalara xəbər göndərdi ki, biz Ərgənəkondan çıxıb geriyə-ölkəmizə qayıtdıq. Bəziləri sevindilər, bəziləri kədərləndilər. Tatarlar onların üzərinə gəldi. Böyük bir döyüş oldu. Moğollar düşməni yendilər, böyüklərini qılıncdan keçirdilər, kiçiklərini dustaq etdilər. Mallarını yağmaladılar. Beləcə dörd yüz ildən sonra tatarlardan qanlarını aldılar.

KÖÇ DASTANI

Çin variantı

Uyğur elinde Hulun adında bir dağ vardı. Bu dağdan Tuğla və Selengə çayları başlardı. Gecələrin birində oradakı ağacın üzərinə göydən ilahi bir işıq düşür. İki çay arasında yaşayan xalq bununla maraqlanır. Görürlər ki, ağac qadın kimi hamilə olur. İşıq isə doqquz ay doqquz gün həmin ağacın üzərində parlamaqda davam edir. Ağac yarılır, onun gövdəsindən beş uşaq çıxır. Xalq onları götürüb böyüdür.

Uşaqların ən kiçiyi Buğu Xan böyüdükdən sonra hamını özünə tabe edərək hökmdar olur. Xeyli zaman keçdikdən sonra Yulun tiqin hökmdarlıq etməyə başlayır. Çinlə bir çox müharibələr aparır. Nəhayət, gərginliyə son qoymaq məqsədilə oğlu Qalı tiqinin Çin hökmdarının ailəsindən Kiü Lien adlı bir qızla evləndirmək istəyir.

Tarı dağının yaxınlığındakı Xatun dağında saray qurulur. Ətrafda Kutlu dağ adında bir böyük qaya varmış. Çin elçiləri buraya gələndə özləri ilə baxıcılar da gətirirlər. Onlar məsləhət görürülər ki, uyğurların hakimiyyətini sarsıtmaq üçün həmin qayanı yox etmək lazımdır. Çin heyəti tiqinə bildirir ki, qızı o zaman verəcəklər ki, əvəzində Kutlu dağı onlara bağışlasın. Tigin razılaşır.

Çinlilər qayanın ətrafına odun yığıb böyük bir tonqal qalayaraq onu möhkəm qızdırırlar. Üzərinə sirkə töküb parçaladıqdan sonra Çinə aparırlar.

Ətrafdakı bütün quşlar, heyvanlar öz dillərində qayanın getməsinə ağı deyib ağlaşırlar. Ölkə bir-birinə dəyir. Yeddi gündən sonra Yulun tigin ölür. Xalq heç zaman rahatlıq üzü görmür. Yulun tigindən sonra ölkəyə başçılıq edənlər də dünyadan vaxtsız köçürlər. Bunu görən hökmdarlar paytaxtlarını Hoçuya köçürməyə məcbur olur, hakimiyyətlərini oradan Beş Başlığa qədər uzadırlar.

İran variantı

Qaynağını Karakorumdan alan Tuğla və Selengə çaylarının birləşdiyi Kumlançuda bir fındıq, bir qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. Gecələrin birində həmin dağın üzərinə göydən işıq düşdü. Dağ gündən-günə böyüməyə başladı. Uyğurlar mat-məəttəl qaldılar. Dağa yaxınlaşanda ondan gözəl musiqi səslərinin gəldiyini eşitdilər. Dağın özü isə işığa qərq olmuşdu.

Nəhayət, doğum saatı yetişdi. Dağdan bir qapı açıldı. İçəridə ağızları bərabərində əmziklər asılmış beş uşaq vardı. Xalq onları əzizlədi. Böyükdən kiçiyə doğru adları Sunqur tigin, Kutur tigin, Tükək tigin, Ür tigin, Buku tigin idi.

Uşaqların Tanrı tərəfindən gəldiyini duyan uyğurlar onlardan birini xaqan eləmək qərarına gəldilər. Buku tigin ağıl, ehtiyatlılıq və gözəlliyinə görə daha üstün olduğundan onun üzərində dayandılar. Böyük bir təntənə ilə onu taxta oturtdular.

Tanrı ona üç qarğa göndərmişdi. Qarğalar ölkədə olub-bitənləri Buku xana çatdırırdılar. Gecələrin birində Buku xan otağında yatarkən pəncərəsindən bir qız girdi. Xan qorxdu, ancaq səsini çıxarmadı. İkinci gecə qız yenə gəldi. Xan yenə qorxdu, ancaq yenə də səsini çıxartmadı. Üçüncü gecə vəzirinin

məsləhəti ilə qızla görüşdü. Hər gecə birlikdə Ağ dağa gedər, orada söhbət edərdilər.

Bir gecə Buku xanın yuxusuna ağ saqqalı, ağ dəyənəkli bir qoca girib ona fıstıq şəklində bir daş verdi. Dedi ki, bu daşı saxladığı müddətdə onun soyunun hakimiyyəti dünyanın dörd tərəfinə uzanacaq. Neçə illərdən sonra Buku xanın övladlarından biri naxələf çıxdı. Daşı itirdi. Onda gördülər ki, bütün heyvanlar, quşlar "köç!.. köç!.." deyə qışqırırlar. Xalq həyəcana gəlib qaçmağa başladı. Harada dayanıb yurd salmaq istədilərsə, həmin səslər gəldi... İndi Beş Balığın olduğu yerə çatdıqda həmin səslər kəsildi. Və burda həmin şəhəri salıb yerləşdilər.

QƏDİM TÜRK ŞEİR NÜMUNƏLƏRİ

DÖYÜŞ TÜRKÜSÜ

Budrac yemə qudurdu,
Alpağutun adırdı,
Süsin yana qadırdı,
Kəlgəli met irkəşur.

Usıtqan kuyaş kapsadı,
Umunçluğ adaş tepsədi,
Ertiş suvun keçsədi,
Budun anın ürküşür.

Ertiş suvı, Yeməgi,
Sıtqar tutar biləgi,
Kür met anınq yürəgi,
Kəlgəli met irkişür.

Kəlsə apanq tərkənim,
İtilgə met türkünim,
Yadılmaqay terkinim,
Emdi çəriq çərgəşür.

Bıçqaş bitiq qılurlar,
And key yemə birürlər,
Xandan basut tilərlər,
Basmıl, Çomul tirkəşür.

Basmıl süsin komıttı,
Barça kəlip yumuttı,
Arslan tapa emitti,
Qorkup başı tezginür.

Tünlə bilə köçəlim,
Yamar suvun keçəlim,
Ternqük suvun içəlim,
Yuvka yağı ovulsun.

Tanq ata yortalım,
Budruç qanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Emdi yigit yuvulsun.

Qıkrıp atığ kemşəlim,
Qalkan, süngün çumşalım,
Qaynar yana yumşalım,
Qatğı yağı yovulsun.

Teqrə alıp egrəlim,
Attın tüşüp yügrəlim,
Arslanlayı kükrəlim,
Küçi anınq kəvilsün.

Tərcüməsi:*

Budraç da qudurdu,
Alplarını ayırdı,
Ordusunu yenə (üzü bəri) döndərdi,
(Üstümüzə) gəlmək üçün toplaşırlar.

Qanlı günəş basdı,
Umduğumuz dost (bizi) qısqandı,
İrtış çayını keçmək istədi,
Xalq ona görə hürkür.

İrtış çayı, Yiməyi,
Sığayırlar biləyi,
Coşub onun ürəyi,
(Hücuma) gəlmək üçün yığışırlar.

* Mətnlərdəki bütün tərcümələr prof. Nizami Cəfərova məxsusdur.

Xaqanım əgər gəlsə,
Birliyim möhkəm olar,
El obam dağılmaz,
İndi ordu düzülür.

Vuruş yazısı yazırlar,
Bağlılıq andı verirlər,
Xandan yardım diləyirlər,
Basmıl, Çomul yığılır.

Basmıl ordusunu coşdurudu,
Hamısı gəlib toplaşdı,
Arslana sarı yeridi,
Qorxudan başları fırlanır.

(Gəlin) gecəynən köçək,
Yamar çayını keçək,
Bulaq suyunu içək,
Azğın düşmən dağılsın.

Dan üzü hücuma keçək,
Budruç xanını istəyək,
Basmıl bəyinə od vurub yandıraq,
Haydı, igidlər toplansın.

Hayqırıb atı surək,
Qalxan, süngü ilə cumaq,
Qaynayıb yenə yumşalaq,
Sərt düşmən əzilsin.

Mühasirəyə salıb əhatə edək,
Atdan düşüb yüyürək,
Aslan kimi kükrəyək,
Onun (düşmənin) gücü tükənsin.

ALP ƏR TONQANIN ÖLÜMÜNƏ AĞI

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ajun qaldımu,
Ödlək öçin aldımu?!.
Emdi yürək yırtılur.

Ödlək yaraq közətti,
Öğru tuzak uzattı,
Bəglər bəgin azıttı,
Qaçsa kalı qurtulur?

Ulşıp ərən börləyü,
Yırtıp yaka urlayu,
Sıkrıp üni yurlayu
Sığtap közi örtülür.

Bəğlər atın arqurup,
Kadqu anı turqurup,
Menqzi-yüzi sarqarıp,
Körküm anqar türtülür.

Ödlək arıq kəvrədi,
Yunçıq, yavuz tavradı,
Ərdəm yemə savradı,
Ajun bəgi çərtilür.

Ödlək küni tavratur,
Yalnquk küçin kəvrətür,
Ərdin ajun sevritür,
Qaçsa takı ertlilür.

Bilgə bögü yunçıdı,
Ajun atı yençidi,
Ərdəm əti tınçıdı,
Yerqə təgip sürtülür.

Ögrəyikü mundağ oq,
Munda adın tıldağ oq,
Atsa ajun uğrap oq,
Tağlar başı kərtilür.

Könqlüm için örtədi,
Yatmış başığ kartadı,
Keçmiş ödüğ irtədi,
Tün-kün keçip irtəlür.

Tərcüməsi:

Alp Ər Tonqa öldümü,
Dünya yiyəsiz qaldımı,
Tale öcün aldımı?!.
Arıq ürək yırtılır.

Fələk fürsət gözlədi,
Gizlicə tələ qurdu,
Bəylər bəyini apardı,
Qaçsa necə qurtulacaqdı?

İgidlər qurd kimi uladı,
Yaxa yırtıb hıçqırdılar,
Ağı deyib sızladılar,
Yaşdan gözləri örtülür.

Bəylər atların yordular,
Dərd onları üzüb,
Bət-bənizləri saralıb,
(Sanki) zəfəran sürtülüb.

Zəmanə təmiz pozuldu,
Zəif, tənbəl hərəkətə gəldi,
Ərdəmlik də sovuldu,
Dünyanın ağası yerə gömülür.

Fələk günləri dolandırır,
Məxluqların gücünü əlindən alır,
Dünyanı igiddən boşaldır,
(Nə qədər) qaçsa da igid ölür.

Bilikli müdrik yoxsul oldu,
Dünyanın atı azğınlaşdı,
Ərdəmin vücudu çürüdü,
Yerə dəyib sürtülür.

(Onun) adəti belədir,
Bundan başqası bəhanədir,
Tale gəlib ox atsa,
Dağların başı hamarlanar.
Könlümün içini yandırdı,
Sağalmış yaramı qopardı,
Keçmiş günləri aradı,
Gecə - gündüz keçmişlər aranar.

AĞI

İrdi aşın tatırqan,
Yavlaq yağıq katarqan,
Boynun tutup kadırqan,
Bastı ölüm aqtaru.

İrdi aşın tatırqan,
Yavlaq yağıq kaçırqan,
Oğraq süsin kaytarqan,
Bastı ölüm aqtaru.

Yağı otın öçürqən,
Toydan anı köçürqən,
İşlər üzüp keçirqən,
Təgdi oqı öldürü.

Turqan uluq ışlaka,
Tirqi urup aşlaka,
Tumluğ kadır kışlaka,
Kodtı əriq umduru.

Tərcüməsi:

Yemək verən idi,
Azğın düşməni dəf edən (idi),
Boynunu tutub qanıran (idi),
Ölüm basıb yerə çaldı.

Yemək verən idi,
Azğın düşməni qaçıran (idi),

Oğraq qoşununu (geri) qaytaran (idi),
Ölüm basıb yerə çaldı.
Düşmən odunu söndürən,
Döyüş mərkəzindən onu qovan,
İş bacaran (idi),
(Taleyin) oxu dəyib öldürdü.
Böyük işlər (görməyə) qalxırdı,
Yemək süfrəsi açırdı
Sərt soyuq qışlarda (da),
İgidləri umudsuz qoydu.

OV TÜRKÜSÜ

Yiitləriq ışlatu,
Yıqaç, Yemiş ırğartu,
Kulan, keyik avlatu
Badram kılıp avnalım.

Tosun münüp səgirtsün,
Esizligin amurtsun,
İtka keyik kaytarsun,
Tutmuş sanıp umnalım.

Çağrı birip kuşlatu.
Tayqan ıdıp tışlatu,
Tilki, tonquz taşlatu,
Ərdəm bilə ödlələm.

Küqlər kamuğ tüzüldi,
İvrık, idiş tizildi,
Sənsiz özüm özəldi,
Kəlgil amul oynalım.

İvrık başı kazlayu,
Sağrak tolu közləyü,
Sakınç kodı kizləyü,
Tün-kün bilə sövnəlim.

Ottuz içip kıkralım,
Yokar kopup sərgəlim,
Arslanlayu kükrəlim,
Kaçtı sakınç sevnəlim.

Tərcüməsi:

Gəncləri çalışdırıb,
Meyvə, yemək topladıb,
Qulan, keyik ovladıb
Bayram edib əylənək.

Dayça minib səyirtsin,
Öfkəsi atlansın,
İtə keyik qaytarsın,
Tutduğuna ümid edək.

Şahin buraxıb quş ovlayaq,
Tazı buraxıb (ov) qapdıraq,
Tülkü, donuz vuraq,
İgidliklə öyünək.

Nəğmələrin hamısı səsləndi,
Badə qədəh düzüldü,
Sənsiz könlüm üzüldü,
Gəl astadan oynayaq.

Qədəh başı qaz kimi,
Badə dolu göz kimi,
Gizləyib dərdi- səri,
Gecə-gündüz sevinək.

Üç-üç içib hayqıraq,
Yuxarı tullanıb qaçaq,
Aslan kimi kükrəyək,
Dərd-sər gedib sevinək.

SEVGİ TÜRKÜSÜ

Bunlar məni ulas köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz,
Andan tamar tükəl tüz,
Bunlar yana ol kaçar.

Yığlap udu artadım,
Bağrım başın qartadım,
Kaçmış kutuğ irtədim,
Yağmur kimi qan saçar.

Avlap məni koymanqız,
Ayık ayıp kaymanqız,
Akar közüm uş tenqiz,
Teqrə yerə kuş uçar.

Yüknüp manqa imlədi,
Közüm yaşın yamladı,
Bağrım başın emlədi,
Elkin bolup ol keçər.

Tərcüməsi:

Yandırar məni xumar göz,
Qara xal, gözəl üz,
Ondan gözəllik damar,
O (məni) yandırıb qaçar.

Ağlaya- ağlaya haldan düşdüm,
Bağrımın yarasını qopartdım,

Qaçmış bəxtimi aradım,
(Gözüm) yağış kimi qan saçar.
Məni ovlayıb, qoymayın,
Söz verib, (sonra) qaçmayın,
Gözüm yaşı dəniz kimidir,
Ətrafında quşlar uçar.

Əyilib mənə göz etdi,
Gözümün yaşı getdi,
Ürəyimin yarasını sağaltdı,
Yol adamıdır, o (gəlib) gedər.

İLAHİ

Tenqri yaruk, küçlüq, bilqeke yalvarar biz,
Ötünür biz Kün, Ay Tenqrike.
Yaşın Tenqri, nom kutı
Mar Mani firiştilarka!

Kut kolur biz Tenqrime!
Etüzümüzni küzedinq,
Üzütümüzni boşunq!

Kıv kolur biz yaruk Tenqrilerke,
Adasızın turalım,
Ögrünçligin erəlim!..

Tərcüməsi:

İşıqlı, güclü, hikmət sahibi Tanrıya yalvarırıq,
Gün, Ay Tanrılarından diləyirik!
Şimşək Tanrısı, ilahi səadəti
Mar Maniyə, mələklərə (yalvarırıq)!

Səadət umuruq, ey Tanrım!
Vücudumuzu saxlayın,
Ruhumuzu azad edin!

Xoşbəxtlik umurum işıqlı Tanrılardan!
Təhlükələrdən uzaq duraq,
Sevinc tapaq!..

APRINÇUR TİGİN (İlahi)

(Bizninq Tenqrimiz ed) qüsi reredi tiyür,
(Bizninq Tenqrimiz ed) qüsi reredi tiyür.
(Redni)də yig meninq edqü (tenq (rim,alpım,bekrəkim!
Rednidə yig meninq Tenqrim, alpım, bekrəkim!

Biləgüsüz yiti vaj (ır ti)yür,
Biləqüsüz yiti vajı (r tiyür).
Vajırda övti biliqliqim, tüzünüm, yazukum,
Vajırda övti biliqliqim, bilgəm, yanqam!

Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm , bilgəm,
Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm , bilqəm.
Körtlə, tüzün Tenqrim , külüqüm, küzünsüm!
Körtlə, tüzün Tenqrim, burkanım, bulunçsuzum!

Tərcüməsi:

Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər,
Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər.
Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətlim!
Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətlim!
Bilinmədən kəsər almaz deyirlər,
Bilinmədən kəsər almaz deyirlər.

Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, əsillim, işığım,
Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, müdrikim, filim!

Mənim, Gün Tanrının işığı kimi, köküslüm, müdrikim,
Mənim, Gün Tanrı işığı kimi, köküslüm, müdrikim.
Gözəl , əsil Tanrım, şöhrətlim, qoruyucum!
Gözəl , əsil Tanrım , bürhanım, bulnmazım!

QƏDİM TÜRK NƏSR NÜMUNƏLƏRİ

GÖYTÜRK NƏSRİ

TONİKUK KİTABƏSİ

Bilqə Tonikuk bən özüm Tabtaç ilinqə kılıntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın kodın Tabğaçka yana içikdi. Tenqri ança timis erinç: kan bertim, kanın kodın içikdin. İçikdük üçün tenqri öl temis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranın yeti yüz boltı. İki ülüqi atlığ erti, bir ülüqi yadağ erti. Yeti yüz kisiq udızığma ulığı şad erti. Yağıl, - tidi. Yağmısı bən ertim – Bilqə Tonyukuk. Kağan mu kısayın, - tidim. Sakıntım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntım. Anta kisrə tenqri biliq bertük üçün özüm ök kağan kısdım. Bilqə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçığ, önqrə Kıtanığ, yıraya Oğuzığ üküs ölürti. Biliq esi, çab esi bən körtüm. Çuğay Kuzın, Kara Kumuğ olurur ertimiz.

Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti. Yağımız teqirə uçuk təq erti, biz şeq ertimiz. Ança olurur erikli Oğuzdantan körüq kəlti. Körüq sabı antağ: Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı (tir) Tabğaçğaru Kunı Sənqüq ıdmıs, Kıtanğaru Tonqra Səmiq ıdmıs. Sab ança ıdmıs: azkıya türk bodun yorıyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğuçısı bilqə ermis. Ol eki kisi bar ersər, sini, Tabğaçığ ölürtəçi, tirmən, önqrə Kıtanığ ölürtəçi, tirmən, bini oğuzuğ ölürtəçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridənyən təq! Kıtan, önqdənyən təq! Ben yırdantayan təqəyin! Türk sir bodun yerintə idi yorımazun! Usar, idi yokkısalım tirmən.Ol sabığ esidin tün udısıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm: Tabğaç, oğuz, kıtan (bu üçəqü kabısır, kaltaçı biz, öz içi, tasın tutmıs təq biz. Yuyka eriqliq tonlağalu uçuz ermiş, yinçqə erikliq üzqəli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağuluk alp ermis, yinçqə yoğun bolsar, üzqülük alp ermis. Önqrə kıtanda, bəriyə tabğaçda, kuruya kurdanta, yıraya Oğuzda, eki-üç binq sümüz, kəltəçimiz bar, mu nə? (Anta ötüntüm.

Kağanım, bən özüm bilqə Tonikuk ötüntük ötünçümin esidü berti. Könqlünçə udız, -tidi. Kök Önqüq yuğaru Ötükən yısğaru udıztım. İnqək – kölükin Toğlada oğuz kəlti. Süsi altı binq ermis. Biz eki binq ertimiz.

Sünqüsdimiz. Tenqri yarlıkadu... yaydımız, üqüzkə tüsdi. Yayaduk yolta yəmə ölti kük. Anta ötrü oğuz kopın kelti. Kelürtim ök türk bodunığ Ötükən yerkə bən özüm bilqə Tonyukuk. Ötükən yeriq kopmıs (teyin esidip bəriyəki bodun, kurıyakı, yıryakı, önqrəki bodun kəlti.

Eki bınq ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodın olurğalı, türk kağan olurğalı Santunq balıkka, taluy-üqüzkə təqmis yok ermis. Kağanıma ötünip sülətdim. Santunq balıkka, taluy-üqüzkə təqürtüm. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yağımız erti, On ok kağanı yağımız erti. Artukı kırkız küçliq kağan yağımız boltı. Ol üç kağan öqləsip: Altun yış üzə kabısalım timis – ança öqləsmis, önqrə türk kağanğaru süləlim, timis, anqaru süləməsər, kaç nənq ersər, ol bizni, - kağanı alp ermis, ayğuçısı bilqə ermis, kaç nənq ersər, ölürtəçi kük. Üçəqiün kabısın süləlim, anı yokkısalım (timis. Türqes kağan ança timis: Bəninq bodınım anta erür, timis. Türk bodun yəmə bulğanç ol,- təmis, oğuzı yəmə tarkanç ol, -timis. Ol sabın esidip, tün yəmə udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti, ança sakıntım... süləlim, -tidim. Köqmən yolı bir ermis, tumus, - tiyin, esidip bu yolın yorısar, yaramaçı – tidim... Yerçi tilədim, çölqi Az eri bultım.

Özim Az yerim, anı bilm...ermis, bir türukı ermis. Anın barmıs, anqar yatın, bir atlığ barmıs, - tiyin ol yolın yorısar, unç, - tidim sakıntım. Kağanıma ötüntüm, sü yorıtdım, atlat, - tidim. Ak Terməl keçə oğraklatdım. At üzə bintürə karığ sökdüm. Yokaru at yetə yadağın, ığac tutunu ağturtum. Önqrəki ər yoğuru teqirin ibar bas asdımız, yobalu intimiz. On tünkə yantıkı tuğ ebirü bardımız.Yirçi yir yanqılın boğaz-lantı. Bunqadın kağan "yelü kör" (timis) "Anı subuğ baralım!" Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüsürtimiz. Atığ ıka bayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız... Sünqüqin açdımız. Kanı süsi tirilmis. Sünqüsdimiz, sançdımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunı içikdi, yükünti. Yantımız. Köqmən yısığ ebirü kəltimiz.

Kırkızda yantımız. Türqis kağanta körüq kəlti, sabı antəq: önqdən kağanğaru sü yorılım (timis) yorımasar, bizni Kağanı alp ermis, ayğuçısı bilqə ermis, kaç nənq ersər, bizni ölürtəki kük (timis) Türqis kağanı tasıkmıs (tidi (On ok bodunı kalısız tasıkmıs (tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabığ esidip kağanım: Bən ebqərü tüsəyin (tidi) Katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın (tidi) Sü barınq (tidi) Altun yısda olurun (tidi) Sü bası İnəl kağan Tardus sad barzun – tidi. Bilqə Tonrikuk! – banqa aydı (Bu süq elt (tidi) Kıyınığ könqlünçə ay, bən sanqa ne ayayın (tidi) Kelir ersər,

kü ər ükülür, kelməz ersər tılığ sabığ alı olur, -tidi. Altun yısda olurtımız.

Üç körüq kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, On ok süsi kalısız tasıkdı (tır. Yarıs yazıda tiriləlim) timis. Ol sabığ esidip kağanğaru ol sabığ ıttım. Kantayın? Sabığ yana sab... kelti: Olurun (tiyin timis. Yəlmə, karağu edqüti urğıl, basıtma) timis. Böqü kağan banqaru ança ayıdmıs: Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs. Bilqə Tonikuk ayığ ol, öz ol, anqlar... "Sü yorılım" tisər unaman. Ol sabığ esidip sü yorıtdım. Altun yısığ yolsızın asdım, Ertis üqüziq keçiqsizin keçdimiz, tün katdımız, Bolçuka tanq üntürü təqdimiz.

Tılığ kəlürti, sabı antağ: Yarıs yazıda on tümən sü tirilti, -tir. Ol sabığ esidip bəqlər kopın: Yanalım, arığ – obutı yeq – tidi. Ben ança tirmən, Bən Bilqə Tonikuk: Altun yısığ asa keltimiz , Ertis üqüziq keçə kəltimiz. " Kəlmisi alp" tidi, tuymadı. Tenqri, Umay,ıduk yer, sub basa birti erinç. Nəkə təkər biz? Üküs tiyin nəkə korkur biz az tiyin. Nə basınalım, təqəlim (tidim. Teqdimiz, yaydımız. Ekinti kün kəlti, örtçə kızın kəlti. Sünqüsdimiz. Bizintə eki uçı sınqarça artuk erti. Tenqri yarlıkaduk üçün üküs tiyin, biz korkmadımız, sünqüsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydımız, kağanın tutdımız, yabğusın, sadın anta ölürti. Əliqçə er tutdımız. Ol ok tün bodunın sayı ıtımız. Ol sabığ esidip On ok bəqləri, bodunı kop kəlti, yükünti. Kəligmə bəqlərin, bodunın itin (yığın azça bodun təzmis erti. On ok süsin sülətdim.

Biz yemə sülədimiz, Anı ertimız. Yinçü üqüziq keçə Tinəsi oğlı yatığma Benqliqək tağığ ... ertü...

Təmir kapığka təqi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl kağanka karam alı tağka tezik, tokarsın... anta yerüki Suk baslığ soğdak bodun kop kəlti. Ol küntə təqli türk bodun Təımir Kapığka, Tinəsi oğlu yatığma tağka təqmis, idi yok ermis. Ol yerkə bən Bilqə Tonikuk təqürtük üçün sarığ altun, örün kümüs, kız-kuduz, eqribəti, ağı bunqsuz kəlürti. İltəris kağan biliq esin üçün, alpın üçün, Tabğaçka yeti yeqirmi sünqüsdi, Kıtanda yeti sünqüsdi, Oğuzka bes sünqüsdi. Anta ayğuçı yəmə bən ök ertim. Yağıçısı yəmə bən ertim. İltəris kağanka ...türk Bilqə kağanka, türk Böqü kağanka ...

Kapağan kağan... Tün udımatı, küntüz olurmatı. Kızım kanım tökti, kara tərim yüqürti isiq-küçiq bertim ök, bən özüm yelməq yəmə ıttım ok: Arkuy karağuğ ulğartdım, basınığma yağığ kəlürir ertim. Kağanımın süləltdimiz. Tenqri yarlıkazu!

Bu türk bodunka yaraklığ yağığ kəltürmədim, töqünliq atığ

yüqürtmədim. İltəris kağan kazğanmasar, udu bən özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti; kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım. Nənq yerdəki kağanlığ bodunka büntüqi bar ersər, nə bunqı bar ertəçi ermis.

Türk bilqə kağan ilinqə bititdim bən Bilqə Tonikuk.

İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, bən özüm bilqə Tonikuk kazğanmasar, bən yok ertim erser. Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti. İltəris kağan, bilqə Tonikuk kazğantuk üçün Kapağan kağan, türk sir bodun yorıdukı...Türk bilqə kağan türk sir bodunığ, iqidü olurur.

Tərcüməsi:

Müdrik Tonikuk mən özüm Tabğaç elinə getdim. Türk xalqı Tabğaça tabe idi.

Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan ayrıldı, öz xanı oldu. Xanını atıb Tabğaça yenə tabe oldu. Tanrı belə demişdi: xan verdim, xanın qoyub tabe oldun. Tabe olduğumuz üçün tanrı "öl demiş. Türk xalqı öldü, dağıldı, məhv oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmışı toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi altı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan böyüyü şad idi. "Qoşul –dedi. Qoşulanı mən idim(müdrik Tonikuk. Xaqanımızı seçək, -dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan baxsalar kök buğa, arıq buğa deyə bilməzlərmiş, deyə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim. (Mən) müdrik Tonikuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris xaqana tərəf olduq. Cənubda tabğaçı, şərqdə Kıtanı, Şimalda oğuzu çoxlu öldürdü. Məsləhət yoldaşı, şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Kuzda, Qara qumda yaşayırdıq.

Maral yeyərək, dovşan yeyərək yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz leş idik. Eləcə yaşayarkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oldu (deyir) Tabğaça Kunı Şenünü göndərmiş, Kıtana Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri belə imiş (ki,) türk xalqı az imiş. Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş. O iki adam var isə, səni, Tabğaçı öldürəsidir, deyirəm, şərqdə kıtanı öldürəsidir, deyirəm, məni Oğuzu öldürəsidir, deyirəm. Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et! Kıtan şərq tərəfdən hücum et! Mən şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində (onun) sahibi

olmasın. Bacarsaq, sahibini məhv edək deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müracət etdim, belə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kıtan -bu üçü birləşsə də, dözəcəyik, öz içimizi, bayırımızı qorumuş olacağıq. Nazik ikən yığmaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq ağır işdir, incə yoğun olsa, üzmək ağır işdir. Şərqdə Kıtanda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda, iki – üç minlik qoşunumuz var, (həmin yerlərə) hücum etməliyik, nə deyirsən? (belə müraciət etdim.

Xaqanım, mən müdrik Tonikukun etdiyi müraciəti eşitdim. Könlüncə apar, - dedi. Göy Önügün yuxarısındakı Ötükən ormanına apardım. Yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu (üçün) dağıtdıq, çaya töküldülər. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (tabe olmağa) gəldilər. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm müdrik Tonikuk gətirdim. Ötükən yeri alınmış deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi.

İki min idik, qoşun yaratdıq. Türk xalqı, türk xaqanı yerləşmək, məskən salmaq üçün Şandun şəhərinə, dənizə- çaya çatmamışdı. Xaqanıma deyib qoşun çəkdirdim. Şandun şəhərinə, dənizə -çaya çatdırdım. İyirmi üç şəhər tabe oldu. Usın Buntatu yurdanda yataraq qalır idi. Tabğaç xaqanı yağımız idi, On ox xaqanı yağımız idi. Ən əsası güclü qırğız xaqanı yağımız oldu. O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı üzərinə yürüş edək (demiş, bu cür məsləhətləşmiş (ki,) Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək (demişlər (ona qarşı qoçun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa öldürəcəkdir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək – demişlər. Türkeş xaqanı belə demiş: Mənim xalqım orada yaşayır – demiş. Türk xalqına "iğtişaş sal – demiş, oğuzlara "üsyan et – demiş. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlməz oldu. Oturmağım gəlməz oldu. Belə düşünüb... qoşun çəkək – dedim. Köğmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş olduğunu eşidib bu yolla getsək, yaramaz dedim... Bələdçi istədim, Çöllü azəri tapdım.

Özüm Az yerindənəm... Onu... bilim...imiş... bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır – deyə -o yol ilə yürüsək, olar –deyib düşündüm. Xaqanıma müraciət etdim, qoşun yürütdüm, atlandır –dedim. Ağ Terməl (çayını) keçərək düşərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı yarıb keçdim. Yuxarı atları yedəkdə ağaclardan tuta-tuta qaldırdım. Öndəki döyüşçülər (qarı) tapdalayıb (yol

açdı), kolluq təpəni aşdıq, çətinliklə endik. On gecə yandakı uçqunları dolandıq. Bələdçi yeri yanıldığı üçün boğazlandı. Buna görə xaqan "Sürətlə getməyə çalışa -dedi- "Anı çayı boyu gedəka (dedi). O çay boyu getdik. Saymaq üçün (qoşunu atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gündüz də, gecə də yel kimi getdik. Qırğızları yuxuda basdıq… Süngü ilə (yol) açdıq. Xanın qoşunu toplanmışdı. Döyüşdük, məhv etdik. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, baş əydi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

Qırğızdan qayıtdıq. Türkeş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək -demişlər- yürürtməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəcəkdir -demiş- Türkeş xaqanı hücuma keçmiş -dedi- On ox xalqı tamamilə hücuma keçmiş -deyir- Tabğaç qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanım: Mən evə qayıdım - dedi- Xatun vəfat edib, onu dəfn edim -dedi- Qoşun göndərin – dedi. Qoşunun başında İnəl xaqan Tarduş şadı getsin -dedi. Müdrik Tonkuk!- mənə dedi- Bu qoşunu apar- dedi- Qınağı könlüncə et, mən sənə nə deyim- dedi- Gəlsələr, döyüşlər yığılar, gəlməsələr, dil (əsir) məlumatını alıb otur – dedi. Altun ormanında yerləşdik.

Üç casus gəldi, məlumatları bir: xaqanları qoşun çəkdi, On ox qoşunu son nəfərinədək hücuma keçdi- deyirlər. Yarış yazıda toplanaq - demişlər. O xəbəri eşidib xaqana çatdırdım. Necə edim? Cavabı yenə cavab... gəldi:- Oturun- demiş. Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basılmağa qoyma- demiş. Bögü xaqan mənə belə dedi: Apa tarkana gizli xəbər göndərmişlər (ki,) müdrik Tonikuk ayıqdır, mərddir, anlayar... "Qoşun çəkək!a desə, razı olma. O sözü eşidib qoşun çəkdim. Altun ormanını yolsuz, İrtış çayını keçidsiz keçdim, (gündüzü) gecəyə qatdıq, Bolçuya dan sökülməndə yetişdik.

Dil (əsir) gətirdilər, xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplaşdı - deyə. O xəbəri eşidib bəylər hamısı: Qayıdaq, abır-həya yaxşıdır- dedilər. Mən (isə) belə dedim, mən müdrik Tonikuk: Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtış çayını keçərək gəldik. (Bəylər) "Gələnlər igiddirlərb dedilər, anlamadılar. -Tanrı, Humay, müqəddəs yer, su qələbə verdi. Niyə qaçaq? (Düşmən) çox, biz azıq deyə niyə qorxuruq? Niyə basılaq, hücum edək- dedim. Hücum etdik, dağıtdıq. İkinci gün gəldi. (Düşmən) od kimi qızıb yeridi. Döyüşdük. Bizdə iki qol ayrıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün (onlar) çoxdur deyə, biz qorxmadıq, döyüşdük. Tarduş şad aranı bağladı. Dağıtdıq, xaqanını tutduq, yabğusu, şadı oradaca öldü.

Əllicə döyüşçü tutduq. Elə o gecə camaata xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib On ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdilər. Gələn bəylərini, xalqını yığıb, (gördük ki,) azca xalq qaçıbmış. On ox qoşununu yürüşə apardım.

Biz də qoşun çəkdik, Anıya endik. İnci çayını keçərək Tinəsi oğlunun Benqlükək dağını…

Dəmir Qapıya çatdıq, oradan qayıtdıq. İnəl xaqana (dövlət) alaraq dağa taciklərə… toxarlara… Ondan o tərəfə Suk başda olmaqla Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir Qapıya, Tinəsi oğlunun oylağı olan dağa çatmışdır. (Oranın) sahib yox imiş. O yerə mən müdrik Tonikuk hücum etdiyim üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdilər. İltəris xaqan müd-rik yoldaşı olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaçda on yeddi dəfə döyüşdü, Kıtanda yeddi dəfə döyüşdü, Oğuzda beş dəfə döyüşdü. Onda da məsləhətçi məhz mən idim. Sərkərdəsi də mən idim. İltəris xaqana… türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana…

Kapağan xaqan… Gecə yatmadı, gündüz oturmadı. Qızıl qanımı töküb, qara tərimi axıdıb xidmət etdim; mən özüm ardıcıl olaraq süvari dəstələri göndərdim, Arkuy keşikçi qalasını ucaltdım, basılan yağıları gətirdim. Xaqanım ilə qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağı gətirmədim, döyüş atı yüyürtmədim. İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam, dövlət də, xalq da yox olası idi. Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ulu oldum. Haradakı xaqanlı xalqın başçısı yaramazdırsa, o xalqın nə qədər dərdi olacaqmış.

Türk müdrik xaqan dövləti üçün yazdırdım mən müdrik Tonikuk.

İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrik Tonikuk qazanmasaydım, olmasaydım, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfərdə də, xalq da, adam da sahib olmayacaq idi. İltəris xaqan, müdrik Tonikuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır…

Türk müdrik xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək hökmdarlıq edir.

KÜL TİQİN KİTABƏSİ

Tenqi təqi tenqidə bolmış türk bilqə kağan bu ödkə olurtım. Sabımın tükəti esidqil: ulayu iniyiqünim, oğlanım, biriki oğuşum, bodunım, biriyə şad apıt bəqlər, yıraya tarkat buyuruk bəqlər, otuz... tokuz oğuz bəqləri, bodunı bu sabımın edqüti esid, katığdı tınqla! İlqərü kün toğsıka, biriqərü kün ortusınqaru, kurığaru kün batsıkınqa, yırğaru kün ortusınqaru -anta içrəki bodun kop manqa körür. Ançа bodun… kop tidim. Ol amtı ayığ yok. Türk kağan Ötükən yış olursa, iltə bunq yok. İlqərü Şantunq yazıka təqi sülədim, taluyka kiçiq təqmədim; biriqərü Tokuz ərsənqə təqi sülədim, Tüpütkə kiçiq təqmədim, kurığaru Yinçü üqüz keçə Temirkapığka təqi sülədim, yırğaru Yer Bayırku yirinqə təqi sülədim… Bunça yirkə təqi yorıtdım. Ötükən yışda yiq idi yox ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə tüzəltdim. Altun kümüş, isiqti, kutay bunqzıs ançа birür: Tabğaç bodun sabı süçiq, ağısı yımşaq ermis. Süçiq sabın yımşaq ağın arıp ırak bodunığ ançа yağutıp ermi. …kontukta kirsə ayığ bilinq ançа öyür ermis.

Edqü bilqə kisiq, edqü alp kisiq yorıtmaz ermis. Bir kişi yanqılsar, oğuşı, bodunı bisükinqə təqi kıdmaz ermiş. Süçiq sabın, yımşaq ağın arturıp üküs, türk bodun, öltiq Türk bodun, üləsikinq biriyə Çuğay yış tüqül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikiq. Anta ayığ kisi ançа boşğurur ermis: Irak ersər, yablak ağı birür; yağuq ersər, edqü ersər, edqü ağı birür- tip ançа boşğurur ermis. Biliq bilməz kisi ol sabığ alıp, yarğu barıp üküs kisi öltiq.

Ol yirqərü barsar, türk bodun, öltəçisən. Ötükən yiş olırıp arkış – tirkiş ısar, nənq bunqığ yok. Ötükən yiş olursar, bənqü il tuta olurtaçısan. Türk bodun, tok, arık, ok sən, açsık, tosık ömәzsən; bir todsar, açsık ömәzsən, Antağınqın üçün iqidmiş kağanınqın sabın almatın, yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ, arıltığ. Anta kalmışı yır sayu kop turu ölü yarıyur ertiq. Tenqri yarlıkadukın üçün, özim kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp yok çığay bodunığ bay kıltım, az bodunığ üküş kıltım. Azı bu sabımda iqid bağru? Türk bəqlər bodun bunı esidinq! Türk bodunığ tirip il tutsıkınqın bunta urtım, yanqılıp üləsikinq yemə bunta urtım, nənqnənq sabım ersər, bənqü taşka urtım, anqar koru bilinq, türk amtı bodun, bəqlər, bödkə köriqmə bəqlər, qü yanqıltaçısiz? Mən bənqü

taş… Tabğaç kağanka bedizçi kəlürtim, bediztim. Məninq sabımın sımadı: Tabğaç kağanın içrəki bedizçiq ıtı. Anqar anınçığ bark yaraturtım, için – taşın adınçığ bediz urturtım, taş tokıtdım, könqültəki sabımın … on ok oğlınqa, tatınqa təqi, bunı körü bilinq: bənqü taş tokıtdım.Bu eriq ersər, amtıka eriq yirtə ersər, ança eriq yirtə bənqü taş tokıtdım, bitidim. Anı körib ança bilinq: ol taş… dım. Bu bitiq bitiqmə atısı Yollığ tiqin.

Üzə kök tenqri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs. Kisi oğlınta üzə eçüm -apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış, Olurıpan türk bodunınq ilin, törüsin tuta birmis, iti birmis.

Tört bulunq kop yağı ermis, Sü süləpən tört bulunqdakı bodunığ kop almıs, kop baz kılmıs, başlığığ yüküntürmis, tizliqiq sökürmis, ilqərü Kadırkan yışka teqi, kirü Temir kapığka teqi konturmıs. Ekin ara idi oksız kök türk it ança olurur ermis. Bilqə kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yemə bilqəremis erinç, alp ermis erinç, bəqləri yemə, bodını yemə tüz ermis. Anı üçün iliq ança tutmıs erinç, ilik tutıp törüq itmis. Özi ança kərqək bolmıs. Yuğçı, sığıtçıönqrəkün toğsıka Bökli çölliq il, tabqaç, tüpüt, apar, apa urum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtan tatabı - bunça bodun kəlipən sığtamıs, yuğlanmıs: antaq küliq kağan ermis. Anta kisrə inisi kağan bolmıs erinç, oğlı ta kağan bolmıs erinç. Anta kisrə inisi eçisin təq kılınmaduk erinç, biliqsiz kağan olurmıs erinç, yabılak kağan olurmıs erinç, buyurukı yemə biliqsiz erinç, yablak ermiş erinç. Bəqləri, bodunı tüzsiz üçün, tabğaç bodun təbliqin kürlüq üçün, armaqçısın üçün inili-eçili kinşürtikin üçün, bəqli-bodunlığ yopşurtukın üçün türk bodun illədük ilin ıçğınu ıdmis, kağanladuk kağanın yitürü ıdmıs-tabğaç bodunka bəqilik urıoğulun kul boltı, silik kız oğlın kün boltı. Türk bəqlər türk atın ıtı, tabğaçğı bəqlər tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka körmis, əliq yıl isiq-küçiq birmis. İlqərükün toğsıkda Bökli kağanka təqi süləyü birmis, kurığaru Təmirkapığka təqi süləyü birmis, tabğaç kağanka ilin, törüsin alı birmis. Türk kara kamuğ budun ança timis: İlliq bodun ertim, ilim amtı kanı? Kemkə iliq kazğanurmən? -tir ermis-Kağanlığ bodun ertim, kağanım kannı, nə kağanka isiq – küçiq birür mən? - tir ermis. Ança tip tabğaç kağanka yağı bolmıs. Yağı bolup itinü- yaratunu umaduk yana içikmis. Buça isiq-küçiq birtükrəqü sakınmatı, "türk bodun ölürəyin, uruğsıratayın" -tır ermis, yokadu barır ermis. Üzə türk tenqrisi, türk ıduk yiri–subı ança timis: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolunç tiyin kanqım İltəris kağanığ, öqim İlbilqə katunuğ tenqri töpəsintə

tutın yöqərü kötirmis erinç. Kanqım kağan yiti yeqirmi ərin taşıkmıs, taşra yorıyur tiyin, esidip, balıkdakı tağıkmıs, tağdakı inmis, tirilip yetmis ər bolmus. Tenqri küç birtük üçün kanqım kağan süsi bori teq ermis, yağısı kon təq ermis, İlqərü kurığaru süləp tirmiş, kobratmış, kamuğı yeti yüz ər bolmıs. Yeti yüz ər bolıp ilsirəmis, kağansıramıs boduğun kuladmıs, künqədmis bodunığ, türk törüisin ıçğınmıs bodunığ eçüm apam törüsinçə yaratmıs, boşğurmıs, tölis, tarduş (bodunığ anta etmiş). Yabğuğ, şadığ anta bermis. Biriyə tabğaç bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis, kırkız, kurıkan, oğuz tatar, kıtan, takabı kop yağı ermis. Kanqım kağan bunça… kırk artukı yeti yolı süləmis, yeqirmi sünqüs sünqüsmis. Tenqri yarlıkaduk üçün illiqiq ilsirətmis, kağanlığığ kağansıratmıs, yağığ baz kılmıs, tizliqiq sökürmis, başlığığ yüküntürmis. Kanqim kağan (inçə iliq) törük kazğanıp uşa barmıs. Kanqım kağanka başlayu Baz kağanığ balbal tikmis, ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunığ yiçə itdi, iqiti, cığayığ (bay kıltı ağız üküs kıltı).

Eçim kağan olurtukta, özim tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilqərü Yaşıl üqüz, Şantunq yazıka təqi sülədimiz, kurığaru Temirkapığka təqi sülədimiz, Köqmən aşa kırkız yirinqə təqi sülədimiz -kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yeqirmi sünqüşdimiz, illiqiq ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizliqiq sökürtimiz, başlağığ yüküntürtimiz, Türqis kağan türkimiz (bodunım erti, bilmədükin) üçün, bizinqə yanqıldukın üçün kağanı ölti, buyurukı, bəqləri yemə ölti, On ok bodun emqək körti. Eçümiz- apamız tutmıs yir –sub idisiz bolmazun tiyin az bodunığ itip- yaratıp… Bars bəq erti, kağan at bunta biz birtimiz, sinqlim kunçuyuğ birtimiz.-özi yanqıltı, kağanı ölti, bodunı künq kul boltı. Köqmən yir-subidisiz kalmazun tiyin azkırkız bodunığ yaratıp (keltimiz, sünqüsdimiz, ilin) yana birtimiz. İlqərü Kadırkan yığış aşa bodunığ ança kopturtumuz, ança itdimiz. Kurığaru Kenü Tarmanka təqi türk bodunığ ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullığ, künq künqliq bolmış erti. İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kanqın bilməz erti. Ança kazğanmıs, itmis ilimiz, törümiz erti. Türk oğuz bəqləri, bodun, esidinq: Üzə tenqri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinqin, törünqin kim artatı? Udaçı erti. Türk bodun… ökün! Körqünqin üçün iqidmiş bilqə kağanınqa ermis, barmıs, edqü ilinqə kəntü yanqıltığ, yablak kiqürtiq. Yaraklığ kantan kəlip yana eltdi? Sünqüqliq kantan kəlipən sürə eltdi? Iduk Ötükən yiş bodun bardığ. İlqərü barığma bardıq, kurığaru barığma bardığ. Barduk

yirdə edqüq ol erinç: kanınq subça yüqürti, sönqükinq tağça yatdı. Bəqilik urı oğlınq kul boltı, silik kız oğlınq künq boltı! Bilmədük üçün, yablakınqın üçün eçim kağan uça bardı.

Başlayu kırkız kağanığ balbal tikdim. Türk bodunığ atı, küsi yok bolmazun tiyin kanqım kağanığ, öqim katunığ kötürmiş tenqri il biriqimə tenqri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümin ol tenqri kağan olurtdı erinç. Nənq yılsığ bodunka olurmadım. İçrə aşsız, taşda qonsız yabız yablak bodunka üzə olurtım. İnim Kül tiqin birlə sözləşdimiz. Kanqımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım, inim Kül tiqin birlə, eki şad birlə ölü – yitü kazğantım. Ança kazğanım biriki bodunığ ot – sub kılmadım. Mən (özim kağan olurtıkıma…) yir satu barmış bodun ölü – yiti yadağın, yalınqın yana kəlti. Bodunığ iqidəyin tiyin, yırğaru oğuz bodun tapa, ilqərü kıtan, tatabı bodun tapa, birqərü tabğaç tapa uluğ sü eki yeqirmi…(sünqüşdim, anta) kisrə, tenqri yarlıkarzu, kutım bar üçün, ülüqüm bar üçün öltəçi bodunığ tiriqü iqitim, yalanq bodunığ tonlığ, çığay bodunığ bay kıltım, az bodunığ üküş kıltım, ığar elliqdə, ığar kağanlığında yeq kıltım, tört bulunqdakı bodunığ kop baz kıltım, kop manqa körti. İsiq – küçiq birür bunça törüq kazğanıp inim Kül tiqin özi ança kərqək boltı. Kanqım kağan uçdukda inim Kül tiqin yiti yaşda kaldı.

Umay təq öqim katun kutınqa inim Kül tiqin ər at boltı. Altı yeqirmi yaşınqa eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı, altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Onq tutuk bis tü (mən sü kəlti, sünqüsdimiz). Kül tiqin yadağın oplayu təqti. Onq tutuq yorçın yaraklığ əliqin tutdı, yaraklığdı kağanka ançuladı. Ol sünq anta yokkışdımız. Bir otuz yaşınqa Çaça Sənqünkə sünqüşdümüz. Ənq ilki Tadıkın Çurınq boz (atığ binip təqti, ol at anta) ölti. Ekinti İşbara yamtar boz atığ binip təqti, ol anta ölti. Yçinç Yeqin Siliq bəqinq kedimliq toğır at binip təqti, ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk okın urtı, yizək başınqa bir (təqürmədi)… təqdükin, türk bəqlər, kop bilirsiz. Ol süq anta yokkışdımız. Anta kisrə yir Bayırku uluğ İrkin yağı boltı, Anı yayın Türqi yarğun költə buzdımız. Uluğ İlkin azkıya ərin tezin bardı. Kül tiqin altı oğuz yaşınqa kırkız tapa sülədimiz. Sünqüt batımı karığ söküpən Köqmən yığış toğa yorın kırkız bodunığ uda basdımız… Kağanın birlə Sonqa yışda sünqüşdimiz. Kül tiqin Bayırkun (ın ak adğırır) binip oplayu təqti, bir əriq okın urtı, eki əriq udışru sançdı.Ol təqdükə Bayırkunınq ak adğırır udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yılka

türqis (tapa Altun yığış) toğa Ertis üqüziq keçə yorıdımız, türqis bodunığ uda basdımız. Türqis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, sünqişdimiz. Kül tiqin Başğu boz at binip təqti. Başğu boz… eksin özi altızdı. Anta yana kirip türqis kağan buyurukı az tutukığ əliqin tutdı. Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türqis bodun kop içirdi.Ol bodunığ Tabarda konkurtımız, yana torıp Soğdak bodun itəyin Yinmü üqüziq keçə Temirkapığka təqi sülədimiz. Anta kisrə kara türqis bodun yağı bolmış Kenqərəs tapa bardı. Bizinq sü atı turuk, azukı yok erti. Yablak kisi er… alp ər bizinqə təqmiş erti. Antağ ödkə ökünip Kül tiqiniq az erin irtüri ıtımız. Uluğ sünqüş sünqüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip təpmiş, kara türqis bodunığ anta ölürmis, almış. Yana yorıp… birlə, Kuşu Tutuk birlə sünqüşmiş, ərin kop ölürmis, ebin, barımın… kop kelürti. Kül tiqin yiti otuz yaşınqa karluk bodun erür baruk erikli yağı boltı. Tamağ Iduk başda sünqüsdimiz.

Kül tiqin ol sünqüsdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atın binip oplayu təqti, eki əriq udışru sançdı. Karlukuğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı boltı. Kara költə sünqüşdimiz. Kül tiqin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu təqti, az eltəbəriq tutdı. Az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşığ boltukınta, bodun iliqi kağı boltukınta izqil bodun birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin alp Salçı akın binip oplayu təqdi. Ol at anta tüşdi. İzqil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kəntü bodınım erti, tenqri, yer bulğakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolı sünqüşdimiz. Ənq ilk Toğu balıkda sünqüşdimiz.

Kül tiqin Azman akığ binip oplayu təqti, altı əriq sançdı. Sü təqisintə yitinç əriq kılıçladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Az yağınız binip oplayu yəqip bir əriq sançdı, tokuz əriq əriqə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçinç Bolçı… da oğuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Azman akığ binip təqti, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtinç Çuş başınta sünqüşdimiz. Türk bodun adak kamaştı, yablak boltaçı erti. Oza kəlmis süsin Kül tiqin ağıtın Tonqura bir oğuş alpağu on əriq Tonqa tiqin yoğınta əqirip ölürtimiz. Bisinç Ezqənti Katazta oğuz birlə sünqüsdimiz. Kül tiqin Az yağızın binip təqti, eki əriq sançdı, balıkka barmadı. Ol sü anta ölti. Mağı kurğan kışlap yazınqa oğuzğaru sü taşıkdımız. Kül tiqin ebiq başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tiqin öqsiz akın binip tokuz ərin sançdı, orduğ birmədi. Öqim katun, ulayu öqlərim, əkələrim, kəlinqünim, kunçuylarım, bunça yemə tiriqi künq boltaçı erti, ölüqi yurtda, yolta kaltaçı ertiqiz.

Kül tiqin yok ersər, kop öltəçi ertiqiz. İnim Kül tiqin kərgək boltı, özim sakıntım. Körür közim körməz təq, bilir biliqim bilməz təq boltı, özim sakıntım. Öd tenqri yasar, kisi oğlı kop ölqəlü törümis. Ança sakıntım. Közdə yaş kəlsər, eti də könqültə sığıt kelsər, yanturu, sakıntım, katığdı sakıntım. Eki şad, ulayu iniyiqünim, oğlanım, bəqlərim, bodunım közi, kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yuğçı, sığıtçı kıtan, tatabı bodun başlayu Udar senqün kelti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kelürti. Tüpüt kağanta Bölön kəlti. Kurıya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nənq sənqün oğul tarkan kəlti. On ok oğlım türqis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz Bilqə tamğaçı kəlti. Kırkız kağanta tarduş İnançun çor kəlti. Bark itqüçi, bədiz yaratığma bitiq taş itqüçi tabğaç kağan çıkanı Çanq sənqün kəlti.

Kül tiqin koy yılka yiti yeqirmikə uçdı, tokuzınç ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bedizin, bitiq taşın biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkadımız. Kül tiqin edin kırk artukı yiti yaşın boltı, tip… bunça bedizçiq toyğun eltəbər kəltüri.

Bunça bitiq bitiqmə Kül tiqin atısı Yollığ tiqin bitidim.Yeqirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yollığ tiqin bitirdim.

İğar oğlanımızda, toyğunınızda, kökdə iqidür ertiqiz, uça bardınqız. Tenqri tiriq edkiçə. Kül tiqin altunın, kümüşün, ağısın, barımın türk çığay karanın ayğıma torğut bu… bəqim tiqin yöqərü tenqri… taş bitidim Yollığ tiqin.

Tərcüməsi:

Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı hal-hazırda taxta çıxdım. Sözümü axıracan eşidin: məndən sonra gələn kiçik qardaş və qohumlarım, oğlum, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad, apa bəylər, soldakı tarkat buyruq bəylər, otuz… doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə! Şərqə gündoğana, cənuba günortasına, qərbə günbatana, şimala gecə yarısına (bu aradakı xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı…Tam təşkil etdim. İndi orada iğtişaş yoxdur. Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa elin dərdi olmaz. Şərqə Şandun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə az qaldı; cənuba Doq-quz Ərsənədək qoşun çəkdim, Tibetə az qaldı; Qərbə İnci çayını keçərək Dəmirqapıyadək qoşun çəkdim, Şimala Yer Bayırku yerinədək qoşun çəkdim (bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm. Ötükən ormanın yaxşı yiyəsi yox imiş, dövlət qurmalı

yer (isə məhz) Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, bol-bol ipək verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi gözəl imiş. Şirin sözü ilə, gözəl hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı özünə yaxınlaşdırırmış.

Əsl müdrik adamlar, əsl cəsur adamlar getməzmişlər. Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək yanılmazmış. Şirin sözünə, gözəl hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca qırıldın. Türk xalqı, bir hissən cənuba, Çuğay ormanına deyil, Tün çölünə yerləşək deyir. Türk xalqı, bir hissəni beləcə orada pis adamlar öyrədirmiş (ki,) uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir (deyib beləcə öyrədirmiş. Məlumatsız adamlar, o sözə aldanıb, yaxın gedirlər. (Ona görə də) çoxlu qurban verdin. O yerə doğru getsən, türk xalqı, qırılacaqsaq, Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərdin olmaz. Ötükən ormanında yerləşsən, əbədi dövlət qurub yaşayacaqsan. Türk xalqı, sən yoxsullaşanda aclıq-toxluq barədə düşünmürsən; bir doysan, aclıq nədir bilməzsən. Elə olduğuna görə səni yüksəltmiş xaqanının sözünə qulaq asmadan hər yeri dolaşdın, oralarda bax beləcə zəiflədin, seyrəldin. Orada qalanların tamamilə əldən-dildən düşərək dolaşırdı. Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oldum. Xaqan olub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə bir yerə yığdım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözümdə şişirtmə varmı? Türk bəyləri, xalqı, eşidin: Türk xalqının dirçəlib dövlət quracağını burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı siz yanılasısınız. Mən əbədi daş… Tabğac xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümü sındırmadı.

Tabğac xaqanı saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vudurdum. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki sözümü …on ox oğullarına, tatlara, tək bunu görərək bilin, əbədi daş hördürdüm. Bu, yaşamalı isə, indiki yaşamalı yerdə isə, məhz yaşamalı yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb beləcə bilin: o daş…dım. Bu yazını yazan qohumu Yollığ tigindir.

Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarıldıqda ikisinin arasında insan övladı yaranmış. İnsan övladının üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqını, dövlətini yaratmış, inkişaf etdirmişlər.

Dörd tərəf bütünlüklə yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı ta-

mamilə almış, tamamilə özünə tabe etmiş, başlıya baş endirtmiş, dizliyə diz çökdürmüş. Şərqdə Kadırkan ormanınadək, qərbdə Dəmirqapıyadək yerləşdirmiş. İkisinin arasında yiyəsiz, bölgüsüz göytürk xalqı məskun imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrik imiş, cəsur imiş, bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün dövlət yaratmış, dövlət yaradıb qanun qoymuş. Sonra dünyadan köçmüşlər. Ağıçılar-sıtqıçılar şərqdə gündoğandan Bökli çöllük elindən, tabğac, tibet, avar, apa rum, qırğız, üç kurukan, otuz tatar, kıtan, tatabı(bu qədər xalq gəlib sıtqımış, yuğ mərasimi keçirmişlər. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından taxta biliksiz xaqan oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş.

Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün Tabğac xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları birbirinə salışdırdığı üçün, bəylərlə, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövləti dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmişdir. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların tabğac xalqına qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğacdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe oldular. Əlli il xidmət etdilər. Şərqə gündoğana Bökli xaqanınadək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkmiş. Tabğaç xaqanına dövlətini, qanunlarını vermişlər. Axırda türk camaatı belə demiş: Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı? kimə dövlət qururam (deyirmiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana xidmət edirəm? (deyirmiş. Belə deyib Tabğaç xaqanına qarşı çıxmışlar. Qarşı çıxsalar da bir iş yaratmağı bacarmadıqlarından yenə tabe olmuşlar. Nə üçün xidmət etdiklərini anlamamışlar. Türk xalqı "ölək, nəslimizi kəsək (deyirmiş, yox olub gedirmiş. Yuxarıda türk tanrısı, türk müqəddəs yeri (suyu belə demiş: Türk xalqı yox olmasın! Bunu deyib atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarıya qaldırmış. Atam on yeddi igidlə tabeçilikdən qurtarmış, qurtardı yüyürür deyə xəbəri eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşıb yetmiş igid olmuşlar. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, çoxalıb yeddi yüz igid olmuşlar. Yeddi yüz igid olub dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını pozmuş xalqı (yenidən) dədə-babaların qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş.

Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad (adını) onda vermiş. Cənubda tabğac xalqı yağı imiş. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağı imiş. Qırğız, kurıkan, onuz tatar, kıtan, tatabı (hamısı yağı imiş. Atam xaqan bunca… qırx bir yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün dövləti olanı dövlətsizləşdirmiş, xaqanlını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başlıya baş etdirmiş. Atam xaqan… qanun qoyub vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. O qanun əsasında əmim xaqan oldu. Əmim xaqan olub türk xalqını qaydaya saldı, yüksəlt di, kasıbı varlı etdi, azı çoxaltdı.

Əmim xaqan olduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqdə Yaşıl çay, Şandun düzünədək təki qoşun çəkdik, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinədək qoşun çəkdik.

Ümumən iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Dövləti olanı dövlətsizləşdirdik, xaqanlını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başlını əydirdik. Türkeş xaqanı türkümüz, (xalqı) xalqımız idi, anlamadığı, bizə qarşı yanıldığı üçün, xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tutduğu yer (su yiyəsiz qalmasın deyə az xalqı təşkil edib… Bars bəy idi, ona xaqan adını burada biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu yiyəsiz qalmasın deyə az qırğız xalqını yığıb gəldik, döyüşdük… dövlətini yenə verdik. Şərqi Kadırkan ormanını keçərək xalqı belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. Qərbə Kenü Tarmankadək türk xalqını belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kəniz kənizli olmuş idi. Kiçik qardaş böyük qardaşı tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi. Bu qədər qazanmış, düzəltmiş dövlətimiz, qanunumuz vardı. Türk oğuz bəyləri, xalqı eşidin: Yuxarıda tanrı basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, dövlətini, qanunu kim dağıdar? Türk xalqı, ayıl! İtaət etdiyin üçün səni yüksəltmiş müdrik xaqanına, inkişaf etmiş möhkəm dövlətinə yanılıb, pislik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni dağıtdı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanın xalqı, getdin. Şərqə… getdin. Qərbə yollandın. Getdiyin yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu. Anlamadığın üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan dünyadan köçdü.

Qırğız xaqanı üçün balbal qoydum. Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, dövlət verən

tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan elədi. Elə bir varlı xalqa xaqan olmadım. Qarnı aşsız, üstü donsuz qorxaq, zavallı xalqın üzərində hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışıb vuruşdum. Dövlət qurarkən birləşən xalqa zülm etmədim. Mən özüm xaqan olduğuma görə… hər yerə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtan, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaca qarşı, böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim… döyüşdüm. Ondan sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli xaqanlıqlara yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlükdə tabe etdim, yağısız edim, bütünlüklə mənə tabe oldu. Xidmət edərək bu qədər qanun qoyub kiçik qardaşım Kül tigin özü vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. On yaşda olanda Humay tək anam xatunun şərəfinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On altı yaşında əmim xaqanın dövlətini, qanunu beləcə qorudu: altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdim, tabe etdik. Tabğac, On tutuk əlli min qoşunla gəldi… döyüşdük. Kül tigin piyada hücüm etdi. On tutuk yorçusunu yaraqlı tutdu, yaraqlı da xaqana təqdim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaça sənünlə döyüşdük. Əvvəlcə Tadıkın çorın boz atını minib hücum etdi, o at orada… öldü. İkinci dəfə Işbara Yamtarın boz atını minib hücüm etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yegin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücüm etdi, o at orada öldü. Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi: üzünə, başına biri də dəymədi.

...Hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yarğun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin iyirmi altı… yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qarı yarıb Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq… Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunın ağ ayğırını minib hücuma keçdi, bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, ölkəsini aldıq. O ili türkeşlərə qarşı Altun ormanı üzüyuxarı qalxıb, İrtış çayını keçərək yürüdük. Türkeş xal-

qını yuxuda basdıq. Türkeş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, döyüşdük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz… tutdurdu. İkisini özü aldırdı. Onda yenə qoşuna girib türkeş xaqanının buyruqçusu Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanı orada öldürdük, ölkəsini aldıq. Qara türkeş xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda yerləşdirdik. Yenə yürüyüb Soğdak xalqını qaydaya salaq deyə İnci çayını keçərək Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Ondan sonra qara türkeş xalqı yağı olmuş kenərəslərə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar…

İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigini azacıq döyüşçü ilə ayırıb göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türkeş xalqını orada öldürmiş. Yenə yürüyüb…

…ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, mal-dövlətini… bütünlüklə gətirmiş. Kül tigin iyirmi yeddi yaşında ikən karluq xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu. Müqədəs Tamağ başında döyüşdük.

Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. Karluku məhv edib aldıq. Az xalqı yağı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında Alp Şalçının atını minib hücum etdi, az eltəbərini tutdu, az xalqı orada yox oldu. Əmim xaqanın dövlətində iğtişaş olduqda, xaqan dövləti düşmən olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının atını minib hücum etdi. O at orada öldü. İzgil xalqı məhv oldu. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göylə yer qarışdığı üçün onlar yağı oldular. Bir ildə beş yol döyüşdük. Əvvəlcə Toğu şəhərində döyüşdük.

Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı. Qoşun qarşılaşanda yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci Kuşlağakda edizlər ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edərək bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol…nda döyüşdük. Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, sancdı. Qoşunu qırdıq, ölkəsini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaqlayaraq gəlmiş qoşununu Tona tiginin dəfnində Kül tiginlə mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Ezgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı, şəhərə girmədi. O qoşunu orada məhv etdik. Mağı kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdik.

Kül tigini evi müdafiə etmək üçün qoyduq. Düşmən olan oğuz ordusu hücum etdi. Kül tigin ağ Öysüz atını minib doqquz döyüşçünü sancdı, ordanı vermədi.

Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım (bütün dirilәriniz kəniz olası idi, ölülәriniz yurdda, yolda yatarak qalası idi. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz. Kiçik qardaşım Kül tigin öldü, özüm kədərləndim. Görən gözüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu, özüm kədərləndim. Baxtı tanrı yazar, insan övladının hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə kədərləndim. Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü hıçqırtı gəlsə, yanaraq kədərləndim, möhkəmcə kədərləndim. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqın gözü (qaşı pis olacaq deyib kədərləndim. Dəfn edən, mərsiyə deyən kıtan, tatabı xalqından başqa Udar sənün gəldi. Tabğac xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, çoxlu qızıl, gümüş gətirdilər. Tibet xaqanından bölən gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün, Oğul tarkan gəldi. Oğlum On ox türkeş xaqanından Makraç möhürçü, Oğuz bilgə möhürçü gəldi. Qırğız xaqanından tarduş Inançu çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış vuran, yazılı daş düzəldən Tabğac xaqanın qohumu Çan sənün gəldi.

Kül tigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddisində tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi yaşı oldu. Daş… bu qədər naxışçı toyğun eltəbər gətirdilər.

Bu yazını yazan (mən oldum.) Kül tiginin qohumu (mən) Yollığ tigin yazdım. İyirmi gün oturub bu Daşa, bu damğanı bütünlükdə (mən) Yollığ tigin yazdım. Sadiq oğlanınızdan, övladınızdan… yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcən… Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, mal-dövlətini türk yoxsul qara camaatının… toyğunlar bu …bəyim tigin göylərə… daş yazdım. Yollığ tigin.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Qədiri. Mehrab əqrəbi. Bakı, 1970
2. Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1987.
3. Abrarov A. Ədib və müasirlik. Daşkənd, 1964
4. Abıyev Aydın. Türk ədəbiyyatında satira. Bakı, 1991.
5. Aybək. Müqəddəs qan. Bakı, 1959.
6. Aybək. Seçilmiş əsərləri, 19 cilddə. Daşkənd, 1975-1982.
7. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2007
8. Aytmatov Ç. Ana tarla. Povest. Bakı, "Azərnəşr", 1966.
9. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004.
10. Aytmatov Ç. Cəmilə. Povest. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1961.
11. Aytmatov Ç. Gün var əsrə bərabər. Roman və povestlər. Bakı, "Yazıçı", 1987.
12. Aytmatov Ç. Əlvida Gülsarı. Povest. Bakı, "Gənclik", 1969.
13. Araslı Q.M. Tevfik Fikret i Azerbaydjanskaə literatura. Moskva, 1968.
14. Atatürk dövrü türk ədəbiyyatı. Ankara, 1981.
15. Ahmed-i Yesevi. Divan-i Hikmet'ten seçmeler (hazırlayan: prof. Dr.Kemal Eraslan). Ankara, 1991
16. Ağazadə Fərhad. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı, 1912.
17. Agah Sırrı Ləvənd. Divan ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1980.
18. Agah Sırrı Ləvənd. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1973.
19. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası, I və II kitablar. Bakı, 1992.
20. Babayev A. Nazim Hikmət. Bakı, "İşıq", 1978
21. Bayat F. Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı, 1997
22. Bertels. "İzbrannıe trudı" (Navai i Djami). Moskva, 1965.
23. Cəlaləddin Rumi. "Məsnəvi"dən seçmələr. Bakı, 2007.
24. Cəmil Səna. Yəhya Kamal, Əsərləri və şəxsiyyəti. İstanbul, 1947.

25. Cəfərov N. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998.
26. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2007.
27. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cilddə, I-IV cildlər. Bakı, 2006-2007.
28. Dövlətməmməd Azadi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2012
29. Dövlətməmməd Azadi. Seçilmiş əsərləri. Bursa, Uludağ Universiteti Basımevi, 2012
30. Əliyeva J. Çağdaş türk şeirinin poetikası. Bakı, 2000.
31. Əbdülhəq Hamid. Bütün əsərləri, I və II cildlər, İstanbul, 1979-1982.
32. Əbdülhəq Hamidin teatroları. İstanbul, 1948.
33. Əhmədov Əhməd. Rəşad Nurinin romanları. Bakı, 1965.
34. Əhməd Kabaklı. Türk ədəbiyyatı, 3 cilddə. İstanbul, 1997.
35. Əhmədova F. Məxdumqulunın sənət aləmi. Bakı, 2006.
36. Fuad Köprülü. Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1973.
37. Hayitmetov Ə. Nəvai lirikası. Daşkənd, 1961.
38. Hilmi Yücəbaş. Bütün cəbhələrdə Rəşad Nuri. İstanbul, 1957.
39. Hüseynov Rüstəm. Namiq Kamal. Bakı, 1990.
40. Hüseynov Rüstəm. Tofiq Fikrət. Bakı, 1981.
41. Həmzə Niyazi. Əsərləri, 5 cilddə, Daşkənd, 1988-1989.
42. Həmid Alimcan. Əsərləri, 10 cilddə, Daşkənd, 1979-1984.
43. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, 1994.
44. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi. Bakı, 1992.
45. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 1966.
46. İbnüləmin Mahmud Kamal. Son əsr türk şairləri. İstanbul, 1998.
47. Kənan Ağüz. Batı təsirində türk şeiri antologiyası. Ankara, 1970.
48. Kərimov N. Aybək. Daşkənd, 1985.
49. Kərimov N. Həmid Alimcan. Daşkənd, 1980.
50. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I və II hissə, Bakı, 1925-1926.
51. Koroqlı X. Uzbekskaya literatura. Moskva, 1976.
52. Koroqlı X.Turkmenskaya literatura. Moskva, 1972.

53. Kocakaplan İ. Namik Kemal. İstanbul, 2009.
54. Qaspiralı İ. Dildə, fikirdə, işdə birlik. Bakı, 2002.
55. Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, I cild, İstanbul, 2003.
56. Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2003.
57. Qurbanov Allahşükür. Əbdülhəq Hamid, Bakı, 1987.
58. Qafur Qulam. Əsərləri, 12 cilddə, Daşkənd, 1970-1978.
59. Qafur Qulam. Ömrün baharında, Bakı, 1979.
60. Qarayev T. Uyğun şeiriyyəti, Daşkənd, 1986.
61. Qayumov L. Şairə Zülfiyyə, Daşkənd, 1965.
62. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1999
63. Quliyev E. Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1999.
64. Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, 2003.
65. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2009.
66. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, ADPU, 2010 (həmmüəlliflərlə).
67. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
68. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cilddə, Bakı, 2011.
69. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011
70. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. 4 cilddə, Bakı, 2006
71. Maqsud Şeyxzadə. Əks-səda, Bakı, 1978.
72. Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri, 6 cilddə, Daşkənd, 1985-1986.
73. Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə, Bakı, 1973.
74. Məxdumqulu. Şeirlər. Bakı, 2006.
75. Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim, Bakı, 2007.
76. Məmmədov X. "Tərcüman": Dildə, fikirdə, işdə birlik. "Ədəbiyyat qəzeti", 27 iyul 2001-ci il.
77. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. Mənəviyyat məsələləri I və II kitab, Bakı, 2007.
78. Mustafa R. Qəhrəman şairin izi ilə. Bakı, "Gənclik", 1988
79. Mustafa Nihad Özün. Son əsr türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1936.

80. Musa Cəlil. Moabit dəftəri. Bakı, 1979
81. Musa Cəlil. Qəhrəmanlıq mahnıları. Bakı, "Azərnəşr", 1957
82. Mirzəyev S. Şeirməhəmmədov S. Müasir özbək ədəbiyyatı. Daşkənd, 1993.
83. Miller A.F. Oçerki noveyhey istorii Turüii, Moskva, 1948.
84. Mehmed Kaplan. Tofiq Fikrət və şeiri, İstanbul, 1971.
85. Mehmed Akif Ərsoy. Safahat. İstanbul, 1993.
86. Namiq Kamal. Vətən, yaxud Silistrə. İstanbul, 1969.
87. Namiq Kamal. Zavallı cocuq. İstanbul, 1940.
88. Namiq Kamal. Əsərləri, 3 cilddə. İstanbul, 1957.
89. Namiq Kamal. Həyatı və şeirləri. İstanbul, 1995.
90. Namiq Kamal. Doğumunun yüz əllinci ilində, Ankara, 1993.
91. Namiq Kamal. İntibah, İstanbul, 1996.
92. Nazim Hikmət. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, I cild. Bakı, "Azərnəşr", 1961
93. Nazim Hikmət. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, II cild. Bakı, "Azərnəşr", 1961
94. Nihad Səmi Banarlı. Türk ədəbiyyatı tarixi, 2 cilddə, İstanbul, 1998.
95. Nəcmi İbrahim. Əbdülhəq Hamid və əsərləri, İstanbul, 1932.
96. Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə. Bakı, "Yazıçı", 1984
97. Nəvai Ə. Fərhad və Şirin, Bakı, 1947.
98. Nəvai Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006.
99. Nəvai Ə. Mühakəmətül-lüğəteyn, Bakı, 1999.
100. Nəvai. Mizanül-övzan, Bakı, 2006.
101. Nəvai. "Xəmsə". Daşkənd, 1966.
102. Nəğməli Özbəkistan. Bakı, 1979.
103. Oğuznamə. Bakı, 1987.
104. Ömər Seyfəddin. Əshabi-kəhfimiz, İstanbul, 1918.
105. Ömər Seyfəddin. Fərman, Ankara, 1992.
106. Ömər Seyfəddin. Doğumunun yüzüncü ilində, Ankara, 1992.
107. Ömər Seyfəddin. Külliyyatı, İstanbul, 1949.
108. Özbək sovet ədəbiyyatı tarixi, I cild, Daşkənd, 1970.

109. Özbək sovet ədəbiyyatı tarixi. Daşkənd, 1990.
110. Özbək ədəbiyyatı antologiyası, Bakı, 1958.
111. Özbək şeirləri. Bakı, 1959.
112. Radi Fiş. Nazim Hikmət. Bakı, "Gənclik", 1985
113. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsri. Bakı, 2004.
114. Rəşad Nuri Güntəkin. Çalı quşu, Bakı, 1959.
115. Rəşad Nuri Güntəkin. Damğa, Bakı, 1961.
116. Rəşad Nuri Güntəkin. Yarpaq tökümü, İstanbul, 1944.
117. Rəşad Nuri Güntəkin. Yaşıl gecə, İstanbul, 1959.
118. Rəfiq Özdək. Tükrün qızıl kitabı, I kitab, Bakı, 1992.
119. Rövşən Əşrəf. Tofiq Fikrət, İstanbul, 1919.
120. Seyid Kamal Qaraəlioğlu. Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1982.
121. Sadəddin Nüzhət Ərgün. Türk şairləri, İstanbul, 1976.
122. Sacid Ülkü. Yəhya Kamalın şeirləri və tənqidlər, İstanbul, 1965.
123. Sultanov Y. Xalq sənətkarı, Daşkənd, 1959.
124. Sultan Veled. Rübailer, Erzurum, 1996
125. Sultan Veled. İbtidaname. Ankara, 1976
126. Sultan Veled. Maarif. Ankara, 1966
127. SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxabatı (tərtibçi P.Xəlilov), Bakı, 1956.
128. Süleymenov O. Az-Ya. Bakı, 1993.
129. Şükrü Haluk Akalın. Kaşgarlı Mahmud ve Divanü lügat-it-türk. Ankara, 2008
130. Şərəf Rəşidov. Borandan güclü, Bakı, 1962.
131. Şərəf Rəşidov. Kəşmir mahnısı, Bakı, 1959.
132. Şərəf Rəşidov. Qaliblər, Bakı, 1976.
133. Şərəf Rəşidov. Seçilmiş əsərləri, 5 cilddə, Daşkənd, 1981-1983.
134. Şinasi. Külliyatı, Müntəxəbatı-əşar, Ankara, 1960.
135. Şinasi. Şair evlənməsi, İstanbul, 1943.
136. Şinasi. Müntəxəbati-təsviri əfkar, İstanbul, 1876.
137. Talıbzadə Abdulla Şaiq. Türk çələngi, Bakı, 1919.
138. Tanpınar Həmdi. XIX əsr türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1949.
139. Tatar ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1972.

140. Tahir Alangü. Cümhuriyyətdən sonra hekayə və roman, İstanbul, 1965.
141. Tahirli A. Bütün türklərin tərcümanı, Bakı, 2012.
142. Tevfik Fikret. Şermin. Ankara, 2005
143. Tofiq Fikrət. Rübabi-şikəstə, İstanbul, 1910.
144. Tofiq Fikrət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1969
145. Tofiq Gönənsay. Tənzimatdan zamanımıza qədər türk ədəbiyyatı, İstanbul, 1949.
146. Türkiyə türk ədəbiyyatı, Ankara, 1999.
147. Türkmən nəğmələri. Bakı, 1989.
148. Türkmən hekayələri. Bakı, 1962.
149. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992.
150. Təhməzoğlu R. Nazim Hikmətin yaradıcılığında şərq. Bakı, 2008
151. Uyğun. Əsərləri, 6 cilddə, Daşkənd, 1974-1978.
152. Vahidov Erkin. Əsərləri, 2 cilddə, Daşkənd, 1986.
153. Yəhya Kamal. Bitməmiş şeirlər, İstanbul, 1976.
154. Yəhya Kamal. Öz göy qübbəmiz, İstanbul, 1961.
155. Yəhya Kamal. Əziz İstanbul, İstanbul, 1964.
156. Yəhya Kamal. Siyasi hekayələr, İstanbul, 1968.
157. Yaqubov H. Qafur Qulam (Həyat və yaradıcılığı), Daşkənd, 1959.
158. Yusif Balasaqunlu. "Qutadqu bilik" - Xoşbəxtliyə aparan elm, Bakı, 1994.
159. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik, Bakı, 1998.
160. Ziya Göyalp. Külliyyatı, I və II cildlər, İstanbul, 1965.
161. Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, Ankara, 1939.
162. Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, Bakı, 1991.
163. Ziya Paşa. Zəfərnamə, İstanbul, 1909.
164. Ziya Paşanın şeirləri. Ankara, 1959.
165. Ziya Paşa. Əsərləri, Ankara, 1963.
166. Ziya Paşa. Əsərlərindən seçmələr. İzmir, 1987.
167. Zahir Güvemli. Yəhya Kamal və şeiri, İstanbul, 1958.
168. Zakirov M. Maqsud Şeyxzadə. Daşkənd, 1969.
169. Zülfiyyə. Əsərləri, 3 cilddə, Daşkənd, 1985-1986.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 5

TÜRK DASTAN YARADICILIĞI
Türk dastanları 11

Mahmud Kaşqarlı 27

ÜMUMTÜRK YAZILI ƏDƏBİYYATI
Yusif Balasaqunlu 41
Əhməd Yəsəvi 51

TÜRKİYƏ TÜRK ƏDƏBİYYATI
Tarixə müxtəsər baxış 67
Cəlaləddin Rumi 76
Sultan Vələd 94
Yunis İmrə 108
XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbi
hərəkat və onun əsas mərhələləri 118
İbrahim Şinasi 133
Əbdülhəmid Ziya Paşa 139
Namiq Kamal 149
Əbdülhəq Hamid Tarxan 169
Tofiq Fikrət 182
Mehmed Akif Ərsoy 203
Ziya Göyalp 211
Ömər Seyfəddin 220
Yəhya Kamal Bayatlı 227
Rəşad Nuri Güntəkin 234
Nazim Hikmət 249

ÖZBƏK ƏDƏBİYYATI
Əlişir Nəvai 277
Həmzə Niyazi 297
Abdulla Qədiri 307
Çolpan 321
Qafur Qulam 330
Musa Aybək 337
Uyğun 347
Maqsud Şeyxzadə 353
Həmid Alimcan 362
Zülfiyyə 368
Şərəf Rəşidov 375
Erkin Vahidov 382

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATI
Dövlətməmməd Azadi.....389
Məxtumqulu Fəraqi 407

QAZAX ƏDƏBİYYATI
Abay Kunanbayev 422
Oljas Süleymenov 434

TATAR ƏDƏBİYYATI
İsmayıl Qaspiralı 451
Musa Cəlil 490

QIRĞIZ ƏDƏBİYYATI
Çingiz Aytmatov 501

QƏDİM TÜRK EPOS NÜMUNƏLƏRİ.....517

QƏDİM TÜRK ŞEİR NÜMUNƏLƏRİ 567

QƏDİM TÜRK NƏSR NÜMUNƏLƏRİ 583

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT 604

Elman Hilal oğlu Quliyev

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

NAŞİR
Akif DƏNZİZADƏ
(akif0706@mail.ru / 050(55)-313-07-06)

OPERATOR: Aytən Abbasova

KORREKTOR: Leyla Kərimova

Çapa imzalanmış 08.05.2014,
formatı 60x90 1/16,
fiziki ç.v. 38,25, şərti ç.v. 38,25
ofset kağızı №1, tayms qarnituru,
sifariş 98, sayı 500